

STATUS

broj 8, zima 2005./2006., ISSN 1512-8679

magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja

tema broja: Bosna i(li) Hercegovina - što im (ni)je zajedničko

STATUS magazin za političku kulturu i društvena pitanja

broj 8, zima 2005./2006., časopis izlazi kvartalno

Nakladnik: Udruga građana "Dijalog" Mostar, Franjevačka 16, 88000 Mostar

Za nakladnika: Josip Blažević, josip.blazevic@dijalog.ba

Uredništvo: Josip Blažević, Radoslav Dodig, Zvonimir Jukić, Dražen Pehar, Ivan Vukoja

Glavni urednik: Ivan Vukoja, ivan.vukoja@dijalog.ba

Grafičko oblikovanje: Marin Musa / **SHIFT** KREATIVNA AGENCIJA

e-mail adresa uredništva: status@dijalog.ba

ISSN: 1512 – 8679

Tisak: Logotip, Široki Brijeg

OBJAVLJIVANJE OVOGA BROJA FINACIJSKI SU POMOGLI FONDACIJA ZA NAKLADNIŠTVO FBiH I VLADA RH.

OVA PUBLIKACIJA NE PREDSTAVLJA STAVOVE DONATORA.

Sadržaj

UVODNIK

IVAN VUKOJA: Politika “temelnog viška ravnopravnosti” 4

MISLIOCI

RODNEY COLLIN: Teorija o večnom životu 8

KONSTITUCIONALIZAM

DRAŽEN PEHAR: Tragom konstitucionalizma . 28

WIL WALUCHOW: Konstitucionalizam 30

HERMAN SCHWARTZ: Elementi za gradnju ustava 41

DRAŽEN PEHAR: Temeljni problemi Ustava . . . 45

RELIGIJA I DRUŠTVO

ESAD BAJTAL: Gor'ki vijenac kroz prizmu postgenocidnog iskustva Sreberenice 50

DARKO TANASKOVIĆ: Islamska dimenzija međureligijskog dijaloga u jugoistočnoj Evropi 59

TEMA BROJA: BOSNA I (LI) HERCEGOVINA – ŠTO IM (NI)JE ZAJEDNIČKO

MLADEN ANČIĆ: Što je Bosna bez Hercegovine 66

RADOSLAV DODIG: HERCEGOVINA ili esej o “zemlji na ćenaru” 85

IVICA ĐIKIĆ: Razapeti identitet ili identitet od raspetosti 94

SLAVO KUKIĆ: Bosna naspram Hercegovini – čemu i zašto? 96

IVO LUČIĆ: Ima li Hercegovine? (Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?) 99

NINO RASPUDIĆ: Rezolucija Kongresa hercegovačkih muslimansko-katoličko-pravoslavno-ateističkih intelektualaca . 122

ELDAR SARAJLIĆ: *ĭ* 124

MILOŠ ŠOLAJA: Pragmatika i identitet BiH – šta nas dijeli, šta nam je zajedničko 136

BOŽO ŽEPIĆ: Hercegovina između negiranja i opstanka. 141

HOMMAGE CARL PATSCH 1865. – 1945.

Pionir antičke arheologije u BiH 152

RADOSLAV DODIG: IN MEMORIAM Carl Patsch (1865. – 1945.) 153

CARL PATSCH: Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe 157

INTERVIEW

INTERVIEW DUBRAVKA LOVRENOVIĆA SA SREĆKOM M. DŽAJOM:

Strast za istinom moćnija od strasti za mitologiziranjem 182

PRIKAZ

RADOSLAV DODIG: Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu 190

POEZIJA

PETAR GUDELJ: Izabrane pjesme. 196

IVAN LOVRENOVIĆ: Petar Gudelj ili znanje planine 203

MIROSLAV PALAMETA: Petar Gudelj, Pjesme 206

KRTITIKA

DRAGAN KOMADINA: O “Hamletu” Harisa Pašovića 210

PRIČA

VESELIN GATALO: Lijepi čovjek 214

POLITIKA

“TEMELJNOG VIŠKA RAVNOPRAVNOSTI”

“Bosna” ne bi smjela poslužiti kao platforma za artikuliranje i koncipiranje političkog projekta državnosti Bosne i Hercegovine. Nužno je potrebno izići iz te fantazme “Bosne”, prekoračiti ju i pokušati odgovorno i politički zrelo artikulirati projekt moderne demokratske složene države Bosne i Hercegovine. Jedino tada će postojeće tlapnje i vapaji o normalnoj državi dobiti svoj čvrst i za sve građane-državljanе prihvatljiv okvir

Ivan Vukoja

NAKON ZAVRŠETKA 1 + 6 CIKLUSA, I (NE)OČEKIVANIH pomicanja rokova s izlaskom broja kojeg upravo držite u rukama, Status nastavlja svoje putovanje bespućima bosanskohercegovačke društvene zbilje. Koliko će to putovanje trajati, što ćemo sve na njemu doživjeti i otkriti, i kuda će nas odvesti – u ovom trenutku ne možemo, a i ne želimo pretjerano znati. I do sada smo većinu brojeva radili pomalo gerilski i bez zadržke, kao da su nam “posljednji”. Nadamo se da ćemo vremenom uploviti u mirnije uredničko-nakladničke vode, ali da se time neće umanjiti strast i zadovoljstvo putovanjem. Ono što smo planirali su četiri nova broja u 2006. godini, a ono od čega nećemo odstupati je i do sada njegovana, prakticirana i naglašavana otvorenost za različita, često i oprečna, stajališta i tumačenja najznačajnijih fenomena, projekata i procesa u bosanskohercegovačkom društvu i državi. Status nije, niti će biti, “klub istomišljenika” u kojem različitim teorijskim pristupima uvjeravamo jedni druge u ono o čemu se ionako slažemo, što “svi znamo” i što je “svima jasno”.

Status prihvaća strukturalnu a ne kozmetičku različitost, i promovira modele koji bi tu “stvarnost različitosti” mogli uklopiti u zajednički okvir koji neće negirati nego uvažavati i harmonizirati različitosti. Pretočeno u neke primjere i prevedeno na razumljiviji jezik bosanskohercegovačke svakidašnjice, to bi značilo da se, po našem shvaćanju, ne radi o pluralizmu kada se jedan Srbin,

jedan Bošnjak i jedan Hrvat zalažu za unitarni građanski model uređenja Bosne i Hercegovine, nego kada suprotstavimo argumente za dvoentitetsko, troentitetsko i unitarno-građansko uređenje BiH. I kada tim argumentima i nastojanjima ne oduzimamo legitimitet i pravo na javnost zato što se nama ne sviđaju, ili se ne uklapaju u naše parcijalne koncepte, planove ili interese. Ili, analogno tome, zanima nas je li korištenje naziva Bosna umjesto Bosna i Hercegovina samo posljedica skraćivanja na principima jezične ekonomije, primjer političke nekorektnosti, ili osmišljen politički projekt s potencijalno veoma značajnim političkim i raznim drugim posljedicama.

Nećemo kazati ništa posebno novo kada kažemo da je Bosna i Hercegovina pluralno društvo i složena država, i da su procesi konsolidacije društva i države bliži početku nego kraju. Razumljivo je i za očekivati da u takvim okolnostima dolazi do raznovrsnih i učestalih sukoba interesa i nerazumijevanja stavova kako na političkoj, tako i na najširoj društvenoj pozornici. Ali, nije razumljivo, odnosno, nije prihvatljivo, da bilo koji od sudionika tih sukoba ili rasprava uzima sebi pravo s pozicije vlastitih parcijalnih interesa odlučivati tko u tim procesima može a tko ne može sudjelovati, tko je za to podoban a tko nije, koje ideje se smiju zastupati, a koje ne. Tim stavom i činom se izlazi iz liberalno demokratskog okvira društvenog ponašanja i prelazi na područje društvenih praksi jednoulja, isključivosti i

diskriminacije. A upravo takav obrazac društvenog promišljanja i djelovanja se godinama događa i postaje sve agresivniji u Bosni i Hercegovini. Po tome obrascu, jedan od sudionika u razgovorima, pregovorima, procesima ne prihvaća činjenicu da je on samo jedan od sudionika ravnopravan ostalima, i da sve ono što sebi daje za pravo treba dopustiti i drugima, nego sebe smatra ravnopravnijim, temeljnijim, zaslužnijim a time, i kao takvim, u apsolutnom smislu **bojnim** od ostalih sudionika. Status ne promovira niti prihvaća takav diskriminirajući koncept. Što više, nastojimo biti jedan od vidova borbe protiv koncepta “**temelnog viška ravnopravnosti**”, neovisno je li taj temelj nacionalni, građanski, religijski, kulturalni, regionalni, obiteljski ili spolni. I upravo to je jedan od razloga zašto se Status u određenim krugovima do sada tiho bojkotiralo, a u zadnje vrijeme ga se sve otvorenije napada. Tako Slobodna Bosna u broju od 17. 11. 2005., u rubrici *Bosanski tefter* donosi tekst **Nenada Filipovića Marx u Dretelju i na Manjači**. U njemu, *jedan od vodećih bh. filologa i historičara koji živi na potezu SAD-BiH* (kako ga na “uzvišen” i dramatičan način predstavlja Slobodna Bosna), tvrdi kako “iza mostarskog Statusa stoji ideologija kvaziliberalnog polit-katoličkog evropocentrizma”. Tvrdi, ali tvrdnju niti potkrepljuje primjerima niti objašnjava. Ipak, čita li se između redova i iz konteksta, iza te **bujice nepovezanih misli i nabacanih imena koja više nalikuju psihoterapijskom uratku pod nazivom “Moj obračun s njima”, nego autorskom tekstu na zadanu temu**, mogu se pronaći strukture i obrasci koji određuju i izgrađuju stavove i koncepte na kojima je spomenuti tekst izrastao i metastazirao.

No, prije toga, zadržimo se još malo na samom tekstu i autoru. Uz to što je veoma teško odgonetnuti o čemu zapravo piše, prvi dojam je da se autor u tekstu ne drži ni teme ni činjenica. Tako, na primjer, nabraja i to pod kodiranim imenima samo njemu znane izvore koji dotiraju časopis. Objavljene i provjerljive činjenice o izvorima financiranja časopisa se, naravno, ni približno ne slažu s tim popisom. Kada spominje autore koji pišu za Status, *jedan od vodećih bh. filologa i historičara koji živi na potezu SAD-BiH*, bez ikakva drugog kriterija, nabraja samo one koji se specifičnošću (hrvatskog) imena i prezimena, i eventualno kulturne tradicije koju baštine, uklapaju u njegov u tvrdnju da “iza mostarskog Statusa stoji ideologija kvaziliberalnog polit-katoličkog evropocentrizma” i da “Ta ideologija treba biti baldahin pod kojim će se razvijati jedan uštrkani hrvatski nacionalizam, plačno i poslušno očekujući voznu kartu četvrte klase do *Blažene Djevice Evrope*”. Pri tom ga uopće ne zanima ono što su ti autori pisali i zastupali, kao ni ono što ih međusobno razlikuje. Ne spominje ni to da su za Status pisali i Esad Bajtal, Dragoslav Dedović, Dušan Kemanović, Nerzuk Ćurak, Ugo Vlasisavljević, Tarik Kulenović, Šaćir Filandra, Miloš Šolaja, Srđan Vukadinović, Eldar Sarajlić, Esad Ćimić, ... pa i njegov otac Muhamed Filipović. Ne spominje zato što su to činjenice koje se ne slažu s

njegovim izmišljajima. **Da jedan od vodećih bh. filologa i historičara koji živi na potezu SAD-BiH uvažava činjenice ne bi se kitio onim što je također provjerljiva činjenica, a to je da on nije jedan od vodećih bh. filologa i historičara, jer su za tu poziciju potrebni određeni znanstveni uradci kojih on naprosto nema**. A to da *jedan od vodećih bh. filologa i historičara* ne zna čak ni deklinirati imenicu unutar vlastitog jezika, ili kako se može živjeti na potezu (*SAD-BiH*), bojim se da nam ne može objasniti ni uvaženi princetonski profesor *jednog od vodećih bh. filologa i historičara koji živi na potezu SAD-BiH*. Ili mi to, naprosto, iz naše *mostarske evropocentrične* perspektive nismo u stanju shvatiti.

Na spomenuti tekst, a ni autora, ne bi se trebalo posebno osvrtni kada neki stavovi i koncepti iz kojih je nastao ne bi bili simptomatični i paradigmatični za jedan značajan dio sudionika bosanskohercegovačke društvene i političke scene. Riječ je o već spominjanom “temeljnog višku ravnopravnost”, odnosno *fantazmi Bosne*. Jedan od primjera na kojemu se ta *fantazma Bosne* najzornije očituje jest i problematika odnosa Bosne (il) i Hercegovine. Premda su Bosna i Hercegovina ravnopravno zastupljene u nazivu države, sve češće i u posljednje vrijeme agresivnije Bosna sebi prisvaja poziciju “temelnog viška ravnopravnosti”. Čvrsto stojeći na tom temelju, Bosanac Sulejman Tihić je javno pohvalio Hercegovca Dragana Čovića da je “dobar Bosanac” i “probosanski orijentiran”, na tom “temeljnog višku” Neum se proglašava bosanskim morem, a umjesto službenog naziva države Bosna i Hercegovina sve više se koristi samo Bosna. Ipak, u dosadašnjim primjerima, ta primjena “temelnog viška ravnopravnosti” mogla se barem naknadno pravdati tvrdnjom da je Hercegovina u tim izrazima implicitno prisutna i da se njena ravnopravnost podrazumijeva. Ali, sve su učestaliji i agresivniji zahtjevi da se naziv Hercegovina u potpunosti izbaci iz naziva države i da se Hercegovina svede na razinu regija poput Posavine ili Semberije. No, da to nije **krajnji domet bosanskog (jezičnog) imperijalizma** govori i činjenica da je u javnu komunikaciju uveden i termin **Južna Bosna**, koji bi u potpunosti trebao zamijeniti i negirati naziv Hercegovina. U prostoru javne komunikacije cirkulira mnoštvo izraza dvojbenog podrijetla, svrhe i značenja kao na primjer bosanski duh, bosanski um, bosanska tradicija, bosanski patriotizam, metafizika Bosne, duh Bosne, biće Bosne, bosanski (dis)kontinuitet, prijatelj Bosne, odgoj mladih “u duhu Bosne”, bosanska paradigma, bosanski čvor, bosanske piramide, bosanski lampir, bosanski Srbi i Hrvati, pa Forum Bosne, Slobodna Bosna, ... Sasvim dovoljno razloga da se zapitamo: **Kruži li sablast “Bosne” Bosnom i Hercegovinom?**

Ali, o kojoj *Bosni* je u svim tim izrazima riječ? Na koju se točno Bosnu misli kada se kaže “Bosna”? Za koje značenjsko polje je ta *Bosna u navodnicima* označitelj? Na koji referentni okvir se naslanja? Očito se ne radi o prvom dijelu na-

ziva dvočlane države Bosne i Hercegovine koji bi “Bosnu” odredio kao prostor izvan Hercegovine a unutar Bosne i Hercegovine, niti o postojećoj zemljopisnoj ili nekoj povijesnoj regiji na ovim prostorima. Bez puno okolišanja može se reći da se ovdje, ovisno o nekim nijansama, radi o jednoj **fantazmatskoj tvorevini, o jednom mitu, povijesnom narativu ili socio-kulturnom konstrukt**. Pa što, netko bi se mogao zapitati i dodati: pa i cjelokupna zbilja je socijalno konstruirana, zašto ne bi bila i “Bosna”. Te nadodati: pa i Republika Srpska je bila fantazma a sada je entitet sa vlastitim Ustavom, Skupštinom, Vladom i Predsjednikom. A tek Jugoslavija – fantazma u nastavcima. ...Sasvim sigurno kod velike većine onih koji se u govoru i pisanju koriste označiteljem “Bosna” nije prisutna ni primisao o takvoj društvenoj funkciji narativa “Bosna”, ali je više nego očito da **taj narativ, ta fantazma poprima sve više oblika i metastazira u gotovo sva područja društvenog, i što**

je posebno tragično, političkog života u Bosni i Hercegovini. Isto tako je dobrom poznavatelju prilika očito da u Bosni i Hercegovini postoje i djeluju i oni koji su spremni tu fantazmu “Bosne” pretvoriti u političku realnost na principima nastanka Republike Srpske.

Očito je i da se “Bosna” sve više koristi kao vrhovni označitelj svih bošnjačkih “temeljnih viškova ravnopravnosti”. Nakon svih ovih nabiranja i objašnjenja trebalo bi biti očito da “Bosna” ne bi smjela poslužiti kao platforma za artikuliranje i koncipiranje političkog projekta državnosti Bosne i Hercegovine. Nužno je potrebno izići iz te fantazme “Bosne”, prekoračiti ju i pokušati odgovorno i politički zrelo artikulirati projekt moderne demokratske složene države Bosne i Hercegovine. Jedino tada će postojeće tlapnje i vapaji o normalnoj državi dobiti svoj čvrst i za sve građane-državljanu prihvatljiv okvir.

TEORIJA O VEČNOM ŽIVOTU

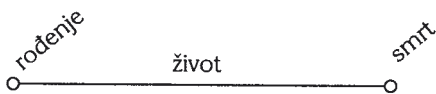
Rodni Kolin, učenik P. D. Uspenskog, razotkriva ljudsku stvarnost, život i smrt, toliko jasno i precizno da čak ni skeptičan intelekt modernog čoveka ne može da ostane nedodirnut. Koristeći analogije pred čijom očiglednošću možemo samo da zanemimo, potkrepljene i potvrđene drevnim tekstovima, i sve povezano i izrečeno naučnim jezikom dovoljno razumljivim za svakoga, proizvodi "šok" dovoljno snažan da probudi i "najuspavanije"

Rodni Kolin

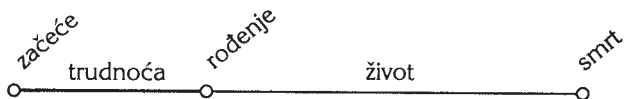
IZ KNJIGE: RODNEY COLLIN: *TEORIJA O VEČNOM ŽIVOTU*, ZLATNI ZMAJ, BEOGRAD, 2004., STR. 216 /
COPYRIGHT: ZLATNI ZMAJ / PREVEO: NEBOJŠA BARAĆ / POGLAVLJA: I – V

I. ŽIVOT IZMEĐU ROĐENJA I SMRTI

ČOVEK SE RAĐA I ČOVEK UMIRE. IZMEĐU TE DVE tačke nalazi se razvojna linija koja se naziva život.

Ali, rođenje nije čovekov početak. Jer, u toj tački je fizički nosilac koji određuje šta će on postati, već obrazovan. Njegove jake i slabe tačke, njegove urođene sklonosti i mogućnosti već su utvrđene. U stvari čovekov individualni tok života počinje mnogo ranije, naime prilikom začeća, i to na sledeći način:

Kako bi se mogla izmeriti ova linija toka ljudskog života? Ako se računa u godinama, trudnoća je svega njegov stoti deo. Ali, merenje godinama je planetarna mera stvorena kretanjem Zemlje i nije ni na koji način povezana sa vremenom koje je pohranjeno u čoveku. Da bi se izmerio čovekov organski razvoj, moramo da pronađemo sasvim drugačiju meru. Ključ za tu novu meru nalazi se u činjenici da čovek biva začat kao individualna ćelija, podležući zakonima i vremenskoj meri sveta ćelija: ipak, okončava kao ljudsko biće sa potencijalom sećanja od 80 godina i podređen je ljudskim zakonima i vremenskim merama.

To znači da za vreme životnog toka prolazi ceo put od ćelijskog vremena do ljudskog vremena. Čovek živi u okviru klizne i logaritmičke mere vremena. Njegovi unutrašnji procesi, pokrenuti skoro nezamislivom brzinom u trenutku njegovog začeća, postaju sve sporiji, kao što ističe navišen mehanizam sata sve do potpunog zaustavljanja smrću. Mereno u odnosu na to zatvoreno delovanje, vreme trudnoće ne iznosi stotinu, već *trećinu* toka ljudskog života.

I sa jednog drugog stanovišta se taj vremenski period može razumeti kao vreme obrazovanja jedne trećine celokupne

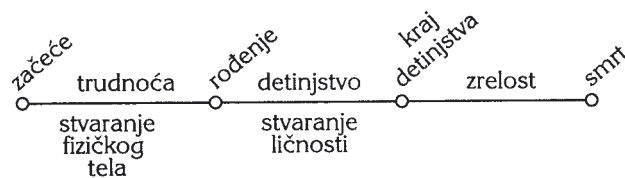

ljudske prirode. Ta trećina, najvažniji deo njegovog konačnog psihofizičkog organizma, sastoji se od prvobitnog telesnog nosioca ili *organskog tela*. Nakon rođenja čovekovo telo može ostati zdravo ili oboleti, može jedna ili druga funkcija biti razvijena ili neiskorišćena. Ali, nikada ne može postati telo koje je drugačije od već stvorenog. Dete sa okruglom lobanjom nikada ne može postati muškarac sa izduženom lobanjom, niti dete sa braon očima ikada može postati plavooki odrasli. I fizička osnova i reakcije koje iz nje proizilaze su prilikom rođenja već u potpunosti određene.

Obrazovanje drugog dela ljudske prirode, njegove *ličnosti*, događa se tokom jednog drugog vremenskog perioda koji se zove detinjstvo. Tokom tog vremena, pre rođenja nastalo fizičko telo uspostavlja odnose sa spoljnim svetom. Dolazi do toga da određenu okolinu smatra prirodnom, bliskom i umirujućom; dok mu druga deluje strana i odbojna. Iz toga se obrazuje njegovo normalno stanje. Jer unutar tog datog okvira njegove urođene fizičke tendencije razvijaju individualni ukus za prijatelje, razonode, vremena, situacije itd. Pred kraj detinjstva razvija se sposobnost mišljenja pojmovima i njegova civilizacijska korelacija: umeće čitanja. I iz neizmernog broja na taj način dostupnih imaginacionih svetova, individua će za sebe izabrati jedan ili dva koja će od tada nadalje stalno uticati na scenario njenog uma.

Na kraju detinjstva ličnost je već oformljena, u neku ruku kao posrednik između samog fizičkog organizma i sveta u kome on postoji. Svet koji ga okružuje je neizmeran, ali tokom detinjstva odrasla ličnost garantuje, poput obojenog filtera, da će ga odrasli čovek uvek videti u određenoj boji, pri čemu će svi objekti te boje uvek imati visoku vrednost, dok će objekti drugih boja izgubiti vrednost ili čak biti u potpunosti odstranjeni. Ta ličnost sačinjava konačni ili trajni deo ljudskog organizma, a nakon završetka mladosti pa do kraja života, na nju više ništa značajno ne utiče. Ovaj princip priznaju mnoge religije i političke ideologije koje insistiraju na strogoj kontroli nad decom do sedme ili desete godine; jer, do tog trenutka se njihovo 'doktrinarno vaspitanje' smatra sigurnim.

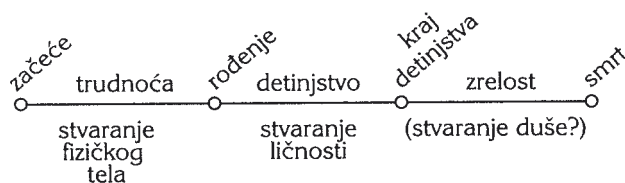
Tokom ostatka života, otprilike od sedme godine do kraja ljudskog životnog veka, dvostruki organizam tela i ličnosti izživljava sve moguće reakcije na okolnosti u kojima bi mogao da se nađe. Taj period zvani zrelost (punoletstvo) je u većini slučajeva automatski rezultat izloženosti već stvorenog bića novim problemima, mestima i ljudima, ne obuhvatajući stvaranje bilo čega novog.

Značenje ta tri perioda u ljudskom životu može se objasniti pomoću analogije sa kipom. U prvom periodu se kip izrađuje od kamena ili drveta; u drugom biva bojen, ukrašavan i kićen draguljima; u trećem periodu završena figura ide iz ruke u ruku, prema njoj vlasnik postupa sa ljubavlju i razumevanjem, ili leži zapuštena na nekoj gomili starudija, čas je čista, čas prljava, čas opljačkanih dragulja, čas ponovo ukrašena. Ipak, do trenutka njenog konačnog uništenja namerno, slučajnošću ili raspadanjem, to ostaje isti kip koji je iz radionice umetnika iznesen u svet.

Tako je i sa običnim čovekom. Ali, očigledno je treći period *potencijalno* onaj koji služi razvoju trećeg i uobičajeno latentnog dela ljudske prirode koji možemo da nazovemo *duša*. Kasnije ćemo videti zašto se može reći da običan čovek poseduje samo jednu usnulu dušu i zašto se može smatrati da je buđenje duše jedan od najtežih zadataka koji čovek verovatno sebi uopšte i može postaviti – u stvarnosti se može uporediti samo sa preobražajem kipa u ljudsko biće.

Kako da razumemo skalu ove linije života na kojoj trudnoća, detinjstvo i zrelost zauzimaju istu dužinu? Šta znači usporavanje životnih procesa? U kom odnosu se nalaze organsko vreme koje je na ovoj skali vidljivo i vreme meseci i godina kojima se uobičajeno meri ljudska starost?

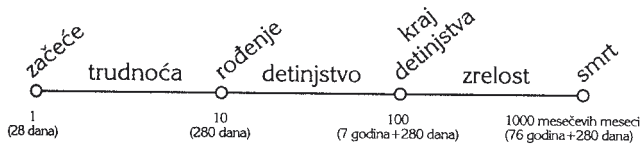

Zamislimo čigru koja se u normalnim uslovima vrti 75 sekundi. Na početku se čigra vrti nekoliko desetina obrtaja u sekundi; u poslednjoj sekundi, pre nego što padne ne okrećući se više, pravi možda samo još jedan obrtaj. Jedna sekunda čigrinog obrtanja analogna je jednoj godini ljudskog života. Obrtaj predstavlja izvršeni rad; jer, svaki obrtaj, a ne svaka sekunda, predstavlja jasan iznos potrošene energije. Na taj način se u prvoj sekundi izvršava mnogostruko veći rad nego u poslednjoj. A tako je i sa godinama u ljudskom životu.

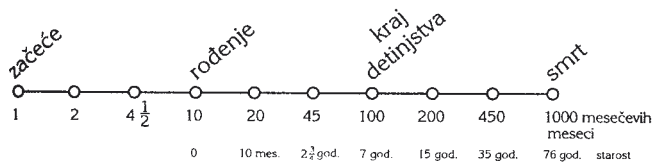
Utvrđimo prosečno trajanje tri opisana životna perioda: period ljudske trudnoće traje 280 dana ili 10 mesečevih meseci; detinjstvo traje oko 7 godina ili 100 mesečevih me-

seci; uobičajeni životni vek se završava između 70. i 80. godine i odgovara broju od 1000 mesečevih meseci.

Ovakva skala, napravljena sa ravnomernim rastojanjima od 1, 10, 100 i 1000 jedinica naziva se *logaritmička skala*. Ako ovakvu skalu koristimo u ispravnom redosledu, onda možemo na osnovu iste organske delatnosti napraviti još finije podele:

Na ovakav način se ljudsko postojanje može podeliti na devet vremenskih odsečaka, od kojih svaki traje nešto duže nego celokupno vreme koje je prethodilo.

Osim toga, svaki deo označava tačku početka delovanja neke funkcije ljudskog organizma. Sve te funkcije su prisutne u čoveku, potencijalno ili praktično delotvorne, tokom celog njegovog života. Ali, na svakoj prekretnici jedna od njih vlada njegovim organizmom, kontroliše ga i daje odgovarajućem dobu posebnu boju.

Dva meseca nakon začeća, embrion nije ništa doli organizam koji vari, mašina za prerađivanje hrane koja dolazi iz majčinog krvotoka u ćelijsko tkivo određenog oblika. Od svih funkcija koje su kasnije odraslom čoveku bliske – varenja, kretanja, disanja, instinktivne razmene materija, mišljenja, karaktera, funkcije oplodavanja ili seksusa – samo je prva u embrionu u ovom stadijumu u potpunosti ostvarena. U tački 1 na logaritmičkoj skali se, dakle, može reći da njom vlada *funkcija varenja*.

Četiri i po meseca nakon začeća počinje da se razvija jedna nova funkcija. Ona je povezana sa disanjem i kretanjem koji su, u stvari, dva aspekta jedne te iste stvari – pri čemu disanje određuje brzinu kretanja i obrnuto, nalik odnosu između paljenja lokomotive i potencijalne brzine voza. U tom trenutku embrion dobija svoj individualni pokret ili pokazuje život, kako bismo mi rekli, a zatim njegov plućni sistem postaje spreman za to da disanje može da profunkcioniše u trenutku rođenja. Tako možemo da kažemo

da na tački 2 počinje funkcija kretanja, a na tački 3 funkcija disanja.

U prvoj godini života je fizička razmena materija povezana sa rastom tkiva i povećanjem težine najsnažnija. U toj godini dete dobija više na težini nego u bilo kojoj drugoj pojedinačnoj godini svog života. Najbolje energije organizma izgleda da tada služe *razmeni materija fizičkog rasta* koju, u nedostatku boljeg izraza, možemo nazvati karakterističnom funkcijom tačke 4.

Na tački 5, između druge i po i treće godine, brzi rast mozga daje signal za početak *funkcije mišljenja*; dete stiče sposobnost govora i obrazovanja apstraktnih pojmova; a intelektualnim grupisanjem utisaka, čiji je vrhunac razumno mišljenje, postepeno se oblikuje ličnost. Sasvim uopšteno tačka 6 obeležava završetak tog procesa.

Tačka 7, petnaesta godina, obeležava pubertet tokom koga se uključuje kombinacija nadbubrežne i polnih žlezda, pozivajući organizam na ispoljavanje *nagona*. To bi trebalo razlikovati od istinskog seksusa, koji je po svojoj prirodi svesno stvaralački; dok je prvo više povezano sa žestokim agresivnim i strastvenim ispoljavanjem koje je posebno obeležje mladosti, ostajući za mnoge ljude najviši izraz čak i dobu zrelosti.

Istinski seksus, u duhu najviše *stvaralačke funkcije*, ispoljava se kao harmonija svih ostalih funkcija – u stvaranju dece prema fizičkoj slici njihovih roditelja, u umetničkim tvorevinama ili ostvarenju istinskog zadatka života individue – i nalazi svoje ispunjenje jedino u razvijanju viših ispoljavanja čovekove prirode na tački 8, presudnoj životnoj prekretnici. Ipak, potpuni izražaj te funkcije zavisi od razvoja novih moći i sposobnosti koje potencijalno u čoveku postoje, ali se mogu realizovati samo posebnim radom i posebnom vrstom znanja. Ključ tih moći pohranjen je u mogućnosti čoveka da postane svestan sebe i svog mesta u svetu koji ga okružuje. Jer, iz toga može – u vrlo srećnim slučajevima – proisteći potpuno obrazovana duša ili *trajni princip svesnosti*.

U čoveku, generalno, ne postoje ni trajnost ni svest. Svaka od ovih funkcija govori u njemu automatski i naizmenično, različitim glasom u ime svojih vlastitih interesa i ravnodušna je prema interesima drugih, služeći se, ipak, jezikom i imenom celine ili individue.

'Moram da pročitam novine!', kaže misaona funkcija. 'Želim da trčim', protivreći motorička funkcija. 'Gladan sam!', objašnjava varenje. 'Hladno mi je', kaže razmena materija. 'Ne staj mi na put!' više nagon braneći se od neke od njih.

Takve su vrste mnoga 'ja' u čoveku. A u njima se nalazi ključ svake unutrašnje i spoljne protivrečnosti koja ga baca u po-

metnju koja remeti njegove krajnje namere, koja ga drži u nespokojstvu zbog neplaćenih dugova, stvari koje potpuno bezbrižno čine njegova brojna lica. Svaka funkcija njegove bića i, takođe, svaka predstava fantazije njegove ličnosti, daje obećanja i tovarne obaveze za koje čovek kao celina mora preuzeti odgovornost.

Tako je prvi uslov za dušu ili sjedinjujući princip, postepeno – ograničavanje svake funkcije na njenu ulogu i to samoposmatranjem, osveščivanjem i postepenim udaljavanjem od protivrečnosti koja postoji između njih, priznavanjem tog njihovog posebnog zajedničkog cilja.

Pregled funkcija koje se pojavljuju na tačkama koje slede jedna za drugom na čovekovoј liniji života, pokazuje da se – iako, s jedne strane, njegov život starenjem sve više ističe – s druge strane se u njemu u redovnim razmacima razvijaju moći koje rade sa finijim energijama imajući sve veće mogućnosti.

Ove funkcije predstavljaju delovanja u čoveku na različitim energetskim stupnjevima i svaka od njih poseduje svoj sopstveni sistem u ljudskom telu. Na isti način se kreću razne materije ili energije koje cirkulišu u jednoј kući – topla ili hladna voda, gas, svetlo i struja – svaka je pojedinačno sprovedena sopstvenim sistemom cevi ili žica. Ali, iako ti sistemi u čoveku postoje od početka, energija ili supstanca koja kroz njih protiče biva prirodno oslobođena tek u određenom dobu, isto kao što se voda, gas i elektricitet za snabdevanje kuće u svojim glavnim vodovima mogu uključiti u različitim trenucima i različitim redosledom.

Tačka	Starost	Nova funkcija	Sistem
1	dva meseca nakon začeca	varenje	hrana
2	4 1/2 meseca nakon začeca	pokret	mišić
3	rođenje	disanje (oformljeno fizičko telo)	pluća
4	10 1/2 meseci	razmena materija prilikom rasta	vezivno tkivo
5	2 3/4 godine,	mišljenje	mozak – kičmena moždina
6	7 godina	oformljena ličnost	
7	15 godina	ćud	simpatički nerv
8	35 godina	seksualnost i stvaralački potencijal	reprodukcija i nervus vagus

Ono što je karakteristično kod svih gore pomenutih funkcija i njihovih energija je to što funkcionišu u organskom telu, kroz organe i tkiva sa ćelijskom strukturom. To se podrazumeva. Jer, iako viša kretanja uzrokuju fenomene koji izgledaju kao da prevazilaze telesno, mi ipak znamo da bi-

vaju izazvani moždanim i nervnim sistemom čiju strukturu možemo da ispitamo. Isto tako nam teško pada da njihovo delovanje pojmimo odvojeno od te fizičke mašine.

A ipak imamo dovoljno razloga da verujemo da se aktiviranje sve viših energija u redoslednim stupnjevima razvoja ne završava na tački 8, vrhuncu života. Na tački 9 u logaritmikom nizu, koja otprilike odgovara dobu od 75 ili 76 godina, biva prirodno oslobođena jedna još viša i još prodornija energija koja ulazi u čovečji život.

Međutim, ta energija se od drugih razlikuje po tome što je *previše intenzivna* da bi telo moglo da je zadrži ćelijskom strukturom; na isti način kao što je energija groma prejaka da bi telo jednog drveta moglo da je zadrži, tako da ono, kada je pogođeno, odmah počinje da gori i raspada se. Ova poslednja kosmička energija je takve vrste da prilikom njenog pojavljivanja čovekovo ćelijsko telo odmah biva odvojeno od svakog u njemu postojećeg životnog potencijala, ostajući prepušteno rastvaranju. Taj fenomen se čoveku pojavljuje u vidu smrti.

U negativnom smislu, ta najviša energija uništava čovekovo fizičko ili organsko telo. Ali šta je njeno dejstvo u pozitivnom smislu? Možemo reći da ona *uspostavlja vezu između smrti i začeca*. To znači da je takve prirode da *deluje izvan našeg vremena*. Kroz nju biva konačni zbir ili pečat bića neke individue vraćen u trenutak kada hromozomi oplodnog jajašca izvode ples parenja, kroz koji bivaju određeni svi dotadašnji kvaliteti njegovog organizma.

Kako je to moguće? Naš *osećaj za vreme* proističe iz fiziološkog razvoja tela, kao što naš *osećaj za toplotu* određuje temperatura krvi. Ćelijsko telo je i naš sat i naš termometar. Udarac koji ga uništava istovremeno nas oslobađa i temperature i vremena.

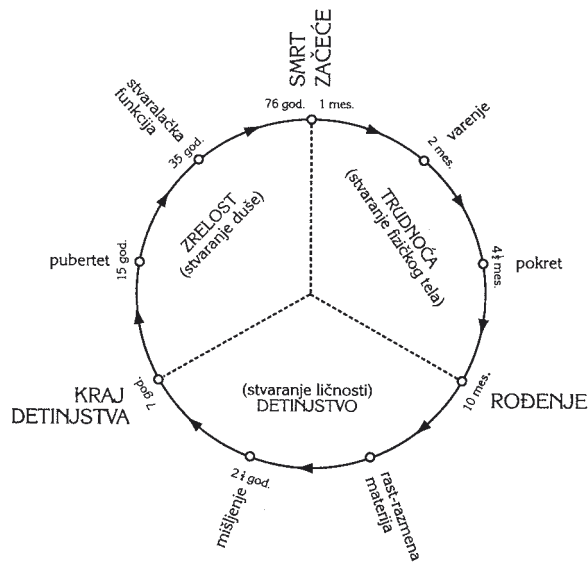
U trenutku smrti ulazimo u bezvremenost ili večnost. Iz tog trenutka bezvremenosti, iz tog sudelovanja u večnosti, sve tačke u vremenu su na isti način dostupne. Ili, bolje rečeno, one nisu povezane vremenom, već *intenzitetom energije koja ih oživljava*.

Dve tačke u normalnom ciklusu ljudskog života bivaju nadahnute božanskom energijom, najsnažnijom energijom koju poznajemo. Bog sam daje i oduzima život. Smrt i začeca su povezani sa one strane vremena božanskim intenzitetom sudelujuće energije. Kao što su dva magneta i severni pol povezani sa one strane vremena svojim zajedničkim magnetizmom, tako su smrt, začeca i Bog povezani sa one strane vremena zajedničkom silom.

Energija smrti redukuje celokupan čovekov život, proizvod svih njegovih dana na nevidljivu kvintesenciju, isto kao što i destilacija desetina hiljada cvetova može biti redukova-

na na jednu jedinu kap parfemske esencije. I baš kao što taj parfem ima moć da proдре kroz pukotinu u vratima, na način koji bi bio nezamisliv za cvetove u njihovom prvobitnom obliku, tako izgleda da je kroz smrt destilovana čovekova esencija u stanju da proдре kroz vreme na jedan način koji je, sa stanovišta ljudskog tela, potpuno nepojmljiv.

Tako je čovekova agonija smrti identična ekstazi njegovog začeca; ono što je čovek u trenutku smrti, nepogrešivo proističe iz sheme proteklog života i istovremeno određuje *novo*.

Naš prikaz je sada zadobio gore pokazan oblik.

Šta se prema ovakvom planu može reći o uobičajenom čovekovom posmatranju njegovog života? Kakve je prirode njegova svest i njegov potencijal sećanja u odnosu na ono što se sa njim događa? Čovekova uobičajena spoznaja njegovog postojanja može se posmatrati kao slab zrak svetlosti ili toplote koji nezaustavljivo korača ciklusom rođenja i smrti, taman dovoljan da širi svoj odsjaj nešto duže od jednog ili dva dana iza ili ispred sebe, a ipak ostavljajući na svom putu određene ostatke energije koje doživljavamo kao sećanje.

Za to koračanje svesti i sećanja u slabom stanju u kome oni postoje u običnom čoveku, tačka na vrhu kruga čini granicu koja ne može biti prekoračena. Svest običnog čoveka ne može da dospe iza tog izolatora koji predstavljaju smrt i začeca; i o onome što se nalazi sa one strane, bilo ispred ili iza, njegovo sećanje mu ne govori ništa.

Međutim, budući da je to najveća od svih tajni, ne možemo da je ignoriramo. Svi moraju pre ili kasnije dospeti do te tačke, a bilo bi bolje da do nje ne dođu slepi i ispunjeni strahom, već sa potencijalom za uvid koji poseduju oni koji su u svom životu čvrsto usmereni ka tome. Jer, od straha se ne može očekivati ništa sem nevolje.

II. ŽIVOT IZMEĐU SMRTI I ROĐENJA

Moguće je, onako kao što smo mi to učinili, doći do zaključka da je trenutak smrti i začeca jedan te isti. Upravo raspadanje određenih delova starog tela proizvodi električni napon koji uzrokuje da se određujući geni sledećeg tela sklope u novu kombinaciju. To je kao da ton ili akord koji biva izazvan rastvaranjem ljudskog postojanja smrću, deluje tako da se fini sastavni delovi bića oplodnog jajašca grupišu u odgovarajuću shemu, isto kao što ton violine proizvodi određenu shemu na pesku.

A to se dešava zato što snaga smrti i snaga začeca imaju isti intenzitet i suptilnost – toliko dalekosežnu snagu da njihova dejstva mogu vrlo lako dospeti kroz vreme, kao što snaga radio-talasa prolazi kroz prostor. Smrt i začeca su na taj način sastavljeni u jedinstvo, zato što u te dve tačke, i jedino u njima, ta božanska sila koja prožima vreme ulazi u život običnog čoveka. Sve sile, čak i najintenzivnije, koje između začeca i smrti rade u čoveku, su takve prirode da je njihovo dejstvo ograničeno na neku tačku u vremenu; isto kao što je i dejstvo neke mehaničke sile, na primer, jedne poluge, ograničeno na neku tačku u prostoru. Ali signatura ili pečat smrću oslobođenog života, iako oslobođen vremena, ne nalazi ni jedno drugo mesto u ljudskom postojanju koje bi bilo u dovoljnoj meri osetljivo da prihvati njegov otisak kao to tačka začeca. U tom duhu se smrt i začeca mogu posmatrati kao jedno te isto.

A trenutak smrti i začeca je, pak, neizbežno povezan sa idejom suda. Otvaranje grobova, poslednja truba, vaganje duša, podela na proklete i blagoslovene – sve ovo nam je poznato sa srednjevekovnih slika. Sva istinska učenja sadrže ovu misao, vrlo često u još finijem i detaljnijem obliku. Tako u knjizi zvanj 'Noćna strana prirode' stoji: "U trenutku u kome duša biva prognana iz tela, ona posmatra ceo svoj zemaljski život iz jedne jedine perspektive; ona spoznaje da je dobra ili rđava i ona sama sebi sudi." Ovde je vrlo jasno izgovorena ideja o samopresuđivanju. Pojmljeno sa stanovišta mehanizma to znači da je sud ili određivanje budućeg stanja egzaktni matematički rezultat uzroka koji su u proteklom životu izazvani. To je čak grafički prikazano pomoću određenih samkhja opisa.

U *Platonovom* neobičnom mitu o Eru Pamfilijcu, koga je sustigla smrt u bici i koji je dvanaest dana kasnije, kada je već ležao na lomači, ponovo oživeo, opisano je kako duše ljudi idu na dugačko putovanje zaustavljajući se, naposljetku, na jednoj livadi između nebeske kapije i provalije pakla. Tu su svedoci uspinjanja i pada duša, u zavisnosti od njihovih zasluga; zatim smeju da gledaju tri *parke* (sudađe, *Moire*), naime prošlost, sadašnjost i budućnost. Iz Lahezinog naručja (*parke* prošlosti), ispadaju neizbrojivi životi koje duše biraju prema želji i u skladu sa svojom prirodom,

ali pre svega prema odlikama njihovog prethodnog života.

Ovde je, dakle, uvedena misao da bi se *sudom nešto moglo promeniti*. Ukoliko čovek tamo pristigne sa preciznim znanjem o onome što je bio i što je želeo da bude, onda će moći slobodno da bira. Međutim, većina ljudi ne može da dobije drugačiji život, budući da su prinuđeni da izaberu ono što im je poznato; tako da za njih, u stvari, nije moguć izbor.

U hrišćanskoj viziji svetog *Makarija* iz Aleksandrije (3. vek) otkriveno je kako duši pomaže anđeo čuvar da se tokom tri dana oslobodi svog tela. Zatim se uspinje da bi se poklonila Bogu, odlazi na šest dana u raj kako bi iskusila njegove radosti, zatim se po drugi put uspinje Bogu, nakon čega je osuđena na tridesetodnevno koraćanje kroz pakao, a četrdesetog dana dolazi pred konačni sud.

U *Tibetanskoj knjizi mrtvih* bespomoćno sopstvo provodi tri i po dana u nekoj vrsti nesvestice, da bi potom na jedan čas bilo uzdignuto do najvišeg blaženstva ili jednakosti sa Budom, a onda se postepeno spušta kroz nevidljive svetove sve dok – neko vreme posle 18. dana – ne dospe na sud tačno na ulazu u majčino telo iz koga bi trebalo ponovo da se rodi. Cela hijerarhija bogova sudeluje u tom sudu u kome ogledalo karme ili prošlost duše sačinjava konačno svedočanstvo.

Tibetanska knjiga mrtvih jasno objašnjava ono na šta sve te ostale verzije kao poslednje ukazuju – da je sud, naime, prenošenje u novo telo bestelesnog sopstva u skladu sa njegovom prošlošću. Sve do tog suda duša još uvek može da se nada da će određenim činom molitve ili uvida u poslednjoj sekundi poboljšati svoju buduću sudbinu. Međutim, kada je presuda jednom izrečena, ne može se nikada više izmeniti, a sopstvo, nadalje opremljeno novim nosiocem, mora da pređe ceo krug telesnog života dok ne dođe ponovo pred isti sud i ne dobije ponovo istu šansu.

Šta to može drugo da znači ako ne začće? Ništa ne može da vrati unazad razvijanje jednog začetog tela, niti da promeni u njemu urođene potencijale. Takvi potencijali mogu biti dobro ili loše iskorišćeni, mogu biti negovani ili zapušteni, ali ne mogu biti zamenjeni drugim, niti neko od njih može biti oslobođen.

Smrt i začće su jedno. Sud i začće su jedno. Smrt, sud i začće su jedno. To je završetak kruga života.

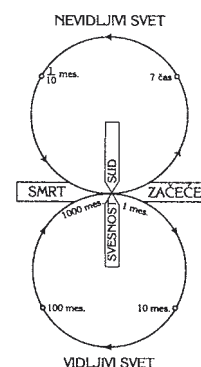
Međutim, postoji tu još jedna misao koju smo u potpunosti zanemarili čitajući te neobične tekstove. Prema svetom Makariju duša provodi između smrti i suda 40 dana na nebu, u paklu i u raju. Duša Era Pamfilijca se seća sedmodnevnog prebivanja na nebeskoj livadi, a zatim putovanja od četiri dana pre nego što dolazi do gledanja *parki* (sudaja) i dodela života. U *Tibetanskoj knjizi mrtvih* prola-

zi 14 do 40 dana svako kroz svoje sopstvene vizije i iskustva između suda i ponovnog ulaska u majčino utrobu.

Svi ovi izveštaji se podudaraju kada je reč o predstavi da postoji određeni interval, precizno merljiv danima ili nedeljama, koji se nalazi između smrti i suda. Tokom tog vremena sopstvo je bestelesno, a u tom stanju ima sposobnost da opaža različite delove kosmosa kao realnosti koje su mu nedostižne sve dok je vezano za telo. Ali, kako se smrt, sud i začće mogu dešavati istovremeno, kada su razdvojeni izuzetno važnim intervalom? To je najveća tajna.

Setimo se sada jedne zanimljive tačke na našem dijagramu. Kada smo zaključili da logaritmički niz najviše odgovara shemi života i da su tri jednaka dela fizičke egzistencije obeležena sa 1, 10, 100 i 1000 meseci, uočili smo da se početak kruga ili začće ne nalazi na nuli, već na jedinici. Negde, *neuključen u krug*, nalazi se jedan mesec koji nedostaje. Ovaj krug po našoj definiciji predstavlja život tela. Mesec koji nedostaje se, dakle, provodi izvan tela. A, osim toga, *taj mesec je u našem logaritmičkom nizu isto toliko dugačak kao i ostatak postojanja*. To je nevidljivi i beskonačni interval između dve identične tačke. Smrt i začće su jedno; ipak, između njih se nalazi jedno celo postojanje. Ono je moguće samo u jednoj drugoj dimenziji.

Kako to može biti prikazano? Jedna mogućnost je sledeća: beskonačnost je prikazana sa dva povezana kruga – jedan je fizički svet, a drugi onaj svet; jedan pripada vidljivom svetu, a drugi nevidljivom. Posmatrano iz fizičkog sveta, vidljivi krug izgleda kao da je kompletan. On je savršen i nema ni početak ni kraj.

On je *circulus vitiosus ljudskog života*. Istovremeno, njegov poseban smisao je u dodiru sa nevidljivim krugom u koji duša ulazi u trenutku smrti i u kome živi jedno celovito postojanje pre nego što biva začeta u novom telu, u istom trenutku.

To je i tajna Platonovog mita u Državi, u kome objašnjava kako Bog baca kosmos na određeno vreme u kružno kre-

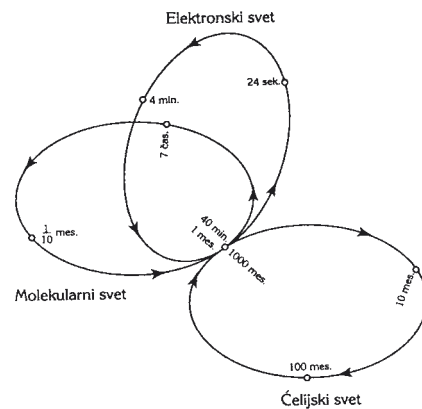
tanje i kako je on, zatim, kada vreme koje je za to utvrđeno istekne, slobodan i počinje da se okreće u suprotnom pravcu, ali ovog puta iz samog sebe kao nezavisna živa kreatura.¹ Ne bi mogao postojati bolji opis odnosa između nevidljivog i vidljivog kruga.

O obliku nevidljive egzistencije možemo čak da vršimo dedukcije. Već smo se uverili da se život odvija sve sporije u onoj meri u kojoj napreduje od začeca ka smrti. Tako ljudsko postojanje nije prikazano kao ravnomerni vremenski tok, već kao lagano isticanje vremena, od brzine ćelijskog života koja određuje začecé, pa sve do brzine koja vlada prilikom smrti. Posmatrajući unazad začecé, uvek vidimo kako se sve brže dešava i kako je svaka vremenska jedinica napunjena sa sve više iskustava. Pred kraj detinjstva je kompresovano deset puta više iskustava nego u starosti, u trenutku rođenja sto puta više, a u trenutku začeca hiljadu puta više.

Prilikom začeca brzina iskustva dostigla je najvišu granicu u ćelijskom životu – to znači, najveću brzinu koja je uopšte moguća u okviru granica ljudskog tela. Ako se progresija nastavi, *onda će postati prebrza da bi mogla da se zadrži u ćelijskom obliku*; postaje srodna brzini molekularne energije. To je vrsta iskustva u nevidljivom krugu.

Dedukcijom možemo da nastavimo skalu unazad u taj drugi krug, i to uprkos tome što niti možemo da ga vidimo, niti možemo da ga izmerimo. Ako i taj krug analogno ponovo podelimo na tri perioda, onda će ti periodi biti obeleženi sa: 1 mesec, 1/10 meseca (2,8 dana), 1/100 meseca (7 časova) i 1/1000 (40 minuta). A ti periodi su opet međusobno svi *isti po svom sadržaju*.

Ali, ostaje nam još četrdeset minuta. I kao što prilikom posmatranja kruga života nismo mogli da pronađemo mesto za mesec koji nedostaje, osim izvan fizičkog sveta, tako i ovde moramo pretpostaviti jedan svet u još jednoj drugoj dimenziji. Ceo krug te dimenzije traje samo 40 minuta – ‘vreme obroka’ koji sledi neposredno nakon umiranja i tokom koga prema *Tibetanskoj knjizi mrtvih* nad izmičućom dušom sviće ‘prasetlost’ savršene jednakosti sa Budom. Taj svet je svet višeg duhovnog centra, kao što je prethodni svet bio svet višeg emocionalnog centra. To je *elektronski svet svetlosti*, kao što je ono bio molekularni svet postojanja. Taj krug se nalazi u trećoj dimenziji postojanja u kojoj bivaju ostvarene sve mogućnosti.

Čak i u ovom krugu možemo da utvrdimo nastavak iste izuzetne skale: na način po kome su tri dela tog kruga obeležena sa 40 minuta, 4 minuta, 24 sekunde i 2 1/2 sekunde. Ovi periodi su opet isti, i to i međusobno i u odnosu na sve prethodne. A u završnoj tački tog kruga, u jednom jedinom dahu, u najvećem sažimanju iskustava, kada je sve *jedan bilion puta* brže i finije nego u fizičkom svetu, događa se da umirući čovek ceo svoj život može da vidi ‘u jednom jedinom blesku’.

Odatle možemo da razumemo *jedan* aspekt viših svetova – to su svetovi u kojima ista celina može biti spoznata ili iskušena za kraće vreme. To je obeležje običnog logičnog razuma, čijom se brzinom meri život fizičkog tela, naime da se jedna stvar za drugom spoznaje i doživljava. Kada logički razum napreduje do svog sledećeg iskustva, on nije u stanju da zadrži iskustvo ili spoznaju koja je prethodila. Mora da je ostavi iza sebe. Za logički razum svi ispiti se događaju jedan za drugim ili u vremenskom sledu. Međutim, kada dospe do kraja ispita, logički razum je izgubio mogućnost da vidi početak, *zato što stvari mogu samo jedna za drugom da prodru kroz njega*. Odatle potiču svi fenomenalnosti zaboravnosti. Oslanjajući se isključivo na logičan razum *čovek mora da zaboravi*.

Nije da život ne sadrži dovoljno iskustava i spoznaja da bi se postalo mudar i prosvetljen. Ali, oslanjajući se na opažanje logičkog razuma, čovek doživljava samo svaku stvar u svoje vreme i ponovo je zaboravlja čim stigne do sledeće. Kada bi sve što u ovom ili onom trenutku zna bilo kompresovano u kraći vremenski period, tako da bi manje bilo zaboravljeno, onda bi bezbrojni odnosi uzroka i posledica i bezbrojni oblici kosmičkih uticaja postali vidljivi, čineći ga mudrijim od svega što bi mogao da zamisli.

To se dešava u višim i nevidljivim svetovima u koje sopstvo ulazi nakon smrti. U drugom krugu se ono što odgovara vremenu iskustva celog jednog života odvija u jednom mesecu; u trećem krugu se isto dešava sabijeno u 40 minu-

¹ “Država”, Platon, BIGZ, Beograd, 1993.

ta; a na krajnjoj tački tog kruga ceo život biva odživiljen za dve i po sekunde.

Želimo da pokušamo da zamislimo šta takvo sažimanje može da znači. U *Tibetanskoj knjizi mrtvih*, koja je po svemu sudeći upućena duši umrlog kako bi ga pratila na njegovom putovanju kroz nevidljivi svet, biva uvek izričito naglašeno da sve na šta naiđe – oduševljenja, užasi, zaslepljujuća svetlost, crna tama, bogovi i demoni – potiče iz njegovog vlastitog razuma. On sam je taj na koga uvek nanovo nailazi. Ako to može da razume, može da postane slobodan.

Zato se potom izričito ističe da se nevidljivi svetovi za ljude svake rase pojavljuju i bivaju nastanjivani u skladu sa načelima njihovog zemaljskog verovanja; i da su čak za ljude bez ikakve vere ti svetovi užasno koncentrisana vizija onoga što je okupiralo njihov um tokom života. Individualna karma biva koncentrisana i zatim viđena kroz sočivo dotičnog verovanja, tako da se sve što je u čoveku dobro ili zlo nekome pojavljuje kao anđeli i đavoli, dok se nekom drugom javlja u vidu matematičkih zakona koji su postali vidljivi, nekom trećem kao blagonaklone ili razarajuće prirodne sile, četvrtom u vidu životnih simbola, petom kao košmar bezimernih strahova i fantoma itd.

Ova misao, koja se može naći u mnogim interpretacijama neba i pakla, izgleda da ukazuje na to da se ushićujuća ili užasavajuća pojava nevidljivih svetova može objasniti *intenzivnom kompresijom iskustava vlastite duše*.

Određena predstava o značenju takve kompresije se čak može steći iz proučavanja subjektivnog delovanja običnih osećanja. Jer, dok logički razum ideje i iskustva percipira isključivo jedne za drugim, osećanja omogućavaju prihvatanje zamisli i iskustava *istovremeno*. Neko iznemenada vidi bliskog prijatelja ili neko dete kako plače: odmah i istovremeno se u njegovom osećajnom opažanju javlja stotinu sećanja na doživljene užase, nepovratne gubitke, gorke uvrede – sve povezano sa osećajem vlastite greške ili nečije tuđe greške, začinjeno slikama sažaljenja i samilosti, koje je nacrtao Sveto pismo, umetnost, životi svetaca ili čak roditelja ili drugih ljudi iz ličnog okruženja. Ako je osećajna reakcija dovoljno snažna, sva ova sećanja mogu odmah izazvati skoro preplavljujuću kombinaciju osećanja sažaljenja, za-prepašćenja, mržnje i straha.

Ako je tako da svega nekoliko desetina ili nekoliko stotina utisaka koji mogu biti percipirani običnim osećajem imaju takvo dejstvo, kakvo bi onda bilo dejstvo *biliona utisaka jednog života* u jednom času ili minuti ili sekundi? Možemo samo da kažemo da bi, ako je život bio ispunjen prijatnim osećanjima, prijatnim susretima, prijatnim utiscima o lju-

dima i prirodi, opažanjima stvarnosti, otkrivanjem prirodnih zakonitosti, stvaralačkim delanjem, naklonošću, hrabrošću, čestitošću, itd, dejstvo takve kompresije bilo preko svake zamisli ushićujuće. Ako je, s druge strane, život bio ispunjen doživljavanjem strahota, prizorima tuđih patnji ili beskrajnog straha, žalošću, lažima, opsednutošću, iskvarenošću i prevarom, onda bi dejstvo kompresije takvih utisaka bilo toliko užasno da bi prevazilazilo sve opise pakla.

Odživeti svoj život u 40 minuta značilo bi da su sva opažanja i osećanja milionostruko kompresovana ili pojačana. "Gorčina bola koji sada osećamo tokom jednog časa izgleda toliko velika kao sve patnje prolaznog sveta u 100 godina", bilo bi to poput usklika smrti u srednjovekovnom 'Orologium Sapientiae'². Mržnja mnoštva godina bila bi sakupljena u mržnju nekoliko minuta, ali nekoliko miliona puta intenzivniju; radosti, čežnje, otkrića, naklonosti – milion puta povećane – postale bi božansko ushićenje.

Kompresivanjem vremena, takva mržnja i takve svireposti bile bi ne samo uvećane iznad svake mere, već bi bile i doživljene *zajedno sa* strahom, srdžbom i bolom koji su izazvali, a ta povezanost je inače sakrivena milošću zaborava rasprostrućeg vremena. Dok bi, s druge strane, takva čežnja i predanost bile povezane sa opažanjem viših zakona i viših svetova ka kojima su vodile. *To bi, u stvari, bilo uspinjanje u nebo ili silazak u pakao.*

III. DUŠA U MOLEKULARNOM SVETU

Moramo da pokušamo da istražimo istinski značaj ta tri kruga po kojima se individualno sopstvo kreće celokupnim tokom kroz život i smrt. Do sada smo zamišljali te krugove u vremenskom redosledu

– poznati krug postojanja od 76 godina u fizičkom svetu ćelijskih organizama; pre toga

– krug postojanja od jednog meseca u nefizičkom svetu u kome su svi fenomeni hiljadostruko intenzivirani i kompresovani; i, pre toga, još jedan krug postojanja koji traje svega 40 minuta i u kome se sve odvija milion puta brže nego u fizičkom životu.

Međutim, zamišljanje tih stadijuma kao sukcesivnih proi-zlazi jedino iz čovekove prirode. U stvari, oni predstavljaju *različite svetove* u kojima individua provodi navedene određene vremenske periode. I isto kao što prirodni ćelijski svet nastavlja da postoji bez obzira da li je neka data individua živa i sudeluje u njemu ili ne, tako su i ti drugi sve-

² "The Book of the Craft of Dying", izdao F. M. M. Comper, str. 119.

tovi najverovatnije stalno prisutni, iako čovek samo na kratko vreme ima uvid u njih. Periodi od 76 godina, jednog meseca i četrdeset minuta su oni koje je ljudski mehanizam predodređen da prođe, isto kao što je isti mehanizam predodređen da proživi 10 meseci u majčinoj utrobi, 7 godina detinjstva i 70 godina telesne zrelosti. Drugačije izraženo, ti periodi označavaju vreme koje je potrebno prvobitnom impulsu jednog individualnog života, kvantum energije koji je višim zakonima dodeljen svakom ljudskom atomu kako bi prevazišao različite otpore koji su postavljeni kroz ta tri medijuma – isto kao što metak ispaljen iz puške prodire kroz drvo drugačijom brzinom nego kroz vodu ili kroz vazduh.

Kakve vrste su, dakle, ta tri sveta? Svet organskog života u kome čovekovo fizičko telo provodi 76 godina dovoljno je poznat. Njegova glavna karakteristika je ćelijska struktura, a procesi bivaju određeni životnim vekom i brzinom reagovanja ćelija. Međutim, kao što smo u prethodnom poglavlju utvrdili, čovekova vremenska skala koja izgleda da postaje sve brža, nestaje kada pogledamo unazad iz sveta prirode ka rođenju ili još dalje, sasvim sa one strane začeca. Svaka veća brzina koja premašuje brzinu vremena prilikom začeca, više ne može biti zadržana u ćelijskom telu. Životni vek i brzina reakcije ćelija su za to suviše spori.

Kada, dakle, čovekova putanja sa one strane začeca doživi rastuće ubrzanje, onda to mora da se dogodi u svetu koji je finiji od sveta ćelijskih organizama. Taj svet je svet molekularnih jedinica.

Poznato je da materija u molekularnom obliku poseduje mnogo veću slobodu od materije u ćelijskom obliku. Svojstva materije u molekularnom obliku se mogu dobro proučavati na mirisima. Takve materije poseduju izuzetnu trajnost, moć prodiranja i širenja, ne menjajući pri tome svoju prirodu. Jedno ili dva zrna mošusa mogu godinama da ispunjavaju neku prostoriju mirisom, a posle tog vremena se još uvek ne može dokazati primetan gubitak težine. Isti miris može prodreti kroz pamučni filter koji zadržava sve deliće koji su veći od stohiljaditog dela cola. Merkantani se mogu još utvrditi kada su razblaženi za pedeset milioniti deo njihovog volumena³.

Dok ćelijska tela mogu da se kreću samo u jednom pravcu, a u čovekovom slučaju uobičajeno ne više od nekoliko kilometara na sat, mirisi mogu da se šire sto puta brže i u svim pravcima istovremeno, što znači u *polju*. To polje može biti neverovatno široko u odnosu na njegov prvobitno koncentrisan oblik. Jedino uporedivo širenje koje se može prona-

ći u ćelijskom svetu se, u stvari, nikada ne nalazi u pokretu, već u rastu; na primer, ljudski organizam povećava između začeca i zrelosti sopstveni volumen 250 miliona puta. Međutim, za takvo širenje ćelija neophodne su godine da bi se postiglo ono što molekularna difuzija uspeva za nekoliko minuta. To znači, rast u molekularnom svetu, ako to želimo tako da nazovemo, odvija se sto hiljada puta brže nego u ćelijskom svetu – upravo onako kako bi to trebalo da očekujemo iz našeg logaritmičkog niza.

Nijedno ćelijsko telo ne može da zauzme isti prostor kao neko drugo ćelijsko telo. Ali, dva mirisa mogu da zauzmu isti prostor. I miris jednog ćelijskog tela može da zauzme isti prostor kao neko drugo ćelijsko telo; što znači da miris može da ga prožme, kao što, na primer, mleko koje se ostavi u frižderu zajedno sa lukom biva prožeto njegovim mirisom.

Zamislimo da je ljudska svest opremljena svojstvima materije molekularnog statusa. Ona bi u tom slučaju mogla da izvrši mnoga čuda koja se pripisuju magovima i uistinu bi posedovala sposobnosti koje se često pripisuju duši nakon smrti. Mogla bi da bude prisutna na mnogim mestima istovremeno, mogla bi da prodire kroz zidove, mogla bi da zauzme različite oblike, mogla bi da uđe u druge ljude, da opazi šta se odigrava u njihovim različitim organima itd. Poput mošusa bi godinama mogla da 'posećuje' neko mesto; a da je molekularno telo veličine čoveka obdareno intenzivnom oštrinom merkaptana, moglo bi da izvrši uticaj na polje veličine jednog kontinenta.

A sada razmislimo o rečima koje su upućene umrlima u *Tibetanskoj knjizi mrtvih*:

"O ti, plemenitog roda... Tvoje trenutno telo je telo želje... ne telo od grube materije, tako da imaš moć da prođeš kroz stene, bregove, kamenje, zemlju, kuće i čak kroz planinu Meru a da ne budeš sprečen...Sada si obdaren sposobnošću čudesnog delanja koja, pak, nije plod jednog samadhija, već moć koja ti prirodno pripada... Možeš u istom trenu dospeti na svako mesto koje poželiš. Imaš moć da dospeš tamo u istom vremenu koje je potrebno da čovek zatvori šaku ili ispruži. Te razne moći obmane i menjanja oblika nemoj želeti, nemoj želeti!"⁴

Ovde opisane moći pripadaju materiji molekularnog nivoa, a takozvano telo želje ili *duša*, kako smo mi naviknuli da kažemo, "sastavljeno je od takve materije, isto kao što se fizičko telo sastoji od ćelijske materije. Ovu misao neobično potkrepljuje prastari običaj koji je za tibetanske⁵ egi-

³ col – stara mera, oko 2,5 cm; merkaptani – (lat. mercurium captans, koji veže živu) hem. tečnosti veoma jakog i neprijatnog mirisa..., vidi M. Vujaklija, "Leksikon stranih reči i izraza", Prosveta, Beograd, 1992. (prim. prev.).

⁴ "Tibetanska knjiga mrtvih", sakupio J. V. Evans Venc, Prosveta, Beograd, 1991., str. 99-100.

⁵ "Tibetanska knjiga mrtvih", str 30; vidi na 104. str. napomenu 185: "...oni žive od mirisa..." (prim. prev.).

patske⁶ i peruanske rituale od posebnog značaja, naime postavljanje sveže hrane i pića iz čijeg mirisa ili esencije bi duša umrlog trebalo da izvuče svoju hranu. To je jasno priznavanje činjenice da je fizička priroda duše nalik prirodi mirisa, to jest, da se sastoji od materije molekularnog statusa.

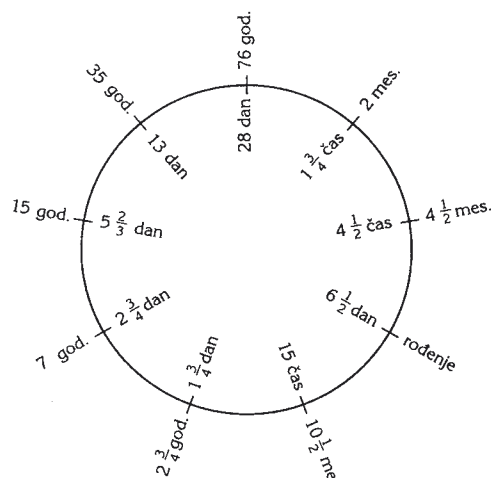
Drugi krug u kome individualno sopstvo provodi jedan mesec, dakle, izgleda da predstavlja svet molekularnih fenomena. Taj svet prožima i prodire u ćelijski svet prirode. Ali, čovek ne može da poseduje moći koje pripadaju molekularnoj materiji sve dok je njegova svest zatvorena u ćelijskom i fizičkom telu. Prilikom smrti tog fizičkog tela biva, pak, prema svedočanstvu tekstova, rođeno jedno novo telo koje je očigledno molekularne prirode i koje poseduje celovito postojanje i služi kao nosilac ljudske svesti u intervalu dok individualnost ne bude spremna da bude začeta u novom fizičkom telu.

Kod običnog čoveka izgleda da se molekularno telo ili duša rađa, raste, dospeva do zrelosti i nestaje – sve u okviru jednog meseca na potpuno isti način kao što se to dešava sa fizičkim telom tokom njegovih 76 godina. Ova misao je začuđujuće precizno izrečena u jednom zoroastrijskom tekstu – ‘Rivajat Šahpur Baruhi’:

“Prvog dana (posle smrti) veličina duše je jednaka veličini novorođenog deteta. Drugog dana duša narasta do veličine sedmogodišnjeg deteta. Trećeg dana duša postaje velika poput odraslog od 15 godina.”⁷

Ako na jednom krugu paralelno zapišemo vremena za telo i dušu u skladu sa našom logaritmičkom skalom, onda je podudarnost sa zoroastrijskim proračunom izuzetna. Na toj skali duša za jedan dan odgovara malom detetu od dve godine, za dva dana detetu od pet godina, a nešto nakon preko pet dana odgovara fizičkom pubertetu.

Ova paralela između vremena odojčeta, detinjstva i zrelosti duše i tela izgleda da se u jednom drugom aspektu nalazi u vezi sa mislima izloženim u *Tibetanskoj knjizi mrtvih*, naime, da duša tokom prvih sedam dana svog putovanja sreće miroljubiva božanstva, a u sledećih sedam gnevna, ili da prema brojanju svetog Makarija prvo 6 dana odlazi u raj, a zatim u pakao. Jer, u fizičkom životu tela mogu vreme odojčeta i detinjstva biti označeni i kao period koji odgovara raju, a godine koje slede kao sve dublje uranjanje u stvarnost tragedije, straha i patnji sveta u kome čovek živi.

Na isti način može individualna svest koja se rađa u svetu molekularnih fenomena isprva biti podložna tome da bude nadvladana čudesnošću i lepotom novih opažanja i moći kojima je opremljena. Ali, u onom stepenu u kome se ograničeno vreme bliži svom kraju, od nje se može očekivati da će biti opsednuta stravičnim aspektom tog sveta, predosećajući vlastitu budućnost i sudbinu. Jer, gde god postoje vreme i promena, bez obzira na kojoj vremenskoj skali, neminovno se moraju pronaći sukcesivni stadijumi koji odgovaraju proleću, letu, jeseni i zimi; svitanju, danu, večeri i noći i periodu odojčeta, detinjstva, zrelosti i starosti. Ni svet duše, koji je na isti način podređen vremenu i promenama, u tome ne može biti izuzetak.

Međutim, ipak bi trebalo podsetiti da bića u takvom svetu u poređenju sa bićima koja su opremljena ćelijskim telima žive u jednoj široj dimenziji. Sposobnost istovremenog kretanja u svim pravcima, to jest, kretanja kroz polja, a ne samo duž linija, već je pomenuto. Kao prodiranje u – i kroz – čvrste predmete. Obe sposobnosti su samo pojedinačna dejstva slobode u drugoj dimenziji.

Sasvim uopšteno možemo reći da ćelijska tela mogu slobodno da se kreću u svetu ćelijske materije. To u principu znači da su fizički ljudi slobodni u okviru *sveta prirode* koji pokriva celu Zemljinu površinu. Međutim, molekularna tela bi na isti način bila slobodna da se kreću kroz svet molekularne materije, što znači kroz celu čvrstu sferu planina, zemljinog tla, vodu i vazduh koji sačinjavaju *Svet Zemlje*. Jer sve ovo poseduje molekularnu strukturu. Ta mo-

⁶ “The Book of the Dead”, Sir E. A. Wallis Budge, str. 242 i dalje. Obrati pažnju i na rečenicu: “Poznajem i velikog Boga, pred čije nozdrve stavljate nebesku hranu.” str. 301.

⁷ Rivajat of Darab Hormazdjar, I tom, str. 147, citat J. D. C. Pavry, “The Zoroastrian Doctrine of a Future Life”, str. 20.

gućnost koja je jasno prikazana u navedenom tibetanskom tekstu postoji, naravno, samo teoretski. Jer, isto kao što pojedini ljudi u svojim fizičkim telima, iako su u principu nezavisni i slobodni da putuju celom površinom Zemlje, provode u stvari ceo svoj život u okviru nekoliko kilometara oko njihovog rodnog mesta, tako bi verovatno njihove duše na isti način posle smrti ostale nezainteresovane.

Takva sloboda bi, dakle, doslovce učinila mogućom univerzalnu misao da se duše čestitih okreću *ka gore*, ka raj u koji, sudeći po svim legendama i ukazima, izgleda postoji u gornjim regionima atmosfere. A to bi bacilo svetlost na našu raniju dedukciju određenog afiniteta između istinskog čoveka (što znaci duše, koja ga razlikuje od ostalih kičmenjaka) i jonosfere koja se nalazi 30 milja iznad Zemljine površine.

Ali, u ovom trenutku se moramo zadovoljiti opštom mišlju koju smo izveli iz naše logaritmičke vremenske skale da duše ljudi nakon smrti postoje u molekularnom svetu i da u takvim uslovima poseduju slobodu jedne druge dimenzije koja se nalazi iza dimenzija koje stoje na raspolaganju čoveku u ćelijskom telu fizičkog života. I dalje, da moći, sposobnosti i oseti koji pripadaju takvom molekularnom statusu vrlo blisko korespondiraju sa onim što je od pradavnih vremena i u svim delovima sveta pripisivano dušama umrlih. Ako, osim toga, sve ono što proizilazi iz te moći prodiranja molekularne materije kombinujemo sa dejstvima vremenske kompresije koju smo objasnili u prethodnom poglavlju, onda ćemo videti da status duše u molekularnom svetu mora da je krajnje nezamisliv za ljude čija je spoznaja zatvorena u tromom i krutom obliku ćelijskog tela. Isto tako bi za svest koja poseduje slobodu tog drugog statusa, zatvorenost u fizičkom telu bila istovetna svim užasima samice u jednom mračnom, hladnom zatvoru sa malim prozorima.

Jedan vrlo živ opis ove misli dat je u najstarijem hermetičkom spisu 'Kore Kosmu':

"Tek tada bi duše saznale da će biti osuđene; i mračni behu njihovi pogledi... Kada je trebalo da budu zatvorene u tela, neke od njih su kukale i jecale, samo to i ništa više; dok su se neke borile protiv svoje presude poput divljih životinja plemenite vrste, kada bi podmuklim delima svirepih ljudi bile zarobljene i istrgnute iz zemlje koja je njihov zavičaj i onda pokušavale da se bore protiv onih koji su ih savladali. A drugi su vikali izvrćući svoje oči čas nagore čas nadole i zborili: 'O ti nebo, izvore našeg postojanja i vi blistave zvezde i nikada ne gasće svetlo sunca i meseca; i vi, eteri i vazduhu i sveti dahu života Onoga koji sam vlada; kako je užasno što bivamo otrgnute od stvari toliko velikih i sjajnih!'

"Treba da budemo izbačene iz svete atmosfere i mesta u blizini nebskog svoda, iz dražesnog života koji smo tu ži-

vele i da budemo zarobljene u staništima, iskvarenim i niskim kao što su ova... Kakve omražene stvari ćemo morati da činimo da bismo zadovoljile potrebe ovog tela koje tako brzo mora propasti! Naše oči će imati samo malo prostora da obujmljuju stvari; videćemo stvari samo pomoću njihovog fluida; a kada budemo gledale nebo, naš zavičaj, svedeno na mali procep, nikada nećemo prestati da žalimo. A čak i kada budemo videle, nećemo videti sasvim; jer, o žalosti, osuđene smo na prokletstvo tame. A kada budemo čule vetrove, naše rođake, kako u vazduhu duvaju, mi ćemo duboko žaliti što ne dišemo u jedinstvu sa njima. Umesto ovog sveta u visinama očekuje nas kao stanište ljudsko srce, stvar male veličine. O mi nesrećnice! Šta smo učinile da zaslužimo takvu kaznu?"⁸

Izuzev strašne snage ovog spisa koji izaziva pometenost, pogođeni smo brojem ukaza na svojstva koja imaju duše u gasovitom ili molekularnom stanju. "Vi eteri i vazduhu i sveti životni *dahu* Onoga koji sam vlada... Treba da budemo izbačene iz svete *atmofere* i mesta u blizini nebskog svoda... A kada čujemo *vetrove*, naše rođake, kako u *vazduhu* duvaju, mi ćemo duboko žaliti što ne *dišemo* u jedinstvu sa njima..." Vazduh, atmosfera ili dah je materija u molekularnom stanju i izgleda kao da se ceo odlomak trudi da otkrije patnju svesti koja je iz molekularnog tela prenesena u ograničeno ćelijsko telo. Pogotovo je impresivna misao smanjenja percepcije, koja na molekularnom nivou može da obuhvati stvari, dok na ćelijskom nivou posmatra samo iz jednog ugla, smanjene perspektive, i to samo uz pomoć fluida koji sadrže jabučice očiju umesto direktnim kontaktom prodiranjem.

Ovaj odlomak krajnje upečatljivo razjašnjava pomisao da iskustva duše pripadaju *stvarnom svetu*, svetu koji je uvek tu, ali iz koga su ljudi prognani sve dok se nalaze u fizičkom telu. Koliko god to poetično zvučalo, ipak ne bi mogao postojati precizniji opis odnosa između dotičnih materija. Naučno nam je u dovoljnoj meri poznato da molekularni svet prožima ćelijski i da elektronski svet prožima molekularni. Ta tri sveta stalno koegzistiraju. Međutim, dok finiji svetovi mogu da prodru kroz grublje, kao što svetlost prodire kroz staklo ili što mirisi mogu da prožmu puter ili mleko, objekti grublje strukture nemaju mogućnost da prodru u finije. Za njih je to toliko nedvosmisleno isključeno, koliko i za kamilu da prođe kroz iglene uši.

Ali, ako su ti svetovi uvek prisutni i prožimaju svaku živu kreaturu u svakom trenutku, i ako je život u njima toliko beskonačno slobodniji, divniji i uliva toliko strahopoštovanja, toliko prosvetljeniji od onoga što je nama blisko, ne možemo ništa da učinimo doli da sa čežnjom žudimo za nemogućim, moleći se i pitajući da li možda ipak postoji neki put koji vodi iz našeg fizičkog sveta u te svetove, a kojim bi se moglo krenuti još pre smrti.

⁸ Iz "Kore kosmu", sadržan u "Hermetica", izdao Walter Scott, str. 475.

Jedino takva čežnja nas može dovesti do ispravnog razumevanja snažnih reči da običan čovek tokom svog fizičkog života ne poseduje svesnu dušu i zašto je stvaranje takve duše u ovom životu najveći zadatak koji možda može da pokuša da obavi. Jer, duša je čovekovo 'vozilo' u nevidljivi ili molekularni svet. Iz svega što je prethodilo, ne može se poreći da čovek sada ne živi u takvom svetu i da čak ne može ni da zamisli kakve bi prirode bio takav život. Ili njegova duša još nije rođena, kao što tekstovi govore ili, ukoliko ipak negde postoji, on još ne ume da živi u njoj.

Zamislimo zatvoreni staklenik. Jedno seme biva kroz procep u vratima uneseno i posejano. Ono klija, niče i raste do punog cveta. U tom obliku je ograničeno na zatvoreni prostor i nema mogućnost da dospe u svet izvan. Kada biljka izbacila plod – novo seme – i sama, pak, odumre, onda takvo seme ponovo ima mogućnost da kroz procep u vratima dospe napolje. U 'proširenom' obliku biljka ima samo *jednu* mogućnost komunikacije sa svetom izvan vrata – svojim mirisom, ukoliko ga ima, može kroz neki procep slobodno dospeti do onoga što se nalazi napolju, iako ćelijska biljka ostaje zatvorena unutra do kraja svog postojanja.

Ovaj proces izgleda da predstavlja preciznu analogiju sa ulaskom čoveka u fizički svet, njegov rast u njemu i njegovo umiranje. Ljudsko seme izgleda da proizlazi iz molekularnog sveta. Ali, ćelijsko telo koje iz njega nastaje je potpuno ograničeno, a kada čovek nije ništa drugo doli fizičko telo, onda ne može imati nikakvu komunikaciju sa nevidljivim svetom svog porekla sve dok ga smrt ponovo ne redukuje na njegov esencijalni oblik koji je u dovoljnoj meri kondenzovan da dospe tamo. Samo ako u sebi uzmogne da razvije nešto što odgovara mirisu cveta, to jest *dušu ili princip svesnosti*, može da počne da se kreće u tom drugom svetu dok još živi u ovom svetu.

Kako je to moguće? Duša ili telo molekularnog sveta može biti namerno stvoreno dugotrajnim gomilanjem najfinije energije koju proizvodi fizički organizam i njenom kristalizacijom neprestanim pokušajima osveščivanja samoga sebe. Međutim, običan čovek ne može da spreči da se ta energija toliko brzo potroši čim je proizvedena – strahom, gnevom, ljubomorom, čežnjom – normalnim stanjem napona u samom sebi i sa svetom koji ga okružuje. Da bi ograničio to traćenje mora u sebi da razvije volju. Da bi razvio volju mora da ima cilj. Da bi imao cilj mora da upozna sve strane samog sebe i primora sebe da prihvati vladavinu nad svojom svešću. Pre toga prvo mora da probudi iz sna svoju usnulu svest. A nijedan od ovih stadijuma ne može da postigne iz samog sebe.

Ali postoji mogućnost – i ona u sebi nosi neverovatne zaključke, ne samo za čovekovu situaciju sada, već i kasnije. Sama ta mogućnost opravdava naše istraživanje.

IV. DUH U ELEKTRONSKOM SVETU

Pored vrste čuda koju smo uočili, ostaje još mnogo nerazjašnjenih stvari. Na kraju drugog kruga ostaje još četrdeset minuta. Promatrajući unazad iza rođenja duše do tačke u kojoj je odgovarajući životni vek kompresovan u taj nepuni sat, pronaći ćemo fenomene koji prevazilaze čak i molekularni svet, isto kao što su oni prevazilazili ćelijski svet sa one strane začeca. Treći krug, u kome izgleda da individualno sopstvo proživljava puni životni tok za 40 minuta, mora da postoji u svetu koji je još brži i finiji od molekularnog sveta. To je elektronski svet.

Po analogiji bi nosilac koji bi nastanjivalo sopstvo u ovom krugu i sam taj svet, bili sacinjeni od materije elektronskog statusa. Naš glavni primer materije u tom stanju je svetlost. A ako se molekularna energija kao što je miris ili zvuk širi sto puta brže nego što se kreću ćelijska tela, onda svetlost zrači još skoro milion puta brže.⁹ Svetlost se odmah prostire u tri dimenzije, što znači ne samo duž jedne *linije* kao ćelijsko telo i ne samo u ravni *polja* kao miris, već i kroz *prostorni volumen*. U principu nezavisno od atmosfere može da se širi beskonačno u visinu iznad sfere uticaja Zemlje i za 7 minuta može da dosegne izvor sve svetlosti, samo Sunce.

Osim toga, svetlost ili materija u takvom elektronskom statusu obasjava svaku stvar na koju padne, pri čemu čak viši stupnjevi elektronske materije kao što su rendgenski zraci imaju svojstvo da osvetljavaju unutrašnjost čvrstih objekata. Telo od takve materije bilo bi tako svoj vlastiti iluminator, a u svom opažanju bilo bi nezavisno od iluminacije Suncem, Mesecom ili drugim običnim izvorima svetlosti. Ono bi se učinilo primetnim, gde god da bi se našlo, kroz svoju sopstvenu moć difuzije i prodiranja, a ta primetnost bi se odnosila kako na najveće, tako i na najmanje objekte, budući da *ista svetlost* može da obasja istovremeno i veliku prostoriju i ćeliju pod mikroskopom u toj prostoriji.

Zamislimo da svetlost jedne lampe u sobi poseduje ljudsku svest kuda prodiru njeni zraci. Elektronsko telo koje ima takvu svest bi svoju žižnu tačku ili, takoreći, svoje srce, imalo u žarištu svetlosti lampe, ali bi obuhvatalo *svu svetlost* koja proizilazi iz tog izvora. Kada bi lampa proizvodila ravnomernu difuziju svetlosti, onda bi pridodata joj svest u sebi obuhvatala sve predmete u toj sobi, bilo da je reč o stolovima, stolicama, cveću ili muškarcima i ženama. Na taj način bi svaki predmet obasjavala ili opažala *istovremeno sa svih strana*. Svi ti predmeti bi, u neku ruku, postali unutrašnji organi tog elektronskog tela i bili bi opaženi kao što mi našim običnim čulima opažamo organe i osećanja unutar fizičkog tela. U poslednjem slučaju znamo da su bol ili radost srca *naš* bol i naša radost, da su kretanja koja se odvijaju u mozgu *naše* misli, da su osećanja prijatnosti ili nepri-

⁹ Čovekova brzina je (u proseku) 3 m/sek; brzina zvuka je 300 m/sek; brzina svetlosti je 300 000 km/sek.

jatnosti koja bivaju izazvana procesom varenja u našem želucu *naša* osećanja. Tako bi se i za svest koja je pridodata toj električnoj lampi sve što se dešava u sobi dešavalo unutar nje same i osećala bi to kao njen vlastiti život.

Sve ovo odgovara tačno, iako u manjoj razmeri, onome što je u mnogim teologijama opisano kao priroda Boga, *u kome bivstvuju sve kreature i imaju svoje biće*. Ljudska svest pridodata telu od elektronske materije, obuhvatila bi u sebi sva susedna bića i tako bi sudelovala u prirodi Boga, bila bi *povezana* i sa Bogom i sa bićima. To je očigledno smisao kako joge, čije je značenje *unio*, tako i religije, čije je značenje *re-unio*.

Možemo čak da nastavimo da razmatramo funkcije jednog takvog tela. Ako pretpostavimo da lampa ima najveći mogući obim zračenja, onda bi najniža funkcija bila infracrveno zračenje ili vrelina, njene srednje funkcije bi kroz svetlost bile prikazane u različitim bojama: crvenoj, žutoj, zelenoj i plavoj, a njene najviše funkcije bile bi ultraljubičasto i rendgensko zračenje. Njene funkcije bi na taj način pružale drugim katurama toplinu, boju i rast, dok bi svojim najvišim frekvencijama bila u stanju da prožme i osnaži sve njihove unutrašnje delove. Stvarno bi bila u mogućnosti da da život.

Ako su, dalje, ćelijska tela u principu nezavisna od ćelijskog sveta prirode, a molekularna tela nezavisna od molekularnog sveta zemlje, onda bi, po analogiji, elektronska tela trebalo da budu nezavisna od elektronskog sveta. To znači da bi mogla da postoje i putuju gde god postoji elektronska materija, isto kao što čovek može da živi bilo gde na Zemljinoj površini i putuje svuda gde postoji ćelijska materija. Međutim, Sunčevo zračenje je elektronska materija, a to zračenje ispunjava ceo Sunčev sistem, tako da bi takvo elektronsko telo na osnovu svoje prirode moglo biti nezavisno od celog Sunčevog sistema. Ono bi sudelovalo u prirodi Sunca. Takvo telo nazivamo duh.

Ako su, pak, naši zaključci koje smo izveli iz logaritmičkog niza tačni, onda je ljudska individualnost, koja 76 godina boravi u fizičkom telu, prethodno boravila jedan mesec u jednoj duši, a pre toga 40 minuta u duhu. A rađanje u duhu bilo je istovremeno sa umiranjem prethodnog fizičkog tela. Drugim rečima, u trenutku smrti čovek stupa u elektronski svet duha.

Iz onoga što smo naslućivali o prirodi iskustava u elektronskom svetu možemo da uvidimo da su tih 40 minuta iskustva u duhu uistinu mogli biti opisani rečima svetog Makarija: "Trećeg dana Hrist zapovedi svakoj hrišćanskoj duši da se uspne ka nebu radi molitve svemoćnom Bogu." I *Ti-*

betanska knjiga mrtvih se tokom tog vremenskog perioda obraća umrlom rečima:

"O ti, plemenitog roda, čuj. Sada ćeš iskusiti sjaj svetle svetlosti čiste stvarnosti. O ti, plemenitog roda, tvoj sadašnji intelekt, uistinu čista priroda, nevezana ni za kakvu boju ili naročite odnose, skroz i sasvim čista, je istinska stvarnost, Sve-Bog.

"Tvoj vlastiti intelekt koji je sada praznina, a ipak ga ne treba smatrati prazninom Nepostojanja, već kao sušti intelekt, nesputan, svetleći, ustreptao i blažen je istinska svest, Sve-Bog Buda.

"Tvoja sopstvena svest, svetleća, prazna i neodvojiva od Velikog Tela Sjaja, nema ni rođenje ni smrt i nepromenljiva je svetlost – Buda Amitabha."¹⁰

Ovakvo iskustvo, neizrazivo nekim jezikom ili bilo kojim mislima kojima raspolaže fizički čovek, mora neophodno biti prevedeno u pojmove filozofije, koji su bliski takvim prosvetljenima. Hrišćanski svetac Makarije "se uspinje na nebo radi molitve svemoćnome Bogu"; budistički lama postaje: "neodvojiv od Velikog Tela Sjaja". A nama, koji pravimo naše dedukcije u pojmovima današnje nauke, čini se da to ne može ništa drugo da znači doli nezavisnost od celog Sunčevog sistema i uspinjanje ka istinskom izvoru elektronske energije, koji je Sunce.

"Postati slobodan od Sunčevog sistema" – kako se takvo iskustvo može pojmiti? Ovde nam ponovo pada na pamet Er Pamfilijac. Jer duše sa kojima je Er putovao su došle do mesta gde su mogle da vide:

"...snažnu svetlost kako se prostire odozgo preko celog neba i zemlje, kao da je stub boje duge, ali svetliji i čistiji...Ta svetlost povezuje nebesa; kao što sajle povezuju brodove, tako ona obuhvata ceo krug neba; i od kraja do kraja se prostire vreteno neophodnosti koje uzrokuje sve nebeske obrtaje."¹¹

Namotaj tog vretena sadržao je u sebi još sedam daljih navoja, jedan umetnut u drugi kao kutijice, a na svakome od njih sedela je jedna sirena koja je ispuštala zvuk određene frekvencije, a svi tonovi zajedno pravili su jedinstvenu harmoniju. Na tronovima u blizini sede su tri *parke*: prošlost, sadašnjost i budućnost koje su vrtele navoje, jedna unapred, druga unazad, a treća naizmenično, čas na jednu, čas na drugu stranu. A veliko svetlosno 'drvo' prolazilo je kroz središte svega.

Sada vidimo da to predstavlja istinsko opažanje onoga što

¹⁰ "Tibetanska knjiga mrtvih", str. 39-40 (knjiga I, Bardo trenutaka smrti) – Buda – Amitabha: na sanskritu i tibetanskom "Buda neprolazne svetlosti", na mongolskom: "On, koji stoji u večnom sjaju", iz drugog aspekta, Maityus, "The Buddha of Eternal Life" (A. Getty, "The Gods of Northern Buddhism", str. 37).

¹¹ Upoređi "Država", str. 319-320.

smo u jednoj drugoj knjizi mukotrпно teoretski zaključivali – raspršeno telo Sunčevog sistema, nezamislivo krasno ‘drvo’ četvorodimenzionalnog Sunca ogrnuto u zvučne spirale planetarnih putanja, u kome 80 godina ljudskog života *istovremeno postoje* u jednom jedinom trenutku. To je elektronski svet – u kome je duh stanovnik koji ne zavisi od njega i u kome se, izgleda, čovekova suština rađa na beskonačnih 40 minuta nakon smrti. Ovako je to sveti Jovan opazio na Patmosu:

“Bejah u duhu na dan Gospodnji i čuh iza sebe gromki glas, snažan poput trube, koji govoraše: ‘Ja sam alfa i omega, prvi i poslednji!’..

“I okrenuh se da pogledam glas koji je sa mnom zborio; a kada se okrenuh, ugledah sedam zlatnih svećnjaka; a usred svećnjaka Jednog, koji izgledaše kao Sin čovečji; bejaše odeven u odoru koja mu je dopirala do nogu, a oko prsa beše opasan zlatnim pojasem; njegova glava i kosa bejahu beli poput snežnobebe vune, a oči poput plamena vatrenog; noge njegove nalikovaše zlatnoj rudi, kao da behu u peći užarene, a njegov glas zvučao je kao žuborenje velike vode. U svojoj desnoj ruci držao je sedam zvezda; a iz njegovih usta izlazio je dvosekli mač i njegovo lice blistalo je kao kad sunce svom svojom snagom sija... On spusti svoju desnu ruku na mene i reče: ‘Ne plaši se, ja sam Prvi i Poslednji; živ sam, a bejah mrtav, i gle, živ sam sve do u večnost i imam ključeve smrti i sveta podzemnog.’¹²

To je ista vizija o biti Sunčevog sistema: njegovo lice, sunce, usred sedam svetala planeta, njegovo telo odeveno njihovim ogrtačima i ukrašeno Marsovim mačem, Venerinim pojasom, Saturnovim prstenom i nogama svetlećeg Merkura. Takvu viziju može imati samo svest koja je obdarena elektronskim telom i koja postoji u elektronskom svetu u kome bi, kao što smo rekli, bila nezavisna od celog Sunčevog sistema. “Bejah u duhu”, kao što sam Jovan objašnjava.

Međutim, upravo ovim opisom nam Jovan daje odgovor na pitanje koje smo postavili. Jer, za razliku od Era Pamfiljca, Jovan očigledno nije morao da prođe kroz kapiju smrti da bi imao takvu viziju. Prema njegovom svedočanstvu je on bio u ‘duhu’, što znači da je ušao u elektronski svet i kroz taj medijum je video celu večnu bit Sunčevog sistema, *dok je fizički još bio u životu*. Zatim se vratio u naš svet i potrudio se da zapiše ono što je doživeo, iako je taj zadatak po svedeci sudeći bio nemoguć.

Takav čovek mora da je u ovom životu stekao ne samo dušu, već i duh. Dok je Noje provodio svoje dane gradeći Arku kako bi preživeli u budućem svetu vode, ovi su tokom svog zemaljskog života usavršili vozilo uz pomoć koga bi preplivali elektronsku poplavu i preživeli u svetu svetlosti. I, dok se Nojin zadatak sastojao u tome da stvori poseban, još grublji omotač za ljudsku svest, oni su morali da prenesu svest u jedno novo vozilo koje ne samo da je bilo neizrecivo finije od fizičkog tela, već i *finije od bilo koje energije koja se nalazi u njemu*.

Šta to znači? Iako ne možemo niti da pojмимо niti da zamislimo šta je potrebno za obrazovanje duše, barem je zamislivo to stvaranje jednog novog tela od materijala koji su dostupni, ali neiskorišćeni. Međutim, duh se obrazuje od materijala koji *nisu dostupni*. Jer čovek uobičajeno ne poseduje slobodnu elektronsku energiju. Ne zrači svetlost. Obično ne može da prenosi svoje misli i da izvršava radnje sa udaljenosti. Ne poseduje nijednu moć koja je svojstvena tom stanju materije. Može se reći da on ima *pravo* na dušu, čak i ako je nije dobio; ali na duh *nema prirodno pravo*. Duh je ispočetka bio slobodan dar Božji i on ostaje u Njemu. Da bi pronašao duh, čovek mora da se vrati tamo odakle je došao.

Sećanje duha u sebe uključuje *transformaciju materije*. Čovek prvo mora da zadobije dušu preusmerenjem njegove celokupne molekularne energije ka tom cilju. Zatim mora da nauči da poveže svoju dušu sa jednim još višim stupnjem – stupnjem na kome *ne može bit zloupotrebljena*. Mora da preobrazi dušu u intenzitet koji može da nadživi individualnu ličnost i u ono u čemu za to postoji stalno razumevanje. Takav intenzitet se nalazi jedino u elektronskom svetu. To znači da mora da se ulije duh u dušu. Mora da nauči da u samom sebi transformiše molekularnu materiju u elektronsku, to jest da cepa atom oslobađajući u sebi stepen energije koji je tek u našem dobu postalo moguće izmeriti. To je oslobađanje takve energije koja ga jedino može uzdignuti u onaj božanski svet o kome svedoče te vizije.

Sve to znači da *ne možemo da zamislimo* sećanje duha. Možemo samo da kažemo da Jovanov izveštaj, čak i da malo toga saopštava, dokazuje ono što je najznačajnije, name da postoji put iz fizičkog sveta živih ljudi u elektronski ili božanski svet i da su ‘stvarni ljudi’ i dospevali tamo i vraćali se odande.

¹² Otkrovenje Jovanovo 1; 10, 12-18.

V. ČOVEKOVO BIĆE U NEVIDLJIVIM SVETOVIMA

Nakon što smo barem u nagoveštaju percepirali neograničene mogućnosti molekularnog i elektronskog sveta kroz koji čovek prolazi između smrti i rođenja, moramo da postavimo sebi jedno fundamentalno pitanje. Reč je o spoznaji da su čovekove *moći* i njegovo *biće* dve potpuno različite stvari i da primena tih moći uvek zavisi od njega.

Uopšteno je priznato da snažan čovek nije po svaku cenu dobar čovek. On to može biti, a i ne mora. Ne postoji nikakva veza između te dve karakteristike. Njegova snaga pripada moćima, a stepen njegove dobrote pripada njegovom biću. I on može svoju snagu da koristi da radi za one koji su slabiji od njega, ali i da ih prisili da oni rade za njega.

Isto možemo da posmatramo u slučajevima povremenog sticanja novih moći. Ponekad se može dogoditi da čovek u samom sebi otvori izvor gotovo nadljudske energije i istrajnosti tokom koga na kratko vreme može da učini nemoguće nedodirnut opasnošću, bolom ili uobičajenom zebnjom za bezbednost i strahom. U slučaju jednog čoveka ta moć se može osloboditi, na primer, za spasavanje deteta iz zapaljene kuće, dok se kod drugog povezuje sa napadom slepog gneva tokom koga divlje besni jurišajući nožem na svakoga ko mu se ispreči na putu. Energija može biti ista, ali se nalazi u službi različitog bića.

Na isti način može iznenadno nasleđivanje velikog bogatstva kod obazrivog čoveka koji vlada sobom otvoriti sve vrste novih i zanimljivih mogućnosti, dok slab čovek biva uništen poplavom novih iskušenja koja ne može da savlada. Povećanje snage dovodi neko vozilo uvek u kritičnu probnu situaciju, kao što povećanje električnog napona volta čini da jedna lampa svetli dvostrukom jačinom, dok druga lampa odmah pregoreva. Ovo može biti nazvano testom bića te dve lampe.

Osnovna je spoznaja da promena u novo stanje ne uključuje i promenu bića čoveka; međutim, tada biva otkriveno čovekovo istinsko biće, koliko god da je pre toga bilo dobro sakriveno. To je uvek priznavano kada postoji tajna namera u kojoj se koristi *crna magija* da bi se obelodanilo sticanje novih moći, kada je čovekovo biće sa svim svojim slabostima, željama i ličnim pohotama i ambicijama ostajalo isto. Tarot-karta 'kola' se odnosi na isto što i legenda o Ikaru koji se, dok je leteo, suviše približio krilima koja su bila pričvršćena voskom suncu i koji je pao zato što je toplota rastopila vosak. 'Kрила' su očigledno nove moći, a 'vosak' stare slabosti. Ulazak u elektronski i molekularni svet umiranjem, sa svim onim što to obuhvata, bi stoga morao biti poslednji i najstrašniji test za ljudsko biće.

Kako čovek može da proceni svoje sopstveno biće? Njego-

vo biće se može meriti prema njegovim željama, po onome za čim žudi. To je uobičajen, u bajkama već oprobani metod, prilikom koga sudbina iskušanom čoveku daje tri želje na dar. A, kao što takve priče dokazuju, želje tog čoveka su obično toliko impulsivne, protivrečne i kvarljive da, kada dođe do ispunjavanja treće želje, on ne može da učini više ništa doli da poželi da se vrati u okolnosti u kojima je živeo na početku i da tako izađe iz užasnih teškoća koje je sebi smestio nakon prve dve želje.

To je neobična podudarnost sa tri čovekova života koja slede jedan za drugim – u duhu, duši i telu – i ukaz na to zašto, nakon što je darivan divnim mogućnostima prva dva, kao što pokazuje mit o Eru, nije mogao da misli ni na šta bolje nego da izabere istu shemu fizičkog života, koje je pre toga već živeo.

Ako želimo da ocenimo čovekovo biće sa stanovišta testa smrti, onda je prvo pitanje – kom svetu su upućene njegove želje? Jer želje koje su upućene fizičkom ili ćelijskom svetu tamo, naravno, nisu na pravom mestu i opasne su, isto kao što bi to bila infantilna želja da se bude dojen u svetu odraslih. Šta bi moglo da se dogodi čoveku čije se celo biće sastoji od želja koje su vezane za fizičku udobnost, osećaje jedenja i pijenja i čisto fizičku stranu seksa, kada nema ćelijsko telo i ne postoji u ćelijskom svetu? Nalikuje ribi izvan vode, kojoj činjenica da su mogućnosti na vazduhu beskonačno veće – ništa ne znači: svaki trenutak je za nju najveća patnja i ona može samo celim svojim bićem da čezne za tim da bude ponovo bačena u vodu.

Aktiviranje takve promene stanja kod osobe koja je za to potpuno nepripremljena i čije je celo biće koncentrisano na fizičke fenomene, neizbežno bi dovelo do nesvestice, isto kao što bi čovek koji je godinama bio zatočen u mračnom podrumu, a zatim iznenada izveden na sunčevu svetlost, bio potpuno zaslepljen i verovatno bi pao u nesvest. I zaista *Tibetanska knjiga mrtvih* potvrđuje da svi obični ljudi u trenutku smrti padnu u nesvest koja traje 3 1/2 dana, to jest, prema našem logaritmičkom nizu, za vreme celog života duha, života u elektronskom svetu, i za vreme dve trećine života duše koji se provodi u molekularnom svetu. Takvi fini stadijumi materije, sa svim njihovim čudesnim mogućnostima poimanja, prodiranja i razumevanja su, prema ovoj spoznaji, isuviše snažni za nepripremljene ljude koji se tek oporavljaju od svoje nesvesti u dobu duše kada su se procesi već usporili do brzine koja je samo još 10 puta brža nego u trenutku začeća.

Prema istom tom spisu, prema *Egipatskoj knjizi mrtvih*, prema srednjevekovnoj knjizi 'Umetnost umiranja' i drugim takvim učenjima, umirući čovek mora da se podvrgne intenzivnoj pripremi, tako da bude u stanju da podnese intenzivni šok novih stadijuma. Što brže ponovo zadobije svest, utoliko će se više uspeti i utoliko će više razumeti i

moći da doživi. Kao kada čovek zaronivši u ledenu vodu na trenutak potpuno izgubi svest, a sve zavisi od toga koliko brzo će se ponovo oporaviti i moći da se seti.

Ako se prikaz u *Tibetanskoj knjizi mrtvih* prihvati kao verovatan, onda je većina ljudi krajnje nepripremljena i nikada ne doživljava život u duhu niti elektronski svet uopšte, iako, uzimajući u obzir poredak univerzuma, svaki čovek ima *pravo* na to. To je njegovo smrtno pravo koje prodaje za tanjir sočiva materijalnih vezanosti.

U običnom stanju njegovog bića ne može biti drugačije. Prelaz iz fizičkog sveta u molekularni svet može biti upoređen sa eksplozijom bombe, čiji sastavni delovi se u jednom trenutku transformišu iz nekoliko kubnih centimetara želatina u hiljadu kubnih metara gasa. S druge strane, prelaz iz fizičkog sveta u elektronski svet je doslovce istovetan sa detonacijom atomske bombe, čije je širenje toliko veliko da se obrazuje vior usred zemljine atmosfere i izvan nje u solarnom prostoru. Slike atomske eksplozije uistinu prikazuju na vrlo uzbudljiv način ideju 'uspinjanja na nebo'.

Međutim, čija je svest dovoljno jaka da je dorasla eksploziji atomske bombe i zadržavanju svesti o sebi? Kada ushićenje, laskanje ili iznenadni pucanj mogu na trenutak da oduzmu čoveku osećaj njegovog vlastitog individualnog prisustva i postojanja, kakva mu u tom slučaju preostaje mogućnost da taj osećaj zadrži prilikom nezamislivog šoka smrti?

Zato čovek mora biti krajnje intenzivno pripremljen i uvežban. Mora steći neverovatno snažno biće koje je kroz nadljudske napore naviknuto da bez gubitka vladavine sobom izdrži najintenzivnije šokove, napore, odricanja i čitave nasilja na koje može da naiđe u fizičkom svetu. Samo tada može da se nada da će podneti konačni šok umiranja, a da ne izgubi svest.

Takva mogućnost se, naravno, ne odnosi na običnog čoveka. Njegov problem prilikom smrti se sastoji u tome da se sam orijentiše gde može da se obrati za pomoć – kao što stoji u rečima napisanim u *Tibetanskoj knjizi mrtvih*, koje to dobro prikazuju:

"Bio si poslednja tri i po dana u nesvesti. Čim se budeš povratio iz nesvestice, doći će ti misao: 'Šta se dogodilo?' Jer, u tom trenutku je cela Sangsara (univerzum fenomena) u preobražaju."¹³

Zato možemo da pokušamo da zamislimo osećanja čoveka koji se budi u molekularnom svetu i da se upitamo kako li to buđenje percipira priroda njegovog bića.

Njegov prvi problem se, naravno, tiče njega samog. Šta se sa njim dogodilo? A ovde će njegovi oseti i njegova reakcija zavisi od stava koji je tokom života imao u odnosu na sebe. Za većinu ljudi je predstava o sebi povezana sa telom određene starosti, oblika i zdravstvenog stanja, uključujući određene fizičke osete i vraćanje bolova i odazivanje na određeno ime. Za takve ljude bi osećaj da više nemaju telo predstavljao najveći užas. Ne bi znali gde se nalaze i da li uopšte postoje. Samo onaj ko je u slučaju bliskog odnosa sa telom zbog opojnih sredstava ili dubokog emocionalnog šoka bio potresen, doživljavajući izuzetan osećaj: 'Gde sam? Da li sam zaista živ?', poseduje već nejasan predukus takvog iskustva.

Za čoveka slabog i plašljivog bića bi osećaj da nema telo i samim tim ne postoji, probudio najdublji strah. I odmah bi stremio ka tome da stvori ili zamisli telo poput onoga koje je navikao da naziva 'ja'. Kada bi postojao u molekularnom svetu, opremljen telom molekularne materije, uz pomoć koga bi na osnovu svoje prirode mogao da se uputi bilo kuda i zauzme svaki oblik, on bi očajnički pokušavao da mu da izgled svog ranijeg fizičkog tela. Što se više njegova individualnost tokom života identifikovala sa njegovim telom, utoliko bi pre mogao da očekuje da će u tome imati uspeha: a molekularna materija poseduje takvu prijemčivost za misli da bi mogao samog sebe da ubedi da još uvek poseduje telo ili da ga čak nikada nije napustio.

Na taj način bi mu još sve moglo delovati blisko; bio bi smiren povodom mišljenja da postoji. Međutim, baš zbog tog istog sećanja bi dobrovoljno žrtvovao sva nova iskustva i prilike za drugačije opažanje i spoznaju, koji su svojstveni svetu u kome sada živi.

Na primer, molekularno telo bi, kao što smo zaključili, posedovalo moć da prožima druga fizička tela i tako oseti njihovu prirodu: moglo bi da postane svesno unutrašnjeg bića nekog drugog čoveka, drveta ili stene. Molekularno telo bi, dakle, na taj način posedovalo neverovatno povećanu moć razumevanja prirode univerzuma i jedinstva sa drugim kreaturama. Čovek slabog bića bi se, naprotiv, uplašio takvog eksperimenta koji bi za njega značio gubitak fizičkog oblika i identiteta bez kojih ne bi imao potvrdu svog postojanja.

Sada postaje jasno zašto je elektronski svet za običnog čoveka milostivo zatvoren onesvešćivanjem. Jer, dok bi se u molekularnom svetu od materijala uporedivih sa mirisom moglo napraviti nešto nalik senci fizičkog identiteta, takav trud bi u elektronskom svetu bio potpuno nemoguć. Užasna brzina, svetlost, i snaga difuzije zatvorene energije bi značili da bi se individualnost svake sekunde strovalila u

¹³ Uporedi "Tibetanska knjiga mrtvih", str. 48-49.

ponor svetlosti i snage; a svaki pokušaj da je zadrži bio bi hiljadu puta uzaludniji od pokušaja da od žive napravi skulpturu. U takvom svetu bi čovek koji nije u stanju da transcendira uobičajene predstave o 'fizičkom sopstvu' poludeo od straha i bezizlaznosti kada ga onesvešćivanje ne bi spasilo, upravo kao što u životu onesvešćivanjem biva spašen od prevelikog bola.

Dok, naprotiv, u molekularnom svetu *možemo* da oponašamo okolnosti, uslove, iluzije i navike fizičkog života i čak steknemo neku lažnu vrstu postojanja, iako odvojenu od ćelijskih tela, koja isključivo za njih same ima značaj. Pošto se biće čoveka ne menja njegovim stanjem, i ovde bi ga mučile iste žudnje kojima je bio opsednut i u fizičkom svetu: za bogatstvom, udobnošću, ženama, jelom i pićem; a pošto ne bi imao mogućnost da poseduje fizičke objekte svoje žudnje, morao bi da se zadovolji molekularnim 'mirisima' ili esencijama koje iz njih izbijaju.

V. J. Venc pripoveda neobičnu priču o domorodačkim stanovnicima jugozapadne Indije koji su na ritualan način sipali određene vrste piva i viskija na grob jednog mrtvog evropskog botaničara čiji duh, kako su objasnili, neće da ih ostavi na miru pre nego što je napojen istim pićima koje je konzumirao tokom života.¹⁴ Na isti način se od opsednutih duša može očekivati da posećuju mesta ili ljude koji su posebno intenzivno privlačili njihovu fizičku žudnju.

Ono što je fizička požuda za telo, to je nedozvoljena predstava za duh. I ovo je jedno od glavnih merila čovekovog bića. Šta bi, dakle, trebalo da bude uloga imaginacije u molekularnom svetu? U materijalnom svetu su čovekovi snovi puni ružičastih ili užasnih mogućnosti, uvek, pre ili kasnije, ograničeni činjenicama fizičkog postojanja, neophodnošću da se stara o hrani i smeštaju fizičkog tela ili fizičkih bića koja od njega zavise. U ovakvim slučajevima mora, s vremena na vreme, da se trgne iz svojih snova, pa makar samo da jede ili da izbegne da bude pregažen. Ali, u nematerijalnom svetu može – neometan stvarnošću – *u potpunosti* živeti u snovima. Može celo svoje vreme da provede okružen scenama i okolnostima koje su stvorene njegovom vlastitom imaginacijom, igrajući omiljene uloge svoje imaginacije, ni sa jednim drugim prekidom izuzev na isti način umišljenim strahovima i užasima koji nastaju iz drugih odaja njegovog vlastitog uma. Takvi umišljeni scenariji, avanture i likovi, naravno, zavise od iskustava, čežnji i opažanja čoveka tokom života i razlikuju se kod svake individue. Na primer, u *Tibetanskoj knjizi mrtvih* su opisane krajnje komplikovane i detaljne vizije bogova, demona, nebesa i paklova za svaki dan posle smrti, ali uvek sa upozorenjem za umrlag: "Ne plaši se. Ne budi prestrašen. Nemoj dopustiti da budeš uplašen. Spoznaj da su sve to otelotvorenja

tvog vlastitog intelekta."¹⁵

Pošto svako na takav način u molekularnom svetu može da doživi vlastiti raj i vlastiti pakao, sve to ne poseduje objektivnu stvarnost. On živi sam usred senki stvarnih stvari, kao Tantal nesposoban da ikada više dodirne ili okusi plodove, čije su slike visile pred njim. Takva bi morala da bude sudbina čoveka čisto fizičke prirode u nefizičkom svetu. To su senke u grčkom Hadu, nesrećni dusi u tibetanskoj Pretaloki, koji ushićeno žude za onim što nikada više neće moći da poseduju.

Istovremeno se moramo setiti principa da obični nepripremljeni ljudi nikada ne ocenjuju ili mogu da procene biće ili unutrašnje vrednosti i istinske sklonosti drugih ljudi zato što im njihove sopstvene navike i predrasude neizbežno smetaju u tome. Tako se može dogoditi da ljudi za koje nam se čini da su u potpunosti prepušteni fizičkim osetima, u stvari možda izgubili sve iluzije zbog dubokog raskrinkavanja neprirodnih strana ljudskog života; i, možda su, zahvaljujući sakupljenim spoznajama, otkrili način da preko fizičkih utisaka nahrane kako intelektualnu, tako i emocionalnu stranu svoje prirode. Očigledno je da bi sudbina takvih ljudi u nevidljivom svetu bila potpuno različita od do sada opisanog.

Jer samo jedan faktor razdvaja purgatorijum koji doživljava jedan brutalnočulan čovek od nezamislivog raja novih spoznaja, slobode, novih iskustva i stvarnosti. Taj faktor je razlika između požuda i čežnji ljudi različitog bića.

Jer, kao što smrt ljudima sa fizičkim apetitom oduzima jedina sredstva zadovoljenja, tako će za čoveka sa nesebičnim i plemenitim impulsima ukloniti glavnu prepreku i pružiti neverovatnu priliku za zadovoljavanje takvih aspiracija. Čovek, koji čežne za spoznajom i koji zarad takvog zanimanja može da zaboravi svoje lične želje i slabosti, biće u svom novom statusu u stanju da direktnim opažanjem razume funkcionisanje prirodnih zakona. Njegova molekularna struktura ga, na primer, osposobljava da pojmi prirodu magnetizma, zvuka, muzike itd; može da proširi svoju spoznaju razumevanjem bića planina, jezera i drugih organskih jedinica koje su prevelike da bi ih obuhvatio svojim fizičkim čulima. A pošto se donja granica fizičke moći gledanja i fizičkog čula dodira, koji deluju kroz svoje ćelijske instrumente, nalazi na skali najgrubljih ćelija, od opažanja molekularnog tela se može očekivati da će prodrati u carstvo individualnih molekula.

Telo od molekularne materije opremljeno ljudskom inteligencijom bi samo bilo mikroskop i teleskop i isto tako instrument mnogih drugih vrsta superfizičkog čulnog opaža-

¹⁴ "Tibetanska knjiga mrtvih" – ne nalazi se u našem izdanju (prim. prev.). Vidi engl. original "The Tibetan Book of Death", W. Y. Evans-Wentz, str. 35.

¹⁵ Uporedi "Tibetanska knjiga mrtvih", str. 79-91.

nja, koja mehanizmi koje su stvorili ljudi još uvek ne mogu da opažaju. Tako opremljen naučnik, kada ne bi bio mučen ljudskim strahom i slabošću, sasvim sigurno bi se našao u sopstvenoj, posebnoj vrsti raja.

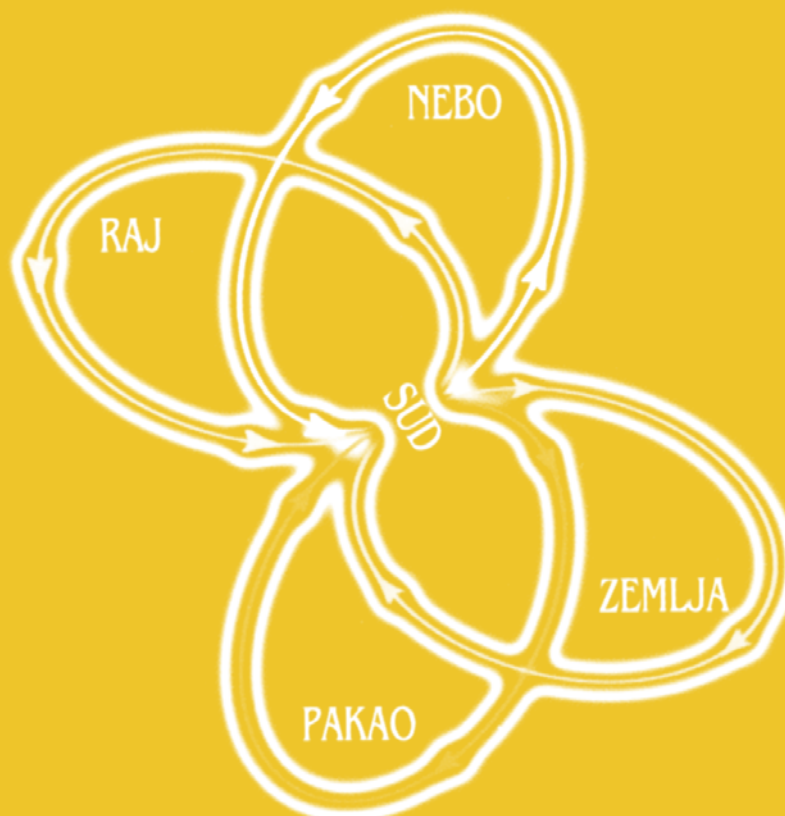
I pesnik koji se u fizičkom svetu oslanja na neodređene slušnje ili osećanja, scenarije i raspoloženja, na nedefinisane osećaje o biću muškaraca, žena, gradova, jezera i šuma, bi tamo mogao da opaža direktno prirodu takvih stvari, i to više prodiranjem nego spoljašnjim opažanjem. Jedan filantrop bi konačno mogao da nauči da razume potrebe drugih, umesto da im nameće svoje sopstvene. Dok bi čovek koji želi da uči, bio u stanju da pređe ceo svet u potrazi za učiteljem na onom stupnju mudrosti koji odgovara njegovoj potrebi.

Tako mogućnosti molekularnog sveta bivaju ograničavane samo imaginacijom koja zatamnjuje istinsku prirodu stvari ličnim scenarijom uma i krutošću osećaja za 'sopstvo'. Jer, ovo poslednje sprečava čovekovo ulaženje u, za njega sada otvorene, bezbrojne oblike, isto kao što tokom života običan građanin biva sprečen da uđe u lučku kafanu ili recepciju neke palate, prosto osećajem da 'nije takva vrsta čoveka'. Čak i u fizičkom svetu su čoveku otvorene nebrojene mogućnosti koje ostaju nerealizovane, ne zbog neke stvarne prepreke, već samo zbog samopotcenjivanja, brige, stra-

ha od mišljenja drugih itd. Sigurno i ovde bivaju stvarane takve umišljene prepreke i opravdavane stvarnim siromaštvom, nedostatkom zdravlja, istinskom patnjom i pravim nedostacima tela i uma. Međutim, tamo, u nefizičkom svetu, ne postoje takve objektivne prepreke. Sve zavisi od toga šta je čovek mislio o sebi i šta je želeo.

Čovek koji je sebe pojmiio samo kao fizičko telo, živi u senkovitoj tobožnoj slici fizičkog sveta, mučen nemogućnošću da se posveti onome što više ne postoji. Čovek koji je samog sebe pojmiio kao milionera, nastaviće da gomila imaginarna bogatstva i vrši imaginarnu moć, mučen brigama oko čuvanja onoga što više ne poseduje. Dok će čovek koji je u sebi video matematičara živeti u svetu matematičkih zakona, a biolog u svetu prirodnih zakona, tako da im se njihova poslednja otkrića u fizičkom svetu možda javljaju kao mračna sećanja onih, sada direktno opaženih, zakona u superfizičkim svetovima između rođenja i smrti.

Zato će i čovek koji svim svojim bićem veruje da u potpunosti miruje u Bogu, i u takvom uverenju može sasvim da zaboravi svoje lično postojanje, *uistinu živeti tu stvarnost*. A ako to učini, nemoguće je poverovati da bi znanje i izvesnost takvog iskustva ikada ponovo mogli da ga napuste, bez obzira na to kakve bi mogle biti okolnosti njegovog kasnijeg rođenja.

KONSTITUCIONALIZAM

PORTUGAL
MADRID
LISBON
ALGERIA
MOROCCO
TUNISIA
LIBYA
EGYPT
SAUDI ARABIA
YEMEN
IRAN
AFGHANISTAN
INDIA
CHINA
JAPAN
KOREA
AUSTRALIA
NEW ZEALAND
SOUTH AFRICA
NIGERIA
KENYA
TANZANIA
ZAMBIA
BOTSWANA
NAMIBIA
SOUTH AFRICA
ZIMBABWE
MALAWI
MOZAMBIQUE
SWAZILAND
LESOTHO
BURUNDI
RWANDA
UGANDA
KENYA
TANZANIA
ZAMBIA
BOTSWANA
NAMIBIA
SOUTH AFRICA
ZIMBABWE
MALAWI
MOZAMBIQUE
SWAZILAND
LESOTHO
BURUNDI
RWANDA
UGANDA

Hand holding a pen, poised to write on the globe.

TRAGOM KONSTITUCIONALIZMA

Nedavno su, u drugoj polovici 2005., banjalučke Nezavisne novine pripremile i uredile brošuru 'Budućnost Ustava BiH' koja se mogla dobiti besplatno na svim novinskim štandovima Bosne i Hercegovine. Naravno tiskanje iste nije bilo besplatno pa je troškove pokrila Švicarska agencija za razvoj i suradnju preko Veleposlanstva Švicarske u BiH. Sama brošura donosi jedan broj referata i izlaganja, zajedno sa diskusijama, iz tri grada, Mostara, Banja Luke i Trebinja, gdje se razgovaralo o mogućim (i nemogućim) promjenama Daytonskog Ustava za BiH. Manji broj tzv. međunarodnih eksperata, čini se uglavnom iz Švicarske, također su objavili svoje priloge.

TEMAT UREDIO I TEKSTOVE S ENGLESKOG JEZIKA PREVEO DRAŽEN PEHAR.

NAVEDENA BROŠURA PREDSTAVLJA DOBRU ilustraciju općeg stanja bosanskohercegovačke debate o Ustavu BiH. Tu debatu karakteriziraju uglavnom četiri svojstva:

1. **Politička neosjetljivost i ekskluzivnost** u smislu da se o ovoj temi radije razgovara sa predstavnicima međunarodne zajednice nego sa predstavnicima Republike Srpske, ili onog 'drugog' entiteta; i radije izvan parlamenta nego u njemu;

2. **Patronski odnos međunarodne zajednice**; ona poziva na promjene ustava, ona čak financijski pomaže one koji, na način definiran točkom 1, i obično u ulozi tzv. 'domaćih eksperata', nekome predlažu tzv. nove modele; pri tome predstavnici međunarodne zajednice obično uvijek kažu dvije proturječne stvari: 'želimo videti ustavne promjene u BiH' i 'o sadržaju se tih promjena morate sami dogovoriti';

3. **Potpuna nezainteresiranost za teorijska pitanja** iz domena konstitucionalne doktrine, ustavnog prava, ustavne politike, i ustavnog tumačenja; ona, između ostaloga,

objašnjava zašto se u BiH pitanju ustava uglavnom pristupa kroz razmišljanje 'o modelima', a ne kroz razmišljanje o ključnim svrhama, pretpostavkama i tumačenju ustava;

4. **'Elitizam'** u lošem smislu te riječi, i **'narcizam malih naroda'** što u vlastitim (također ustavnim) problemima vidi nešto sa čim se nitko nikada nije suočio i sa čim bi se cijeli svijet trebao upoznati i oko čega bi se cijeli svijet trebao angažirati.

Navest ću par primjera iz brošure. Primjerice, **prof. dr. Georg Kreis** u svom prilogu daje više pitanja nego odgovora i naglašava da su 'ustavi krizni proizvodi' te da 'ustavi nisu završeni proizvodi. (str. 15) Međunarodni ekspert nam također kaže da 'ustav je tekst [ovo je revolucionaran uvid!]. Tekst mora biti dostupan građanima, mora biti čitak i razumljiv [ovo smo naučili u osnovnoj školi], i ne smije biti predug [ovo je 'precizna' uputa]' (ibid.). To je otprilike sve što smo od ovog međunarodnog eksperta pročitali u ovoj brošuri. Tako je dr. Kreis zaradio nešto novca na bijedi bosanskohercegovačke ustavne teorije i prakse.

Dr. Božo Žepić je rješio ustavne probleme BiH na sljedeći način: 'Na iznalaženju modela koji bi barem u osnovi bio za sve prihvatljiv, ogledali su se svi međunarodni posrednici i raspoloživi domaći umovi, ali nitko nije našao zadovoljavajuće rješenje, jer njega izgleda naprosto nema!' (str. 19).

Dr. Gajo Sekulić je naglasio da u 'izgradnji budućeg uređenja BiH, prije svega, treba dati prioritet principu građanskog identiteta. On treba imati prednost nad nacionalnim' (str. 25). Dr. Sekulić tako povlači čvrsti znak inkompatibilnosti između nacionalnog i građanskog, što smatram teorijski neodrživim, a ujedno, čini mi se, zaboravlja da na osnovama kakve on zastupa naprosto neće biti moguće izgraditi bh. Ustav narednih 100 godina.

Dr. Jasmina Husanović, na panel-diskusiji održanoj u Tuzli, rekla je da je 'jasno da se većina građana BiH ne osjeća lojalnim naspram dejtonskog uređenja' (str. 42). Da se većina građana ne osjeća dobro u BiH je očito točno. Da je većina građana uglavnom skeptična prema vlasti i državi općenito u BiH je također očito točno. Da je dejtonski Ustav proizvod ratnog sukoba, pa stoga u znatnoj mjeri podsjeća na razloge sukoba u BiH, i to je očito točno. No, kako dr. Husanović objašnjava činjenicu da izbore u BiH u pravilu dobivaju one stranke koje su ili podržale prihvatanje Daytonskog sporazuma, ili nastavljaju podržavati taj sporazum, ili savršeno dobro održavaju onaj modus polarizacije (teritorijalne, nacionalne, povijesne...) koji je legitimiran Daytonskim i ustavom i sporazumom u cjelini? Drugo, ne smijemo zaboraviti da riječ 'većina' u BiH nema jasno definirano značenje. Možda je dr. Husanović mislila na 'većinu Bošnjaka', ili 'većinu običnog no politički neaktivnog puka', ili 'većinu Bošnjaka i Hrvata'? No, najbitnije, Dr. Husanović čini se propušta primjetiti da eventualno slaganje većine 'u nelojalnosti spram dejtonskog uređenja' uopće nije bitno niti se može koristiti kao argument za neki prijedlog promjene – naime, ako se većina ne slaže sa nečim, sasvim je moguće da se to neslaganje temelji na bitno različitim i nepomirljivim razlozima, na želji jedne podvećine da npr. povuče 'stvari' u pravcu X i želji druge podvećine da povuče 'stvari' u pravcu Y. Ako bi realizacija, ili pokušaj realizacije, neke od tih želja donijela nove sukobe, neizvjesnost, ili nestabilnost, možda je bolje da se pomirimo sa balansom nezadovoljstva kakav nam nudi Daytonski ustav/sporazum, uprkos tome što možda većina i ne osjeća lojalnost prema tom sporazumu/ustavu ili neko emocionalno dublje zadovoljstvo kakvo osjeća primjerice privrženi/odani/lojalni pas prema svom gospodaru. Drugim riječima, ako je zajednička nelojalnost većine jedina stvar oko koje se većina slaže i može složiti, možda je bolje da prihvatimo to prema čemu smo nelojalni i da uopće ne pokreće-

mo rasprave o razlozima nelojalnosti ili o tome kako bi trebao izgledati ustav prema kojemu bismo (svi) bili lojalni. Osim toga, da je većina 'nelojalna' zbog istih razloga, lako bismo riješili 'daytonski' problem, zar ne?

Još jedna, najbitnija stvar naprosto bode oči pozornog čitatelja navedene brošure. Niti jedan od prijedloga, priloga, ili referata, nije postavljen u jasan konceptualni i teorijski okvir neke od postojećih teorija ustava, ili neke opcije unutar konstitucionalizma tj. doktrine ustava. Niti jedan prijedlog, prilog, ili referat, nije bio u stanju korelirati središnje probleme bosanskohercegovačke ustavne prakse, ili ključne probleme što karakteriziraju odnose definirane Daytonskim ustavom, sa izvanredno zanimljivim teorijskim problemima sa kojima se bavi konstitucionalizam, odnosno doktrina ustava.

Stoga kroz naredna dva teksta, i interview, želimo prije svega educirati, provocirati i inspirirati. Educirati o glavnim problemima, pitanjima, i teorijskim opcijama konstitucionalizma; također provocirati neka pitanja koja su i teža i zanimljivija od dileme 'nacionalno ili građansko?'; i na koncu inspirirati neke buduće 'domaće eksperte' na pripremu bogatijih i teorijski osmišljenijih referata za neke buduće panel-diskusije što će ih finansirati neki odmorniji 'Wolfgang Petritsch'.

Prvi tekst 'Konstitucionalizam' predstavlja trenutno najbolji pregled glavnih tema, pitanja, i teorija, u okviru konstitucionalizma, pisan ciljano za *Stanford Encyclopaedia of Philosophy* (ur. E. Zalta). Zahvaljujemo profesoru **Wil Waluchow** sa Sveučilišta McMaster, Kanada, na ustupanju autorskog prava za objavljivanje prijevoda teksta. Drugi tekst 'Elementi za gradnju ustava' više je praktične naravi, no, on također vrlo plastično govori o središnjim problemima ustavne teorije. Pisao ga je **dr. Herman Schwartz**, oslanjajući se na svoje vrlo bogato praktično iskustvo. Profesoru Schwartzu zahvaljujemo na ustupanju prava na objavljivanje. Na koncu donosimo interview sa profesorom Schwartzom koji, nadamo se, može poslužiti kao neki most za povezivanje ključnih problema/tema konstitucionalizma s bosanskohercegovačkim tj. daytonskim kontekstom.

DRAŽEN PEHAR (ZENICA, 1967.) – DIPLOMIRAO FILOZOFIJU S GRČKIM JEZIKOM I KNJIŽEVNOŠĆU U ZAGREBU. MAGISTRIRAO DIPLOMACIJU 1997. NA MEDITERANSKOJ AKADEMIJI (MALTA). U ENGLSKOJ (ŠKOLA ZA POLITIKU, FILOZOFIJU, MEĐUNARODNE ODNOSI I OKOLIŠ – SPIRE, SVEUČILIŠTE KEELE) URADIO DOKTORAT O VIŠESMISLENIM MIROVNIM SPORAZUMIMA.

KONSTITUCIONALIZAM

Wil Waluchow

KONSTITUCIONALIZAM PREDSTAVLJA IDEJU, ČESTO VEZANU UZ POLITIČKE TEORIJE JOHNA LOCKE-A I 'UTEMELJITELJA' AMERIČKE REPUBLIKE, DA JE VLAST MOGUĆE I POTREBNO ZAKONOM OGRANIČITI U POGLEDU NJENIH OVLASTI TE DA AUTORITET VLASTI OVISI O NJENOM POŠTIVANJU TIH OGRANIČENJA. OVA IDEJA POVLAČI VELIKI BROJ KOMPLICIRANIH PITANJA BITNIH NE SAMO ZA TEORETIČARE PRAVA NEGO I ZA SVAKOGA TKO ŽELI ISTRAŽITI PRAVNE I FILOZOFSE TEMELJE DRŽAVE. KAKO SE VLAST MOŽE OGRANIČITI ZAKONOM AKO JE SAM ZAKON PROIZVOD VLASTI? ZNAČI LI TO DA VLAST MOŽE BITI 'SAMOOGRAIČAVAJUĆA', ILI SE OVA IMPLIKACIJA MOŽE NA NEKI NAČIN IZBJEĆI? AKO SMISLENO OGRANIČENJE TREBA BITI MOGUĆE, MORAJU LI USTAVNA OGRANIČENJA NEKAKO BITI 'ZAJAMČENA' (ENTRENCHED)? MORAJU LI ONA BITI UOBLIČENA U PISANA PRAVILA? AKO JE TAKO, KAKO TA PRAVILA TREBA INTERPRETIRATI? U TERMINIMA DOSLOVNOG ZNAČENJA ILI U TERMINIMA NAKANA NJIHOVIH AUTORA, ILI PAK U TERMINIMA MOŽDA STALNO SE MJENJAJUĆIH VRIJEDNOSTI ŠTO IH PRAVILA IZRAŽAVAJU? ODGOVOR NA OVA PITANJA U BITNOME OVISI O NAŠEM POIMANJU NARAVI, IDENTITETA I AUTORITETA USTAVA. ŠTVARA LI USTAV JEDAN STABILAN OKVIR ZA VRŠENJE JAVNIH OVLASTI, OKVIR KOJI JE NA NEKI NAČIN FIKSIRAN ČINITELJIMA KAO ŠTO SU IZVORNO ZNAČENJE ILI NAKANE? ILI PAK USTAV PREDSTAVLJA 'ŽIVO STABLO' ŠTO RASTE I RAZVIJA SE ZAJEDNO SA PROMJENJIVIM POLITIČKIM VRIJEDNOSTIMA I NAČELIMA? OVAJ TEKST ISTRAŽUJE OVA I SLIČNA PITANJA.

1. Konstitucionalizam: minimalno i bogato značenje

U NEKOM MINIMALNOM ZNAČENJU TOG TERMINA, 'ustav' se sastoji od jednoga skupa pravila ili normi koje stvaraju, strukturiraju i definiraju granice državnih ovlasti ili autoriteta. Shvaćeno na taj način, sve države imaju ustave i sve države predstavljaju ustavne države. Svaka država koja se može prepoznati kao takva mora posjedovati priznata sredstva konstituiranja i specificiranja ograničenja (ili nedostatka istih) postavljenih trima temeljnim oblicima državnih ovlasti: zakonodavne ovlasti (da se donose novi zakoni), izvršne ovlasti (da se sprovedu zakoni) te sudske ovlasti (da se sudski sporovi rješavaju u skladu sa zakonima). Uzmimo ekstremni slučaj nekoga apsolutnog monarha, Rex-a, koji ima neograničene ovlasti u sva tri domena. Ako je naširoko priznato da Rex ima te ovlasti kao i autoritet da vrši te ovlasti kako mu je drago onda se za ustav te zemlje može reći da sadrži samo jedno pravilo koje Rex-a obdaruje neograničenim ovlastima. On, u pravnom smislu, ne odgovara za 'pamet' ili moralnost svojih dekreta

ni niti ga neke procedure, ili bilo koja druga ograničenja ili zahtjevi, obvezuju za vrijeme vršenja njegovih ovlasti. Svakim njegovim dekretom u ustavnom je smislu valjan.

No, kada znanstvenici govore o konstitucionalizmu, oni uglavnom podrazumijevaju nešto što isključuje slučaj Rex-a. Oni podrazumijevaju da ne samo da postoje pravila koja stvaraju zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast nego i da ta pravila postavljaju ograničenja tim vlastima.¹ Ta su ograničenja često dana u obliku individualnih ili grupnih prava u odnosu na vlast, prava na stvari kao što su slobodno izražavanje, udruživanje, jednakost te pravo na pravičan sudski postupak. No, ustavna se ograničenja javljaju u velikom broju oblika. Ona se mogu ticati *opsega* autoriteta (npr. u federalnom sustavu, vlade provincija ili državnih jedinica mogu imati ovlasti u oblasti zdravstva i obrazovanja, a da se jurisdikcija federalne vlade odnosi na obranu i transport), *mehanizama* koji se koriste u vršenju relevantne ovlasti (npr. proceduralni kriteriji koji određuju oblik i način donošenja zakona) te naravno građanskih prava (u npr. Povelji ili Zakonu o pravima). U tom bogatijem zna-

¹ Osim ako nije drugačije navedeno, termin 'ustavan' (constitutional) (i termine bliske tom terminu kao što su 'konstitucionalizam', 'ustav (constitution)' itd.) u nastavku ću teksta uzimati u ovom bogatijem značenju.

čenu ovoga termina, konstitucionalizam predstavlja ideju da je vlast moguće i potrebno ograničiti u pogledu njenih ovlasti te da autoritet vlasti ovisi o njenom poštivanju tih ograničenja. U tom bogatijem značenju, Rex-ovo društvo nije usvojilo konstitucionalizam stoga što pravila koja definiraju njegov autoritet ne postavljaju ustavna ograničenja. Usporedimo s takvom državom jednu drugu državu u kojoj Regina posjeduje sve ovlasti koje posjeduje i Rex, osim što ona nema zakonodavne ovlasti u pitanjima religije. Pretpostavimo dodatno da Regina ne posjeduje autoritet da sprovi, ili presuđuje na temelju, zakona koji nadilazi granice njenih zakonodavnih ovlasti. Ovdje se suočavamo sa korišenjima konstitucionalizma kako je taj termin shvaćen u zapadnjačkom pravnom mišljenju.

U diskusijama o povijesti i naravi konstitucionalizma često se pravi usporedba između Thomasa Hobbesa i Johna Lockea za koje se drži da su zastupali ideju u ustavnom smislu neograničenog suvereniteta (npr. Rex), što je Hobbesova ideja, na jednoj strani, a na drugoj ideju, Locke-ovu, suvereniteta ograničenog terminima društvenog ugovora koji sadrži bitna ograničenja (npr. Regina).² No, pogodan fokus također nudi engleski teoretičar prava, John Austin, koji je, kao Hobbes, smatrao da je sama ideja ograničenog suvereniteta nekoherentna. Za Austina, svaki zakon predstavlja naredbu suverene osobe, ili jedne grupe osoba, tako da ideja da suveren može biti ograničen zakonom podrazumijeva suverena koji se samoobvezuje, koji naređuje samome sebi. No nitko ne može 'naređivati' samome sebi, osim u nekom figurativnom smislu, tako da je ideja ograničenog suvereniteta za Austina (kao i za Hobbesa) nekoherentna poput ideje četverokutnoga kruga.³ Iako ova crta Austino-ve teorije posjeduje neku početnu uvjerljivost u primjeni na britanski parlamentarni sustav, u kojemu se za Parlament često kaže da je 'vrhovan' i u ustavnom smislu neograničen,⁴ ona ce suočava sa očitom poteškoćom u primjeni na većinu drugih ustavnih demokracija kao što su SAD i Njemačka gdje je jasno da su kompetencije vlasti pravno ograničene ustavom. Austinov odgovor na ovo bio je taj da suverenitet može biti u narodu, ili u nekoj drugoj osobi, ili instituciji, čiji je autoritet neograničen. *Institucije vlasti* – npr. Parlament, ili sudska vlast – mogu biti ograničene ustavnim zakonom, no suveren – tj. 'narod' – ostaje neograničen. Vrlo je upitno može li kroz tu tvrdnju Au-

stin adekvatno opisati ustavne demokracije. Jer Austinov suveren predstavlja određenog pojedinca ili grupu pojedinaca čije naredbe *upućene drugima* konstituiraju zakon. No, ako naredbodavce poistovjetimo sa 'narodom' onda se suočavamo sa paradoksalnim rezultatom što ga je prepoznao H.L.A. Hart – naredbodavci naredjuju naredbodavcima. Ukratko, postajemo nekoherentni (Hart 1994, str. 73-78; Austin 1995, predavanje VI).

Iako Austinov pokušaj tumačenja 'narodnog suvereniteta' prate ozbiljne poteškoće, njegovo objašnjenje ukazuje na potrebu da se razluče dva različita pojma: suverenitet i vlast. Grubo govoreći, 'suverenitet' možemo definirati kao posjedovanje vrhovne (i vjerojatno neograničene) moći i autoriteta nad nekim domenom, a 'vlast' kao osobe ili institucije kroz koje se ta suverenost vrši. Nakon što smo polučili takvo razlikovanje možemo neposredno vidjeti da suverenitet može biti u nečemu drugome osim u vlasti. A nakon što je prihvaćena ta implikacija, možemo nastaviti koherentno govoriti o *ograničenoj* vlasti skupa sa *neograničenim* suverenitetom. Pretpostavljamo da je to ono što bi trebalo reći o ustavnim demokracijama u kojima se suvereni autoritet naroda drži za neograničen, a tijela su vlasti – npr. parlament(i) i sudovi – kroz koje se taj suverenitet ispoljava u ime naroda ustavom ograničena. Kako je Locke smatrao, neograničeni suverenitet ostaje u narodu koji posjeduje normativnu moć da poništi autoritet svoje vlade (ili nekog njenog dijela) ako ista nadidje svoja ustavna ograničenja.

Premda su suverenitet i vlast različiti pojmovi, čini se da se ti pojmovi mogu primijeniti na istoga pojedinca ili instituciju. Možemo tvrditi da je Hobbes inzistirao na izjednačavanju suverena i vlasti stoga što je on, čini se, zahtjevao (skoro) potpuni prijenos svih prava i moći sa suverenih pojedinaca na jednog političkog suverena čiji je autoritet trebao biti apsolutan, što nadalje omogućuje da se nadiđe neugodno prirodno stanje u kojemu je život 'usamljen, siromašan, ružan, grub i kratak'.⁵ Prema Hobbesovoj teoriji, vrhovni suverenitet mora počivati na vrhovnoj vlasti neke osobe ili institucije koja uživa neograničenu moć u autori-

² Otvoreno je pitanje mogu li se Locke i Hobbes s pravom tumačiti na ovaj način. Razložno je vjerovati da Lockeov argument brani politička, ne striktno pravna, ograničenja nametnuta suverenu. No, kako ćemo pokazati, čini se da konstitucionalizam traži pravno ograničenje. Moglo bi se tvrditi da *djelotvorno* političko ograničenje također traži pravno ograničenje, no ovo, čini se, nije striktno nužno. Više o tome u nastavku teksta.

³ 'Jer biti subjektom zakona znači biti subjektom zajedničke države – tj. suverena, to znači subjektom sama sebe, a to predstavlja ne podvrgavanje zakonima nego oslobađanje od zakona' (Leviathan, Poglavlje 29, str. 255).

⁴ Ono što Parlament čini 'nijedna vlast na zemlji ne može razvrgnuti' (Sir William Blackstone).

⁵ *Leviathan*, Dio 1, Poglavlje 13. Iako je Hobbesov suveren ograničen ustavom, Hobbes je inzistirao da pojedinci zadržavaju pravo na samoodržanje. Hobbes je smatrao da bi bilo nekoherentno tvrditi da se pojedinci odriču tog prava zaštita kojega predstavlja upravo onaj razlog zbog kojega narod stvara suverenu moć. Premda pojedinci zadržavaju pravo na samoodržanje, također je istina da Hobbesov neograničeni suveren ima pravo oduzeti svako-
me život ako je, prema suverenovom sudu, to nužno za očuvanje dobrobiti zajedničke države.

tet u vladanju zajedničkom državom. Zbog ljudske naravi i svijeta u kojemu živimo, sve što je manje od neograničenog suverena ukinulo bi samu mogućnost stabilne vlasti. Dakle, čak i ako su 'suverenitet' i vlast različiti pojmovi, to niti znači niti implicira da se ta dva pojma ne mogu primjeniti na jednog te istog pojedinca (ili grupu pojedinaca).

3. Zajamčenost

Prema većini teoretičara, još jedno dodatno i važno svojstvo konstitucionalizma sastoji se u tome da pravila koja postavljaju ograničenja državnim ovlastima moraju na neki način biti *zajamčena* i to bilo zakonom bilo 'ustavnom konvencijom'.⁶ Drugim riječima, oni čije su ovlasti ustavom ograničene – npr. tijela vlasti – ne smiju biti u pravnom smislu ovlašteni da mijenjaju ili poništavaju ta ograničenja po svojoj volji. Većina pisanih ustava sadrži pomoćne formule na koje se tijela vlasti, čije ovlasti te formule ograničavaju, mogu pozvati i koje traže učestvovanje tih tijela. No, u svrhu zahtjevanja promjene, takve formule bez izuzetka traže nešto više od jednostavne odluke trenutne vlasti. Ponekad su potrebne ustavotvorne skupštine, ili super-većinsko glasanje, referendumi, ili suglasnost ne samo središnje vlasti u nekom federalnom sustavu nego također određeni broj, ili postotak, vlada ili federalnih jedinica unutar federalnog sustava. Zajamčenost ne samo da pospješuje izvjestan stupanj stabilnosti na duži rok (što predstavlja karakterističnu aspiraciju ustavnih režima); ona, može se reći, predstavlja kriterij *same mogućnosti* ustavom ograničene vlasti. Kada bi vlast mogla, po svojoj volji, promijeniti same osnove ustavnih ograničenja, postojanje samih ograničenja bilo bi upitno.

Razmotrimo ponovno Reginu. Kada bi ona bila ovlaštena da, po osobnoj diskreciji, ukine (i možda postavi novu) ustavnu restrikciju koja joj zabranjuje da donosi zakone u pitanjima religije, mogli bismo se pitati da li se za nju zbija može reći da je 'vezana' dotičnom restrikcijom. Na drugu stranu, ako bi postojalo ustavno pravilo, ili konvencija, koje kaže da Regina može ukinuti dotičnu restrikciju samo ako uspije ubjediti dvije trećine svojih podanika da glasaju za promjenu, onda bismo mogli smisljeno govoriti o ustavnom ograničenju. Naravno, to ustavno meta-pravilo, ili konvencija, i samo se može promijeniti ili eliminirati, što je činjenica koja pokreće veliki broj dodatnih zagonetki. Primjerice, traži li taj akt primjenu samog pravila o kojemu je riječ – tj. dvotrećinsku većinu – ili je 'narod' kao suve-

ren, slobodan da promijeni ili ukine to pravilo po *svojoj* volji? Prihvatimo li razlikovanje između vlasti i suvereniteta, uvedeno u prethodnim poglavljima, kao i propoziciju da se suverenitet ne može samoograničiti (X ne može ograničiti X), onda ćemo možda zaključiti da dotično ustavno meta-pravilo – te time ustavni režim u kojemu to meta-pravilo predstavlja jedan element – postoje prema volji naroda. Zajamčenost možda jeste bitan element ustavnih režima, no ustavi ne mogu biti zajamčeni u odnosu na odluke 'suverenog naroda' po čijoj volji ustavi postoje.

4. 'Zapisanost'

Neki teoretičari vjeruju da ustavna pravila ne postoje ako nisu na neki način uobličena u pisani dokument (npr. Rubinfeld 1998.). Drugi tvrde da ustavi mogu biti nepisani, pa se onda pozivaju na ustav Ujedinjenog Kraljevstva kao očiti primjer te mogućnosti. No, ovdje moramo biti oprezniji. Iako Ujedinjeno Kraljevstvo ne posjeduje nešto slično američkom Ustavu niti Zakon o pravima, ono ipak posjeduje jedan broj pisanih instrumenata za koje se može tvrditi da predstavljaju središnji element njegovog ustava. Magna Carta (1215. nakon Krista) predstavlja možda najraniji dokument britanskog Ustava, čemu se mogu pridodati Peticija prava (1628.) te Zakon o pravima iz 1689. Osim toga, obično se kaže da se ustavna ograničenja mogu pronaći u određenim načelima običajnog prava koja su navedena u bitnim pojedinačnim presudama u vezi sa ograničenjima državnih ovlasti. No, ipak je činjenica da Britanija ima jednu vrstu nepisanog ustava, što snažno sugerira da 'zapisanost' nije svojstvo koje definira konstitucionalizam.

Zašto bismo smatrali da ustavne norme moraju imati oblik pisanih pravila, za razliku od više neformalnih konvencija ili društvenih pravila? Mogući razlog za taj stav je u tome da su nepisana pravila ponekad manje precizna te stoga više otvorena za 'interpretaciju', postupnu promjenu, te konačno izbjegavanje, od pisanih pravila. Ako bi to bilo istinito onda bi bilo upitno da li nepisano pravilo, u praktičnom smislu, može adekvatno služiti kao sredstvo ograničenja državne vlasti. No, ne postoji razlog da se prihvati takav argument. Dugotrajna društvena pravila i konvencije često su jasni i precizni, kao i više čvrsti i zajamčeni od pisanih pravila, u najmanju ruku stoga što eliminacija, promjena, ili nova interpretacija tih pravila tipično povlače velike promjene u tradicionalnim stavovima, vjerovanjima i ponašanju. A takve se promjene vrlo teško mogu inicirati.

⁶ O ustavnim konvencijama raspravlja Odjeljak 6. Premda 'zajamčenost' predstavlja skoro univerzalnu karakteristiku suvremenih ustava, i premda bismo mogli uvjerljivo tvrditi da je ona poželjna u praktičnom smislu, ona ne mora biti i apsolutno nužna. Neke ustavne norme predstavljaju obične statute koji se mogu donijeti i promijeniti putem uobičajenih zakonodavnih procedura. Uistinu neki su ustavi skoro posve statutarni, npr. Ustav Italije iz 1848. i Ustav Novog Zelanda.

5. Montesquieu i podjela ovlasti

Implicira li ideja konstitucionalizma, u smislu pojmovne ili praktičke nužnosti, podjelu državnih ovlasti kakvu je predložio Montesquieu i koju Amerikanci slave kao zaštitu od zlorabe državne moći? U slučaju Reginine ne postoji takva podjela: zakonodavna, izvršna i sudska vlast se sve nalaze u njejoj osobi. No, mogli bismo se pitati kako to da ona može biti ona (u smislu suca) koja određuje da li njeni zakoni zadovoljavaju propisano ustavno ograničenje? Čak ako, u teoriji, Reginin ustav zabranjuje Regini da po volji ukine svoje ustavno ograničenje (jer ona mora poštivati pravilo dvotrećinske većine), zar ona ne može uvijek odlučiti da ignorira svoja ograničenja, ili da ih 'interpretira' tako da zaobilazi njihovu obvezatnost. Možda je biskup Hoadly bio u pravu kada je rekao (1717.) u zakletvi pred engleskim kraljem: "Onaj koji ima konačni autoritet interpretiranja pisanih ili izrečenih zakona predstavlja istinskog Zakonodavca po svim nakanama i svrhama; a osoba koja je zapisala ili izrekla te zakone to nije" (citirano u Gray 1986, str. 12). Iako neka ustavna ograničenja, npr. ograničenje koje meksičkom predsjedniku dopušta da bude predsjednik u samo jednom mandatu, rijetko pokreću pitanja interpretacije, mnoga druga ograničenja pokreću takva pitanja. Reginina bi mogla tvrditi da se dekret kojim se traži zatvaranje svih prodavnica nedjeljom (zajednički vjerski obilježeni dan) ne tiče pitanja religije jer taj dan je zajednički dan za odmor, a ne za poštivanje religijskih običaja. Drugi bi mogli tvrditi, za naizgled podjednako uvjerljivo, da se dekret tiče pitanja religije te da stoga leži izvan Reginine zakonodavne nadležnosti. Činjenica da ustavi često pokreću takva pitanja interpretacije otvara vrata jednom važnom pitanju: zahtijeva li mogućnost ustavnog ograničenja vrhovne zakonodavne (i izvršne) vlasti, u smislu praktičke politike, da se sudske ovlasti, kojima se dotično ograničenje interpretira i sprovodi, postave u nekoga pojedinca, ili grupu pojedinaca, koji se razlikuju od onih kojima su dane zakonodavne i izvršne ovlasti? U suvremenim terminima, moraju li ustavna ograničenja na jedno zakonodavno tijelo kao što je parlament, дума ili kongres, ili na jedno izvršno tijelo kao što je predsjednik, ili kabinet vlade, biti interpretirana od strane neovisnoga sudstva?

Slučaj 'Marbury vs. Madison' dao je, u smislu američkoga zakona, potvrđan odgovor na ovo pitanje, pa većina država slijedi Marburya (i Montesquieua) jer prihvataju praktičku nužnost takvoga aranžmana. No, nije jasno da li je sam aranžman uistinu, u praktičnom smislu, (da ne govorimo o pojmovnom smislu) nužan. Neovisno o biskupu Hoadlyu, nema ničega začudnog u sugestiji da X može biti obavezan zajamčenim pravilom R, pri čemu su interpretacija i implementacija toga pravila prepušteni X-u. Takva je, kako se tvrdi, situacija u Novom Zelandu gdje je sudovima zabranjeno da obore zakon zbog toga što isti krši ustavna ograničenja. Poštivanje i sprovođenje tih ograničenja prepušte-

ni su zakonodavnim tijelima čije su ovlasti ipak priznate kao ustavno ograničene (te uvjetovane raznim pritiscima koji se mogu vršiti politički onda kada se općenito vjeruje da država krši ustav). Važno je shvatiti da ono što pravilo R uistinu zahtijeva nije nužno identično sa onim što X misli ili kaže da ono zahtijeva. Stvari stoje tako i onda kada ne postoji jedna nadređena institucija koja ima autoritet da korigira X-ov sud kada je taj sud pogrešan, ili izgleda pogrešnim. Dakle, činjenica da se ustavna ograničenja mogu ponekad interpretirati tako da se izbjegne njihov efekat, pri čemu ne postoji mogući oslonac putem kojeg se pogrešne interpretacije i zlorabe moći mogu korigirati, ne implicira nepostojanje ustavnog ograničenja. No, implicira li ta činjenica nepostojanje *djelotvornog* ograničenja? Možda je tako, no i tu postoji razlog za oprez tokom donošenja općenitih zaključaka. Ponovno, trebali bismo pamtiti dugotrajne tradicije u okviru britanskih parlamentarnih sustava (što uključuje Novi Zeland) u okviru kojih jedino Parlament posjeduje konačni autoritet u stvaranju, interpretiranju i implementiranju vlastitih ustavnih ograničenja. Osim toga, kakvegod bile pogreške takvoga sustava, mali broj ljudi dvoji da parlamenti modelirani prema britanskom sustavu tipično djeluju odgovorno u smislu poštivanja vlastitih ustavnih ograničenja.

6. Ustavni zakon vs. ustavna konvencija

Za ideju se konstitucionalizma obično misli da implicira *pravno* ograničenje državne vlasti i autoriteta. No, prema većini teoretičara ustava, ustav sadrži više od ustavnog zakona. Mnogima koji vjeruju da njihov ustav ne predstavlja ništa više (i ništa manje) od jednog formalnog dokumenta (koji sadrži najviši zakon države), vjerojatno usvojenog od strane posebne ustavotvorne skupštine, ta će sugestija zvučati zagonetno. No, postoji duga tradicija shvaćanja ustava kao nečega što sadrži mnogo više od ustavnog zakona. Dicey je poznat po svom prijedlogu da, osim ustavnog zakona, britanski ustavni sustav sadrži određeni broj 'ustavnih konvencija' koje, premda ne postoji pravno ograničenje, djelotvorno ograničavaju vlast. Riječ je o društvenim pravilima koja se javljaju u okviru praksi političke zajednice i nameću važna, no *ne pravna*, ograničenja državnoj vlasti. Pravilo da kraljica ne može odbiti kraljevski pristanak na zakon prihvaćen od strane oba doma Parlamenta Ujedinjenog Kraljevstva predstavlja primjer jedne britanske ustavne konvencije. Konvencija da pojedinci izabrani da predstavljaju državu Floridu u američkom Izbornom vijeću (instituciji koja u stvari bira američkog predsjednika odlukom većine) moraju glasovati za predsjedničkog kandidata za kojeg je glasovala većina glasača Floride na dan izbora predstavlja vjerojatno još jednu takvu konvenciju. Zbog činjenice da je riječ o političkim konvencijama, koje se ne mogu namećuti putem sudova, za ustavne konvencije se kaže da se ra-

zlikuju od ustavnih zakona koji se mogu pravno nametnuti. Prihvatimo li Diceyevu razlikovanje, ustav ne smijemo izjednačavati sa ustavnim zakonom. Ustav uključuje također ustavne konvencije. Osim toga, moramo prihvatiti mogućnost da vlasti, iako je u *pravnom smislu* u njenoj ovlasti da poduzme neku radnju, ipak bude, u *ustavnom smislu*, zabranjeno da takvu radnju poduzme. Moguće je da, u smislu zakona, Regina uživa neograničene zakonodavne, izvršne i sudske ovlasti koje su ipak ograničene ustavnim konvencijama koje definiraju kako se te ovlasti moraju vršiti. Ako bi ona prekršila neku od tih konvencija ona bi djelovala zakonito, no ne ustavno, a njeni bi podanici s pravom mogli osuditi njene radnje, možda čak i da ukinu njene ovlasti; ovo je zagonetan rezultat samo ako pretpostavimo da ustav nije ništa više od ustavnog zakona.

7. Interpretacija ustava i teorije ustava

Kako smo upravo vidjeli, ustav (često) predstavlja nešto više od ustavnog zakona. Kako smo također vidjeli, ustavne norme ne moraju uvijek predstavljati pisana pravila. Uprkos tim važnim zamjedbama, moramo priznati dvije činjenice: (1) velika većina ustavnih sporova tiče se pitanja ustavnog zakona; (2) moderni ustavi u velikoj većini predstavljaju pisane dokumente.⁷ Stoga, ustavni sporovi često potiču teoretska pitanja o adekvatnom pristupu interpretaciji pisanih instrumenata, naravno viđenih u svjetlu posebne uloge ustava u definiranju i ograničavanju ovlasti.

8. Fiksna perspektiva i živo stablo

Iako su teorije interpretacije ustava mnogobrojne i raznolike, sve teorije, čini se, na jedan ili drugi način pripisuju važnost određenom broju ključnih činitelja: tekstualno značenje, politička i pravna povijest, nakana, i etička/politička teorija. Uloge koje ti činitelji igraju u jednoj teoriji interpretacije ustava u bitnome ovise o tome kako teoretičar shvaća ustav i ulogu ustava u ograničavanju državne vlasti. Primjerice, ako teoretičar poima ustav kao temeljni zakon čije postojanje, značenje i autoritet počivaju na određenim povijesnim aktima njegovih autora i/ili onih koje ti autori predstavljaju, ili su predstavljali, i ako je glavna svrha ustava u tome da *fiksira*, tj. utvrdi, stabilan okvir ili skup temeljnih pravila u skladu s kojima razne grane vlasti imaju vršiti zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, onda bi taj teoretičar mogao biti sklon teoriji interpretacije koja prioritet daje činiteljima kao što su nakane autora te doslovno, uobičajeno značenje za koje se smatra da je najbolji putokaz ka dotičnim nakanama. Prema onome što ćemo zvati *'fiksna perspektiva'* o ustavima, prirodno je vjerovati da, kadgod su jasni i konzistentni, upravo ti činitelji trebaju odre-

điti interpretaciju. Razlog za to je posve izravan. Prema fiksnom perspektivi, ustav teži tome da postavi jedan stabilan okvir za svakodnevne pravne i političke odluke, okvir koji stoji iznad dubokih neslaganja i kontroverzi kakve susrećemo često u svakodnevnom pravu i politici i koji je imun u odnosu na njih. Riječ je o dogovorenom okviru unutar kojega se trebaju donijeti kontroverzne odluke (primjerice o tome da li trebaju postojati zakoni koji potvrđuju pravo žena na abortus, ili pravo radnika na minimalnu plaću). No, ako se ustav interpretira u svjetlu kontroverzne etičke ili političke teorije, onda je cijela ta svrha izgubljena: ustav više ne može služiti kao dogovoreni, stabilni okvir u okviru kojega se donose kontroverzne odluke. Ako je pak, na drugoj strani, sadržaj ustava određen povijesnim aktima i nakanama njegovih autora, ili kroz precizno značenje riječi koje su ti autori izabrali kako bi izrazili ograničenja koja su odlučili postaviti, onda je uloga ustava osigurana. Ustav može služiti kao stabilni okvir što ga zahtjeva njegova narav. Dakle, prema fiksnom perspektivi, uloga ustava je slična analognoj ulozi kakvu imaju temeljna pravila jednoga debatnog društva. Svako takvo pravilo postavlja zajednički dogovoren, stabilan okvir unutar kojega se odvija kontroverzna debata i pokreće kontroverzna akcija. Isto onako kako debatno društvo ne može funkcionirati ako su njegova pravila podložna konstantnoj reviziji od strane učesnika debate, ustav ne može odigrati svoju ulogu ako su njegove provizije stalno otvorene za reviziju i reinterpretaciju od strane onih koji učestvuju u političkim i pravnim procesima jednoga društva.

No, ne vjeruju svi teoretičari da utemeljujuća uloga ustava zahtjeva da njegovo značenje i interpretacija budu nekako fiksirani, ili da interpretacija ustava bude posve imuna od razmatranja u okviru neke etičke ili političke teorije. Neki teoretičari ustava, i sudije, poimaju ustav kao *'živo stablo'* kojemu, po njegovoj naravi, mora biti dopušteno da raste i prilagođava se novim okolnostima i vjerovanjima o pravdi. Oni koji su skloni perspektivi živoga stabla bit će također skloni odbaciti pozivanja na striktno tekstualno značenje i na nakane autora kao pokušaje da se 'mrtva ruka' (vjerojatno daleke) prošlosti nametne današnjem društvu i praksi. Moć vlasti mora biti ograničena, no našem razumijevanju tih ograničenja mora biti dopušteno da evoluiraju i prilagođava se u svjetlu promijenjenih okolnosti i vjerovanja o pravdi. Unatoč njenoj nedvojbenoj atraktivnosti za neke teoretičare, koncepcija 'živoga stabla' suočava se s teškim pitanjima: je li poimanje ustava kao 'živoga stabla', koje se može promijeniti pod dodiranjem suvremenih interpretatora (osobito sudaca), konzistentno sa statusom ustava kao temeljnog zakona te sa idejama zajamčenosti, stabilnosti i zaštite od neopravdane državne moći, idejama koje, čini se, predstavljaju krucijalne, ako ne najbitnije, aspekte same ideje ustavom ograničene vlasti? Različite teorije in-

⁷ U daljnjem tekstu, osim ako nije drugačije navedeno, za sve upotrebe riječi 'ustav' (te za srodne termine) treba smatrati da referiraju na ustavni zakon.

terpretacije ustava razlikuju se po odgovoru što ga nude na ovo važno pitanje.

9. Tekstualizam: značenje teksta ustava

Nitko ne poriče da doslovna značenja riječi koje su upotrebljene u ustavu igraju ključnu ulogu u određivanju utjecaja ustava na odluke, isto onako kako je to slučaj sa interpretacijom statuta, testamenata, dogovora, ili bilo kojih drugih pisanih (i ponekad nepisanih) pravnih instrumenata. Unatoč činiteljima kao što su 'maglovitost', otvorenost, neodređenost, i slično, semantički sadržaj jedne ustavne provizije, kao pravila ili norme koja nastoji saopćiti značenje kroz upotrebu riječi, postavlja ograničenja adekvatnoj interpretaciji iste. Kako je Alisa ('u Zemlji Čuda') rekla, riječi ne mogu naprosto značiti što god tko želi da one znače.

Tekstualizam je privlačan mnogima, posebno onima koji prihvataju fisknu perspektivu o ustavu zajedno s vjerovanjem da ustav načelno predstavlja jedno važno sredstvo koje građane štiti od neopravdane državne moći, uključujući neopravdanu *sudsku* moć. Zahtjev da suci interpretiraju ustavne provizije u svjetlu značenja teksta ustava poštiva ulogu njegovih kreatora (ponekad, no ne uvijek, utemeljitelja države) tijekom utvrđivanja, u ime zajednice, temeljnog okvira i ograničenja unutar kojih se državna vlast ima vršiti. Prema ovoj teoriji, političke odluke o odgovarajućem okviru i njegovim ustavnim ograničenjima već su pretvorene u adekvatni forum od strane onih kojima su te odluke s pravom povjerene. Njihove su odluke saopćene te, kako stabilnost i legitimnost ne bi bile ugrožene, ne bi trebale biti otvorene za stalnu reviziju, posebno ne reviziju od strane (uglavnom neizabranih) sudaca koji nemaju onaj autoritet što ga uživaju autori ustava. Otkrivanje tekstualnog značenja (tako se smatra) sastoji se uglavnom u otkrivanju činjenica kojemu nije potrebno etičko i političko rezoniranje kojemu su se s pravom predali kreatori ustava. Ako je nužna promjena ustava, sam ustav postavlja procedure kroz koje se te promjene mogu unijeti. Ako su te promjene nedjelotvorne, a neka je promjena još uvijek neophodna, onda narod, kao suverena vlast koja leži u temelju ustavnih demokracija, ima pravo poništiti ustav putem bilo mirne bilo nasilne revolucije i donijeti novi. No sve dok je jedan ustav na snazi, semantički sadržaj njegovih pravila mora biti uzet za glavni putokaz u svim pitanjima ustavnog zakona.

Unatoč njegovoj očividnoj atraktivnosti, tekstualizam, ili 'striktni konstrukcionizam', kako se ponekad naziva, suočava se sa nekoliko poteškoća. Prvo, semantički sadržaj nije uvijek posve određen ili stabilan iz generacije u generaciju. To posebno važi za riječi i fraze kao što su 'jednakost', 'pra-

vični sudski procesi', 'fundamentalna pravda', 'slobodno i demokratsko društvo', 'sloboda religije' itd. Čini se da ovim terminima nedostaje određeni i relativno stabilni semantički sadržaj kakav nalazimo u terminima 'petogodišnji mandat', ili 'dvotrećinska većina'. Evaluativni pojmovi, kakve takvi termini izražavaju, predmet su velikog političkog spora, možda su čak 'bitno sporni', a razumijevanje istih se mijenja iz generacije u generaciju. Stoga oni ne mogu igrati onu ulogu što ju sugerira fiksna perspektiva.

Tekstualizam se suočava sa još jednom poteškoćom. Čak i kada su riječ ili fraza iz ustava konstantne i posve jasne, ne smatra ih se uvijek za odredbene. Primjerice, ako ga uzmemo u njegovom izvornom (i možda različitom) današnjem značenju, Prvi amandman američkog Ustava se očito krši u velikom broju američkih zakona, npr. onih koji zabranjuju podsticaj na nasilje, lažno svjedočenje i uvredu. Uzet doslovno, Prvi amandman definira kao neustavan *svaki* zakon koji na *bilo koji* način ograničuje slobodu govora. Ako je tako, onda je u Sjedinjenim Američkim Državama neustavno kažnjavati neiskrene svjedoke, zabranjivati nastavnice da, na rasnoj osnovi, vrijeđaju učenike iz manjinskih skupina, ili osuđivati one koji pozivaju masu na nasilje. No, za takve se poteze države nije nikada smatralo da krše Prvi amandman, što vodi do neizbježnog zaključka da nešto više od semantičkog sadržaja određuje interpretaciju i primjenu ustava. A to je općenito, ako ne univerzalno, točno za moderne države i njihove ustave. No, ako nešto više od značenja određuje interpretaciju, što je to? Najočitiiji odgovor, osobito za one kojima je fiksna perspektiva uvjerljiva, jest 'nakane autora'. Odgovarajući na sugestiju da američki Prvi amandman onemogućuje zakone o lažnom svjedočenju, zastupnik fiksne perspektive reći će najvjerojatnije sljedeće: 'No, to ne može biti ono što su autori imali na umu, što su kanili, kada su izabrali riječi koje su izabrali.' Ovo nas vodi drugom tipu teorije interpretacije, 'originalizmu',⁸ koji se fokusira ne na značenja riječi nego na *nakane* onih čije su akcije dovele do formuliranja raznih provizija ustava.

10. Originalizam

Originalist bi mogao tvrditi da je tekstualizam djelomice ispravan, ali da ne ide dovoljno daleko. Izvorne nakane autora ustava su ono što je zbilja bitno; razlog zbog kojega je tekstualno značenje toliko važno sastoji se u tome da ono često predstavlja najpouzdaniji putokaz ka tim nakanama. Za autore ustava se može pretpostaviti da su znali, i imali na umu, standardne primjene riječi koje su koristili, te da su ciljali na rezultate koje te primjene sugeriraju zajedno sa ciljevima i vrijednostima koje takve primjene mogu nadoknaditi polučiti. No, ako tekstualno značenje proma-

⁸ Od engl. 'original' što znači 'izvoran, prvotni...' (op. prev.).

ši, nužno je izravno se pozvati na relevantne nakane. Ipak, u oba slučaja, poštivanje izvornih nakana predstavlja krajnji cilj.

Kakvegod bile njene precizne konture, originalistička teorija, poput tekstualizma, počiva na fiksnoj perspektivi o ustavu. Zasigurno, pravila su ustava utvrđena nakanama autora u vrijeme odluka koje su donijeli, a ne semantičkim sadržajem riječi koje su odabrali kako bi saopćili te nakane. No, ta su pravila ipak utvrđena te, u konačnici, ne smiju biti otvorena za reviziju kako autoritet i stabilnost ustava ne bi bili ugroženi. Nakane onih čiji je autoritet doveo do stvaranja ustava, a ne novi vrijednosni sudovi i odluke današnjih sudaca (ili bilo kojih drugih interpretatora) koji postavljaju upravo ona pitanja za koja možemo pretpostaviti da su ih nakane autora riješile, moraju uvijek određivati interpretaciju ustava.

Originalizam se suočava sa jednim brojem poteškoća od kojih neke dijeli sa tekstualizmom. Primjerice, izvorne nakane su često nejasne, ako ne posve neodređene, što znači da se interpretator mora pozvati na druge činitelje. Izvorne nakane autora ustava mogu biti različite kod različitih osoba. Ponekad jedina stvar oko koje se zajednički autori jednoga teksta mogu dogovoriti jesu riječi koje odabiru. No, u zaleđu toga izbora nakane mogu značajno varirati. Primjerice, one mogu varirati od vrlo općenitih do vrlo specifičnih. Na jednom dijelu spektra stoje različiti, i ponekad sukobljeni, *ciljevi i vrijednosti* za koje su autori jedne provizije željeli da ih njihov proizvod realizira. Na drugom dijelu stoje vrlo specifične *primjene* koje su autori možda imali na umu kada su odabrali one riječi oko kojih su se složili. Jesu li željene primjene provizije o jednakosti obuhvaćale *jednak pristup pravnom sustavu* od strane svih skupina u društvu? Ili možda samo nešto specifičnije, kao što je jednak pristup *pravičnosti tokom suđenja*? Jesu li one možda uključivale jednake *gospodarske i društvene šanse* za sve skupine u društvu? Kada su se oni dogovorili oko provizije o jednakosti, nakane različitih autora su se možda 'odnosile' na sve, niti na jednu, ili na neke od ovih primjena. Isto tako, kada je riječ o općim ciljevima i vrijednostima što leže u temelju jedne provizije, postoji prostor za nekonzistentnost i sukob. Autori ustava, kao i zakonodavci, aktivisti sindikata, ili pripadnici neke crkve, mogu imati na umu različite ciljeve i primjene, a da se *ipak slože oko istoga skupa riječi*. U svjetlu te činjenice, oslanjanje na izvorne nakane često ne pomaže pri interpretiranju jednoga ustava.

11. Teorija hipotetske nakane

Jedna od najozbiljnijih poteškoća s kojima se originalizam suočava sastoji se u činjenici da je današnji život često vrlo različit od života kako su ga zamišljali autori ustava. Stoga mnoge željene primjene danas mogu izgledati apsurdnima

ili nepoželjnima u svjetlu novoga znanstvenog i društvenog razvoja i poboljšanoga etičkog razumijevanja. Suvremeni život uključuje bezbrojne situacije o kojima autori ustava nisu mogli ni sanjati, a kamoli da su željeli za na njih pronaći neki odgovor. Branitelji prava na slobodu govora, koje je ušlo u mnoge ustave u ranom modernom periodu, nisu mogli imati nakanu da to pravo uključi, primjerice, pornografiju na internetu. Odgovarajući na takve poteškoće, originalist bi se mogao pozvati na ono što možemo zvati 'hipotetska nakana'. Temeljna ideja se sastoji u tome da bismo, u spornim pitanjima, trebali uvijek razmotriti hipotetsko pitanje o tome *kakvu bi nakanu* izvorni autori *imali* u slučaju kojega razmatramo da su znali ono što mi danas znamo. Prema ovom pristupu, mi se moramo imaginativno staviti u poziciju tih autora, pa onda, u svjetlu njihovih željenih ciljeva i vrijednosti, i vjerojatno prema analogiji s njihovim željenim primjenama, odrediti što bi oni željeli da se učini u novim okolnostima.

Teorija se hipotetske nakane također suočava s poteškoćama. Prvo, ta teorija pretpostavlja da možemo izdvojiti jedan konzistentan skup vrijednosti, ciljeva i primjena koji se mogu pripisati tim autorima i na temelju kojih trebamo postaviti sljedeće pitanje: što bi oni željeli da se učini, pod pretpostavkom tih (željenih) vrijednosti, ciljeva i primjena? No, kako smo već vidjeli, autori ustava uvijek imaju na umu različite stvari kada se dogovaraju oko teksta ustava. Drugo, čak i kada bismo mogli, na adekvatnoj razini općenitosti, izdvojiti jedan skup ciljeva, vrijednosti i primjena od kojih naše hipotetsko istraživanje treba poći, nije vjerojatno da će uvijek biti moguće dati jedan jedinstveni odgovor na pitanje o tome što bi autori *zbilja* željeli u tim slučajevima koje nisu predvidjeli niti su ih mogli zamisliti. Što bi jedan 18-stoljetni autor, koji se čvrsto zalaže za slobodu govora, mislio o pedofilskoj pornografiji na internetu? Treće, i možda najvažnije, ostaje nam visiti pitanje zašto je toliko bitno što bi jedna skupina odavno umrlih pojedinaca željela da se učini, kada bi znala ono što mi danas znamo. Glavna primamljiva crta u teoriji izvorne nakane sastoji se u tome da ta teorija vezuje interpretaciju ustava sa *povijesnim odlukama stvarno donesenim* od strane pojedinaca sa autoritetom da odgovore na pitanja o adekvatnim ograničenjima državne vlasti. Ako sada uzimamo u razmatranje ne ono što su oni *zbilja* odlučili nego ono što bi oni *možda odlučili* kada bi znali ono što mi sada znamo, prirodno je da se postavi sljedeće pitanje: zašto naprosto ne zaboravimo ovu teorijski dvojbenu, hipotetsku vježbu, pa umjesto nje sami donesemo odluku? Tvrdnja da odluke treba donijeti u svjetlu vrlo općenitih ciljeva i vrijednosti što su ih autori vjerojatno željeli realizirati donekle je uvjerljiva (naravno, ako bismo mogli otkriti koji su to ciljevi i vrijednosti i kako ih učiniti konzistentnima). No, zbog čega bismo željeli perpetuirati njihove možda pogrešne stavove o adekvatnim načinima realizacije tih ciljeva i vrijednosti? Pod pretpostavkom da ne odbacujemo u potpunosti ideju da je

moralni progres moguć, ili ne prihvatamo ideju da svaki takav progres mora biti odbačen zbog neke fiksiranosti kakvu pristajanje uz nakanu autora navodno jamči, malo je razloga za vjerovanje da moramo biti vezani na taj način. Misliti drugačije značilo bi dopustiti mrtvoj ruci prošlosti da upravlja današnjim poslovima.

Doista je tako, moglo bi se odgovoriti. No, alternativa tome podriiva samu svrhu ustava. Ako ustav vidimo kao živo stablo čija su ograničenja stalno otvorena propitivanju i reviziji u svjetlu novih vremena i (kako se nadamo) poboljšanog etičko/političkog razumijevanja, onda ustav više ne može funkcionirati kao stabilni instrument čija se svrha sastoji u tome da ograniči državnu vlast – posebice, premda ne isključivo, arbitrarnu sudsku vlast. Argumenti iz političke moralnosti mogu biti nužni za formuliranje ustava, no ako sudcima i drugim današnjim interpretatorima dopustimo da ustav konstruiraju u svjetlu vlastitog, slobodno odabranog razumijevanja tih ograničenja, onda sama mogućnost ograničenja nestaje. No, nestaje li uistinu? Ronald Dworkin, čija teorija interpretacije ustava pokušava dati za pravo oboma stajalištima, teoretičar je koji smatra da ta mogućnost ne nestaje.

12. Dworkin: etička teorija

Za Dworkina, povijesni činitelji, kao što su semantičko značenje i nakana, iako su uvijek važni, nisu i odredbeni. Oni nikako ne *fiksiraju* granice državne vlasti sve do onda kada se usvoji amandman ili izbije revolucija. Dapače, ustavi formuliraju termine neprestane političke debate o moralnim načelima pravde, pravičnosti i pravičnoga sudskog procesa koji leže u temelju ustavnih ograničenja državne vlasti u jednoj naciji. Pa kako se razumijevanje tih načela razvija i (nadamo se) poboljšava u jednoj političkoj zajednici, sam se sadržaj ustava razvija i poboljšava zajedno sa razvojem takvoga razumijevanja.

Središnji element Dworkinove teorije ustava nalazi se u njegovoj općoj tvrdnji da pravo jedne zajednice uključuje nešto više od eksplicitnih pravila i odluka zakonito usvojenih sukladno prihvaćenim procedurama. To pravo, naravno, uključuje mnoga takva pravila i odluke koje se, tipično, mogu pronaći u statutima, sudskim odlukama i, logično, pisanim ustavima. To je ono što se obično naziva 'pozitivno pravo'. No, pozitivno pravo, po Dworkinu, ne iscrpljuje sadržaj prava. Za naše je svrhe najvažnije to da ono ne iscrpljuje onaj dio prava što ga nazivamo 'ustavom'. Kako Dworkin smatra, ustav uključuje načela političke moralnosti koja pruža najbolje objašnjenje i etičko opravdanje, tj. najbolju interpretaciju, svih zakona izraženih putem pozitivnog prava. Stoga se interpretacija ustava mora uvijek pozivati na jednu teoriju političke moralnosti. Oni koji se bave interpretacijom ograničenja nametnutih državnoj

vlasti i ovlasti zadanih ustavom moraju potražiti teoriju interpretacije koja za pozitivno ustavno pravo daje, u etičkom smislu, najbolje objašnjenje i opravdanje.

Dworkin priznaje da razvoj teorije interpretacije ustava predstavlja izvanredno tešku zadaću, a ljudi dobre volje i integriteta sporit će se o tome koja je teorija najbolja. Jedan moralno neutralan test ne može se primijeniti mehanički; postoje samo konkurentske interpretacije onih čija je zadaća da daju interpretaciju. No, to ne znači da je pokušaj procjene teorije bedast, ili da, budući se ona ne može otkriti mehaničkim putem, ne postoji nešto takvo kao najbolja teorija. Spor, kontroverza i nesigurnost u ustavnim sporovima ne impliciraju da ne postoje ispravni odgovori na postavljena pitanja, da ne postoji jedna jedinstveno korektna teorija koja određuje te odgovore i time određuje zbiljske zahtjeve jednoga ustava. Ti činitelji impliciraju samo to da interpretatori moraju donijeti prosudbu tokom gradnje svojih teorija, kao što i inače moraju činiti uvijek kada nešto interpretiraju, uključujući umjetnost, znanost i pravo. Dworkin čak ide tako daleko da tvrdi kako u zreлом pravnom sustavu skoro uvijek postoji najbolja teorija ustava, a sudci (i zakonodavci) su dužni da daju sve od sebe kako bi otkrili i implementirali zahtjeve takve teorije tokom donošenja odluka.

Za naše svrhe, Dworkinova teorija interpretacije ustava ima tri važne implikacije. Prvo, izvorne nakane i semantičko značenje u najboljem slučaju postavljaju pozornicu za neprestanu debatu o političkoj moralnosti što ju ustavni sporovi i zahtijevaju i omogućuju. Nakane i značenje riječtako, ako uopće, rješavaju sporove. Drugo, ustavni sporovi traže jednu vrstu odluka koje, prema originalističkim i tekstualističkim teorijama, mogu donijeti samo oni koji su već fiksirali ustavna ograničenja sadržana u ustavu, dakle, autori ili kreatori ustava. Prema Dworkinovoj teoriji, ona vrsta etički i politički nekontroverznog odlučivanja u okviru stabilnog okvira što su ga postavili drugi odgovorni akteri, vrsta kojoj teže originalističke i tekstualističke teorije, naprosto je nemoguća. Dworkinova teorija zahtjeva potpuno odbacivanje fiksne perspektive. Ustav ne predstavlja završen proizvod predan u jednome obliku sve do onoga trenutka kada se prihvati amandman ili izbije revolucija. Naprotiv; riječ je o aktivnosti koja stalno napreduje i koja traži stalno ponovno propitivanje i preoblikovanje u onoj mjeri u kojoj se naše etičke i političke teorije o ustavnim ograničenjima uređuju i poboljšavaju. Ukratko, riječ je o živom stablu.

Treća implikacija Dworkinove teorije sastoji se u tome da suci u ustavnim sporovima ne predstavljaju samo instrumente autora ustava; njihova se uloga ne sastoji naprosto u tome da sprovedu političke odluke koje su dotični autori već donijeli. Dapače, suci su partneri s autorima u jednom neprekidnom političkom projektu, projektu koji od učesni-

ka traži, i uvijek je tražio, da se posvete onoj vrsti etičko/političkog odlučivanja koja je, prema fiksnoj perspektivi, rješila sporove u onom trenutku kada je ustav donesen (i/ili mu je pridružen amandman). Prema Dworkinovoј teoriji, ograničenja državne vlasti su u bitnome sporna, sporna ad infinitum. Ukoliko postoji korektna teorija ustava, njen razvoj i elaboracija traže interpretatora s nadljudskim moćima etičkog, političkog i pravnog razumijevanja. Ukratko, takva teorija traži Dworkinovog idealnog suca, Herkulesa.⁹ No, Herkules je proizvod Dworkinove imaginacije, pa projekt interpretiranja spornih termina jednoga ustava predstavlja neprekidan projekt koji od svakoga interpretatora zahtjeva da dadne svoju najbolju, i nedvojbeno nesavršenu, interpretaciju granica što ih je njegov ustav postavio vlasti. Ta interpretacija nije nikada fiksirana.

13. Kritička teorija

Mnogi teoretičari smatraju da činjenica da Dworkinov pristup interpretaciji ustava zahtjeva vještinu, točnost i pamet jednoga Herkulesa predstavlja ozbiljan nedostatak toga pristupa. Ako su obični suci, sa svojom ograničenom vještinom, integritetom, i objektivnošću, slobodni interpretirati ustavna ograničenja u svjetlu vlastitih, vrlo spornih etičkih teorija ustava, onda takva situacija neizbježno rezultira nekom vrstom nesputanoga sudskog aktivizma koji dovodi u pitanje i stabilnost i legitimnost ustava kao i ograničenja državne vlasti što bi ih taj ustav trebao predstavljati. Umjesto ograničenja što su adekvatno fiksirana i određena, u etičkom i političkom smislu nespornim, činiteljima kao što su povijesne nakane i uobičajeno značenje, imali bismo 'ograničenja' što se stalno mijenjaju, ograničenja otvorena za različite interpretacije od strane različitih sudaca koji vjeruju u svoje vlastite teorije političke moralnosti. Oni koji su skloni originalističkom ili tekstualističkom pristupu smatrat će da takve konsekvence nude dostatan razlog da se Dworkinova teorija zamijeni njihovim, alternativnim teorijama. No, za mnoge teoretičare ustava, originalizam i tekstualizam nisu ništa manje problematični od Dworkinove 'interpretativne' teorije. Za neke od tih 'kritičkih teoretičara', semantičko značenje, povijesne nakane i herkulovska interpretativna teorija na različite načine ne uspijevaju fiksirati smislenu ograničenja državne vlasti.¹⁰ Stoga, oslanjanje na takve činitelje u rješavanju ustavnih sporova može služiti samo tome da se (a) racionaliziraju čisto političke odluke sudaca koji, svjesno ili nesvjesno, samo promiču vlastite političke ideologije. Daljnje konsekvence uključuju (b) ozbiljan napad na demokraciju: mala skupina

neizabranih, elitističkih sudaca uspijevaju zamijeniti razborite prosudbe predstavnika naroda (onih članova kongresa ili parlamenta koji su izabrani da, u ime naroda, štite njegovo suvereno pravo da učestvuje u političkim odlukama koje se tiču njegovih prava (Waldron)) svojim vrlo spornim pogledima na adekvatno ograničenje državne vlasti; i, vjerojatno, (c) tlačenje onih (žena, manjinskih rasnih skupina, siromašnih itd.) čiji interesi nisu adekvatno priznati i zaštićeni dominantnim ideologijama kojima su suci skloni. Umjesto kontroliranja arbitrarne državne vlasti, što bi ideja konstitucionalizma trebala podržati, suočavamo se s političkim tlačenjem pruršenim u odoru lažne ustavne legitimnosti.

Dakle, kritički teoretičari su osobito sumnjičavi prema ustavnoj praksi i teorijama koje podržavaju konstitucionalizam kao branu protiv tlačenja.¹¹ Kako smo vidjeli na početku, ključni element ideje konstitucionalizma kaže da vlast može/treba biti ograničena u pogledu njenih ovlasti te da njen autoritet ovisi o poštivanju tih ograničenja. Nadalje smo zamijetili da se za autoritet ustava u liberalnim demokracijama smatra da leži u 'narodu'. Dodatna implikacija nekih kritičkih teorija jest sljedeća: (d) pojam 'naroda' je izmišljen kao i Dworkinov Herkules. Umjesto 'nas kao naroda' zapadna se društva sastoje od raznih skupina koje se natječu ili za dominaciju (primjerice, bijelci muškarci i bogati) ili za priznanje i za eliminaciju tlačenja (primjerice, siromašni, žene i rasne manjine). Pravo, uključujući ustavno pravo, predstavlja moćan instrument koji je povijesno korišten od strane dominantnih skupina kako bi se osigurao i održao njihov superiorni status. Stoga ustav ne predstavlja zaštitu od neopravdane moći, kako su zastupnici ustava stoljećima predočavali. Uobičajeno značenje riječi 'jednakost' svodi se na ono što dominantna skupina podrazumijeva pod tom riječi. Očite povijesne nakane autora ustava svode se na nakane koje se slažu za ideologijama dominantnih skupina. Najbolja etička teorija u temelju ustava predstavlja samo jednu racionalizaciju postojećih društvenih struktura koje sustavno potiskuju interese žena, manjinskih skupina i siromašnih.

Kritičke teorije predstavljaju ozbiljan izazov ne samo za konvencionalne teorije i utvrđene prakse interpretacije ustava nego i za samu ideju konstitucionalizma – ideju da vlast može i treba biti ograničena na način koji nas štiti od neopravdane upotrebe državne vlasti. Prema originalistima i tekstualistima, ustav nas štiti od sudaca i drugih zvaničnika tako što iste ograničuje na politički nekontroverzne, neutralne odluke o povijesnim nakanama i semanti-

⁹ Dworkin uvodi Herkulesa po prvi put u Poglavlju 4 knjige *Taking Rights Seriously*; Herkules se ponovno javlja u kasnijim dijelima, najočitije u *Law's Empire*.

¹⁰ Kritičke se teorije javljaju u više različitih oblika od kojih su najutjecajniji pokret Kritičke pravne studije (Critical Legal Studies) i feministička jurisprudencija.

¹¹ 'Više ne vjerujem da teorija ustava ograničuje, ili bi trebala da ograniči, suce. Upravo suprotno ... njena je svrha u tome da pribavi jedan skup retoričkih sredstava koje suci mogu primijeniti na način za kojeg oni vjeruju da je djelotvoran' (Mark Tushnet, 'Constitutional Interpretation, Character and Experience', str. 759).

čkim značenjima. Prema Dworkinu, Herkulesova najbolja etička teorija ustava je ona koja služi kao brana protiv tlačenja. Krucijalno svojstvo Herkulesove teorije sastoji se u tome da je ona često u sukobu s prihvaćenim mišljenjem, posebno s pristranim uvjerenjima i predrasudama raznih dominantnih skupina jednoga društva. Prihvatanje Herkulesove etičke teorije ustava će, kako Dworkin vjeruje, dovesti suca do toga da zaštiti prava potlačenih skupina od moći dominantnih skupina, posebno kada iza te moći stoji zakon. No, kritički teoretičari inzistirat će na tome da prosječni sudac nije identičan Herkulesu. Dapače, on predstavlja obično, pogrešivo ljudsko biće sa svim intelektualnim i etičkim nedostacima, slabostima i pristranostima u odnosu na druge ljude. On je također najčešće član dominantne skupine (primjerice, bogati bijelac i muškarac) sa društvenim ciljevima, obrazovanjem, perspektivom i vrijednostima upravo dotične skupine. Prema tome, njegovo razumijevanje relevantnih, a spornih pojmova (primjerice, 'jednakost' ili 'sloboda izražavanja') bit će njihovo razumijevanje, tj. razumijevanje koje služi interesima dominantnih skupina protiv kojih bi ustav (barem u većini slučajeva) trebao osigurati zaštitu. No, ako semantičko značenje, nakane, i Herkulesova najbolja teorija ovisi o milosti dominantnih ideologija i trenutnih nagnuća i uvjerenja sudaca, onda ona vrsta zaštite kakvu zastupa ideja konstitucionalizma možda predstavlja mit, i to štetan mit. Dakle, kakvo rješenje nude kritički teoretičari? Ponuđena rješenja se razlikuju od teoretičara do teoretičara, ovisno o tome koliko je teoretičar radikalniji ili skeptičan. Revolucionarni komunist bi mogao

zastupati ideju potpunog svrgavanja ustavne, demokratske vlasti, dok se mnoge liberalne feministice zadovoljavaju djelovanjem u okviru postojećih ustavnih sustava kako bi se izbrisali ostaci patrijarhije koji su preživjeli suvremene feminističke pokrete (Strossen 1995.). Waldron tvrdi da bismo trebali ukinuti praksu sudske kontrole zakonodavstva pod ustavnim zakonima o pravima pa političke odluke smjestiti tamo gdje pripadaju: narodu i njegovim predstavnicima, primjerice zakonodavnim tijelima kao što su parlament i kongres. No, kakvogod da je preferirano rješenje, svi se kritičari konstitucionalizma slažu da do napretka može doći samo ako se razotkriju svi mitovi ispleteni oko ustavne zaštite – ograničavajuća sila značenja, nakana i objektivno istinita etička teorija – te ako se prepoznaju i otvoreno prodiskutiraju sve zbiljske političke snage koje djeluju u okviru ustavne prakse. 'Može li ideja konstitucionalizma preživjeti lekcije kritičke teorije?' – vrlo je dobro pitanje.

W. WALUCHOW JE PROFESOR FILOZOFIJE NA MCMASTER SVEUČILIŠTU, KANADA. DOKTORIRAO JE FILOZOFIJU NA OXFORDU. BAVI SE FILOZOFIJOM PRAVA TE TEORIJSKOM I PRIMJENJENOM ETIKOM. IZMEDJU OSTALOGA JE OBJAVIO KNJIGE INCLUSIVE LEGAL POSITIVISM (1994, OXFORD: CLARENDON PRESS), TE THE DIMENSIONS OF ETHICS (PETERBOROUGH: BROADVIEW PRESS, 2003); NJEGOVA NAJNOVIJA KNJIGA A COMMON LAW THEORY OF JUDICIAL REVIEW: THE LIVING TREE BIT ĆE OBJAVLJENA 2006-E.

BIBLIOGRAFIJA

- Ackerman, Bruce, (1991) *We The People: Foundations* (Cambridge: Harvard University Press)
- Allan, T.R.S., (2001) *Constitutional Justice: A Liberal Theory of the Rule of Law* (Oxford: Oxford University Press)
- Alexander, Larry, ed., (1998) *Constitutionalism* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Altman, Andrew, (1990) *Critical Legal Studies: A Liberal Critique* (Princeton: Princeton University Press)
- Austin, J.L., (1995) *The Province of Jurisprudence Determined* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Bentham, Jeremy, (1838-1843) "Constitutional Code", in Vol. 9, *Works of Jeremy Bentham*, pp. 119-124, Bowring ed.
- Bickel, Alexander, (1962) *The Least Dangerous Branch: The Supreme Court at the Bar of Politics* (New Haven: Yale University Press)
- Blackstone, Sir William, (1765-69) *Commentaries on the Laws of England*, Vol 1-4
- Blaustein and Gisbert, ed., (1994) *Constitutions of the Countries of the World* (Dobbs Ferry NY: Oceana Publications)
- Bobbit, Philip, (1982) *Constitutional Fate: Theory of the Constitution* (New York: Oxford University Press)
- -----, (1991) *Constitutional Interpretation* (Oxford: Blackwell)
- Bork, Robert, (1971) "Neutral Principles and Some First Amendment Problems," *Indiana Law Journal*, Vol. 47, no. 1, 17
- -----, (1990) *The Tempting of America: The Political Seduction of the Law* (New York: Macmillan)
- Brest, Paul, "The Misconceived Quest for the Original Understanding," *Boston University Law Review* 60, 204
- Brison, S & Sinnott-Armstrong, W, (1993) *Contemporary Perspectives on Constitutional Interpretation* (Boulder Co.: Westview Press)
- *Buffalo Law Review*, Vol. 36 (1987) "Constitutional Law from a Critical Legal Perspective: A Symposium"
- Dicey, A.V., (1948) *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, 9th ed. (London: Macmillan)
- Dworkin, Ronald, (1978) *Taking Rights Seriously* (London: Duckworth)
- -----, (1985) *A Matter of Principle* (Cambridge: Harvard University Press)
- -----, (1986) *Law's Empire* (Cambridge: Harvard University Press)
- -----, (1990) *A Bill of Rights for Britain* (London: Chatto & Windus)
- -----, (1996) *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution* (Cambridge: Harvard University Press)
- -----, (1979) "The Arduous Virtue of Fidelity: Originalism, Scalia, Tribe and Nerve," *Fordham Law Review* 65, 1249

- Elster, John & Slagstad, Rune, eds., (1988) *Constitutionalism and Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Ely, John, (1980) *Democracy and Distrust* (Cambridge: Harvard University Press)
- Freeman, Samuel, (1990) "Constitutional Democracy and the Legitimacy of Judicial Review," *Law and Philosophy* 9
- -----, (1992) "Original Meaning: Democratic Interpretation and the Constitution," *Philosophy and Public Affairs* 21, 3
- Gray, John Chipman, (1986) "A Realist Conception of Law", *The Philosophy of Law* (eds. Feinberg & Gross), 3rd ed.
- Grey, Thomas, (1975) "Do We Have An Unwritten Constitution?" 27 *Stanford Law Review*
- -----, (1979) "Constitutionalism: An Analytic Framework", in *Constitutionalism: (Nomos XX)*, ed. R. Pennock & J. Chapman (New York: New York University Press), 189
- Hart, H.L.A., (1994) *The Concept of Law*, 2nd ed. (Oxford: Oxford University Press)
- Hobbes, Thomas, (1642) *De Cive* (*The Philosophical Rudiments Concerning Government and Society*) (various editions)
- -----, (1651) *Leviathan* (various editions)
- Hogg, Peter, (1999) *Constitutional Law of Canada* (Toronto: Carswell)
- Kavanagh, Aileen, (2003) "The Idea of a Living Constitution," 16 *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, 55
- Locke, John, (1690) *Two Treatises of Government* (various editions) especially Book II, Chapters XI-XIV
- Lyons, David, (1993) "Constitutional Interpretation and Original Meaning", in *Moral Aspects of Legal Theory: Essays on Law, Justice and Political Responsibility* (Cambridge: Cambridge University Press)
- -----, (1993) "A Preface to Constitutional Theory" in *Moral Aspects of Legal Theory: Essays on Law, Justice and Political Responsibility* (Cambridge: Cambridge University Press)
- MacCallum, Gerald, (1970) "Legislative Intent," in Robert Summers (ed.) *Essays in Legal Philosophy* (Oxford: Basil Blackwell), 237
- MacKinnon, Catherine, (1987) *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law* (Cambridge: Harvard University Press)
- -----, (1989) *Toward a Feminist Theory of the State*, (Cambridge: Harvard University Press)
- -----, (1993) *Only Words* (Cambridge: Harvard University Press)
- Marshall, Geoffrey, (1971) *Constitutional Theory* (Oxford: Oxford University Press)
- -----, (1984) *Constitutional Conventions: The Rules and Forms of Political Accountability* (Oxford: Oxford University Press)
- McIlwain, Charles, (1947) *Constitutionalism: Ancient and Modern* (Ithica, NY: Cornell University Press)
- Michelman, Frank, (1998) "Constitutional Authorship," in ed. L. Alexander, *Constitutionalism* (Cambridge University Press)
- Montesquieu, Baron de, (1949) *The Spirit of the Laws*, tr. Thomas Nugent, ed., F. Neumann (New York)
- Paine, Tom, (1969) "The Rights of Man," in *The Essential Tom Paine*
- Pennock, R & J. Chapman, ed., (1979) *Constitutionalism: (Nomos XX)* (New York: New York University Press), 189
- Rakove, Jack, ed., (1990) *Interpreting the Constitution: The Debate Over Original Intent* (Boston: Northeastern University Press)
- Raz, Joseph, (1996) "Intention in Interpretation," in R. George, (ed.) *The Autonomy of Law* (Oxford: Oxford University Press)
- -----, (1998) "On the Authority and Interpretation of Constitutions: Some Preliminaries" in ed. L. Alexander, *Constitutionalism* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Rehnquist, William, (1976) "The Notion of a Living Constitution," *Texas Law Journal* 64, 695
- Richards, David, (1986) *Toleration and the Constitution* (New York: Oxford University Press)
- Rubinfeld, Jed, (1998) "Legitimacy and Interpretation," in ed. L. Alexander, *Constitutionalism*, (Cambridge: Cambridge University Press)
- Scalia, Antonin (US Supreme Court) (1996) *A Matter of Interpretation* (Princeton: Princeton University Press)
- Shklar, Judith, (1987) *Montesquieu* (Oxford: Oxford University Press)
- Smith, Patricia, ed., (1992) *Feminist Jurisprudence* (New York: Oxford University Press)
- Strossen, Nadine, (1995) *Defending Pornography* (New York: Scribner)
- Sunstein, Cass, (1996) *Legal Reasoning and Political Conflict* (New York: Oxford University Press)
- Tribe, Laurence, (1978) *American Constitutional Law*
- -----, (1995) "Taking Text and Structure Seriously: Reflections on Free-Form Method in Constitutional Interpretation," *Harvard Law Review* 108
- Tushnet, Mark, (1988) *Red, White and Blue: A Critical Analysis of Constitutional Law* (Cambridge: Harvard University Press)
- -----, "Constitutional Interpretation, Character and Experience", *Boston University Law Review*, Vol. 72, no. 4
- -----, (1999) *Taking the Constitution Away From the Courts* (Cambridge: Harvard University Press)
- Unger, Roberto, (1986) *The Critical Legal Studies Movement* (Cambridge: Harvard University Press)
- Jeremy Waldron, (1993) "A Rights-Based Critique of Constitutional Rights," *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 13
- -----, (1998) "Precommitment and Disagreement," in ed. Alexander, *Constitutionalism* (Cambridge: Cambridge University Press)
- -----, (1999) *The Dignity of Legislation* (Cambridge: Cambridge University Press)
- -----, (1999) *Law and Disagreement* (Oxford: Oxford University Press)

ELEMENTI ZA GRADNJU USTAVA

Tko bi trebao pisati ustave? Na koji bi se način trebale dogovoriti nužne revizije ustava? Je li bolji parlamentarni ili predsjednički ustavni sustav? Pripada li ljudskim pravima posebna važnost u suvremenim ustavima? Kakva je uloga sudstva u implementaciji i tumačenju ustava? Treba li svaki ustav stremiti određenom stupnju decentralizacije državnih ovlasti? I na koncu, nude li ustavi rješenja za sve državne, društvene, i političke probleme? Dr. Schwartz daje svoje mišljenje o navedenim pitanjima

Herman Schwartz

ONI KOJI PIŠU USTAVE ZA NOVONASTALE DEMOKRACIJE suočavaju se s teškim izazovima. Prvo, oni moraju sastaviti dokument koji jednom društvu omogućuje da mirnim sredstvima donese odluku o teškim i konfliktnim pitanjima, često pod teškim okolnostima. Istovremeno, oni moraju izgraditi učinkovitu zaštitu ljudskih prava, uključujući pravo manjine da izrazi neslaganje.

Drugo, podjele i konflikti obično se javljaju brzo, a njihovo 'rješavanje' može stvoriti dugoročne probleme. Kada transformacija predstavlja rezultat dogovora, što je slučaj u velikom dijelu bivšega sovjetskog bloka, gubitnici će pokušati zadržati moć što je dulje moguće. Ako promjena implicira potpuno ukidanje jednoga režima, kao što je slučaj u Iraku, pobjednici će stremiti za potpunom moći. Kompromisi koji razrješuju takve sukobe često su inkorporirani u ustav što, na duži rok, može donijeti nevolje. Primjerice, kompromisi po pitanju robstva u američkom ustavu omogućili su da se ustav usvoji, no u konačnici nisu predstavljali dobro za američku naciju.

Osim toga, ustav se piše u određenoj vremenskoj točki, obično onda kada se društvo suočava s vrlo teškim gospodarskim, društvenim i inim problemima. Postoji iskušenje, a često i nužnost, da se ti problemi rješavaju brzo. No, provizije sastavljene kako bi se brzo riješili neposredni proble-

mi možda neće predstavljati odgovarajuća rješenja na duži rok.

Svi dokumenti pisani u određeno vrijeme i na određenom mjestu stoje u znaku činjenice da je nemoguće predvidjeti budućnost – a budućnost se uvijek razlikuje od očekivanja. Stoga tvorcii ustava moraju budućim vladama dati fleksibilnost kako bi se iste suočile s nepredvidivim izazovima.

Jedna lekcija izvedena iz skoro univerzalnog iskustva glasi da ljudska prava moraju biti odmah zaštićena i to učinkovito. Nakon što je autoritarni režim zbačen s prijestolja, društvo neizbježno ima osjećaj oslobođenja. No, taj osjećaj ne traje dugo. Iskustvo sa mladim i starim demokracijama pokazuje, da ako ljudska prava nisu odmah zaštićena, bit će teško to učiniti poslije.

Preliminarna razmatranja

Prvo, da li bi ustave trebala pisati obična zakonodavna tijela ili posebne ustavotvorne skupštine? Ako se odlučimo za prvo, zakonodavci bi mogli donijeti ustav koji ih održava na poziciji moći. Posebna ustavotvorna skupština, koja predstavlja što je više moguće elemenata jednoga društva, bolja je, iako je masovnija i skuplja.

Druga preliminarna odluka tiče se promjene i poboljšanja ustava nakon što je usvojen. To nije lako polučiti. Dokument bi trebao odražavati najdublje vrijednosti jednog društva te temeljna pravila demokratskog procesa. Ti činitelji trebali bi biti stabilni. Na drugu stranu, budući da neke provizije, donesene pod neposrednim pritiskom, konflikti i očekivanja iz početnoga perioda mogu biti nepogodni na duži rok, otežavanje promjena moglo bi onemogućiti buduće vlade da se adekvatno nose sa nepredviđenim problemima.

Iz toga razloga, bilo bi mudro da se, nakon izvjesnog perioda, ponovno pregledaju strukturalni aspekti ustava. Jedan način sastoji se u tome da se komisija eksperata sastane svakih deset ili dvadeset godina kako bi odredila jesu li strukturalne promjene potrebne. To bi moglo biti osobito korisno nakon prvih deset godina kada će barem neki problemi, što ih ustav izaziva, postati očiti.

No, taj pregled ne bi smio implicirati slabljenje provizija o ljudskim pravima premda bi moglo postojati iskušenje da se one oslabe. Nakon što oslabi prvotna euforija, a očekivana se brza poboljšanja životnog standarda ne osjete, briga za ljudska prava se smanjuje. Lideri, pa i narodi mogli bi pasti u iskušenje da ljudska prava vide kao luksuz što, u odnosu na pitanja primjerice gospodarske stabilnosti, ima sekundarni značaj, premda iskustvo pokazuje da ljudska prava rijetko otežavaju učinkovit odgovor na takve izazove.

Preliminarno pitanje koje je s ovim u vezi jest bi li ustav trebao biti kratak ili dug. Mnogi u Sjedinjenim Državama vjeruju da, budući naš kratki ustav traje više od 200 godina, kratki ustavi su najbolji i za novonastale demokracije. Ne dijelim to mišljenje. Ustavno pravo SAD-a ne može se pronaći u tekstu trideset četiri izvorna člana sa amandmanima. Ono se može pronaći samo u skoro 540 svezaka odluka što ih je moćni Vrhovni sud SAD-a donio tokom 215 godina. Te su odluke utvrdile naša najtemeljnija ustavna načela i prava koja se u samo neznatnom broju mogu iščitati iz samoga teksta Ustava SAD. No, mlade demokracije ne uživaju luksuz tih 215 godina da razviju ta prava, a samo neznatni broj država, ili nijedna, na početku raspoložu moćnim sudstvom. One mogu, i trebaju, graditi na američkom iskustvu, i drugim iskustvima, te ta temeljna prava i načela ugraditi u svoje ustave bez da čekaju na sudove.

Ovo, naravno, ne znači da bi ustav trebao biti vrlo detaljan. Ustavi sa pregustim sadržajem mogu onemogućiti neophodnu fleksibilnost. Odluka o tome što bi trebalo ući u ustav, a što bi trebalo biti ostavljeno zakonodavnim tijelima, a što uopće ne bi trebalo biti regulirano, predstavlja jedan od temeljnih i najtežih početnih problema.

Elementi za gradnju

Takozvani horizontalni i vertikalni strukturalni problemi predstavljaju najteže probleme jer se tiču podjele moći. Takvi se problemi uvijek razrješuju unutar neke političke kontroverze pri čemu su kratkoročni ciljevi, posebno kako dobiti i zadržati moć, često dominantni.

Prvi problem je treba li biti usvojen predsjednički ili parlamentarni sustav. Premda svaki sustav ima mnoge podvrste, sustavi se dijele na dvije skupine. Predsjednički sustav, pri čemu je američka verzija najpoznatija, obično zahtjeva demokratski izbor glavnoga izvršnog tijela bilo izravno bilo, kao u SAD-u, neizravno, na određeni broj godina. U američkom modelu, predsjednik koji je ujedno i državni poglavar i poglavar vlade, određuje i unutarnju i vanjsku politiku te bira ministre koji implementiraju tu politiku. Ministre često mora potvrditi zakonodavno tijelo, no usmjerava ih i kontrolira predsjednik.

Zakonodavno tijelo bira se neovisno o prethodnome, također na određeni period. Niti predsjednik niti zakonodavno tijelo normalno ne mogu ukinuti drugu stranu. To rezultira sustavom dvostruke legitimnosti i jasno podijeljene ovlasti.

Predsjednički sustav nudi stabilnost i, u rukama jakoga predsjednika, može proizvesti snažno vodstvo. No, stabilnost se može premetnuti u rigidnost, jer nepopularan ili neučinkovit predsjednik ne može se olako odstraniti dok mu ne istekne mandat. Osim toga, mogu se pojaviti zakonodavna pat-pozicija i bezizlaz ako je zakonodavno tijelo kontrolirano od strane druge političke stranke. Ako takva podjela potraje, vlada možda neće moći učinkovito raditi tokom mnogih godina.

U parlamentarnom sustavu, parlament predstavlja jedini izvor izborne legitimnosti. Ne postoji podjela ovlasti između zakonodavnog i izvršnog tijela – sudska su tijela naravno neovisna, no ona stoje izvan sfere zakonodavnog tijela – jer je izvršno tijelo, koje se obično naziva 'vlada' i na čijem je čelu premijer, birano od strane one stranke koja ima većinu u parlamentu, ili od strane koalicije koja odražava većinu u zakonodavnom tijelu. Poglavar države je predsjednik sa uskim ovlastima i njega obično bira parlament. Premijer i vlada snose odgovornost pred parlamentom i parlament ih može smijeniti. Izbori se mogu proglašiti u bilo kojem trenutku što unosi fleksibilnost. Budući ne postoji formalna podjela ovlasti između zakonodavne i izvršne vlasti, mala je vjerojatnost pat-pozicije, jer vladu ili premijera koji izgube povjerenje parlamenta, parlament može smijeniti.

No, parlamentarni sustav može generirati učestalo smjenjivanje vlada i veliku nestabilnost. On također može ge-

nerirati iznenadne i drastične promjene politike onda kada opozicija dobije većinu, što može proizvesti različitu vrstu nestabilnosti.

Ne postoji jasan odgovor na pitanje koji je sustav bolji. Izbor često ovisi o povijesti, trenutnim potrebama i drugim činiteljima. Sve su države bivšeg sovjetskog bloka izvan Sovjetskog Saveza, kao i baltičke zemlje, prihvatile parlamentarne sustave, velikim dijelom stoga što su željele postati dijelom Zapadne Europe koja je skoro u potpunosti prihvatila parlamentarni sustav. No, sve su bivše ne-baltičke komponente Sovjetskog Saveza usvojile predsjedničke sustave.

Mora se također donijeti odluka o tome da li usvojiti jednodomno (jedno parlamentarno tijelo) ili dvodomno zakonodavno tijelo (koje se sastoji iz donjeg i gornjeg doma). Ako se država organizira kao federalna država sa relativno autonomnim komponentama, kao što je slučaj sa SAD-om ili Njemačkom, može biti poželjno imati i drugi zakonodavni dom (obično je to gornji dom, kao Senat SAD-a) koji predstavlja interese dotičnih komponenti. Drugi dom je ponekad ograničen u smislu donošenja odluka kao što su odluke koje se tiču poreza ili imenovanja u sudska i druga tijela, ili pak odluke koje se tiču pitanja koja izravno utječu na same komponente.

Pitanje o potrebi za drugim domom povlači jedno dodatno pitanje: uolikoj mjeri država treba biti centralizirana? Koliko ovlasti i autonomije treba alocirati u niže razine vlasti kao što su regije ili državne jedinice? Koliko neovisnih ovlasti treba alocirati u gradove ili sela? Mogućnosti su mnogobrojne, od izrazito autonomnih jedinica do potpune središnje kontrole. Postoji dobar razlog da se regionalnim i lokalnim jedinicama omogući onoliko autonomije koliko one mogu učinkovito djelovati jer središnja uprava često ne poznaje lokalne uvjete i potrebe. Također, participacija u lokalnoj vlasti ljudima daje šansu da izravno učestvuju u donošenju ključnih odluka koje utječu na njihov život, te stoga može postati važnim dijelom demokratske samouprave.

Sudstvo

Povijest je potvrdila potrebu za neovisnim sudstvom koje ostale grane vlasti može spriječiti da krše ustavna ograničenja, posebno kada se to tiče temeljnih ljudskih prava. Može se raditi ili o uobičajenom sudskom sustavu, kao što je slučaj u SAD, ili o posebnom sudu, ustavnom sudu, koji je ograničen na donošenje odluka o ustavnim pitanjima i malom broju drugih pitanja, kao što je slučaj u Njemačkoj. U prvom slučaju, najviši autoritet je predstavljen u vrhovnom sudu koji se sastoji od stalnih sudaca koji se biraju doživotno i obično raspravljaju o zahtjevima nižih sudova; oni odlučuju o ustavnim pitanjima samo ako je to nu-

žno za rješavanje spora. No, većina sudaca ustavnoga suda (drugi slučaj) su profesori prava i ne dolaze iz postojećega sudskog sustava te obično na tim pozicijama ostaju jedan, a povremeno više, mandat od 8 do 12 godina. Oni odlučuju o ustavnim pitanjima ako to od njih zahtijevaju viši vladini zvaničnici, sudovi, i, u mnogim zemljama, građani koji tvrde da su njihova prava ugrožena. Većina novonastalih demokracija izabrale su stvaranje ustavnih sudova, dijelom jer sudska revizija od strane običnih sudaca nije u njihovoj tradiciji, dijelom jer ne vjeruju postojećem sudstvu.

Koji god sustav izabrali, ustav mora eksplicitno utvrditi autoritet sudova u poništavanju zakona i drugih normi i akata neusklađenih sa ustavom. Ako postoji posebni ustavni sud, on se ne smije opteretiti izvanjskim odgovornostima. Rad tog suda biti će uglavnom kontroverzan jer jedna od njegovih glavnih odgovornosti, posebno u ranim godinama, jest da se utvrde granice između vladajućih tijela. Također, on će morati odlučivati na vladinu štetu u slučajevima u vezi sa ljudskim pravima. U svim tim slučajevima, postat će predmetom oštre kritike od strane gubitnika. Ustav ne bi smio multiplicirati povode za takve napade tako što će ustavnim sudovima dati ne-sudske ili uz ustav nevezane zadaće, jer, u najmanju ruku u ranim godinama, sud neće uživati prestiž i potporu javnosti o kojima njegova učinkovitost ovisi.

Jačanje neovisnoga sudstva daje još jedan razlog zbog kojega ustav ne bi smio biti pretjerano kratak. Što je ustav specifičniji to će se sudovi lakše pozivati na jezik tog dokumenta kako bi potkrijepili svoje kontroverznije odluke, a u manjoj mjeri će se moći smatrati da je sud odlučivao samo prema subjektivnim uvjerenjima sudaca.

Budući će odluke sudova često biti politički osjetljive, njihova neovisnost i nepristranost moraju biti zajamčene ustavom. Sudstvo mora predstavljati neovisnu granu vlasti koja ne stoji pod ministarstvom pravde. Sudstvo bi trebalo kontrolirati svoje financijske i administrativne poslove i biti neovisno o izvršnoj vlasti, premda će nužno biti ograničeno načelnom kontrolom budžeta od strane zakonodavne vlasti.

Ustav mora također odrediti da suci u nižim sudovima primjenjuju ustav u svom odlučivanju. U mnogim novonastalim demokracijama, ti suci, prilikom donošenja odluka, često ignoriraju ustavna pitanja.

Zaštita ljudskih prava

Potvrđeno je da ustav mora zaštititi ljudska prava te da sudovi, posebno posebni ustavni sudovi, trebaju pri tome odigrati bitnu ulogu. Vrhovni sud SAD-a je bio prvi pokretač tog razvoja, no sudovi u cijelom svijetu sada prihvaćaju tu

odgovornost. Tamo gdje su njihove vlade ratificirale sporazume o ljudskim pravima, suci su smatrali da su obavezni poštivati te sporazume. Često su kod sudova drugih država tražili smjernice za rješavanje zajedničkih problema. To je rezultiralo stvaranjem međunarodnog ustavnog prava usmjerenog na ljudska prava.

Svaki novi ustav danas sadrži iskaz o temeljnim ljudskim pravima. To nije dovoljno. Ustav mora stvoriti institucije koje će ta prava učiniti zaštićenima. Ustav mora specifično navesti obvezu da osobe koje tvrde da su njihova prava povrijeđena imaju spreman pristup sudu, te da, ako je došlo do kršenja prava, žrtva mora dobiti odgovarajuće obeštećenje. Mnoge su države shvatile da ombudsman (često istražitelj ili posrednik za tužbe) predstavlja korisnu instituciju u tom pogledu. Posebni ured u uredu državnog tužitelja također može biti od koristi.

Za demokraciju je sposobnost građana da dobiju sliku o tome radi li vlada adekvatno svoj posao i u najboljem interesu naroda od vitalnog značaja. Ustav bi trebao sadržavati provizije koje građanima omogućuju jeftin i brz pristup svim materijalima u dokumentima vlade, osim onima za koje se može dokazati da bi njihovo otkrivanje ugrozilo nacionalnu sigurnost, privatnost, sprovedbu zakona, ili neki drugi vitalni nacionalni interes. Ostaviti zakonodavstvu prostor za odluku o usvajanju takve mjere nije mudro, jer mnoge vlade se opiru takvim mjerama ili ih pokušavaju bitno oslabiti. Neznatni je broj javnih dužnosnika spreman učiniti svoje aktivnosti dostupnima javnom ispitivanju.

Usvajanje ustava

Posljednje pitanje je kako bi ustav trebao biti usvojen. Od strane posebne već spomenute ustavotvorne skupštine? Ili

od strane običnog parlamenta, kako je to u mnogim europskim zemljama? Od strane javnosti? Bi li se javnost trebala uključiti prije, ili nakon, pripreme ustava? Ako nakon, kako osigurati učešće javnosti? Na ova i druga pitanja su dani različiti odgovori, i premda mnogi teoretičari politike drže da bi narod trebao odobriti ustav, to ne predstavlja univerzalni pristup ovome pitanju.

Pisanje ustava predstavlja eksperiment čiji će se rezultati uvijek značajno razlikovati od namjeravanih i očekivanih. Osim toga, uspjeh ustava obično ovisi o izvanjskim činiteljima – gospodarstvu, trenutnim društvenim snagama, međunarodnim odnosima jedne države, prirodnim katastrofama, i mnogim drugim činiteljima koje pisci ustava ne mogu kontrolirati.

Unatoč ovim poteškoćama, novi ustavi za novonastale demokracije imaju veliki značaj. Mogu ponuditi rijetku šansu da se stvori društvo u kojemu ljudi mogu živjeti mirno i slobodno. Povijest jednom narodu ne nudi mnogo takvih trenutaka, a, kada se oni pojave, na izazove se mora odgovoriti jer je budućnost naroda u pitanju.

HERMAN SCHWARTZ JE PROFESOR PRAVA NA AMERIČKOM SVEUČILIŠTU, WASHINGTON (ŠKOLA PRAVA); SPECIJALNOST MU JE USTAVNO PRAVO, GRAĐANSKA PRAVA, TE ZAKONI PROTIV TRUSTOVA. BIO JE ČLAN DELEGACIJE SAD NA 50. I 51. SJEDNICI UN KOMISIJE ZA LJUDSKA PRAVA, 1994. I 1995. AUTOR JE MNOGIH ZNANSTVENIH DJELA, IZMEĐU OSTALIH I KNJIGE *THE STRUGGLE FOR CONSTITUTIONAL JUSTICE IN POST-COMMUNIST EUROPE*, (UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS, 2000).

Mišljenja zastupana u ovom članku su autorova vlastita; ona ne odražavaju nužno stajališta i politiku vlade SAD.

Interview s Hermanom Schwartzom

TEMELJNI PROBLEMI USTAVA

Nije pametno dopustiti da Ustav pripremaju ili usvajaju predstavnici sadašnje zakonodavne vlasti (u skupštini ili domovima). Oni će biti odveć skloni tome da zaštite sebe i svoje vođe, te da učvrste svoju poziciju, ako mogu. Stoga je bolje za ustav ako ga može pripremiti jedna grupa čiji pripadnici nemaju te interese, i ako ustav može biti usvojen od strane posebne skupštine organizirane za tu posebnu svrhu, ili putem referendumu. To usvajanje bi, u najmanju ruku, tražilo da ustav bude odobren od strane što je moguće većeg segmenta populacije

Dražen Pehar

DANAS SE U BOSNI I HERCEGOVINI MNOGO GOVORI O USTAVNIM REFORMAMA. STOGA SMO PROF. SCHWARTZU POSTAVILI ČETIRI PITANJA KOJA NA ODREĐENI NAČIN VEZUJU TEME ŠTO IH JE PROF. SCHWARTZ DODIRNUO U SVOME RADU O ELEMENTIMA ZA GRADNJU USTAVA, S TEMAMA S KOJIMA SE DANAS SUOČAVAMO U BOSNI I HERCEGOVINI A KOJE SU BITNE ZA PITANJA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG USTAVA, KAKO POSTOJEĆEG TAKO I MOŽDA NEKOG BUDUĆEG.

D. PEHAR: U Vašim 'Elementima za gradnju ustava' čini se da prihvaćate ideju da bi ustave trebalo ostaviti u određenoj mjeri fleksibilnima kako bi se buduće vlade mogle nositi s načelno nepredvidivim problemima; s druge strane, iznosite ideju da bi ustavi također trebali imati utvrđeno značenje, dakle biti nedvosmisleni te dovoljno dugi kako bi predstavnici sudske vlasti donosili odluke na temelju dogovorenog dokumenta, a ne svojih subjektivnih uvjerenja. Po mom mišljenju, ovo ne predstavlja kontradikciju nego poziv da se pronađe adekvatna mjera, ili balans, između fiksnosti i fleksibilnosti, između dvosmislenosti i nedvosmislenosti. Pada

li pronalaženje neke takve mjere/balansa uvijek na leđa autora jednoga određenog ustava? Je li takva mjera/balans, dakle, uvijek ad hoc mjera, ili postoje neke općenite upute/lekcije koje bismo mogli slijediti?

HERMAN SCHWARTZ: Temeljni problemi ustava odnose se na pitanje moći, a to se pitanje može razložiti na odnose između entiteta vlade i odnose između vlade i onih kojima vlada vlada. Što se tiče ove druge grupe, smatram da provizije koje ustvrđuju prava ljudi ili naroda općenito (uključujući strance i ostale) u odnosu na vladu moraju biti fiksirane. Jedini dobar trenutak za usvajanje širokih provizija o ljudskim pravima jeste sam početak, prije nego pozicije počnu postajati odveć 'tvrde'. Možda sam to rekao u mom radu. No, ostale su provizije potencijalno vrlo sporne i traže izvjesnu fleksibilnost.

Na prvom mjestu, smatram da rješavanje tih pitanja, bilo privremeno bilo trajno, pada na leđa autora prvoga ustava. Koga drugoga imamo?

Drugo, smatram da nije pametno dopustiti da ustav pripremaju ili usvajaju predstavnici sadašnje zakonodavne vlasti (u skupštini ili domovima). Oni će biti odveć skloni tome da zaštite sebe i svoje vođe, te da učvrste svoju poziciju, ako mogu. Stoga je bolje za ustav ako ga može pripremiti jedna grupa čiji pripadnici nemaju te interese, i ako ustav može biti usvojen od strane posebne skupštine organizirane za tu posebnu svrhu, ili putem referendumu. To usvajanje bi, u najmanju ruku, tražilo da ustav bude odobren od strane što je moguće većeg segmenta populacije.

Na koncu, eksperti u ustavnim pitanjima, s izvjesnim iskustvom, lako predvide određena područja budućih problema. Smatram da bi tu do izražaja trebala doći fleksibilnost. Primjerice, nije bilo odveć teško uvidjeti da je današnji Ustav Jermenije, pod postojećim amandmanima, stvorio vrlo jaku poziciju predsjednika. Možda je to na početku bilo nužno, no već je jasno da je tamo previše moći koncentrirano u poziciji predsjednika, a premalo u parlamentu. Takva pitanja traže fleksibilnost i reviziju.

Također govorite o ljudskim pravima i naglašavate one aspekte ustava koji su u vezi s ljudskim pravima. Često čujem, posebno od američkih pravnih znanstvenika ili dužnosnika, da postoji značajna razlika između kolektivnih i individualnih ljudskih prava. Ponekad se spomene da američki ustav više postavlja naglasak na individualna prava, a europski ustavi više na kolektivna prava. Imate li neko mišljenje o ovom pitanju? Postoji li općenito odgovarajući način da se povuče granica između kolektivnih i individualnih prava?

Nisam jedan od onih koji povlače čvrstu razliku između kolektivnih i individualnih prava. Mislim da ta prava sačinjavaju kontinuum te da kolektivna prava jednog nacionalnog entiteta također predstavljaju prava njegovih individualnih članova. Primjerice, pravo neke grupe na jedan vremenski period televizijskog emitiranja, ili na škole na vlastitom jeziku, ili na određeni broj mjesta u parlamentu, može se nazvati kolektivnim pravom. Istovremeno, to pravo utiče na prava pojedinaca da slušaju predavanja na vlastitom jeziku, ili da budu predstavljeni od strane osoba koje dijele njihova stajališta. Nemam problem s kolektivnim pravima sve dok ona ne postanu prijetnjom integritetu države.

Pitanje interpretacije/tumačenja ustava zauzima značajan prostor u diskusijama o konstitucionalizmu. Naši 'domaći' tumači ustava, čini se, usvajaju različite doktrine tumačenja kako bi svoja tumačenja usmjerila ka cilju što su ga već usvojili (Ponekad to podsjeća na debate u Vrhovnom sudu SAD-a u vezi sa značenjem amandmana o 'okrutnom i neuobičajenom kažnjavanju' u kontekstu odluka o smrtnim kaznama). Primjerice, oni koji favoriziraju usko i doslovno tumačenje

našega ustava općenito su skloni doktrini uobičajenog ili izvornog značenja, a oni koji favoriziraju šire čitanje našega ustava čini se da su skloni nekoj vrsti doktrine tumačenja koja se temelji na 'objektivnoj volji' ili 'inherentnoj svrsi'. Američko je iskustvo sa problemima ustavnog tumačenja veliko, a posebno smo primjetili dugotrajnu i kompleksnu debatu u SAD-u o problemu 'originalizma' kao doktrine tumačenja. Postoji li neka lekcija iz te debate koja je relevantna za BiH? Predstavlja li cijelo ovo pitanje tumačenja samo 'smokvin list' za političku borbu, ili borbu ideološkog karaktera, što znači da bi izbor doktrine tumačenja reflektirao samo političke sklonosti, ili privrženosti, ili neku političku filozofiju? Drugim riječima, prema Vašem mišljenju, bismo li trebali na tumačenja ustava gledati kao na nešto što je uvijek politički pristrano, ili tumačenje također može biti objektivno i nepristrano?

Uistinu vjerujem da mnoge od tih takozvanih neutralnih doktrina – 'originalizam' u odnosu na 'interpretativizam', ili 'federalizam i prava država' u odnosu na 'nacionalizam' – predstavljaju 'smokvine listove' za stajališta o novcu, nacionalnosti, političkoj moći, religiji, itd.

Debata između 'izvornog značenja' i 'živoga ustava' relativno je novijeg datuma i ona se primarno temelji na pitanjima koja su u vezi s pravom na abortus i sličnim pravima. Prije 1970-ih, skoro nitko nije vjerovao da bi američki Ustav trebao biti tumačen doslovno i u terminima izvornih nakan izvornih autora ustava. Mi zbilja ne znamo što su oni mislili i zašto su koristili jezik na način na koji su ga koristili. Suci koje se smatralo konzervativnima i oni koje se smatralo liberalnima shvaćali su da ustav mora odražavati povijesne promjene, ako ne zbog drugoga, a ono stoga što autori ustava ne mogu predvidjeti sve što budućnost donosi. Ako ustav treba da traje godinama, onda nedostaci jezika, ograničenja ljudskoga uvida, inteligencije, i sam politički kompromis kako sam naglasio, nužno rezultiraju time da neke provizije ustava zastarijevaju. Ako ustav treba da nastavi biti instrumentom vladanja, onda on mora biti reinterpetiran.

Na drugu stranu, ne vjerujem da 'se na ustavno tumačenje treba gledati kao na nešto što je uvijek politički pristrano'. Mnoge odluke, barem u Sjedinjenim Državama, temelje se na neutralnim načelima struke, kao što su poštovanje 'presedana', logike, te fer čitanje određenoga teksta.

Zamislite da SAD imaju ustav prema kojemu, pod nekim održivim tumačenjem, vlast konačnog tumačenja pripada jednome međunarodnom dužnosniku koji nije državljanin SAD i koji nije demokratski izabran. Dodatno zamislite da SAD imaju ustav koji u preambuli sadrži proviziju koja kaže da je Europska konvencija o ljudskim pravima (EKLJP) nadređena svim odred-

bama tog ustava. Posljednja točka je jako bitna jer neki američki pravници, koji su učestvovali u pregovorima o Daytonskom ustavu za BiH, vjeruju da bi EKLJP trebala dati odgovor na dvosmislice Daytonu na duži rok. Što mislite o ustavu jedne države koji, čini se, značajno ograničava suverenitet same države? Da li bismo taj ustav uopće trebali pojmiti kao ustav te države? Drugo, što mislite o mogućnosti deduciranja ustavne interpretacije iz međunarodnih konvencija, posebno iz EKLJP? Je li to moguće, posebno stoga što je EKLJP ostavila na diskreciju njenim potpisnicima da značajno ograniče, ili tumače, primjenu nekih ključnih provizija o ljudskim pravima, npr. provizija 6-9?

Ne vidim pretjerano ozbiljan problem sa inkorporiranjem EKLJP u Ustav BiH tako da EKLJP prevladava nad provizijama Ustava BiH koje su u sukobu sa EKLJP. U nekom obliku i ostale su države Europe, a i izvan Europe, učinile istu stvar.

Naravno, uznemiruje me činjenica da je ovlast tumačenja predana međunarodnom predstavniku, iako mogu razumjeti razloge. No, činjenica da taj dužnosnik nije izabran nije odveć važna, jer niti suci u Europskom sudu nisu izabrani. Također vjerujem da je moguće izvesti ustavna tumačenja iz međunarodnih konvencija, posebno kada je neki sud, kao što je Europski sud za ljudska prava, već tumačio pomenutu konvenciju. Oni sudovi koji inkorporiraju međunarodne sporazume u svoju ustavnu strukturu čine to stalno. I premda su neka pitanja ostavljena na diskreciju vlasti neke države, ni to nije neuobičajeno.

Što se tiče pitanja predstavlja li taj dokument uistinu ustav te države, odgovor je da predstavlja ako određuje kako se tom državom vlada. Činjenica da je dokument nametnut izvana te da involvira parcijalnu primjenu od strane 'autsajdera' pokreće neka pitanja koja su, čini se, više politička nego pravna.

RELIGIJA I DRUŠTVO

GOR'KI VIJENAC

KROZ PRIZMU

POSTGENOCIDNOG ISKUSTVA

SREBERENICE

Novo čitanje Njegoša kao čitanje "iz vremena" u kome sami jesmo, tj. sa aspekta ukupnog postbosanskog i, posebno, postsrebreničkog genocidnog iskustva, otvara bettijeovski sasvim legitimnu mogućnost povijesno vrijednosnog tumačenja Gorskog vijenca kao gorkog vijenca

Esad Bajtal

DANILO USTAJE I NAREĐUJE DA SE KOLJE; ALI SE OPET TRZA I VELI:
NE, NE JOŠ! ZOVNITE POTURČENJAKE DA SE DOBROVOLJNO VRATE
U STARU VERU.

P. SLIJEPČEVIĆ

ČAŠU MEDA JOŠT' NIKO NE POPI,
ŠTO JE ČAŠOM ŽUČI NE ZAGRČI;
ČAŠA ŽUČI IŠTE ČAŠU MEDA,
SMIJEŠANE NAJLAKŠE SE PIJU.

P.P.NJEGOŠ, GORSKI VIJENAC

NAJČEŠĆE PROCJENJIVAN I OCJENJIVAN KAO SAM vrh srpske (?) književnosti, uprkos obilju panegiričkih čaša meda kojima se tradicionalno ekstatički opija, Njegošev *Gorski vijenac* ni sam nije utekao usdu vlastite istine o dvjema čašama koje "smiješane najlakše se piju".

Podvrgnut onoj vrsti profesionalno utemeljene i etički dovoljno promišljene kritike koja, čitanjem sa univerzalnih,

trezveno-aksioloških pozicija umjetničke zbilje, te njegovim iščitavanjem *cum grano salis*, tj. odbijanjem da idejno-nacionalistički pristup djelu tretira kao prečutni i obavezno-hermeneutički inventar vrednovanja umjetnosti i umjetničkog, Njegošev *Gorski vijenac*, pod racionalno-kritičkom lupom tako utemeljene kritike, danas, pored one medne, ispija i poveću – čašu žuči.

Riječ je o vremenom kritički naraslom otporu spram onih

paternalističko-konformističkih matrica tumačenja uz pomoć kojih, idejno zaneseni interpretatori ne samo da ne čitaju autora, nego se, najprije, sami *u-čitaju* u njegovo djelo, a zatim, tu sebe-*učitanost* "otkrivaju" čitalaštvu kao, tobože, iznadeni signum smisla samog djela. Sve se odvija tačno u skladu sa freudovskoanalitičkom logikom uljudnog oduživanja "moralno podobnog" dužnika. Preciznije rečeno, **ne radi se o čitanju, nego o paradigmatički bespriječnom i ideološki revnosnom o-čitavanju Teksta u skladu sa potrebama idejnog i strateškopolitičkog ustroja društvene zajednice koje su očitavatelji karijeristički ob(a)veznici.**

Tako se profesionalna, etički samoobavezujuća i psihološki spontano artikulirana nastrojenost individualno-doživljajnog viđenja teksta, nevidljivo, ali sigurno, povlači pred idejno samorazumljivom i implicite podrazumijevanom podobnošću njegovog tumača. Tj. **umjesto traženja mogućeg, na sceni je unošenje zadatog smisla u Djelo.**

Knjiški još određenije govoreći, riječ je o najgrubljem kršenju kanona "*hermeneutičke autonomije objekta*", odnosno, kanona "*imanencije hermeneutičkog mjerila*", čija formulacija glasi: "*sensus non est inferendus sed efferendus*", tj. traženi smisao ne smije se proizvoljno, dakle, u neku ruku lukavo, unositi u oblik koji ga sadrži, nego ga, naprotiv valja izvlačiti iz njega (E. Betti).

Pod tim, kaže u nastavku Betti, "podrazumijevamo da se oblici koji sadrže smisao moraju shvatati saglasno njihovoj vlastitoj zakonitosti, shodno zakonitosti njihovog vlastitog obrazovanja, u smislu njihove smjerane povezanosti, njihove nužnosti, koherentnosti i jezgrovitosti: stoga ih valja mjeriti mjerilom imanentnim njihovom izvornom određenju kojem bi, stvoreni oblik, trebalo da odgovara sa stanovišta autora (moglo bi se reći: demijurga), i njegovog uobličiteljskog htijenja u procesu stvaranja; dakle, ne mjerilom njihove podobnosti za ovu ili onu spoljašnju svrhu, koja se interpretatoru učini najpreča".¹

To je ključni hermeneutički momenat na kome se lome osi-ona koplja naciofilnih interpretatora, tj. onih tumača *Gorskog vijenca*, koji bi, da, nošeni potrebom i opsesijom nekritičkog interpretativnog egot(e)izma, budu "veći katolici od pape".

Tako u tekstu "*Tragedija unifikacije u Gorskom vijencu*", izvjesni *Božidar Pejović*, na tragu vlastite ego-analitike i pseudohermeneutike, čas priznaje, čas ne priznaje kao heuristički vrijednu namjeru (stanovište) autora. Vođen tom cik-cak logikom, i već u startu priznajući "isuviše mučan karakter" opjevanog dogoda, a istovremeno zabacujući po-

razni smisao te civilizacijski nepodnošljive mučnine, *Božidar Pejović*, nonšalancijom amoralne indiferentnosti, upravo na toj mučnini građeni spis (čudom se čudeći paradoksalnom aksiološkom obratu), sasvim lagodno interpretira kao nenadmašni urnek "najčistije poezije", konstatirajući:

"Sve do danas ostalo je nerazjašnjeno pitanje kako se Gorski vijenac, spleten oko "istoričeskog sobitija" istrage poturica u Crnoj Gori, oko tog krvavog čina koji u mnogo čemu, gledajući iz današnje perspektive, ima isuviše mučan karakter; vinuo do čiste i najčistije poezije stvorene na našem jeziku".

A zatim nastavlja:

"Taj paradoksalni okret tame i izraza prvi je, iako sporadično, istakao *Pero Slijepčević*, da bi ga tek u novije vrijeme A. Šmaus pokušao da razjasni kao posljedicu Njegoševе namjere ne da 'proslavi nego da opravda crnogorsku borbu za slobodu'. Postavljajući to pitanje iz samog djela, a ne sa stanovišta pjesnikove namjere, može se doći do potpunijeg saznanja o dramskom smislu i karakteru istrage, a time i do Njegoševog stava prema njoj. Zadatak ovog članka, priznaje Pejović dalje, i jeste u tome da ukaže na elemente po kojima istraga u drami gubi genocidne oznake a stiče odlike i značaj krajnje delikatnog sredstva za dramsko, karakterološko i moralno, sukobljavanje i ispoljavanje junaka *Gorskog vijenca*".²

Dakle, do "Njegoševog stava", logikom unaprijed danog zadatka koji je sebi dao u zadaću, Pejović dolazi odbacivanjem i ignoriranjem ne samo "stanovišta pjesnikove namjere", nego i samog pjesnika, jer mu samozadani cilj ("*da ukaže na elemente po kojima istraga u drami gubi genocidne oznake*"), tako zahtijeva. Međutim, šta znači govoriti o djelu odbacujući autora samog djela, njegov stav i njegove namjere?

Znači li to odbaciti i samo autorstvo u suštinskom smislu riječi, implicite sugerirajući da je *neko drugi* i *nešto drugo* govorilo iz, i kroz pjesnika? Tj. **znači li to, da je Petar Petrović Njegoš, pišući tako kako je pisao Gorski vijenac, bio samo nečiji glasnogovornik i transmitter tuđih ideja?** I ako da, čijih? Ostavljajući ih na tren bez odgovora, ovim ćemo pitanjima dati još jednu priliku na samom kraju teksta.

A ovdje, očito, riječ je o nes(p)retnom pokušaju da se *Gorski vijenac* kontekstualno-semiotičkim improvizacijama (od)brani od Njegoša, indirektno i prećutno marginalizirajući autora samo na formalnog potpisnika vlastitog djela?

¹ E. Betti: *Die Hermeneutik als allgemeine Methodik der Geisteswissenschaften*, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1962. ili N. Sad, 1988.

² B. Pejović: *Problemski ogledi /o književnosti srpskog i hrvatskog romantizma/*, Svjetlost, Sarajevo, 1974., str. 38

Konačno, psihološki gledano, riječ je o Pejovićevom neo-sviještenom priznanju da je "postavljanjem pitanja iz samog djela, a ne sa stanovišta pjesnikove namjere," a u kontekstu nepodnošljivih i isuviše mučnih etičkih sunovrata *Gorskog vijenca*, Njegoša lakše grubo falsificirati nego argumentirano logički braniti. To što se, samo red ranije (vidi gore), Pejović afirmativno poziva na A. Šmausa, i njegovo interpretacijsko uvažavanje upravo Njegoša i "Njegoševih namjera" – biva (očito pod presijom ideološki samo/zadanog cilja) – u istom času pragmatički zab(o)ravljeno.

Iz iste, ideološko-hermeneutičke advokatske kancelarije, dolazi i historičar *Vladimir Ćorović* koji, u svojoj *Istoriji Srba*, u nemogućnosti da ga porekne, čitav pokolj "domaćega vruga" matematički besprincipijelno minimizira njegovim svodenjem na kako sam kaže "uzak lokalni događaj u čijem izvođenju učestvuje samo osam ljudi; manje, dakle, nego u mnogoj hajdučkoj četi". Pri tom, Ćorović, improvizatorski neuvjerljivo i zarad odbrane a priori zacrtane teze, kao da ne zna, ili neće da zna, za Njegoševog ključnog svjedoka – vojvodu Batrića – koji nas, nasuprot njemu, Ćoroviću, izravno "s terena", izvještava o tome kako je u pokolju učestvovalo ne samo "osam ljudi", nego je bilo "vojske kao vode".

VOJVODA BATRIĆ

*Poklasmo se sinoć sa Turcima.
U pomoć nam ko god ću priteče,
sakupi se vojske kao vode.
I što ću ti duljiti pričanje:
koliko je ravnoga Cetinja
ne uteče oka ni svjedoka,
ni da kaže kako im je bilo
...
Kuće turske ognjem izgorjesmo
da se ne zna ni stana ni traga
od nevjerna domaćega vruga*

Međutim, iz spoznajno-didaktičkih razloga, ostavimo, na trenutak, po strani namjenski jalove pokušaje "matematičke" relativizacije neporecivog zločina. Činjenica da se zločin dogodio čini ga faktički – neupitnim. Ostaje, međutim, neizbježno pitanje njegove realno-motivacijske osnove: je li užasni pokolj (genocid), *morao* da se – dogodi, ili ne? Je li bio "iznuđen kao neumitnost života i istorije, i kao sudbina" kako to, npr. hoće B. Pejović, ili je u pitanju nešto drugo?

Po samom Njegošu, čini se, i nije baš moralo sve u krvi da se raspetljava! Sa malo dobre volje, moglo je biti i drugačije. Tragom oprečnih i nedvosmisleno jasnih dijaloga Njegoševih literarnih junaka, pokazuje se da nisu obje strane bile za krv koja je ipak pala, ali samo zahvaljujući planski zacrtanoj nepopustljivosti jedne od njih.*

Naime, kad se poglavice poturica (njih sedam-osam), uređno odazovu pozivu vladike *Danila* na razgovor, vojvoda *Batrić* ih dočekuje ucjenom, ultimativnim pozivom da se "vrate vjeri prađedovskoj" i šešeljevski prepoznatljivom prijetnjom šta će se dogoditi, ukoliko na njegov, nimalo diplomatski i ponižavajući ultimatum ne pristanu:

*Kunem vam se vjerom Obilića
i oružjem, mojijem uzdanjem
u krv će nam vjere zaplivati
...
Jel' ovako, braćo Crnogorci?*

SVI IZ SVEG GLASA:

Tako, već nikako!

Shvativši svu ozbiljnost situacije i bezumlje već raspaljene i osvetnički indoktrinirane gomile ("Tako, već nikako"), *Mustaj-kadija* pokušava razgovor izvesti iz častoljubivih i visoko emotivno pregrijanih, u niže, racionalno hladnije i životno trezvenije sfere razumijevanja kritičnog povijesnog trenutka:

*Što zborite? Jeste li pri sebi?
Trn u zdravu nogu zabadate.
...*

Njemu se (nakon što osjeti da situacija uprkos pokušaju smirivanja i dalje "ne hladi" i da, izmičući zdravoj pameći vodi u besmisleni krvavi ponor), jednako pomirljivim tonom pridružuje i *Skender-aga* htijući, podsjećanjem i pozivanjem na stvarno *etničko bratstvo* i normalne životne odnose uzajamnog ispomaganja u zajedničkoj nevolji ("*u bojeve jesmo li zajedno / zlo i dobro bratski dijelimo*"), ukazati na svu iracionalnost bespotrebnog i već očigledno namjerenog krvavog raspleta koji se jasno naslućuje u tvrdokornoj nepopustljivosti jedne strane:

* Ovdje, još jednom, ovaj put skoro tristo godina ranije, pada u vodu ona naivno-besmislena predratna Izetbegovićeva izjava o tome kako je "za rat potrebno dvoje". Nije tačno. Ona strana koja hoće rat – izaziva ga svim sredstvima. Drugoj, izazvanoj strani, ne preostaje ništa drugo nego da se brani. Onda se ta odbrana, od strane napadača (agresora), logikom KOS-ovskog licemjerja proglašuje napadom, a vlastiti napadi "odbranom". Istovremeno, vlastiti zločinci napreću postaju "nacionalnim herojima", koji se, junački bježeći od pravde i polaganja računa za svoje "herojstvo", godinama skrivaju po lisičijim brlozima i međvjeđim jazbinama.

*Što je ovo, braćo Crnogorci?
ko je ovaj plamen raspalio?
otkud dođe ta nesrećna misla
o prevjeri našoj da se zbori?
Nijesmo li braća i bez toga,
u bojeve jesmo li zajedno?
Zlo i dobro bratski dijelimo.*

Naime, uzajamni život je, prema svjedočenju S. Mijuškovića, u to vrijeme bio toliko normaliziran da su "do kraja XVII veka crnogorski poturčenjaci često sa ostalim Crnogorcima učestvovali u borbama protivu turskih odreda. Tako su se 14. jula 1663. nekoliko muslimana iz sela Komana (Osman Jusufov, Husein Muhamedov i drugi), zajedno sa knezom Radunom (Conte Radun da Comani), obavezali pred mletačkim sudom u Kotoru da će suzbiti svaku grupu Turaka iz Podgorice koja ne bi brojala više od 60 ljudi. Dokumentat je potpisao ("Za veće potvrđenje"), i cetinjski vladika. (Cf.: Sl. Mijušković, *Jedan prilog istoriji Crne Gore; Istorijski zapisi*, Cetinje, 1953. VI, sv. 1.).³

Za dalje rasvjetljavanje logičke nekoherentnosti pogubno neprofesionalne i navijačke hermeneutike nekonzekventnih tumača i tumačenja *Gorskog vijenca*, ovdje valja podsjetiti na "**kanon smisaone veze (načelo cjelovitosti)**", koji nam dolazi posredstvom klasične interpretativne prakse davno prezentirane u jednom tekstu rimskog pravnika *Celsoa*, na koga se poziva *Emilio Betti*, imenujući Celsoov princip "kanonom *totaliteta* i smisaone povezanosti hermeneutičkog razmatranja".

"U svjetlu ovog kanona", kaže Betti, "pokazuje se uzajamni odnos i koherentnost koji vladaju između pojedinačnih elemenata govora, kao i uopšte svakog izražavanja nečeg mišljenog, a i njihovo zajedničko odnošenje na cjelinu čije dijelove oni sačinjavaju: uzajamni i cjelovit odnos, koji omogućava uzajamno smisaono razjašnjavanje i rasvjetljavanje onih oblika koji sadrže smisao u odnosu između cjeline i njenih elemenata, i obrnuto".

Svaki interpretativni pristup djelu, sa stanovišta iznevjeravanja ovog evidentno racionalnog kanona, intelektualna je uvreda ne samo za čitaoca, nego i za samog autora jer se, time, nasilno destruiira racionalno-logička jezgra samog djela, na šta ni jedan autor, iz razloga očuvanja vlastitog intelektualnog digniteta nikad dobrovoljno ne bi pristao, naprosto zato što (da se još jednom vratimo E. Bettiju), možemo "*predpostaviti da je već zdravom razumu jasno da uzajamno dejstvo između dijelova i cjeline, dakle njihova unutrašnja koherentnost i sinteza, odgovara potrebi našeg duha – potrebi koja je zajednička autoru i interpretatoru*".

Također, i sa stanovišta vremenski mnogo kasnije i iskustveno zrelije hermeneutike u doba romantizma, vidi se da i veliki njemački hermeneutik *Šlajermaher* (F. Schleiermacher) također insistira na *principu cjelovitosti*, tj. na hermeneutički uzajamnom i harmoniziranom odnosu dijelova i cjeline. Pri tom, kao zagovornik uravnotežujuće sinteze između prevrele emocionalnosti, s jedne, i racionalne sabranosti, s druge strane, za Schleiermachera, kao zagovornika životne mjere, "*iz života postepeno iščezava ono neizmjerljivo (dakle, ono ekstremno, ekstremističko, radikalno, E.B.), a mjera sve više i više prožima sve*".

Ostajući u kontekstu jezika, kao noseće armature književnog tkiva, Schleiermacher polazi od pretpostavke da je

"jedan jedinstven um stvorio totalitet govora, kao i svakog izražavanja nečeg mišljenog, i da on teži jednom jedinstvenom duhu, iz čega se, na osnovu adekvacije između procesa stvaranja i procesa tumačenja, izvodi smjernica za izvlačenje smisla cjeline iz pojedinačnih elemenata i za razumijevanje pojedinačnog elementa na osnovu obuhvatne cjeline, koja sve prožima" (Cf., E. Betti, cit. dj.).

Prema tome, ona polit-komesarski šablonizirana i namjenski ideologizirana interpretacija po kojoj se, u pitanju "istrage poturica", radi o "moralnom opredjeljenju Crnogoraca" koji "ne vrše istragu zbog toga što su željni krvi nego zbog toga što su primorani da u nju zagaze" (B. Pejović)⁴, sa aspekta cjeline *Gorskog vijenca* (a u kontekstu "kanona smisaone veze" tj. "načela cjelovitosti"), naprosto *nije tačna* i posljedica je ili nepoznavanja posla kojeg se B. Pejović poduhvatio, ili svjesnog napuštanja elementarnih principa profesionalne etike komentatora koji time, i profesionalno i intelektualno, i konačno, moralno-ljudski, dovodi samog sebe u pitanje.

Asocijativno samonametljivo pitanje "čojstva i junaštva" ostavljamo za neku drugu priliku, ali ovdje aktualiziramo (pod)sjećanje na onaj Njegošev dijalog koji opservira uzaludno **istrajavanje jednih Crnogoraca (poturčenjaka) na miru i uporno insistiranje drugih Crnogoraca (vladičinih jastrebova) na krvi i pokolju**. Sam Njegoš, kao što se da vidjeti iz stihova *Gorskog vijenca*, očito, nije imao potrebe da momenat te kobne jednostranosti ublažava ili bilo čime prikriva (što je hermeneutički, također, vrlo signifikantno). Otuda nužnost postavljanja pitanja: čemu *naknadno* interpretativno retuširanje Njegoševog izvornog iskaža, i njegovo sasvim bespotrebno tumačenje na fenomenološki luksativan način, koji se, jednostavnim citatom odnosnih dijelova *Gorskog vijenca*, smisaono potpuno obestemeljuje i kritički-interpretativno devalvira.

³ P.P. Njegoš: *Gorski vijenac*, izd. EVRO Beograd, Beograd, 2005. str. 156-157

⁴ Cit. dj. str.40

Tako, npr. dok serdar *Ivan Petrović* metaforički histerično antropofobira (*“Malene su jasli za dva hata”*), kavazbaša *Ferat Zečir*, ga benevolentno umiruje:

Iako je zemlja pouzana,
dvije vjere mogu se složiti,
kâ u sahan što se čorbe slažu.
Mi živimo kao dosad bratski,
pa ljubovi više ne trebujе.

Ali njega, odmah, nasrtljivo i osorno, paljanski prepoznatljivo **tezom o “nemogućnosti zajedničkog življenja”**, dočekuje knez *Janko*:

Bismo, Turci, ali se ne može;
smiješna je ova naša ljubav:
grdno nam se oči susretaju,
ne mogu se bratski pogledati,
no krvnički i nekako divlje;
oči zbore što im veli srce.

A šta to srce veli?

Pa srce, za razliku od razuma, ne govori (ne zbori), nego nagonski, instinktivno vrišti. Ovdje još i sa adicijalno-pojačavajućih pozicija izmišljene i pragmatiski promišljene olfaktivne odbojnosti (*“kako smrde ove poturice”*), koja, logikom rasističke nepodnošljivosti idejno hipostaziranog, a ne stvarnog smrada (jer, riječ je o *jednom* i potpuno *istom*, crnogorskom, etnogenetskom materijalu na obje strane), prerasta u idejno sračunatu i didaktički induciranu odbojnost i mržnju:

KNEZ JANKO

Kako smrde ove poturice!
Opazáš li ti štogod, Rogane?

KNEZ ROGAN

Kâ u zli čas, kneže, ne opažam!
Kad blizu njih sjedim u skupštinu,
ja nos držim svagda u rukama;
da ne držim bih se izbljuvao.
Pa sam stoga na kraj i utekâ,
e blizu njih ne bih osvanuo.
Evo vidiš kako smo daleko,
i opeta ona teška vonja
od nekrsti ovde zaudara.

Dakle, ne radi se o nekom stavu iskustveno-razložne ili racionalno-faktičke odbojnosti, nego se cijela stvar sugestivno inducirane *Roganove* mizantropije doktrinarno uzorno spušta na najnižu podljudsku, čak animalno-fiziološku ravan, koju, od tog trenutka, behavioralno više nije mogu-

će kontrolirati jer, čisto medicinski, spada u domen refleksno-autonomne reakcije iracionalnom mržnjom ostrasćenog bića. Istovremeno, dodatnom i snažno forsiranom logikom idejno inducirano pitanje lebensrauma i ksenofobične tjeskobe (*“Malene su jasli za dva hata”*), jednostrano zagovarani pokolj do istrebljenja (*“do istrage vaše ili naše”*), prikazuje se kao jedini mogući ishod, koji, uvlačeći se i u same snove idejnih zagovornika krvoprolića, crvotoči nemirod neobuzdane omraze i ksenofobično njegovane netrpeljivosti:

KNEZ BAJKO

Ja sam noćas grdan san vidio:
sve oružje svoje u komate.
Bez zla mi se obići ne može
i bez neke bratske pogibije,
jer kad god sam takvi san gledao,
pripravljâ sam što mrcu trebujе.

A šta je, stvarno, usnio knez Bajko?

Ništa!

Ni sanjao, ni snio, ni usnio! **On, naprosto, laže.**

Njegov *tobožnji san* samo je knjiški transformiran modus zagovaranog zla (koji već mrzovoljno indoktrinirane slušaoce snivača dodatno ohrabruje i poziva na nekritički prihvata idejno sračunatog htijenja kao neupitnog metafizičkog usuda), a ovdje se funkcionalizira kao narativni garant neizbježnosti (tobože) snivanog dogoda, tj. provjereni i običajno racionalizirani spiritus movens tvrde ruralno-osvetničke svijesti koja se, perfidnom instrumentalizacijom sna, najprije prototipski-događajno, a zatim, tradicijski i teorijski zgodno samoprojektira, tj. namjenski-samobavezujuće obznanjuje kao neminovni ishod, tj. kozmički udes i usud kome se izbjeći ne može.

Tako, po Peri Slijepčeviću,

“Iza boraca, na trećem planu pozornice, stoje filozofi: vedri slepi starac iguman Stefan, i tmurni mladić vladika Danilo. Njihova je uloga da svu fizičku radnju prikažu “pod vidom večnosti”, te da je opravdaju pred višom savesti čovečanstva. Iguman Stefan pravda je svojim ogromnim iskustvom: on je video celi svet, on zna da kozmos nije drugo do borba. Borba nam je suđena, pa što da bežimo od svoje suđene zadaće!”

(Cf. Pero Slijepčević, *“Nekoliko misli o Njegošu kao umetniku”*, predgovor knjizi, P.P. Njegoš: *Gorski vijenac*, Sarajevo, 1982., str. 11).

Dakle, sam Slijepčević nam ovdje, zajedno s Njegošem, priznaje da nije bilo nikakve *objektivne* nužde za besmisleni

pokolj, i da ga je takvim (*"pod vidom večnosti"*, a uz pomoć tobožnjeg sna), trebalo naknadno "prikazati" u svrhu prava ("pred višom savesti čovečanstva"), što je, kao racionalizirajuća metafizička zadaća u zadatak zadato "tmurnom mladiću" vladici Danilu i "slepom starcu" igumanu Stefanu.

U tom kontekstu, **kontekstu običajno neupitne osvete kao moralne konstante onog doba**, i moderne, komparativno psihološko-spoznajne matrice dekodiranja sablaznodjelatne učinkovitosti krvoprolića s aspekta civilizacijskih vrijednosti našeg vremena (nažalost ne i naših prostora), knez-Bajkov san se fenomenološko-analitički dešifrira kao običajno-uvjerljiva i društveno priznata maska za nečasni i samozatajno potpisani ugovor sa Nečastivim koji (na usta, koliko stvarno, toliko i sudbinski slijepog Igumana Stefana), progovara neosvijestanim jezikom loše savjesti i, njoj prepoznatljivije i tradicionalistički intonirane racionalizacije budućeg zla:

*Muž je branič žene i deteta,
narod branič crkve i plemena;
čest je slava, svetinja narodnja!*

Ovdje, očigledno, i još jednom, udaramo na tvrdu logičku inkonzistenciju *Gorskog vijenca*, iz koje, njegova naslovom sugerirana čistina moralno uzvišene, poetički i paradigmatički neukaljane *gorskosti* gorštaka, prelazi u (ne)civilizacijsku *gorskost* holistički organizirane skupine odmetnika, hajduka kojima su **ubistva i pljačke "grana narodne privrede"** (Vladimir Ćorović).⁵

Dakle, nije više riječ o nuždi bilo koje vrste (borba za životni prostor), niti o povodu bilo kakve stvarne "nacionalne ugroženosti";⁶ nego o zgoljnosti čistog hira inducirane kolektivne samoponesenosti koja, u svojoj neobuzdano-epskoj euforičnosti (samoopravdavajuće upirući prstom na "čest i slavu" kao – "svetinja narodnja"), legalizira obijest kao legitimnu i običajno neupitnu mjeru i način življenja neke zajednice.

Analizirajući nasilje u smislu "ponašanja koje ima artikularni smisao vezan za društvo kao cjelinu", savremeni francuski filozof Ž. Lipovecki (Gilles Lipovetsky)⁷, socijalno-genealoški prodirući u srž "logike nasilja", nastoji spoznati onu mračno-motivacijsku tačku iz koje isijava njegova životno pogubna i neobuzdana bit.

I nalazi je (i ne znajući za njih) upravo u njegoševski apostrofiranim fenomenima časti i osvete. Tokom milenijuma, kaže *Lipovetsky*, "u kojima su društva funkcionirala na divlji način, ljudsko nasilje, teško objašnjivo utilitarnim ideološkim ili ekonomskim razlozima, prevashodno je djelovalo u funkciji dva strogo međuslovljena kodeksa: **kodeksa časti i kodeksa osvete**, čije pravo značenje mi danas teško shvatamo, jer su snažno potisnuti iz životne logike civiliziranog svijeta". Kao elementarne strukture divljih društava, "**čast i osveta su krvni kodeksi**", zaključuje *Lipovetsky*.

Doktrinarno i strukturalno-logički, krvni kodeks, kao praktični izraz krajnje netrpeljivosti, svoj izvedbeni oslonac oduvijek nalazi u goloj sili, a svoje vanjsko poštovanje i prihvaćanje unutar zajednice, iskustveno i psihološki osigurava kroz epski samorazumljivo i običajno forsirano dostojanstvo rizika smrti, kao prizemno prakticirani modus samodokazivanja i samopotvrđivanja degradirane i (prevalentnim uzusima etikacije snažno homogeniziranog kolektiviteta), personalno poražene individue.

Zapravo, krvnim kodeksom običajnosti diktirano nasilje, postaje standardni itinerer barbarstva životnog reda vožnje primitivnih, plemenski utemeljenih zajednica: "Daleko od toga da bude ispoljavanje bilo kakve nekontrolirane impulsivnosti, **primitivna ratobornost** je svojevrsna društvena logika, način socijalizacije konsupstancijalan s kodeksom časti". Osvetničko nasilje primitivnih plemena i narodâ se pokazuje kao regularna "društvena ustanova" (G. Lipovetsky).

*Krst nositi vama je suđeno
strašne borbe s svojim i s tuđinom!
Težak v'jenac, al' je voće slatko!
Voskresenje ne biva bez smrti.
...
Zadajem vi božju vjeru tvrdu,
s Turcima se hoćemo poklati
...
kad krv prospem radi svoje vjere,
ne bojim se kletve ni drugoga.*

Tu leži suštinski dio odgovora na logično i krajnje začudujuće pitanje zašto se uopšte Njegoš "poduhvatio posla da opeva crnogorski pokolj"? (P. Slijepčević).

⁵ "... prvih petnaest godina crnogorske istorije XVIII veka puno je borbe s Turcima i sa mletačkim i dubrovačkim susedima. Te borbe imale su isključivo četnički karakter. Pljačkanje je u tim ubogim krajevima bilo postalo jedna grana narodne privrede; u gladnim godinama susedi su to iščekivali kao i elementarne nesreće. Naročito su u to vreme česte dubrovačke tužbe na njih, a bilo je mnogo sukoba i sa Bokeljima i Paštrovcima", kaže Ćorović.

⁶ Prema dr. Š. Hadroviću, Crna Gora u to vrijeme na oko sto hiljada duša broji oko "850 pripadnika muhamedanskog zakona", što znači da oni, kao 0,85% manjina stanovništva, nisu mogli predstavljati nikakvu objektivnu opasnost za više od hiljadu puta nadmoćniju većinu. S obzirom na takvu brojčanu nadmoć i na njoj građeni pokolj istrage poturica, aktualizira se ovdje neizbežno pitanje očito pogaženog principa "čojstva i junaštva". Šta bi nam, iz ugla tog s naročitim ponosom eksploatiranog principa, pokazala jedna nepristrasna i etički rigorozno provedena analiza *Gorskog vijenca*?

⁷ G. Lipovetsky: *Lere du vide; Essais sur l'individualisme contemporain*, Galimard, Paris, 1983./ N. Sad, 1987.

Zamislite, kaže Slijepčević, “da neko vama dođe da vam pesmom uznosi onu Sicilijansku večernju iz XIII veka, gde Italijani pobiše do 20.000 svojih Francuza, ili Vartolomejsku noć, iz XVI veka, gde Francuzi katolici pobiše toliko svojih protestanata – oboji, također, na prepad”⁸

Naravno, ni *Silijanska večernja*,⁹ ni *Bartolomejska noć*,¹⁰ nisu nikad njegoševski afirmativno opjevane, niti ih iko danas, školski i vaspitno programski afirmativno uznosi e da bi pobudio “simpatiju kroz užas”, kako to, farizejski jeftino i idejno smjerno (skrivajući se iza autoriteta jednog Aristotela), u slučaju *Gorskog vijenca* čini Pero Slijepčević¹¹, istovremeno i sam indirektno priznajući pogubnost afirmiranja “*umetničke pravde*”, na račun životne istine i povijesne zbilje.¹²

Umjesto da bude u službi Života, kako inače tradicionalno i planetarno civilizacijski treba da funkcioniše, kod Slijepčevića se umjetnost, zarad strateško-ideoloških potreba, i neiskazanog ali jasno prepoznatljivog boljševičkog “principa idejnosti” – stavlja iznad njega.

“Dok ostajemo na gledištu jedne stvarno **nacionalističke religije** (podv. E.B.), kakva je bila ona ‘vera Obilića’, i koja je bila u živoj vezi s državnom misli, tolerancije nije moglo biti”. Stoga, “Njogoševo onakvo definisanje Lune i Krsta **istorijski nije tačno**” (podv. E.B.), konstatira Slijepčević, kritički se pitajući:

“ta zar je iko prolio više nevine krvi i učinio više nasilja no hrišćanski zeloti i konkvistadori! Kad između srpskih i turskih junaka polete one duhovite reči kao britke oštrice, one će nas zadiviti, ali neće naučno uveriti. No uveriće nas umetnički. Jer ćemo, pre svega, priznati da je *pesniku* potrebno da tako definiše opreku, radi postizanja *umetničke pravde*”, završava očito idejno zaslijepljeni i larpurlartistički poneseni Slijepčević.¹³

Dakle, na račun ljudske pravde i naučne istine, slijepčevićski simptomatično čitanje *Gorskog vijenca* dalo je prednost apstraknoj i, uz to, nepravdnoj “*umetničkoj pravdi*”.

Upravo zato, tragom druge interpretativne logike, slijedeći zov “novog čitanja Njogoša”, čitanja “iz vremena” kome i sami pripadamo, valja nam, pod presijom logike i etike samoodgovornosti pitati: **u ime koje se to “umetničke pravde” danas (kad je već o njoj riječ), potiskuje stvarni genocid u Srebernici, a izmišlja nepostojeći u Sarajevu?** Možda, u ime iste “pradedovske vere” čijem je vraćanju sumornih bh predratnih godina ultimativno batričevski pozivao onaj ksenofobični beogradski vojvoda.

Tezi u prilog ide i prva postsreberenička TV izjava đenerala *Mladića* koja je gorskovjenački sasvim jasna i velikosrpsko-programski dosljedna: “**osvetili smo se Turcima nakon 600 godina**”. Mladić je njome samo ponovio besmisleni, i karijeristički instrumentaliziranu ideju provincijskog političkog aparatčika i potrčka, *Radivoja Brđanina*, koji, brutalne zločine nad bosanskim “poturicama” (kako one, tada već počinjene, tako i one tek nadolazeće, poput srebereničkog), pravda njemu neosvijštenom logikom – *vox populi, vox dei*:¹⁴ “*Srbi iz mog kraja već 600 godina žele da (se) osvete Turcima*” (januar, 1993.)

Tako se i dogodilo: Sreberenica, Žepa, Foča, Brčko, Bijeljina, Prijedor, Višegrad, Lješevno, Sarajevo, Ravno, Vukovar, ... samo su savremeno reprizno izdanje krvavog udesa Crmnice i Besca, onako kako su hvalospjevno predstavljani na samom kraju *Gorskog vijenca*:

Dan i noć je poklanje trajalo;

...

*Po Crmnici Turke isjekosmo
i grad Besac s zemljom izravnismo.*

*Sad ti nema u našu nahiju
obilježja od turskoga uha
do trupine ali razvaline.*

Dakle, novo čitanje *Gorskog vijenca* “iz vremena”, Sreberenice, Žepe, Štrpca, Tuzle, Sarajeva, Vukovara ...

(“**Tuci Velušice, tamo nema srpskog življa...**”, tako glasi monstruoza Mladićeva komanda s početka agresije na BiH, kojom zapovijeda razorno bombard-

⁸ P. Slijepčević: *Nekoliko misli o Njogošu kao umetniku*, in: *Gorski vijenac*, izd. “Veselin Masleša”, Sarajevo, 1982., str. 9

⁹ “Sicilijansko večernje”, narodni ustanak u Palermu na Siciliji; izbio je 31.03.1282. na drugi dan Uskrsa, za vrijeme večernjeg bogoslužjenja u crkva, protiv vladavine Karla I Anžuskog i francuskih feudalaca koji su 1265. – 68. zavladao Sicilijom i Južnom Italijom (tzv. Kraljevina Dviju Sicilija)... Najprije je u Palermu pobijeno oko 2.000 Francuza, a zatim se ustanak proširio na cijelo ostrvo.

¹⁰ “Bartolomejska noć” (“pariska krvava svadba”), masovni pokolj hugenota inspiriran katoličkom reakcijom, izvršen u Parizu u noći 24.08.1572. pod vođstvom Katarine Mediči; samo u Parizu stradalo je oko 2.000 hugenota, a još nekoliko hiljada u po provincijskim gradovima: Orlean, Ruan, Tuluz, Bordo...

¹¹ Ibid.

¹² Ibid. str. 10

¹³ Ibid.

¹⁴ Lat: *glas naroda je glas Boga*, tj. što narod hoće, to je svetinja. Pogotovu ako je u pitanju neupitni glas egocentrički nastrojenog tzv. “nebeskog naroda”.

dovanje sarajevskog naselja Velešići, čiju je nacionalnu strukturu Mladić očito bolje znao i od samog imena naselja /on kaže, "Velešići"/, i naročito bolje od građana Sarajeva koje, ni vjerska ni nacionalna struktura Grada nikad nije zanimala),

... nije nikakvo nasilno subjektiviziranje teksta, nego realna i bolna spoznaja o nevjerovatnim povijesno-praktičnim dometima "istrage poturica".

Naime, i danas u *Virpazaru, ispod sravnjenog grada Besca* ("na jednoj istaknutoj stijeni, odmah kada se pređe most"), stoji, godine 1997. postavljena mermerna ploča... "na kojoj su ispisani upravo gornji Njegoševi stihovi: *Po Crmnici Turke isjekosmo / i grad Besac s zemljom izravnismo / sad ti nema u našu nahiju / obilježja od turskoga uha / do trupine ali razvaline*." (U potpisu: P.P. Njegoš – Narod Crne Gore 1997. god.)

Tim terenskim uvidom dr. Š. Hadrovića, sasvim legitimno izlazimo na povijesno hermeneutičke pozicije *Rudolfa Bultmana* (R. Bultmann: *Geschichte und Eschatologie*, 1958.), koji nas obavezuje na smisaono osavremenjavanje opserviranog teksta.

Po Bultmanu, savremeni interpretator je dužan da u sebi unazad prati proces autorovog stvaranja, da ga naknadno po uzoru konstruiše, i

"da iznutra prevede u aktuelnost (podv. E.B.) vlastitog života tuđu misao, dio prošlosti, upamćeni doživljaj, tj. da ga u okviru vlastitog iskustva, nekom vrstom premještanja, unese i prilagodi vlastitom duhovnom horizontu, na osnovu one iste sinteze pomoću koje ga naknadno po uzoru konstruiše i prepozna je".

Stoga je, na tragu Bultmanove hermeneutičke dužnosti osavremenjivanja teksta, svaki prigovor o mogućoj subjektivnosti današnjeg interpretatora "sasvim besmislen", jer, po Bultmanu, **samo se ona interpretacija djela, koja traži za mogućnostima vlastitog bivstva sa aspekta ljudskosti, "smije nazvati razumijevanjem istorijskih fenomena u posljednjem i najuzvišenijem smislu"**.

Odatle polazeći, Bultman izvlači dalekosežan hermeneutički zaključak, po kome je, u kontekstu opstanka misleće egzistencije, i najsubjektivnija interpretacija – najobjektivnija, jer, "samo onaj koga je uzбудilo pitanje vlastite egzistencije može da čuje zov teksta".

Konkretno, i na našem primjeru primijenjeno, to znači da polazeći sa životnog aspekta; tj. sa aspekta "odnosa živo-

ta prema stvari ispitivanja", nikakva, čisto akademska, l'art pour l'art-istička interpretacija *Gorskog vijenca*, ala Pero Slijepčević, "ne pije vode", tj. nije hermeneutički validna. Svoje interpretativno stanovište Bultman gradi pozivajući se na epistemološke uvide *Frica Kaufmana* (F. Kaufmann: *Geschichtsphilosophie der Gegenwart*, 1931. p. 41.), po kome nam, pisani i nepisani spomenici historije "progovaraju iz dubine stvarnosti, koja ih je stvorila, samo kad mi sami, na osnovu vlastite iskustvene spremnosti poznamo problematiku, u krajnjoj liniji, onu nesavladivu potrebitost i ugroženost koje čine osnovu i ponor našeg bivstva u svijetu"¹⁵

U tom smislu, novo čitanje Njegoša kao čitanje "iz vremena" u kome sami jesmo, tj. sa aspekta ukupnog postbosanskog i, posebno, *srebreničkog postgenocidnog iskustva*, otvara bettijeovski sasvim legitimnu hermeneutičku mogućnost povijesno vrijednosnog tumačenja *Gorskog vijenca* kao *gorskog vijenca*, ako pod tako postuliranom aksiološkom gorčinom podrazumijevamo asocijativno *pogubni smisao* koji nam se semantičko-retrospektivnim čitanjem, spontano, i krajnje *iskustveno-uznemirujuće-neizbježno* – nadaje.

Takva egzistencijalno-iskustvena (re)interpretacija *Vijenca*, građena na bolnom dosluhu s jednom obijesnom, i krvavo bespotrebno bosanskom jučerašnjicom, "nema za cilj iznalaženje toga šta su osjećali istorijski učesnici u stvaranju vrednovanog objekta, nego to kakve vrijednosti (mi, danas, hic et nunc, E.B.) možemo ili treba da nađemo u tom objektu". Ta unutrašnje-asocijativna i iskustveno podstica(j)na reinterpretacija teksta, svjedoči o automatskoj neizbježnosti i samozakonodavnoj snazi asocijativno-psihološkog sklopa koje neko djelo u nama automatski neodložno, i sasvim jasno, priziva.

Tom izvorno doživljajnom prizivu (kaufmanovsko-bultmannovski gledano), djelom-pogođeni-čitalac, od-govara automatizmom povijesno semantičkog i osjećajno-racionalnog rezonatora teksta. Riječ je o onoj vrsti psihološki neretuširanog, i čak refleksnog priziva u kome kontrapunktno simultano vibriraju Sutra-prošlosti i Juče-budućnosti povijesno-opetovanog i vazda prepoznatljivog kontinuiteta i bilosne neizvjesnosti našeg *opstanku još uvijek ranjivo otvorenog* danas. Onog Danas u kome nam se, neposredno postdaytonski prijeteći i mrzački-cinično rugajući, glasno i javno, sa prizvukom značenjski nedvismislenog nastavka zločudnog teritorijalnoosvajackog krešenda devedestih, akademski i knjiški ozbiljno poručuje: "**Ćeraćemo se još**" (M. Bečković).

To iskustveno potvrđeno, i budućnosno jasno *najavljeno* nadolaženje naše sutrašnjice kroz prizmu *krvavo strahotne*

¹⁵ Cf. E. Betti, cit. dj. N. Sad, 1988. str. 78

jučerašnjice, daje moralnu i vrijednosnu potporu našem teorijski jasnom *odbijanju* i *nepriznavanju* “razlike između *značenja* pojedinih historijskih fenomena, s jedne, i *značaja* istih fenomena za našu sadašnjost i odgovornost za budućnost, s druge strane”. Jer, idući hermeneutički prepoznatljivim tragom Bultmana i *Drojsena* (Droysen) valja reći, sebi u prilog, da “istorijski fenomeni takvi kakvi su (nikad) nisu izolirani nego (istinski postoje), tek u svom odnosu prema budućnosti; budućnosti u kojoj se fenomen javlja kao to što stvarno jest” tek s obzirom na nas – Danas.

Otuda neizbježnost i nezaobilaznost postavljanja perspektivistički bitnog pitanja, **pitanja odnosa značenja i značaja povijesnog događaja naše prošlosti za našu sadašnjost**: sadašnjost kojoj se nameće obaveza odgovornosti prema vlastitoj budućnosti (Bultmann). Jer, **“samo historičar (interpretator, tumač, kritičar...E.B.), koji je otvoren za povijesne fenomene na osnovu svoje odgovornosti za budućnost, kadar je da razumije istoriju”** i stvaralaštvo u kome se ta istorija egzistencijalno i povijesno-budućnosno, a ne tek načas *ad hoc* i ideološki-pragmatično ogleda.

I upravo u tom volitivno nedostupnom hermeneutičkom zasjenu idejno kontaminiranih tumača *Gorskog vijenca*, sasvim iznenada nailazimo na jedno, u alter-ego (vladika Danilo) skriveno i duboko potisnuto lice vladike Petra Petrovića Njegoša; jednako skriveno, čini se, kako ortodoksnim, idejno pravovjernim-, tako i anti-interpretatorima *Gorskog vijenca*. Time se vraćamo na ona početno postavljena pitanja, tj. na **problem idejnog autorstva Gorskog vijenca**, vraćajući ih, ali iz drugog aksiološkog rakursa, i jezički preciznije, upravo onima koji svoju kameleonski (pseudo)interpretativnu busiju grade na tako utemeljenoj upitnosti.

Naime, kad na zahtjev vladike Danila ono đaće glasno iščita knjigu što je donese “ulak od Rijeke”, u kojoj se potanko opisuju strahote gore već citiranog pokolja u Crmnici i spaljenom gradu Bescu, neskriveno potreseni **“vladika Danilo plače, a iguman Stefan se smije”**.

Ta nas, naizgled ovlašna, ali hermeneutički vrlo intrigirajuća scena, uz još neke ranije vladičine dileme u pogledu po-

duzimanja krvave akcije, sklanja na postavljanje ključnog, i za svako ozbiljnije tumačenje *Gorskog vijenca*, neizbježnog pitanja:

Je li Njegoš svoj spjev pisao “iz duše”, ili “iz naroda”?

Ko, zapravo govori u Gorskom vijencu?

Je li na djelu aksiološka preskripcija povijesnog događaja, ili samo njegova faktička deskripcija?

Drugim riječima i aksiološki preciznije:

Je li to implicitna kritika ili, pak samo, post fakto pravdajući zagovor krvavog događaja?

U odgovoru na ta krajnje etički mučna pitanja skriva se težak moralni izazov, izazov nužnog prevrednovanja dosadašnjih tumačenja *Gorskog vijenca*, bez obzira na njihov filozofsko-vrijednosni ili idejno-ideološki predznak.

Suočen s ovim impresivno, imperativno i interpretativno *istinostnim momentom*, svaki neautentični, i normativno-idejno kontaminirani tumač gorskog *Gorskog vijenca*, dovede sam sebe u krajnje nezahvalnu poziciju; poziciju naivno i moralno nasukanog arbitra koji (ispraznom ideologizacijom vlastite interpretacije, i napuštanjem tla *umjetničke kritike*, s jedne, a istovremeno, kako smo već vidjeli na samom početku, pritisnut argumentacijom *faktografski povijesne zbilje* i na njoj zasnovane aksiološke valorizacije Teksta, s druge strane), tražeći izlaz iz kierkegaardovski neugodnog, a etički zagušljivog *ili-ili* procjepa, **mora**, i doslovno: **mora**, konačno, da izabere između – Njegoša i **Pravoslavne crkve** (“*iguman Stefan se smije*”, kaže Njegoš), i da – jasno i glasno – odgovori na hermeneutički najneprijatnije moguće pitanje:

Čijeg nedjela je Gor(s)ki vijenac djelo???

ESAD BAJTAL, GRAĐANIN BIH. STUDIRAO PEDAGOGIJU, PSIHOLOGIJU, FILOZOFIJU I SOCIOLOGIJU. REDOVNI I POSTDIPLOMSKI STUDIJ ZAVRŠIO U SARAJEVU. DJELUJE KAO NEZAVISNI INTELEKTUALAC. NESPOSOBAN DA BUDE PODOBAN, ŽIVI OD PISANJA.

ISLAMSKA DIMENZIJA MEĐURELIGIJSKOG DIJALOGA U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Korene panike koju islamizam (bolji termin od "fundamentalizma") izaziva širom Evrope Sayyid primarno prepoznaje u humusu krize evropskog identiteta, a tek sekundarno u razumljivoj i sasvim realnoj bojazni od talasa terorističkog nasilja

Darko Tanasković

PORED TOGA ŠTO POZIV DA SUDELUJEM U RADU ovog simpozijuma* i obratim se njegovim cenjenim učesnicima za mene predstavlja veliku čast i zadovoljstvo, na čemu zahvaljujem onima koji su me pozvali, tokom pripremanja svog učešća shvatio sam da mi ovaj naučni skup upućuje i jedan sasvim poseban izazov i, istovremeno, pruža jedinstvenu šansu. Saznao sam, naime, da je u krugu učesnika i organizatora simpozijuma bilo izvesnih sumnji u pogledu moje sposobnosti da objektivno pristupim temi svog saopštenja "muslimanskoj dimenziji međureligijskog dijaloga u Jugoistočnoj Evropi". Koliko sam mogao da razumem, podozrenje se zasnivalo na tome što nisam musliman, uz sugestiju da bi bilo poželjno da o "muslimanskoj dimenziji međureligijskog dijaloga" govori neki muslimanski stručnjak ili, možda tačnije, predstavnik. Iznete načelne rezerve u pogledu svoje ili bilo čije naučne objektivnosti smatram, naravno, potpuno neosnovanim i neprihvatljivim i drago mi je što im organizatori ovako ozbiljnog akademskog skupa nisu podlegli. To što su neosnovane i neprihvatljive ne čini ih, međutim, nezanimljivim i irelevantnim, pogotovo iz perspektive opšte teme oko koje smo se ovde okupili. Naprotiv! Mislim, čak, da prethodno vrednovanje učesnika skupa kao potencijalno "objektivnih"/"neobjektivnih", polazeći od vannaučnih kriterijuma verske, kulturne ili kakve druge pripadnosti, spada među

fenomene koji bi morali privući kritičku pažnju i postati predmet ozbiljnog analitičkog razmatranja.

Može li se, uopšte, suvislo i produktivno raspravljati o "međureligijskom dijalogu", a i dijalogu uopšte, ako se smatra da su o islamu vlasni legitimno govoriti (a verovatno i suditi) samo muslimani, o katolicizmu katolici, pravoslavlju pravoslavci, budizmu valjda budisti i slično? Ne ostaje li se tako na terenu jalovih, paralelnih, a neretko i suprotstavljenih, polemičkih monologa ili, u najboljem slučaju, simuliranju dijaloga? I ne vodi li takva, na žalost prilično rasprostranjena ritualistička praksa u izolacionizam i sve veće udaljavanje, što nikako ne bi mogao biti smisao i cilj (međureligijskog) dijaloga? "Politički korektni" um, koji već poduže pustoši evropskim/zapadnim duhovnim prostorom, sračunato manipuliše principijelno i moralno ispravnim poukama da "svako treba prvo da počisti svoje dvorište", "da se suoči sam sa sobom", "da se pogleda u ogledalo" ... pa tek onda da se bavi drugima. Ako se apsolutizuju i isključivo primenjuju, uz znatnu dozu licemerja i dvostrukih standarda, gornje preporuke postaju isprazne floskule koje karakterišu situaciju nepostojanja dijaloga, kao nespremnosti i nesposobnosti da se on otvoreno i odgovorno povede.

* Ovaj prilog predstavlja neznatno izmenjen i proširen tekst izlaganja (na engleskom jeziku) sa međunarodnog simpozijuma "Religija i evropska integracija. Religija kao faktor stabilnosti i razvoja u Jugoistočnoj Evropi" (Maribor, 6-8.10.2005).

U kontekstu proizvoljnog preliminarnog spekulisanja o nečijoj (ne)objektivnosti, i to samo na osnovu njegove verske, kulturne, nacionalne ili kakve druge pripadnosti, valja postaviti i pitanje šta se tu, zapravo, podrazumeva pod dijalogom. Verovatno se pretpostavlja da, u slučaju moje teme, izlaganje o “muslimskoj *dimenziji* međureligijskog dijaloga” podrazumeva opisivanje i kritičko analiziranje isključivo muslimanskog držanja i odnosa prema dijalogu s nemuslimanima u Jugoistočnoj Evropi. Tako mogu da rezonuju samo oni koji dijalog ne doživljavaju kao stvarnu, dinamičnu interakciju, već kao zadatak, ritualnu simulaciju koja se od civilizovanog i demokratskog građanstva očekuje. Ako se dijalog shvati, na način Martina Bubera, kao ono što nastaje jedino između Ja i Ti, onda je svaka *dimenzija* prostora te vibrirajuće dvosmernosti nužno uzajamna. Konkretno, koliko na muslimansku stranu/komponentu u međureligijskom dijalogu, muslimanska *dimenzija* tiče se, bar isto toliko i na nemuslimansku, u ovom slučaju hrišćansku stranu/komponentu i njeno postavljanje prema dijalogu i sagovorniku. Jer, ako sagledavanje nije postavljeno u koordinate interakcije i uzajamnosti, nema izgleda da se zaiste objektivno predoči aktualni trenutak i problematika međureligijskog dijaloga. A kako taj trenutak između muslimana i hrišćana izgleda danas na prostoru Jugoistočne Evrope? Šta bi se u okviru strogo ograničenog izlaganja o tome moglo pokušati reći? Mnogo svakako ne, a i ono što se može izneti neminovno je opterećeno tolikim stepenom uopštavanja da je, *ipso facto*, kao i sve generalizacije o složenim pojavama, velikim delom odveć uprošćeno, pa i pogrešno. Moje nemere ovom prilikom ne idu, stoga, dalje od toga da vašoj pažnji ponudim neke opšte epistemološke i metodološke naznake koje mi se čine relevantne za usmeravanje razmatranja odabrane teme. U svakom slučaju, više su to pitanja nego odgovori.

Pre svega, mislim da razmatranje muslimanska *dimenzija* međureligijskog dijaloga u Jugoistočnoj Evropi može imati pravog smisla i trajnog saznanog, ali i praktičnog učinka jedino ukoliko se sistemski smesti u opšteevropski okvir. Niko ozbiljan ne dovodi u pitanje evropsku istorijsku i kulturnu pripadnost naroda i država Jugoistočne Evrope. Proces ekonomskog i političkog priključivanja svih zemalja Jugoistočne Evrope Evropskoj Uniji u toku je i predstavlja zvanično deklarisanu politiku, kako samih tih zemalja tako i EU. Reč je o putu koji će za pojedine države svakako biti dug i skopčan s mnogim iskušenjima, kao, uostalom i za EU, ali je logično da se i za poslednju među njima završi unutar vremenskog perioda koji je u poređenju s istorijskim procesima što su uobličili Evropu i njen prepoznatljivi civilizacijski identitet zapravo ništavan i perspektivno zanemarljiv. Dakle, ako se Evropa u celini suočava s nečim što bi se uslovno moglo nazvati islamskim problemom, islamskim izazovom ili, možda, tačnije, novom realnošću muslimanskog fenomena na svom tlu i u evropskim glavama, a činjenica je da se suočava, onda se ta pojava mora celovito razmatrati. Da li se tako i postupa? Uglavnom, bar zasad, ne!

Tokom poslednjih desetak-petnaest godina tema “islama/mu-

slimana u Evropi” postepeno je privlačila sve veću pažnju naučnika, publicista, novinara i političara, a odskora u приметnoj meri zaokuplja i najšire javno mnjenje. U novije vreme sve su češći i pokušaji sistematičnog, sintetičkog predstavljanja raznih aspekata muslimanskog prisustva, delovanja i organizovanja u Evropi. Pojavilo se već i nekoliko desetina knjiga na raznim evropskim jezicima, posvećenih ovoj problematici. Pri svoj njihovoj raznovrsnosti, nejednakim koncepcijama i neujedanačenoj vrednosti, jedna karakteristika ih gotovo bez izuzetka povezuje: sve se one bave isključivo muslimanskim zajednicama u Zapadnoj Evropi, odnosno u državama EU. Brojne muslimanske populacije u zemljama Jugoistočne Evrope u ovakvim studijama i pregledima ne ubrajaju se među “evropske muslimane”! Znači li to da oni nisu muslimani ili, pak, da stanovnici Jugoistočne Evrope nisu Evropljani? Ovo nikako nisu retorička, već za našu temu suštinski bitna pitanja. Pokušaću da ukažem samo na nekoliko razloga koji me navode na takvu tvrdnju.

U Evropi se već poodavno govori o potrebi stvaranja nekakvog “evropskog islama”, pod čime se obično podrazumeva hipotetička, projektovana muslimanska populacija skladno uklopljena u socijalni i kulturni kontekst dominantnog modela sekularnog, demokratskog evropskog društva i pravne države, zasnovane na temeljnim vrednostima kao što su poštovanje ljudske ličnosti, individualne slobode, uključujući punu slobodu vere (koja podrazumeva i njen suvereni izbor), ravnopravnost građana bez obzira na rasu, versku, nacionalnu ili polnu pripadnost itd. Poznati nemački islamolog sirijskog porekla, profesor Bassam Tibi, koji za sebe posle četiri decenije života i uspešne univerzitetske karijere u Nemačkoj setno konstatuje da je i dalje “Sirijac s nemačkim pasošem”, prvi je devedesetih godina uveo i teorijski razradio pojam “evropskog islama”, odnosno “Evro-Islama”, kako ga je on nazvao. “Evro-Islam” bi, po njemu, za muslimane stalno nastanjene u Evropi bio jedini izlaz iz ćorsokaka nepotpune integrisanosti u društveno i kulturno okruženje i put prevazilaženja sve konfliktnije situacije koja nastaje iz rastućih protivrečnosti između svakim danom brojnijih, zatvorenijih i samosvesnijih muslimana i hrišćanske većine koja se oseća ugroženom u sopstvenoj kući. Evropskog muslimana Tibi stavlja pred drastičnu alternativu: **mora birati između toga da bude mudžahid (borac džihada) ili građanin**. Želi li stvarno postati građanin, mora se opredeliti za “Evro-islam”. Taj “evropski islam” pretpostavlja korenitu unutrašnju evoluciju, a ne mimikriju i kozmetičko prilagođavanje. U skladu s Tibijevim najsmelijim očekivanjima, “Evro-Islam” bi možda mogao čak i podstaći slična kretanja u islamskom svetu. Vizija “evropskog islama” deluje odista privlačno, a i logično, kao proizvod delovanja svih mehanizama životne interakcije između muslimana i evropskog okruženja u kome se individualno, porodično i kolektivno ostvaruju kao građani. Jedini i zasad nepremostivi problem s “evropskim islamom” jeste, na žalost, u tome što ga većina muslimana ne smatra razumnim prilagođavanjem islama evropskoj realnosti, već njegovom izdajom i napuštanjem. **“Da bismo u evropskim očima**

postali prihvatljivi muslimani, od nas se očekuje da prestanemo biti muslimani”, reči su kojima je jedan mladi Marokanac prokomentarisao najave opredeljenja da se institucionalno radi na stvaranju “italijanskog islama”, nedavno saopštene od strane ministra unutrašnjih poslova Italije Pisanua. S realizovanjem koncepta “evropskog islama” ili “evropskih islama” (od države do države) očito neće lako ići. Nije isto uvesti “Evro-Islam” i *Evro*, a ni s Evrom baš sve ne ide glatko. Nešto s, međutim, preduzeti mora, jer će, u suprotnom jaz postajati sve veći, a tenzije izraženije. Kako zatvarati oči pred poražavajućom realnošću unutarevropskog hrišćansko-muslimanskog trvenja i udaljavanja, kad neki muslimani zahtevaju da se, tobože radi zaštite laičkog karaktera državnih institucija, iz školskih učionica u Italiji ukloni Raspeće, traže da im deca usred Evrope uče samo na arapskom ili, pak, po džamijama regrutuju teroriste za Al-Qaidu, dok, s druge strane, legitimni zahtevi za izgradnju džamija u evropskim gradovima izazivaju proteste građana slične onima protiv građenja deponija smeća? Mora se, konačno, pogledati istini u oči. Strah je zavladao na obema stranama, a iz straha se, poznato je, rađaju najveća zla, jer “u strahu su velike oči”.

Dok se tako Evropa bezuspešno rve s problemom integrisanja imigrantskih muslimanskih zajednica, uz evidentan porast međuveruskog nepoverenja i odbojnosti, čemu fenomen međunarodnog islamističkog terorizma daje dramatične dimenzije, **viševekovno postojanje jedinog stvarno “evropskog islama” na Balkanu**, tj. u Jugoistočnoj Evropi se, kako rekoh, prenebregava! Premda za to postoji više istorijskih i savremenih razloga, simptomatično je da su od EU najudaljenije hrišćanske zemlje Jugoistočne Evrope s procentualno najviše muslimanskog stanovništva, i Albanija, dok, istovremeno započinju pregovori o članstvu s gotovo stoprocentno muslimanskom, neevropskom Turskom, uz značajan “popust” u pogledu zahteva da Ankara prethodno prizna evropski Kipar! Odviše je nedoslednosti i dvostrukih standarda u pretežnom “politički korektnom” evropskom odnosu prema islamu i muslimanima u Evropi da bi bilo kakav konzistentan pristup dijalogu i saživotu na istinski reprezentativnom nivou i u sociološki relevantnom opsegu u ovom trenutku bio moguć. Nespremni su podjednako, premda iz različitih razloga, i evropski muslimani i evropski hrišćani (u koje ubrajam i laike, jer su i oni u tradicijskom i kulturnom smislu hrišćani). Ova opora i nepovoljna konstatacija, nesvojstvena uobičajenoj filo-dijaloškoj retorici, preduslov je da se u razmatranje problematike islamske dimenzije međureligijskog dijaloga u (Jugoistočnoj) Evropi pođe s jedinog pouzdanog polazišta.

Ako napustimo predele specijalističkog, teološkog međureligijskog dijaloga koji se, više formalno nego suštinski, pomno održava i redovno vodi između odabranih hrišćanskih i muslimanskih bogoslova, cilj hrišćansko-muslimanskog dijaloga u svakodnevici viševerskih društava jeste stvaranje uslova za skladan saživot (it. “convivenza”). Italijanski istoričar **Andrea Riccardi je potpuno u pravu kad zaključuje da “će**

saživot (“il convivere”) postati jedan od glavnih problema tokom narednih decenija”, kao i da “ je stvarno pitanje hoće li saživot biti neiscrpn izvor sukoba i tenzija ili će se uspeti dosegnuti civilizacija skladnog saživota, kako na lokalnom tako i na globalnom nivou” (*La civiltà del convivere in Islam e Occidente. Riflessioni per la convivenza*, Bari, 2002, 52,49). Globalizacija svih sfera društvenog života, praćena neslućenom pokretljivošću ljudi, nadovezala se u Evropi na samo donekle stabilizovane efekte epohalnih istorijskih procesa kolonizacije i dekolonizacije, čime je nužnost saživota pripadnika različitih nacija, vera i kultura nametnuta na ranije nepoznat i teško zamisliv način. Pasivno sapostojanje (koegzistencija), paralelno življenje bez dodira i prožimanja postalo je teško održivo, kako na individualnom tako i na kolektivnom planu. Evropljani su se našli zatečeni izazovom saživota s muslimanskim sugrađanima i komšijama koji su sve izraženije počeli da iskazuju vlastitu grupnu samosvest i da pružaju otpor životu potpuno usklađenom s važećim društvenim i pravnim poretom. Različitost po pravilu izaziva uzajamno nepoverenje i odbojnost, odbojnost generiše zaziranje i strah, iz čega se onda zakonito rađaju agresivnost i nasilje. U zavisnosti od sticaja konkretnih okolnosti u datoj zemlji ili regionu, međuodnos hrišćana i muslimana u Evropi nalazi se danas na nekom od stepenika gornjeg uzročno-posledičnog, začaranog antagonističkog kruga. Otkuda taj evropski strah od sve razgovetnijeg ispoljavanja muslimanske samosvesti koja se ogleda u zahtevu da se evropskim muslimanima omogućiti da u koordinatama evropskog društva afirmišu neke važne aspekte svog islamskog verskog, moralnog, običajnog i kulturnog koda? Strah, dakle, od onoga što se obično naziva islamskim fundamentalizmom. A otkud, pak, kod muslimana druge i treće imigrantske generacije sve naglašenija sklonost fundamentalističkoj radikalizaciji?

Odgovor na postavljena pitanja i celovito objašnjenje geneze i prirode tih dveju uzajamno povezanih i međuzavisnih pojava u individualnopsihološkoj i kolektivnopsihološkoj ravni iziskivalo bi mnogo vremena i prostora. To je tema kojoj se posvećuje rastuća pažnja akademske, političke i najšire javnosti u Evropi. Izneto je mnogo zanimljivih i uverljivih teza, a ja ću ovde navesti samo jednu, originalnu, a srazmerno manje zastupljenu i poznatu. U knjizi naslovljenoj *A Fundamental Fear. Eurocentrism and the Emergence of Islamism* (Malta, 1997, drugo izdanje 2003) britanski profesor S. Sayyid. Korene panike koju islamizam (bolji termin od “fundamentalizma”) izaziva širom Evrope Sayyid primarno prepoznaje u humusu krize evropskog identiteta, a tek sekundarno u razumljivoj i sasvim realnoj bojazni od talasa terorističkog nasilja. “Strah i zebnja koje izaziva tzv. islamska pretnja nisu mit, niti su samo posledica terorizma i fundamentalizma. Pojava islamizma označava kraj neosporene tvrdnje da je Zapad najbolji od svih svetova (“West is best”)...Islamizam znači preispitivanje identiteta Zapada, suočavanje s idejom da je Zapad samo jedna civilizacija među mnogima”, konstatuje Sayyid i dodaje “da pojava islamizma znači eroziju evropocentrizma”, a da se “provincijali-

zacija Evrope odnosi na ishod borbe za prevlast tokom koje je Evropa gubila vremenom svoju izuzetnost". Neprijatna, ali svakako bar delom tačna i samim tim korisna dijagnoza!

Era nemilosrdne globalizacije i planetarne utakmice za koju se tek stvaraju nova pravila, Evropa je ušla razapeta između vernosti temeljnim vrednostima koje su je istorijski stvorile i stvaranja "Nove Evrope", s demokratijom, otvorenošću za drugo i različito i s poštovanjem ljudskih prava na zastavi. Zarad univerzalizacije novog modela otvorenog demokratskog društva, mnogi su ispoljili pomalo brzopletu spremnost da se odreknu i nekih neospornih bazičnih konstituenti vlastitog civilizacijskog identiteta. Mučno natezanje i pogađanje u procesu uobličavanja teksta koji bi trebalo da bude Ustav "Nove Evrope", konačna verzija tog dokumenta, a izgleda i njegova sudbina, najvernija su ilustracija pometenosti u kojoj Evropa traži za samom sobom. Poznato je da dinamiku svetskih procesa i istorijsko kretanje čovečanstva, pored linearnog progressa (u čiju ireverzibilnost je prijatno i zavodljivo verovati, dok traje), karakterišu i ciklične mene. I pored još uvek relativnog blagostanja u kome Evropljani prosečno žive i odsustva društvenih potresa tektonske snage, sve je više pokazatelja koji među njima bude crne slutne i stvaraju osećaj da se nezaustavljivo krenulo nizbrdo. **Evropa je u defanzivi!** Razdrišana esencijalnim sumnjama i s poljuljanim identitetom, a samozaštitno sputana vrlinama svojih demokratskih i laičkih načela i institucija, Evropa još uvek uspeva da privuče i zadrži neevropljane, uključujući i muslimane. Oni, međutim, motive za svoje "evropstvo" sada prevashodno nalaze u sferi materijalnog interesa, životnog standarda i ukupno većih mogućnosti obezbeđivanja pristojne egzistencije. **Sistem temeljnih evropskih vrednosti, na kome počiva i bez koga ne bi ni moglo biti stvoreno ono čime se, kao građani Evrope, koriste, muslimane u Evropi sve manje privlači.** Štaviše, čini im se "dekadentnim" i s islamske tačke gledišta neprihvatljivim, pa mu se sve energičnije i organizovanije, kako individualano tako i grupno, suprotstavljaju. Pri tome se, prividno paradoksalno, a zapravo sasvim racionalno, argumentacijski koriste upravo kategorijalnim i pravnim sredstvima koje ima na raspolaganje stavlja sistem čije postulate osporavaju. Nemoćni pred ovakvom taktikom, Evropljani, u velikoj većini još uvek hrišćani, postaju nervozni i nastoje da iznađu mehanizme kojima bi pragmatično pomirili poštovanje demokratskog poretka i ljudskih prava s efikasnošću u suprotstavljanju onome što se obično naziva islamski izazov, pretnja ili opasnost, a što nikako nije tek nekakva himera ili plod iracionalne ksenofobije. Uostalom, za usmeravanje ljudskog delovanja i akcije percepcija realnosti je često važnija od same realnosti.

Evropa se s pojavom jačanja i sve odlučnijeg ispoljavanja islamske samosvesti suočila u fazi koju su neki definisali kao "posthrišćansku", s dezintegriranim duhovnim prostorom i haosom u poretku vrednosti. Tradicionalni sistem je narušen, a novi se tek, uz veliku neizvesnost, stvara. Među evropskim muslimanima na delu je upravo suprotno usmeren proces.

Oni, objektivno u mnogim manifestacijama života do znatne mere sekularizovani, počinju da se vraćaju islamu i njegovim propisima, kao temelju svog identiteta i razlikovanja od okruženja koje im sve manje imponuje. **"Posthrišćansko" evropsko društvo nema načina da konzistentno odgovori toj svojevrsnoj "reislamizaciji muslimana"**. Ko ne veruje ni u šta, a spreman je i poverovati u sve, teško može izaći na kraj s ubeđenim sledbenicima samo jedne i jedine, nepromenljive Istine. Reč je o epohalnom nesporazumu koji proizlazi (i) iz "nesinhroničnosti" ("non-synchronicity"), na čemu je, s razlogom, u svom prilogu za mariborski Simpozijum insistirala dr Susanne Heine s Protestantskog teološkog fakulteta u Beču. Plodonosnog dijaloga tu zadugo ne može biti, a ni postavljanja saživota na racionalnu, kompromisnu osnovu. U takvoj situaciji nije iznenađujuća sklonost ispoljavanju ekstremnih pogleda i korenitoj reviziji poimanja svetovnosti i tolerancije. **Inteligentni i ubojiti antiislamski pamfleti jedne Oriane Fallaci** prodaju se u milionima primeraka, dok je, istovremeno, neistomišljenici šalju na sud, pod optužbom raspirivanja rasne i verske mržnje. Ma kako se prema njenim i sličnim istupima kritički odredili, nema sumnje da se njima zadovoljavaju potrebe i očekivanja sve širih slojeva dezorijentisanih i uplašeni zapadnjaka. I crkva se sve više oseća pozvanom da pruži oslonac i utehu svojoj pastvi, da se oglasi u društvu i reafirmiše hrišćanske moralne vrednosti, ukazujući na granice koje se ne bi smele prelaziti. Ne dovodeći u pitanje laički karakter države i njenih institucija, upozorava se da pogubne tendencije "apsolutizovanja relativnog", uključujući i čovekovu slobodu proizvoljnog odlučivanja o svemu. Učestali su zahtevi za recipročnost u slobodama i pravima, kao preduslov za dijalog s muslimanima. Zašto bi nemuslimanke u Teheranu bile obavezne da pokriju glavu maramom, a muslimanke u Evropi ne bi bile dužne da je skinu, bar onde gde je njeno nošenje zabranjeno? Zašto dozvoljavati gradnju džamija po evropskim metropolama, kad je u pojedinim islamskim zemljama i samo hrišćanstvo praktično stavljeno van zakona? Mnogo je takvih i sličnih, "politički nekorektnih" pitanja, a malo ili nimalo ubedljivih odgovora. Ima mišljenja da se, kao kontrapunkt "posthrišćanskoj Evropi" počinje rađati jedna "postsekularistička". O tome su se, samo prividno paradoksalno, složili jedan J. Ratzinger i jedan J. Habermas! Prava bitka tek predstoji. To primarno nije konfrontacija s muslimanima, već **jedan unutarevropski "sudar civilizacija"**. Od njegovog ishoda zavisice i perspektiva dijaloga i saživota s drugima, na prvom mestu s muslimanima. Koegzistencija je neminovna, a hoće li obostrano biti kapaciteta da se ona dovede do kvaliteta civilizovanog saživota rano je predviđati. Izvesno je da takav saživot nije fatalno nemoguć, kako se prilično često može čuti. Na to nas upućuje upravo razmatranje islamske dimenzije međureligijskog dijaloga u Jugoistočnoj Evropi.

Dok se u Evropi traga za formulom "Evro-Islama", zaboravlja se da u Jugoistočnoj Evropi, odnosno na Balkanu, ako ne "Evro-Islam", a ono evropski islam i evropski muslimani već vekovima ostvaruju saživot s nemuslimanima. Taj saživot nikako

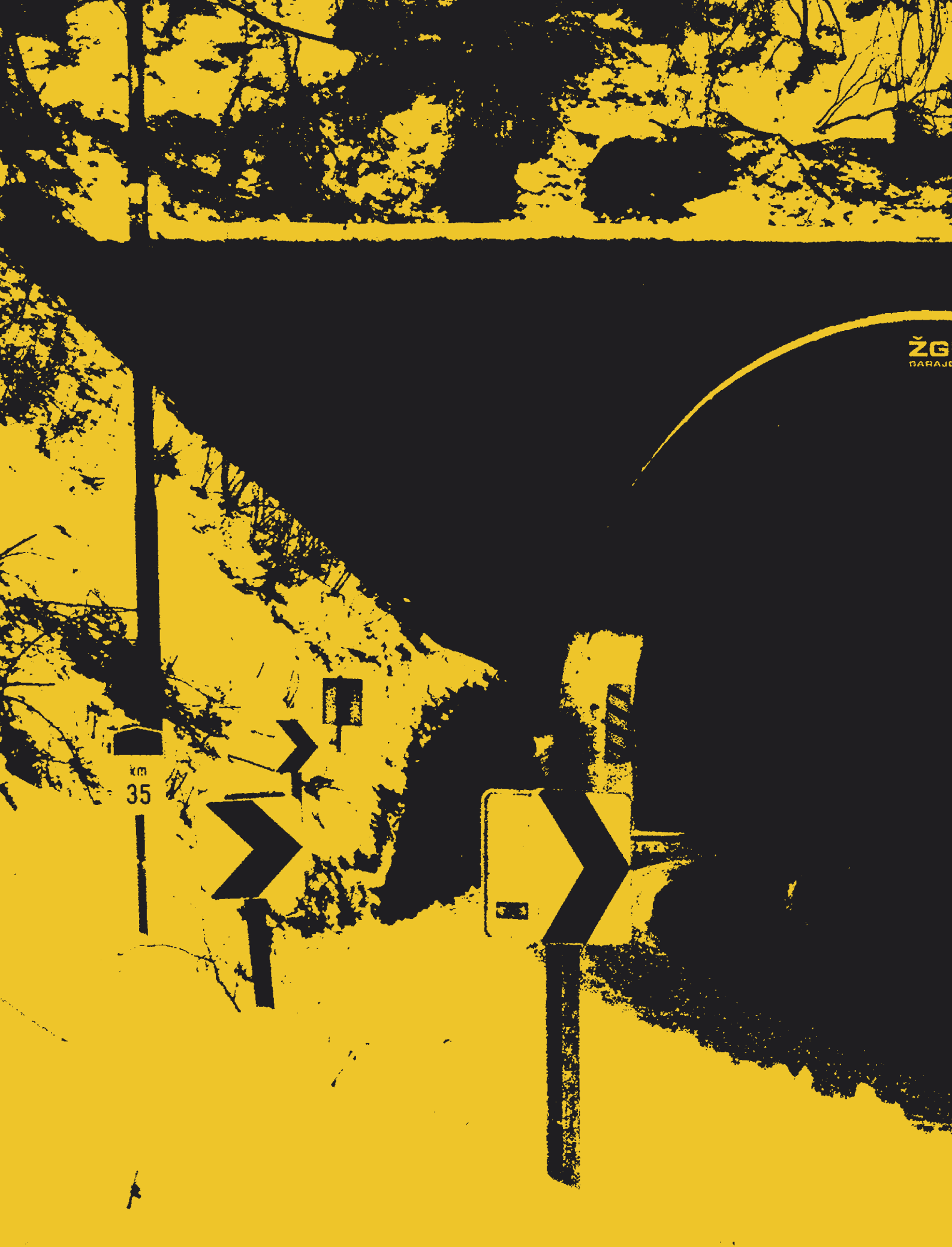
nije bio idiličan, štaviše bio je tokom dugih razdoblja izrazito konfliktan, ali je u svojoj složenoj dijalektici bio ljudski realan, s više supstance uzajamnosti no što je ima u multireligijskim i multikulturalnim, demokratskim društvima moderne Evrope. Teški i tragični sukobi tokom devete decenije prošlog veka na prostoru bivše Jugoslavije ne bi smeli da zamagle činjenicu da je saživot hrišćana i muslimana na ovom području održavan vekovima, da je poznao razdoblja zavidne harmonije, a da je, uostalom, i danas, nakon ratnog požara, intenzivniji nego bilo gde drugde u Evropi. **Isticanje umerenosti i sekularizovanosti muslimana u Bosni i Hercegovini, a i na Kosovu i Metohiji, opšte je mesto evropskog diskursa o jugoslovenskoj problematiki.** Šteta je, međutim, što se Evropa i tzv. "međunarodna zajednica" tih umerenih, odista evropskih muslimana, a i svih jugoslovenskih Evropljana/evropskih Jugoslovena setila tek kad je počeo krvavi proces dezintegriranja njihove zajedničke, evropske države i bratoubilački građanski rat. Paradoksalno, Evropa i Zapad su počeli da se zanimaju za umerene balkanske muslimane i da im pomažu, delom i iz kompenzativnih razloga i radi umirenja nemirne savesti, baš onda kad su među njima počeli da se javljaju simptomi radikalizacije i fundamentalizma! A danas, po okončanim ratovima, koji su doveli do određenih, potencijalno dalekosežnih metamorfoza u duhovnom i društvenom biću muslimanskih (i nemuslimanskih) zajednica na Balkanu, u neizvesnom periodu postkomunističke tranzicije, Evropa opet ignoriše te svoje jedine istinski evropske muslimane. A oni, za razliku od pripadnika imigrantske populacije na Zapadu, i dalje teže integraciji u Evropu i spremni su da prihvate sistem evropskih vrednosti. Zato mislim da bi islamska dimenzija međureligijskog dijaloga u Jugoistočnoj Evropi trebalo da postane predmet naročite pažnje svih onih koji se angažuju na iznalaženju *modus vivendi* između hrišćana i muslimana u Evropi.

Poglavar muslimana Bosne i Hercegovine, nedavno reizabrani reis-ul-ulema Mustafa Cerić, nedavno je iz Novog Pazara, središta oblasti Raške/Sandžaka u Srbiji, Evropi uputio poruku koju treba pažljivo saslušati: **"Zato Evropa ne sme da nas gura da i mi tražimo nacionalnu ili islamsku državu. Mi nećemo ni nacionalnu ni islamsku državu na Balkanu, ali hoćemo da živimo u Evropi, da budemo ravnopravni građani..."**. Zatim je dao i svoju dijagnozu savremene muslimanske situacije, istakavši da je najveći problem muslimana i islama: kako se, posle 200 godina stagnacije, vratiti na istorijsku scenu. Jedan od puteva, podsetio je M. Cerić, bio je sekularizam, u koji su se mnogi muslimani razočarali. "Sada imamo situaciju da muslimani odbijaju sekularizam i zapadni model demokratije koji počiva na principu sekularizma, i kreću u pravcu islamizacije muslimana. Taj proces je u toku, i niko ne može predvideti kakav će mu biti ishod", konstatovala je poglavar muslimana Bosne i Hercegovine, da bi potom ukazao na dva ekstremna, isključiva pristupa: "Jedni smatraju da je put povratka muslimana na istorijsku scenu u izolaciji i stvaranju potpuno čistih islamskih teritorija, bez konta-

ktu sa zapadom, što je koncept samodovoljnosti. Drugi, potpuno negativni pristup je asimilacija. Mnogi zadržavaju ime muslimana, a potpuno se asimiluju u jedan zapadni ambijent. Odgovor na oba ova koncepta je u integraciji i kooperaciji u Evropi, sa čuvanjem svog nacionalnog i verskog identiteta" (*Večernje novosti*, 01.08.2005). Dakle, **ni džihad ni "Evro-Islam"**! Nije bez simboličkog smisla činjenica da je Mustafa Cerić ovako progovorio baš iz srca Sandžaka, oblasti u kojoj žive i Srbi i Bošnjaci, oko koje su lizali plameni jezici rata, ali koja je, uz sve napetosti i povremena varničenja, sačuvala mir i saživot. Za to su podjednako zaslužni i muslimani i hrišćani. Nije, po svoj prilici, sasvim slučajno to što je, kako se ocenjuje, zasad najbolji model integrisanja imigrantskih muslimanskih zajednica na svojoj teritoriji izgradila Austrija, s "komparativnom prednošću" neposrednog balkanskog iskustva Austrougarske monarhije.

Integrirati se u Evropu, uz očuvanje svog nacionalnog i verskog identiteta – to je neuporedivo lakše reći nego ostvariti, ali jednom muslimanu nije sasvim lako ni reći, pa ima principijelan značaj što je s tako visokog duhovnog mesta uopšte rečeno. U sadašnjim prilikama, skladno integrisanje muslimanskih zajednica u evropsko društvo ostaje prava kvadratura kruga. Ni hrišćani ni muslimani u Evropi u ovom trenutku, svako iz svojih razloga, za produktivni dijalog, ukupno uzevši, nisu spremni. Evropljani bi morali da stabilizuju poljuljani identitet, da odustanu od posvemašnjeg relativizma, da znaju šta hoće i da prevaziđu naslede kolonijalističkog mentaliteta, a muslimani da do određene mere relativizuju svoj odnos prema islamu kao jedinog Istini i obavezujućem putokazu u svim prilikama, da se osposobe za istinski pluralizam i napuste zabran psihološkog predstava "poniženih i uvređenih", jer je perspektivno neproduktivan, a zakonito bremenit osvetoljubivošću (vid. V. Jerotić, *Is there an authentic dialogue and what is it? Especiall among individuals with different religious beliefs*. in *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi*, Beograd, 2001, 34). Iskusenja su velika, a put dug. U Jugoistočnoj Evropi tim putem se već stolicima zajedno korača i posrće, ali ne zaustavlja, pa bi i za "Novu Evropu" iskustvo i životna praksa ovog njenog potcenjenog dela mogli biti od nemale koristi.

DARKO TANASKOVIĆ (1948., ZAGREB) NA FILOLOŠKOM FAKULTETU U BEOGRADU, DIPLOMIRAO ORIJENTALNU FILOLOGIJU (1970.), MAGISTRIRAO (1972.) I DOKTORIRAO (1979.), NA ISTOM FAKULTETU, GDE JE, NA KATEDRI ZA ORIJENTALISTIKU, IZABRAN ZA ASISTENTA-PRIPRAVNIKA ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU (1971.). KAO DOCENT (1980.), VANREDNI PROFESOR (1981.) I, OD 1988. GODINE, REDOVNI PROFESOR NA OVOJ KATEDRI, PREDAVAO I PREDAJE VIŠE PREDMETA. OD MARTA 2002. GODINE, DARKO TANASKOVIĆ JE NA DUŽNOSTI IZVANREDNOG I OPUNOMOĆENOG AMBASADORA SRJ PRI SVETOJ STOLICI U VATIKANU.

ŽG
BARAJE

km
35

ŽG
BARAJE

Trasa
Ivan
645 m

TEMA BROJA:
BOSNA I(LI)
HERCEGOVINA
- ŠTO IM (NI)JE
ZAJEDNIČKO

ŠTO JE BOSNA BEZ HERCEGOVINE

Hercegovina u najnovije vrijeme postaje jedna od posljednjih prepreka na putu pojednostavljenja "bosanskoga čvora". Uz malo igre riječima, stanje bi se moglo opisati na slijedeći način. Uklanjanje Hercegovine iz službenoga imena države (koje na 49% teritorija ionako gotovo nitko još ne uzima ozbiljno, što ne znači da će tako i ostati) pojednostavilo bi sliku Bosne kao matične zemlje Bošnjaka(-muslimana). Eliminiranje, pak, hrvatskoga nacionalnog (nacionalističkog) diskursa, čvrsto ukorijenjenoga ali sve više i vezanog upravo za Hercegovinu, pojednostavilo bi zadatak "međunarodnih čimbenika" na izgradnji "nacionalnog (državnog) identiteta i lojalnosti" Bosni (bez Hercegovine)

Mladen Ančić

DANAŠNJI NAZIV DRŽAVE BOSNE I HERCEGOVINE nastao je u vrijeme kada je na Berlinskom kongresu tadašnja Austro-Ugarska Monarhija dobila mandat okupirati dio Otomanskoga Carstva u kojemu je već nekoliko godina buktao seljački ustanak. Otomanske vlasti jednostavno nisu nalazile načina kako izaći na kraj s ustanicima – nisu mogle prihvatiti ništa od njihovih zahtjeva, ali ih nisu mogle ni vojnički poraziti i pacificirati pokrajinu. Tako je u sklopu ostvarenja okupacijskoga mandata naziv zemlje bio zapravo skovan i rabljen u službenoj verziji na njemačkom jeziku – *Bosnien und Herzegowina*. Već bi ova činjenica, u jednoj od mogućih povijesnih perspektiva, mogla imati i dublje simbolično značenje. Naime, od vremena austrougarske okupacije i oblikovanja naziva prvo u njemačkoj verziji pa sve do danas, dakle **u posljednjih skoro stoljeće i pol, Bosna i Hercegovina je funkcionirala uglavnom po željama i diktatima izvana**. O tome hoće li biti "zemlja" uklopljena u neki širi državni organizam, o načinu kako će to biti izvedeno (u smislu fun-

kcioniranja ili nefunkcioniranja toga teritorija kao autonomne političke jedinice), ali i o nutarnjem uređenju, odluke su se donosile negdje drugdje – na velikim međunarodnim ili mirovnim konferencijama, u Beču i Budimpešti, odnosno "u Beogradu", prijestolnici države u čijem je sastavu ovo područje bilo većim dijelom 20. stoljeća¹. S druge strane, u posljednjih su 130 godina stanovnici ovoga područja samo jednom imali šansu otvoreno i slobodno reći što misle i kako zamišljaju svoju političku budućnost.

Početak 1992. godine, po napatku koji je, opet, došao izvana, stanovnici su tadašnje Republike Bosne i Hercegovine trebali na referendumu iskazati svoja stajališta o tomu žele li živjeti u samostalnoj državi. No, tadašnja se lokalna politička elita pokazala nesposobnom funkcionirati u okvirima kakve određuje moderna demokracija – **nije bilo moguće postići konsenzus niti oko toga treba li uopće održavati referendum, a kamoli oko toga kako bi trebao izgledati referendumski upit**. Iako je referen-

¹ Mjesto na kojem su se donosile odluke o političkoj budućnosti BiH u razdoblju od 1941. do 1945. nije bio Beograd, već Zagreb, prijestolnica NDH, odnosno lokacija na kojoj se u danome trenutku nalazilo vodstvo partizanskih snaga na čelu s J. B. Titom.

dum na kraju održan te su i proglašeni službeni rezultati, trinaest godina kasnije čuju se sve brojniji glasovi koji te službene rezultate dovode u pitanje. Od mnogih sudionika tadašnjih događaja mogu se danas čuti pripovijesti o načinu **kako su dobivani rezultati kojima je dana službena forma** – primjerice, kako su popunjavani listići za one koji nisu izašli na referendum, kako su se krivotvorili stvarni rezultati itd. Poseban dio referendumske priče vezan je za “srpski referendum”, održan nešto ranije u organizaciji “srpskih vlasti u Bosni i Hercegovini” bez ikakve kontrole i nadzora, odnosno verifikacije proglašenih rezultata (susljedno tomu i bez ikakve formalne težine “službenih rezultata”). Ovako iskazana nesposobnost lokalnih političkih elita da djeluju unutar okvira koje definiraju demokratska pravila rezultirala je činjenicom da je današnja Bosna i Hercegovina konstruirana i sklopljena po diktatu “međunarodne zajednice”². Gotovo jedina njezina stvarna funkcija vezana je danas uz potrebe te iste “međunarodne zajednice” i svodi se na onemogućavanje održavanja baze militantnoga međunarodnog (islamskog) terorizma na teritoriju BiH³. Instaliranjem složenoga političkog mehanizma, koji dijelom uvažava i zrcali rezultate vojnih operacija iz razdoblja od 1991. do 1995. godine, postignute su dvije važne stvari: na jednoj strani, unutar bošnjačko-muslimanske političke elite osnažena je struja nacionalista na račun militantnih islamista kojima je na čelu stajao A. Izetbegović⁴, a s kojima međunarodna teroristička mreža posvuda relativno lako nalazi zajednički jezik; na drugoj su strani Hrvati i Srbi instalirani u mješovite državne institucije kao kontrolni mehanizam (svojevrsni “osigurač”), čime je onemogućeno djelovanje tih institucija kao logističke podrške međunarodnoj terorističkoj mreži Al-Quaide (na ovome se mjestu valja samo prisjetiti problema nastalih oko toga što

su vlasti u Sarajevu između 1992. i 1996. godine podijelile pravo na BiH državljanstvo i putovnice brojnim pripadnicima te mreže).

Ispod površine političkoga sustava instaliranog mirovnim sporazumom iz Daytonu perzistiraju, međutim, ideje i iz njih izvedeni politički ciljevi koji su doveli do oružanoga sukoba 1991. godine. Te se ideje uvelike temelje na oživljavanju, rekonstrukciji i (što je jako važno naglasiti) reinterpretaciji diskursa koji je obilježavao politički život europskoga jugoistoka do 1941. godine. No, u javnome se diskursu gotovo neosjetno održavaju i reproduciraju i elementi mentalnoga krajolika karakterističnoga za razdoblje “samoupravne socijalističke i nesvrstane Jugoslavije”⁵. Sve je ovo valjalo izreći da bi se razumjelo kako i zašto danas u BiH (i oko nje) postoje veliki nesporazumi već i na razini naziva zemlje. Iako je njezino službeno ime do danas ostalo isto ono koje je uvedeno u uporabu u doba austrougarske okupacije, u javnome se diskursu ono rijetko koristi. S jedne se strane, naime, taj naziv često, iz vrlo različitih razloga, skraćuje na prvi dio službene verzije, pa se umjesto Bosna i Hercegovina koristi samo pojam Bosna. S druge se strane pojavio naziv kojega do 1992. nikad nije bilo – Republika Srpska – a kojim se označuje 49% teritorija međunarodno priznate države što je po posljednjem mirovnom sporazumu postao autonomnom političkom jedinicom unutar te države. Ovdje ću u najkraćim crtama orisati podlogu i značenje zasad polovično uspješnoga, ali još uvijek detaljnije neraščlanjenoga **nastojanja da se u javni diskurs “ugura” novi zemljopisni pojam – Srpska** – očigledno osmišljen kao pandan nazivu susjedne zemlje, Hrvatske. Uz to ću pokušati **ukazati na pozadinu izbacivanja Hercegovine iz praktične komunikacije** te s time

² Mehanizmi praktičnoga instaliranja konstrukta nametnutoga u Daytonu mogu se jasno razabrati temeljem akademskih rasprava koje se sve češće pojavljuju, poput one američkoga pravника i profesora Monroea E. Pricea (PRICE). Priceova je rasprava upravo više no znakovita, već i zbog načina na koji jedan tipični “međunarodni činovnik” objašnjava ciljeve angažmana “međunarodne zajednice” u BiH. Po njegovoj interpretaciji, koja se može smatrati reprezentativnim uzorkom pogleda prividno nezainteresiranih i jako loše obaviještenih vanjskih čimbenika, mirovni je sporazum iz Daytonu, i sklop institucija proizašlih iz njega, imao za cilj “**obnoviti prvotnu multietničku narav Bosne i Hercegovine te stvoriti bosanski nacionalni (državni) identitet u okruženju kontinuirane etničke mržnje i (etničke) lojalnosti**” (*to reconstitute Bosnia-Hercegovina's former multiethnic nature and create a Bosnian national identity against a backdrop of continuing ethnic hatred and loyalties* – PRICE, 144); usp. samo kao ogledan primjer sličnoga pristupa i KALDOR. Uzimajući u obzir terminološke (ali i semantičke) razlike između pojmova “nacija” (“narod” s državom) i “narod” (zajednica bez države) kako se obično rabe na hrvatskom i srpskom jezičnom području, s jedne, i pojmova *national identity* (državni/nacionalni identitet) i *ethnic identity* (što bi bila neka vrst ekvivalenta našem pojmu “naroda”) s druge strane, ipak se jasno daje razabrati tendencija (prisilnoga) nametanja novih rješenja te gaženja i poništavanja tradicionalnih vrijednosti. Ne shvaćajući, neki bi rekli na tipično američki (ili još bolje, anglosaksonski) način, da je ovakav “izvoz ideologije” zapravo grubo nasilje, Price (a, dakako, i svi ostali njemu slični) nikako ni ne može razumjeti zašto su ideje kakve i sam brani naišle na otpor u BiH. Možda bi stvari izgledale puno bolje a proces društvene rekonstrukcije išao puno lakše da su “međunarodni čimbenici” kao zadatak postavili “davanje šanse” (bez nasilnoga nametanja) vrijednostima koje vladaju u njihovu svijetu. Ovdje se moji zaključci u potpunosti podudaraju s onima do kojih dolazi SCHÖPFLIN, 2001, pri čemu se razlozi podudaranja mogu svakako tražiti i u osloncu na vrlo sličnu literaturu. Uz to, Schöpflin (isto, 111 i d.) vrlo uvjerljivo objašnjava zasadu na kojima počiva “diskurzivna greška” anglosaksonskih analitičara i njihovih epigona u društvima Srednje i Jugoistočne Europe, pa je i čitanje njegove rasprave višestruko korisno.

³ Način na koji je nakon 1991. godine ta baza stvarana i stvorena može se sada jasno sagledati nakon objavljivanja knjige Evana Kohlmanna (KOHLMANN). Iako Kohlmann to ne spominje, njegovi se nalazi izvrsno poklapaju sa stavovima Michaela Manna (MANN, 2003), koji smatra da se u većini slučajeva radikalni islamisti iz Bin Ladenove mreže ubacuju na područja (naseljena muslimanima) gdje nacionalno nezadovoljstvo izaziva društvene i političke napetosti, krize, potrese i sukobe.

⁴ Uloga A. Izetbegovića u zbivanjima iz razdoblja od 1990. do 2000. godine postaje sve problematičnija i u retrospektivnim pogledima koji dolaze izvan BiH. O tome se jasno govori u spomenutome Kohlmannovu djelu (vidi primjerice KOHLMANN, 124, 126, 160-161, 204-207, 264-267), a da pri tomu autor ne uzima u razmatranje ranije tekstove A. Izetbegovića, poput “Islamske deklaracije” (od relativno brojnih izdanja koristim se onim iz 1990 – usp. IZETBEGOVIĆ). Stavovi koje je u tome tekstu iskazao Izetbegović ukazuju se u posve novome svjetlu produbljenih spoznaja o njegovu praktičnom djelovanju tijekom 90-ih godina 20. stoljeća. Da ipak “netko” o svemu tomu vodi računa posvjedočuje praktično djelovanje predstavnika “međunarodne zajednice”, kako ga primjerice, ocrtava onemogućavanje ideje da sarajevska zračna luka ponese ime Alije Izetbegovića.

⁵ Metodološke obrasce raščlambe “komunističkoga nasljedja” u raznim domenama društvenoga života ocrtava vrlo vrijedan zbornik EKIERT – HANSON (ur.).

u svezi u najkraćem orisu naznačiti povijesne temelje “hercegovačkoga identiteta” i način na koji se on danas koristi u političkom diskursu.

* * *

Kraćenje naziva Bosna i Hercegovina u oblik Bosna ima u općem smislu dvojaku pozadinu. S jedne strane, a u tome imam konačno i osobno iskustvo, **ono je rezultat benigne mentalne inercije i dubljega nepoznavanja prilika**. Svakome, naime, tko dolazi “izvana” čini se da naziv Bosna može iz praktičnih potreba kolokvijalnoga govora dobro zamijeniti duži i “nepraktični” naziv Bosna i Hercegovina. Upravo sam i sam (kao osoba rođena i odrasla u Sarajevu, s odmakom “naturaliziranoga Dalmatinca”) postupao na takav način definirajući svojedobno, 1999. godine, s nakladnikom naslov knjige svojih probranih članaka. Odlučio sam se za, tada sam mislio, **marketinški izazovnu verziju – Tko je pogriješio u Bosni** – podrazumijevajući da Bosna u naslovu jasno upućuje na Bosnu i Hercegovinu⁶. Godinama sam poslije dobivao, nekad uvijeno a nekad i otvoreno, na znanje da sam napravio veliku grešku – nije Bosna isto što i Bosna i Hercegovina. I doista – nije! Upoznajući svijet Hercegovine i Hercegovaca sve mi je jasnije postajalo kako između Bosne na jednoj i Hercegovine na drugoj strani, dakako **ako se stvari promatraju “iznutra” i sa sviješću o važnosti koju za aktore društvenih odnosa imaju naoko sitne kulturne razlike**, postoje stvarne i vidljive pukotine. Rezultat je to i različitosti prirodnoga i društvenog okruženja, i utjecaja mediteranskoga uljudbenog kruga (u Hercegovini), drugačijega taloženja onoga što bi se moglo nazvati povijesnim iskustvom i, zapravo, cijeloga niza čimbenika, što u konačnici doista opravdava uvijek i dosljedno uporabu punoga naziva zemlje, Bosna i Hercegovina. Ostajući još za trenutak na terenu osobnoga iskustva, prisjećam da se da je i moj otac, s desetljetnim iskustvom (i više od stotinjak slučajeva) psihijatrijskoga rada na klinici u Sarajevu, svojedobno (negdje krajem 60-ih ili početkom 70-ih godina 20. stoljeća) napisao malu raspravu o razlikama u psihotičnim oboljenjima “Bosanaca” i “Hercegovaca”. Uočavajući stvarne razlike kod pacijenata, otac ih je objašnjavao upravo razlikama u kulturnom *faciesu*, odnosno, kako bi se reklo rječnikom moderne znanosti o društvu, postojanjem različitih **“društve-**

nih mentalnih krajolika”⁷. Zbog spleta okolnosti rasprava je ostala u formi priopćenja rezultata i nikad nije ugledala svjetlo dana kao završen proizvod. No, njezino je čitanje izazvalo dužnu pozornost čeških i austrijskih psihijatarata na konferenciji u Puli, gdje ju je otac i čitao, a čega se u raznim prigodama kasnije sjećao. Uglavnom, Bosna i Hercegovina doista jesu, bar za one koji tu žive, dva različita (društveno konstruirana) svijeta, na isti ili sličan (strancima uglavnom nerazumljivi) način na koji se razlikuju srpski, hrvatski i bošnjačko-muslimanski svjetovi. Iz toga onda i proizlazi zaključak da je “praktično” skraćivanje naziva zemlje doista posljedica benigne mentalne inercije i da odaje nepoznavanja lokalnih prilika.

S druge strane, međutim, skraćivanje naziva Bosna i Hercegovina na oblik Bosna može imati, a vrlo često i ima, posve drugačiju pozadinu no što je pribjegavanje praktičnosti kolokvijalnoga govora. U kontekstu diskursa koji se posljednjih desetljeća 20. stoljeća producira u Sarajevu i odatle širi s različitim uspjehom u različitim sredinama, **sažimanje službenoga naziva na bosansku sastavnicu ima stvarno čvrstu i jasnu političku pozadinu**. Javni diskurs, naime, koji je tijekom 80-ih i 90-ih godina konstruirala muslimanska (do 1993. godine), odnosno (nakon te godine) bošnjačko-muslimanska politička, akademska i kulturna elita, ima **jasna obilježja završne faze procesa konstituiranja moderne nacije kao političke zajednice**. Programskim tekstom konstrukcije toga diskursa može se smatrati pamflet člana ANUBiH **Muhameda Filipovića, “Bosanski duh u književnosti – šta je to”**, prvi put objavljen još 1967. godine. Vrijedi svakako primijetiti da je Bosna i Hercegovina već u naslovu toga programskog teksta svedena na bosansku sastavnicu, što će ostati trajna značajka diskursa konstituiranja muslimanske, odnosno bošnjačko-muslimanske nacije. U pozadini toga skraćivanja nije samo praktičnost (teško bi, doista, i nepraktično bilo govoriti o “bosanskohercegovačkom jeziku” ili “bošnjačkohercegovačkom narodu”), već je ono izravno povezano s postavkama **središnjega narativa bošnjačko-muslimanske nacionalne povijesti**⁸, kako se on oblikuje u posljednjih dvadesetak godina. Glavnu ulogu u oblikovanju toga narativa prisvojio si je već spomenuti autor pamfleta “Bosanskih duh ...”, Muhamed Filipović. On je, s položaja Glavnog urednika tadašnje *Enciklopedije Jugoslavije*

⁶ Isti marketinški prizvuk jasno se razabire u naslovima golemoga broja tekstova nastalih i publiciranih 90-ih godina 20. stoljeća, koji na ovaj ili onaj način eksploatiraju ratnu tragediju BiH. Kao jedan od najočiglednijih, ali i najgrubljih primjera marketinške zloporabe može se uzeti djelo nizozemskoga antropologa (i povjesničara-amatera) Marta Baxa (BAX) koji, kako bi privukao pozornost na zasićenome knjižarskome tržištu, već u naslovu svoga djela Međugorje (naselje u *središtu* Hercegovine) smješta u “ruralnu Bosnu”. No, Bax ipak, zbog bezobraznoga izmišljanja i nečuvanih konstrukcija kakvih se kloni čak i “žuti tisak” (potpuno izmišljeni rat dvaju obiteljskih klanova u Međugorju 1991. godine, koji je uzeo ni manje ni više no 200 žrtava) te važnoga i presudnoga doprinosa zamišljanju i konstrukciji Ruritanije (naziv fiktivne zemlje koju u svome diskursu konstruiraju znanstveni “lešinari rata”, koji je u literaturu uvela Vesna Goldsvorti), zaslužuje poseban i duži osvrt (usp. međutim kraći osvrt na to ne-djelo u ŽANIĆ).

⁷ Izričaj predstavlja pokušaj prijevoda engleskoga pojma *social mindscapes*, kojega u tako naslovljenoj knjizi detaljno pojašnjava Eviatar Zerubavel (ZERUBAVEL).

⁸ Izričaj “središnji narativ nacionalne povijesti” treba poslužiti kao prijevod engleskoga pojma *master narrative* u značenju elaborirane pripovjedne strukture na temelju koje je organiziran prikaz cjelovite nacionalne povijesti u skraćenom dijakronom nizu.

za BiH, bio u mogućnosti detaljnije eksplicirati i dati službeni pečat idejama izloženim u programskom "Bosanskom duhu ...". U enciklopedijskim tekstovima o BiH, u kojima ima i veliki dio stvari koje se smatraju općeprihvaćenim činjenicama, **te su temeljne postavke dograđene i takvim izmišljotinama kakvo je postojanje "plemena Bosna" koje se u ranom srednjem vijeku naselilo na prostor današnje BiH** (predaleko bi odvelo svako dalje nabranje sličnih izmišljotina).

Konstruiranje bošnjačko-muslimanskog nacionalnog diskursa i unutar njega onoga što bi se moglo nazvati središnjim narativom nacionalne povijesti provođeno je do početka 90-ih godina 20. stoljeća **kroz defanzivne "strategije slabih"**. To je, pak, u praksi značilo odbijanje više ili manje agresivnih pokušaja nacionalne asimilacije muslimanskoga pučanstva, da bi onda iz toga odbijanja i njegova obrazloženja izrastao novi, muslimanski nacionalistički diskurs pojmovno oslonjen na Bosnu. Taj je diskurs dobio društveni prostor i osjetniji zamah od sredine 70-ih godina 20. stoljeća unutar tada restrukturiranih ustavno-pravnih okvira. Od početka 90-ih godina, pak, diskurs dobiva na agresivnosti, ali se zato politička vlast izrasla i legitimirana kroz njega tijekom cijeloga rata koristila istom "strategijom slabih"⁹. Konstrukcija nacionalističkoga diskursa i u tome okviru reinterpretacija povijesti, bez obzira je li riječ o defanzivnoj ili agresivnoj fazi, izazivaju različite reakci-

je, u kojima se iskazuje široki spektar stavova, od paternalističke dobrohotnosti do agresivnoga odbijanja. No, prije bilo kakve reakcije valja upozoriti da cijeli proces u očima bošnjačko-muslimanskih susjeda (prije svega je ovdje riječ o Hrvatima i Srbima) može dobiti krajnje rogobatni izgled izvrtanja "svima poznatih stvari" naglavce, a uz to je i po svome duhu posve zastario i anakron. Takva je, međutim, percepcija posljedica zaboravljanja, odnosno neuvažavanja **jednostavne činjenice da su hrvatski i srpski nacionalni diskursi sa središnjim narativom nacionalne povijesti posve konstruirani još prije cijelog jednog stoljeća**¹⁰. U međuvremenu su, kroz sekundarnu, a vremenom i primarnu socijalizaciju, duboko usađeni u kolektivnu memoriju, odnosno prihvaćeni i interiorizirani u pojedinačnu svijest te na taj način postali ono što je "svima poznato". No, sam je proces konstrukcije tekao više ili manje na isti način na koji se on danas odvija kod Bošnjaka-muslimana, pa je i izazivao kod susjeda slične reakcije i otpore kakve taj proces danas izaziva kod Hrvata i Srba¹¹. Uz to valja imati na umu da je konstruiranje nacionalnoga diskursa sa središnjim narativom nacionalne povijesti ključni korak u konstituiranju "nacije kao zamišljene zajednice". **Taj narativni kompleks, koji neki autori nazivaju "nacionalnim mitom", ima presudno važnu ulogu u životu "zamišljene zajednice"** jer, kako to objašnjava G. Schöpflin, postaje: **a/ instrument samoidentifikacije**, budući da prihvaćanje temeljnih postavki osigurava članstvo u zajedni-

⁹ Literatura koja bi se ovdje mogla navesti zahtijevala bi, zapravo, cijelu jednu zasebnu publikaciju, pa umjesto toga upućujem čitatelja na izvrstan najnoviji pogled kojim J. Sadković ocrtava gibanja političkoga krajolika u okvirima Bosne i Hercegovine tijekom 20. stoljeća (SADKOVIĆ), koristeći i navodeći najvažnije naslove iz te literature. Iz njegovih se razlaganja jasno dađe razabrati oslonac muslimanske političke i intelektualne elite na "strategije slabih", koje kao takve za bošnjačko-muslimanske vlasti tijekom rata u BiH jasno raspoznaje i imenuje, u jednoj od ozbiljnih raščlambi toga rata, GOW, 241 i d. Promijenjenu društvenu poziciju Muslimana od 70-ih godina registrira BANAC, 145, u jednoj informativnoj raspravi koja, međutim, prihvaća i neke vrlo problematične interpretacije povijesti samih bošnjačko-muslimanskih nacionalista (islamizacija je u Bosni bila masovnija no u drugim zemljama pod sultanovom vlašću zbog toga što su vjernici "crkve bosanske" lakše prelazili na islam no katolici ili pravoslavci; "bošnjaštvo" u otomanskom vremenima kao oblik proto-nacionalizma; nesudjelovanje muslimana u ustaškim zločinima; negiranje želje Alije Izetbegovića da u BiH stvori "islamsko društvo"). Uravnotežen pogled "iznutra", i to aktivnoga sudionika svih ovih gibanja još od 40-ih godina 20. stoljeća, daje REDŽIĆ. Konačno, samo za najkraću ilustraciju "strategije slabih", valja upozoriti na način na koji je početkom 70-ih godina 20. stoljeća službena (u smislu vladanja realnim polugama društvene moći) muslimanska politička i intelektualna elita nastojala izbjeći mogućnost da se (novopriznatu) naciju Muslimana optuži za ekskluzivno svojanje Bosne i Hercegovine. Izvrsno to ilustrira tekst Salima Čerića, prvo objavljen kao feljton u dnevnom listu *Oslobodjenje*, a potom publiciran u obliku knjige (ČERIĆ), koju bi današnja bošnjačko-muslimanska elita najradije proglasila nepostojećom, ili bar apokrifnom (u tome je kontekstu instruktivno, uz čitanje te "zaboravljene" knjige promotriti način na koji njezina autora tretira IMAMOVIĆ, 566). Stoga se (tada još) muslimanski nacionalistički diskurs pojmovno oslonjen na Bosnu (i implicitno na "bošnjaštvo") konstruirao kroz publikacije (medije) s malim domašajem, namijenjene intelektualnoj eliti. To je slučaj s utemeljiteljskim pamfletom Muhameda Filipovića koji je objavljen na stranicama, u ono doba (1967. godine), prilično opskurnoga časopisa *Život*. Krug u kojem se taj diskurs dalje razvijao može se naslutiti iz činjenice da se on reproducirao na stranicama publikacija kakva je, primjerice, *Prilozi za orijentalnu filologiju* što ju je izdavao (i danas izdaje) "Orijentalni institut" u Sarajevu (primjer: u tekstu u kojem izlaže rezultate istraživanja o tome što najstarija otomanska vrela donose o Stocu, gradiću gotovo na krajnjem jugoistoku Hercegovine, Fehim Spaho to naselje locira u "zemlju bosansku" – usp. SPAHO, 197).

¹⁰ Vrijedi ovdje svakako upozoriti: hrvatski je narativ izrastao iz historiografske tradicije 17. i 18. stoljeća, prije svega ostaloga osloncem na djela Ivana Luciusa-Lucića i Pavla Rittera Vitezovića (o prvome vidi KURELAC, a o drugome BLAŽEVIĆ), dok je srpski nastao u 19. stoljeću gotovo *ex nihilo* (ovakav je stav detaljnije elaboriran u ANČIĆ, 2004).

¹¹ Tako je poznati mađarski povjesničar/političar s kraja 19. i početka 20. stoljeća Lajoš Thallóczy, koji je dosta dugo živio i u BiH, bio silno iznenađen i gotovo uvrijeđen kada je, došavši u Sarajevo, utvrdio 1904. godine kako se djeci u tamošnjim školama predaje takva verzija povijesti prema kojoj je Hrvatska došla pod vlast mađarskoga kralja ugovorom, odnosno da nije bila vojnički osvojena te da je održala svoju "državno-pravnu samostalnost" kroz cijeli srednji vijek (usp. OKEY, 261). S druge strane, atmosferu sklapanja glavnoga narativa nacionalne povijesti (u kojemu su upravo izloženi stavovi imali ključnu ulogu) pouzdano ocrtava slučaj rasprave oko teksta poznatog pod imenom *Pacta conventa*. Usred žučnih rasprava, vođenih krajem 19. i početkom 20. stoljeća između hrvatskih i mađarskih povjesničara o vjerodostojnosti i interpretaciji vijesti koje donosi taj tekst, pokušao je Iso Kršnjavi o njemu pisati na način koji je odudarao od užarenoga tona i crno-bijelih stavova povijesno-političkih raspr. Trijeznim povjesničarskim postupkom pokušao je Kršnjavi razabrati okolnosti nastanka i realnu pozadinu toga teksta, došavši do rezultata koji nisu zadovoljavali ni hrvatske ni mađarske političko-povijesne ambicije. Posljedica je toga bilo da je u zagrebačkome *Obzoru* (glavnoj tribini diskursa na hrvatskoj strani) uredništvo od njega zatražilo "izjavu da li prihvaća mađarsko ili hrvatsko stanovište" (cijelu raspravu oko *Pacte convente* opširno prikazuje ANTOLJAK, 12 i d.; citirane riječi na str. 18). Pravu narav i stvarnu pozadinu cijele rasprave otkriva činjenica da su se žučne rasprave hrvatskih i mađarskih povjesničara oko *Pacte convente* jednostavno ugasile s razvrgavanjem državno-pravne zajednice Hrvatske i Ugarske 1918. godine. Pitanje, pak, što je stvarno tekst poznat pod nazivom *Pacta conventa* postalo je ponovno aktualno 60-ih godina 20. stoljeća, ali samo unutar hrvatske historiografije, i to nakon što je (iz još neutvrđenih razloga) počeo, načelno zdravi, proces demitologizacije hrvatske nacionalne povijesti.

ci (na taj se način utvrđuju i granice zajednice); **b/ instrument transfera identiteta** (od zamišljenoga kolektiviteta do stvarnoga pojedinca i natrag); **c/ instrument komunikacije** koji pojednostavljuje predstave i omogućuje uređenje (konstrukciju) društvenoga svijeta zajednice; **d/ način ograničavanja kognitivnoga polja** i time svođenja složene realnosti na jednostavnije oblike, koji time postaju dostupni široj publici i omogućuju kolektivnu reakciju¹².

U svjetlu upravo naznačenih činjenica **skraćivanje se naziva Bosna i Hercegovina na oblik Bosna ukazuje kao jedna od početnih stepenica u svođenju složene realnosti na jednostavnije i lakše razumljive forme**. Uspoređi li se takav postupak s imenom zemlje s praksom u neposrednome susjedstvu na vidjelo će, ipak, izaći stanovite razlike. Naime, pojam Hrvatska, kao ukupni naziv za krajeve u kojima žive Hrvati, subsumira povijesno naslijeđe pokrajinskih zasebnosti te na određeni način “pokriva” pojmove Dalmacija, Slavonija, Istra, Lika, pa čak i Herceg-Bosna (u najnovije vrijeme, od početka 90-ih godina 20. stoljeća, taj se pojam pokušava instalirati u javnome diskursu kao pokrajinska odrednica za krajeve Bosne i Hercegovine koje nastavaju Hrvati; mora se odmah naznačiti da taj postupak ima puno više uspjeha u samoj BiH no u Hrvatskoj). On ih pretvara u pojave drugoga reda, dio neke veće, djelovanjem suvremenih državnih institucija postvarene cjeline, pa se na takav način osobito rado rabi u krugovima nacionalista staroga kova – tzv. “državotvoraca”. No, u diskursu profesionalne (akademske) historiografije, posebice kada se radi o istraživanjima predmodernoga razdoblja, povijesne pokrajine ostaju jasan okvir, pa tako gotovo nitko neće reći “južna Hrvatska” umjesto “Dalmacija”, dok se (zamišljena) cjelina nacionalnoga prostora obično naziva “hrvatskim zemljama”.

Stanovita se sličnost, ali uz neke razlike koje će cijelu sliku učiniti bližom onoj bosanskoj/bošnjačkoj, može uočiti i u srpskom nacionalnom diskursu. Prostorna disperzija pripadnika moderne srpske nacije pričinjava unutar nacionalnog (nacionalističkog) diskursa veliki problem – ako su, naime, (današnji) Srbi stanovnici povijesnih zemalja za koje je već na razini nazivlja jasno da nisu srpske, kao veliki se problem pojavljuje potreba objašnjenja kako taj isti srpski nacionalizam može postavljati zahtjeve za teritorijima gdje (današnji) Srbi žive, no gdje “nekad” nisu živjeli. Problem je time akutniji i veći što je srpski nacionalistički diskurs centriran u Beogradu i odatle postavlja zahtjeve za određenim područjima upravo **temeljem “historijskoga prava”; odnosno činjenice da su tu “nekad živjeli Srbi”** i da je to “nekad bila srpska zemlja”, a da danas na tim područjima srpska populacija predstavlja uočljivu manjinu – Kosovo (koje se u srpskom diskursu redovito naziva “Koso-

vo i Metohija”, odnosno “Kosmet”, pri čemu valja voditi računa da pojam “metohija” označuje u srpskome jeziku crkveni posjed), Makedonija (koju se donedavno, a u nekim krugovima i danas, nazivalo i naziva “Starom Srbijom”).

Ovdje na trenutak valja prekinuti nit priče o bošnjačkoj Bosni i njezinom odnosu s Bosnom i Hercegovinom i, na prvi pogled ne izravno povezano s time, ukazati na inovaciju koju predstavlja uvođenje zemljopisnoga naziva Srpska u društveni diskurs, prije svega preko medija masovnoga priopćavanja. Valja pri tomu svakako krenuti od pripomene da bi teško bilo zamisliti kako taj postupak ima pozadinu razrađene strategije osmišljene u jednome (nacionalnom-nacionalističkom) središtu. Čini mi se da bi prije moglo biti riječi o **intuitivnom postupanju, koje se uklapa u koherentnu cjelinu produciranu nacionalističkim diskursom**. Taj se, pak, diskurs podjednako rekonstruira kroz (arhaičnu) akademsku i novinarsko-publicističku produkciju što dolazi iz Beograda, Banja Luke i s Pala, “politički testament” koji *in vivo* svojim gledateljima predstavlja Slobodan Milošević u Haagu, kao i praktično djelovanje lokalnih političkih čimbenika. Za razumijevanje toga kompleksa, međutim, **ključna je činjenica** ona koja je zasad skrivena oku šire javnosti a odnosi se na **promjene međunarodnih normi** u svezi s raspadom svjetskog komunističkoga pokreta i bivše Jugoslavije krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošloga stoljeća.

Ukratko, radi se o tomu da je u slučaju bivše Jugoslavije napušten dotad važeći sustav međunarodnih normi (vezanih uz kompleks manjinskih prava) prema kojemu je načelo održavanja uspostavljenih državnih granica nadilazilo načelo samoodređenja. To, pak, **znači da se pravo na samoodređenje nije moglo konzumirati u onim slučajevima kada bi njegovo ostvarenje ugrožavalo postojeće državne granice**. Slučaj je, međutim, bivše Jugoslavije bio utoliko specifičan što su se u njoj nutarnje (administrativne) granice u velikoj mjeri poklapale s etničkim rasporedom pučanstva, te su na taj način bile stvorene nacionalne federalne jedinice (koje su u “nutarnjem” jugoslavenskom diskursu nakon 1974. godine stekle značajke realne državnosti). Kad su neke od njih (Slovenija i Hrvatska) 1991. godine zatražile konzumiranje prava na samoodređenje (međunarodno priznanje svoje državne zasebnosti) međunarodni su čimbenici povukli potez koji je iznenadio i (bar donekle s pravom, u odnosu na uspostavljeni sustav normi) ogorčio dio upravljačkih struktura Jugoslavije u Beogradu. Nalazom dobro poznate **“Badinterove komisije”** uspostavljeno je novo načelo – **pravo na konzumiranje samoodređenja za “narode koji žive u regiji koja je definirani teritorij s već postojećim pravom autonomije”**. Promjenu su vrlo brzo uočili kako teoreti-

¹² Sve ove funkcije “nacionalnoga mita”, ili, što mi se čini sretnijim nazivom, središnjega narativa nacionalne povijesti, detaljnije razglaba SCHÖPFLIN, 22 i d.

čari međunarodnih odnosa, tako i istočnoeuropski političari, pa je to, primjerice, podloga promjeni diskursa predstavnika mađarske manjine u Rumunjskoj, koji su već 1992. godine počeli zahtijevati teritorijalnu autonomiju. Nalaz je, međutim, komisije zacrtao i proceduru po kojoj se može ostvariti pravo na samoodređenje, no temeljni je preduvjet za to, kako je već rečeno, **postojanje kompaktnoga teritorija s određenim stupnjem autonomije u odnosu na ostatak države**¹³.

U svjetlu svega rečenoga pravno konstituiranje Republike Srpske mirovnim sporazumom sklopljenim u studenom 1995. godine u Daytonu dobiva posve novo značenje. Teško može biti dvojbe da su promjene sustava međunarodnih normi promakle političkoj i akademskoj eliti u Beogradu. Utjecaj se, naime, tih promjena jasno daje razabrati iz činjenice da je **Republika Srpska konstituirana upravo kao "kompaktni teritorij s visokim stupnjem autonomije" u odnosu na državu Bosnu i Hercegovinu, pa se može zaključiti da je ona posve opremljena za proces odvajanja od te države**¹⁴. Kroz etničko čišćenje (potpuno je pogrešno u ovome slučaju govoriti o "genocidu"¹⁵) i doseljavanje Srba iz Hrvatske stvoreni su preduvjeti da (eventualni) budući referendum o osamostaljenju bude apsolutno premoćno izglasano. Svoj su obol (slučajno ili namjerno) punom uspjehu budućeg (eventualnog) referenduma dali i oni predstavnici međunarodne zajednice koji su pripomogli (svojim nečinjenjem) vlastima Republike Srpske u sprečavanju masovnijega povrata izbjeglica i prognanika. Postupak, međutim, neće biti proveden sve dok USA imaju interes zadržati Srbe u okviru BiH radi kontrole islamskoga radikalnog elementa. Upravo na ovoj točki pokazuje se važnost nacionalističkoga diskursa o kojemu je ranije bilo govora, a u sklopu kojega se u diskurzivno polje uvodi i implantira zemljopisni i politički pojam Srpska.

Podlogu toga diskursa velikim dijelom tvori produkcija akademske historiografije, s izvorištem u prvome redu u Beogradu, kojom ću se ovdje nešto detaljnije pozabaviti. Tu produkciju za ovu prigodu ilustriraju objavljene doktorske i magistarske radnje Siniše Mišića i Jelene Mrgić-Radojčić. O knjizi **Siniše Mišića**, posvećenoj **srednjovjekovnoj "srpskoj" Humskoj zemlji**, dijelu današnje Hercegovine i dijelu središnje Dalmacije, preciznije biokovskom primorju i dolini Neretve, već sam pisao, pa zainteresiranoga čitatelja samo upućujem na to što sam već rekao¹⁶. Knjiga, pak, **Jelene Mrgić-Radojčić** za predmet ima srednjovjekovnu povijest Donjih Kraja, zapadnoga dijela današnje Bosne i Hercegovine u gornjem i srednjem porječju Vrbasa i Sane. Riječ je, zapravo, o magistarskoj radnji branjenoj na Filozofskom fakultetu beogradskoga sveučilišta, koja s knjigom (doktorskom disertacijom) Siniše Mišića dijeli **temeljnu nakanu – dokazati da na prostorima kojima se bave njihovi autori "oduvek"** (u sklopu misaonih konstrukta naših autora to znači od vremena slavenskih seoba 7. stoljeća) **žive Srbi**. Uz to, oba djela imaju privid ozbiljne akademske literature – opskrbljena su znanstvenim aparatom u formi bilješki s pozivima na primarna i sekundarna vrela iz kojih autori crpu činjenice, te se pretenciozno žele svrstati u žanr historijsko-zemljopisnih studija. No, kao i Mišić, koji je u tome smislu i eksplicitniji i na koga se autorica poziva kao na svoj uzor, Jelena Mrgić-Radojčić zapravo ima samo jedan cilj, a to je: dokazati izvorni srpski karakter područja koje je predmet njezinih raščlamb. To se postiže relativno **jednostavnom tehnikom slaganja već gotovih slika iz postojećih povjesničarskih djela, s jedne strane, i preučivanjem svega što je u suprotnosti s postavljenim tezama, s druge strane**.

Početna faza podrazumijeva ograničavanje obzora diskursa na krajnje slobodno zamišljene "srpske zemlje", kako to

¹³ O svemu tomu vidi na informativnoj razini davno napisani i objavljeni *review* članak M. Radya (RADY), u kojem je prikazano stanje problema temeljem skupine djela objavljenih u razdoblju od 1990. do 1993. godine. Promjene, pak, koje su s time u svezi nastale u političkoj teoriji krajem 20. stoljeća razmatra u zanimljivo koncipiranoj knjizi Will Kymlicka, zajedno s nizom autora uglavnom iz Srednje Istočne Europe – usp. KYMLICKA – OPALSKA. No vrijedi ovdje i upozoriti: kao i većina teoretičara koji se kreću širokim prostorima i operiraju velikim brojem primjera, Kymlicka se ograničuje na malen broj činjenica i shematski ocrta slučajeve koje uzima za primjer te često zanemaruje detalje koji, međutim, mijenjaju smisao cijeloga slučaja koji se razmatra (primjer: način na koji on u pripovijest pretače pobunu Srba u Hrvatskoj – KYMLICKA, 63 – pokazuje se potpunim promašajem u usporedbi s detaljnim rekonstrukcijama i studijama kakve su BARIĆ i GOW). Problemi koji proizlaze iz ovakvoga metodološkoga postupka izlaze na vidjelo u slučaju diskusije koja se nedavno razvila na stranicama sarajevskoga časopisa *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* oko teksta jednoga od autora iz Kymlickainog zbornika, Pāla Kolstøa. Kolstø, ugledni stručnjak za etničke odnose u Istočnoj Europi i profesor Sveučilišta u Oslou, koji se u Kymlickainom zborniku pojavljuje kao autor zanimljive rasprave o korelaciji između teritorijalne autonomije i manjinskih prava u post-komunističkim državama, tiskao je u *Prilozima* iz 2004. godine svoju raspravu o uporabi zastava u novonastalim državama Istočne Europe, razmatrajući na nekoliko stranica i slučaj Bosne i Hercegovine. Na njegov je tekst reagirao u novom broju časopisa stanoviti Mesud Šadinlija, a Kolstø mu je odgovorio u istome broju. Prihvaćajući neke od primjedbi koje mu Šadinlija stavlja, Kolstø priznaje da je informacije za svoj tekst crpio s Interneta pa tako nije ni znao da je zastava o kojoj govori kao zastavi pojedinih postrojbi bošnjačko-muslimanske Armije BiH (zeleno-bijela s polumjesecom) zapravo službena zastava (islamiističke) Stranke Demokratske Akcije (KOLSTØ, 285 – bilo bi svakako zanimljivo vidjeti kako bi ovakav ugledni znanstvenik reagirao da netko napiše akademsku raspravu o bilo kojemu problemu u svezi s Norveškom, služeći se informacijama prikupljenim iz turističkih vodiča ili s internetskih stranica krajnje upitnoga kredibiliteta). Ono što je ovdje svakako najveći problem jest činjenica da rezultati raščlambi dobiveni kroz ovakav (ne-akademski) postupak često postaju podloga praktičnome djelovanju "međunarodne zajednice", pa nije ni čudo što je učinak toga djelovanja po pravilu suprotan od očekivanog.

¹⁴ Upravo je to kontekst svojedobne izjave Dobrice Ćosića prema kojoj se odredbama mirovnoga sporazuma iz Daytonu "prvi put u modernoj historiji uspostavlja osnova srpske države preko Drine" (citirano prema BARIĆ, 525).

¹⁵ O tome vidi precizne raščlambe Michaela Manna (MANN, 2004) koji etničko čišćenje, ne negirajući nespornu činjenicu da ono jest zločin, smatra gotovo neizbježnom propratnom pojavom konstrukcije "liberalno-demokratske nacionalne države".

¹⁶ Vidi ANČIĆ, 2001, 143-146.

čini i Mišić, a što J. Mrgić-Radojčić u svojim "Uvodnim razmatranjima" ovako pojašnjava: "Komparativno istraživanje srednjovekovne istorije Srbije i Bosne pokazalo se kao izuzetno plodonosno i metodološki potpuno ispravno, budući da su obe države ponikle iz zajedničkog temelja – jedne od najstarijih srpskih država koja je kod Konstantina Porfirogeneta imenovana kao *Krštena Srbija*"¹⁷. Ozbiljnoga komentara ovakvih stavova zapravo ni ne može biti jer je za dokazivanje postojanja te i takve Srbije od vremena doseljenja Srba potrebno ipak nešto više od (vremenski i prostorno) vrlo nepreciznih izričaja Konstantina VII. Porfirogeneta i silne želje srpskih povjesničara da povjeruju u svoje vlastite interpretacije tih izričaja. Uz takva razmatranja ostaje tek prostor za podrugljive poglede i veliki broj pitanja tipa: koliko je to "srpskih država" bilo kad je "Krštena Srbija" (svatko s iole znanja o srednjem vijeku bi napisao "krštena Srbija" – riječ je o pridjevu kojim jedan autor, bizantski car iz prve polovice 10. stoljeća, Konstantin VII. Porfirogenet, objašnjava razliku između *dvije* Srbije koje sam tako imenuje) bila "jedna od najstarijih"; ako je već i postojala, je li ta država bila "nacionalna država" s podanicima jedinstvenog i jednoobraznog identiteta (kako se taj identitet mogao širiti na velikom prostoru u uvjetima isključivo usmene komunikacije i vrlo niske razine društvene integracije), odnosno zašto su Srbi iz okvira tako zamišljene političke zajednice stvarali razne države ali se samo jedna od njih zvala Srbija; koliko je to Srba bilo kad su stvarali tako brojne države (kako li je mogla izgledati seoba stotina tisuća ljudi u 7. stoljeću, koju ovakvi i slični stavovi impliciraju – tko ih je organizirao, vodio i na koji način, kako su prelazili ogromna prostranstva koja dijele područje "nekrštene Bijele Srbije", daleko na sjeveru, i "krštene Srbije", ma gdje ona na području današnjih Srbije i Bosne i Hercegovine bila); kako je izgledalo to "ponicanje iz zajedničkog temelja" i kakvi su odnosi među raznim (srpskim) državama iz različitih vremenskih planova postojali (kada se, kako i zašto "krštena Srbija" raspala, na koje dijelove, i kako je uopće izgledala ta "država", o kojoj vrela sve do sredine 10. stoljeća ništa ne govore – za ovo posljednje odmah predlažem i rješenje zagonetke: možda je ta šutnja vrela dio protusrpske zavjere koja se vuče sve do naših dana i kojoj je vrhunac "agresija NATO-a" iz 1999. godine).

Problemi, međutim, s dokazivanjem povijesnih korijena srpstva ovih krajeva počinju kod Jelene Mrgić-Radojčić već na razini zemljopisnoga nazivlja. Njoj nije jasno, ili to bar ne može prihvatiti, da srednjovjekovni pojam Donji Kraji nema baš nikakve veze s današnjim nazivom Bosanska Krajina (transformacija zemljopisnih pojmova ima, međutim, dubokih i važnih uzročno-posljedičnih veza s promjenama sastava pučanstva na tome području od 16. stoljeća nadalje¹⁸). Stoga se ona upušta u etimološki promašaj izjednačavanja pojma Kraji, u značenju današnjega pojma "krajevi" (u srednjovjekovnoj latinštini uobičajeno *partes*, u ovom slučaju *partes inferiores*), s pojmom Krajina, u značenju pograničnoga područja (to bi u latinštini bili *confines* ili *limes*, no znakovito je da se iz srednjega vijeka poznate "Krajine" ne prevode na latinski, već se pojam zadržava kao zemljopisni naziv, a prevodi se tek u novome vijeku na njemački kao *Militär grenze*). Današnji pojam Bosanska Krajina vuče korijen iz vremena habsburško-otomanskih ratova, kad se nasuprot habsburškoj "Vojnoj Granici (Krajini)" na otomanskoj strani ukorijenio taj naziv u značenju vojne organizacije pograničnoga dijela Bosanskog pašaluka¹⁹. Priča je, međutim, o Krajima i Krajinama potrebna kako bi autorica mogla ustvrditi da je "poznato nekoliko krajina u srpskim srednjovjekovnim državama"²⁰, a među njima i Krajina u primorju između Neretve i Vrulje (ne Cetine, kako to u okviru svoga čednog znanja zamišlja autorica), koja je, ni više ni manje, no "pogranična oblast države Nemanjića prema Ugarskom kraljevstvu"²¹. Ovakvim se slijedom izvođenja zaključaka i onda izbora usporedivih slučajeva potvrđuje i utvrđuje, na jednoj strani, ono što je već ranije napisano – o tomu je, naime, već na isti način pisao i njen uzor, Siniša Mišić, kojemu je takvo pisanje donijelo nagradu u obliku položaja docenta na Filozofskom fakultetu u Beogradu – dok se na drugoj strani stvara prostor za novo osvajanje povijesnih srpskih prostora. Upletena u konstrukte narativa "škole" iz koje je ponikla, autorica se očito niti ne može zapitati što ako je to bila Krajina i prije države Nemanjića (koji su tim područjem vladali relativno kratko u prvoj polovici 13. stoljeća) i prije no što je krunidbenim činom u Biogradu 1102. godine dotadašnji ugarski vladar Koloman postao i kraljem Hrvatske (po shvaćanjima ne samo Jelene Mrgić-Radojčić Hrvatska je tim činom "nestala").

¹⁷ MRGIĆ-RADOJČIĆ, 22-23. Za isti postupak kod Mišića usp. ANČIĆ, 2001, 143.

¹⁸ O tome je davno i pouzdano, s vrsnim poznavanjem u prvome redu relevantnih otomanskih vrela, pisao (uzgred budi rečeno srpski povjesničar) Milan Vasić, no Jelena se Mrgić-Radojčić gradi nevještom kad citira tu raspravu, kao da uopće nije razumjela što tamo piše. Između ostaloga, Vasić je utvrdio i da se zemljopisni pojam Bosanska Krajina po prvi put javlja potkraj 16. stoljeća, u jednome zapisu iz 1593. godine vezanom uz pravoslavnu crkvu, čija se organizacija i hijerarhija širi u ovim krajevima s dolaskom novoga pučanstva (VASIĆ, 234).

¹⁹ Sliku toga pograničnog svijeta počinje u najnovije vrijeme posve novim bojama ocrtavati skupina povjesničara predvođena Dragom Roksandićem – usp. ROKSANDIĆ, te ROKSANDIĆ – MIMICA – ŠTEFANEK – GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ.

²⁰ MRGIĆ-RADOJČIĆ, 27. "Krajine" srpskih povijesnih narativa, u kojima se lako preskaču stoljeća i golemi prostori, izravna su misaona podloga "Republike Srpske Krajine" (kako se nazvao dio teritorija Republike Hrvatske pod okupacijom pobunjeničkih snaga u prvoj polovici 90-ih godina prošloga stoljeća). Pojam, pak, Krajina daleko je od toga da bi bio ekskluzivno vezan uz "srpske srednjovekovne države", kako bi se to dalo zaključiti iz načina na koji o tome govori autorica. Dovoljno je ovdje samo naznačiti da se taj pojam spominje i na dobro poznatoj Bašćanskoj ploči, spomeniku (za nevolju Jelene Mrgić-Radojković i svih onih koji dijele njezine stavove) pisanom u 12. stoljeću hrvatskim jezikom i glagoljicom te nastalom na otoku Krku. Tu taj pojam opisuje "pograničnu oblast (Hrvatskoga Kraljevstva) prema Njemačkoj" (BARADA, 13-16).

²¹ MRGIĆ-RADOJČIĆ, 28.

Posljedica je, pak, usmjerenja na nedokazivo dokazivanje srpstva nedostatak vremena i prostora za promišljanje realnih povijesnih problema, pa se stoga u ovakvim tekstovima i pojavljuju ordinarne bedastoće i besmislene tvrdnje. Tako se Jelena Mrgić-Radojčić čini da "epitet Donji (u nazivu Donji Kraji) oslikava nadmorsku visinu ove oblasti"²², koja je, a u to se može uvjeriti svatko baci li pogled na fizički zemljovid BiH, izrazito planinska (treba li uopće trošiti riječi na uvođenje koncepta "nadmorske visine" u mentalne sklopove srednjega vijeka). Njezin je uzor, s druge strane, u svome znanstvenom postupku (tamo gdje se nije bavio važnijom stvari, obranom srpstva) došao i do ovakve mudrosti: "Prednost života srednjovekovnih ljudi na prostorima Humske zemlje bile su u toploj klimi sa žarkim letima i blagim zimama, što im je više odgovaralo od kontinentalne klime, pre svega zato što nisu imali potrebe za toplijim odevanjem i grejanjem prostora u kojem se živi"²³. Pravi primjer (besmislenoga i neumjesnog) nacionalističkog diskursa predstavlja, međutim, tvrdnja Jelene Mrgić-Radojčić da je sredinom 10. stoljeća već spominjani bizantski car i pisac, Konstantin VII. Porfirogenet, Bosnu označio terminom "zemljica" (*horion* u grčkoj grafiji) zato "da označi odnos veličine teritorije Bosne prema obimu čitave Srbije, kojom je bila okružena sa svih strana"²⁴. Da Jelena Mrgić-Radojčić zapravo, a da toga vjerojatno i nije svjesna, govori samo i isključivo o današnjem vremenu i da taj diskurs tek zaodijeva u povijesno ruho, ponajbolje se vidi kad prijeđe na razmatranje pojedinih župa Donjih Kraja. U ta svoja razmatranja ona uključuje i tri županije koje nikad nisu pripadale Donjima Krajima – Vrbas, Sanu i Dubicu²⁵. Te su tri županije (a ne župe autoričina čednog znanja), između ostaloga, bile pokrivene mrežom crkvenih župa zagrebačke biskupije, što je pozdan znak da nikad nisu pripadale ni Donjim Krajima ni (pogotovu) srednjovekovnoj Bosni, no takvo bi objašnjenje razorilo očaravajuću jednostavnost tvrdnje da su svi krajevi u kojima Srbi danas žive "od početka srpski". Uz to, pučanstvo je ovih krajeva, bar koliko se to danas može utvrditi, govorilo ikavskim narječjem, pa se i jedan od tamošnjih

srednjovekovnih gradova nije zvao Levač nego Livač, a to što je "preživio pad bosanske države 1463. godine" ne znači ništa jer nikad i nije bio dio srednjovekovne Bosne²⁶. No, srednjovekovna je Bosna ovdje nazvana jer ona predstavlja već osvojeni dio "povijesnih srpskih zemalja", pa se smještanjem nekoga kraja unutar njenih granica to automatski pretvara u "povijesnu srpsku zemlju". Srednjovekovnu je, pak, Bosnu definitivno, po sudu srpskih povjesničara, u najnovije vrijeme "znanstveno" osvojio akademik Sima Ćirković, iz čijih razglabanja i diskursa i potječe ideja o Bosni okruženoj krštenom Srbijom²⁷. No, čak ni Ćirković nije govorio o potpunoj okruženosti jer je, citirajući za potporu svojim stavovima Konstantina VII. Porfirogeneta i dajući mu težinu punoga autoriteta, morao uvažiti to što ovaj govori o hrvatskim županijama na granicama Bosne. I upravo tu Jelena Mrgić-Radojčić čini pravi iskorak i "srpsku nacionalnu stvar" odvodi korak dalje vrlo jednostavnim, ali, očima upućena čitatelja, neukim i trapavim postupkom. U svojim razmatranjima, naime, o pojedinim županijama autorica uvijek kreće od najstarijega spominjanja u vrelima, odustajući od toga načela samo u slučaju županije Plive, upravo one koju car-pisac iz 10. stoljeća smješta u todobnu Hrvatsku²⁸.

Umjesto daljega raščlanjivanja ostalih više ili manje sličnih metodoloških postupaka koji se oslanjaju na maticu tradicije moderne srpske historiografije²⁹, a koje od teksta Jelene Mrgić-Radojčić čine klasični uradak u okvirima te i takve tradicije, po duhu istovjetan onome njezina uzora, Siniše Mišića, ukazao bih na jedno generalno pravilo koje se iz svega može ocrtati. Vrijedi, naime, uočiti kako se apetit dijela srpskih povjesničara za prvotnim (povijesnim) teritorijem povećava s udaljenošću tih autora od diskursa koji prevladava u suvremenom svijetu. Tako Stevan Pavlović, povjesničar koji živi i djeluje u Engleskoj (pa ga je, sukladno tomu, teško i locirati u srpsku historiografiju), lakonski ustvrđuje kako se srpsko ime "proširilo na one (Slavene) koji su se naselili u dolinama i basenima južno od Dunava, između reka Bosne i Ibra"³⁰. Pri tomu Pavlović,

²² ISTO.

²³ MIŠIĆ, 241.

²⁴ MRGIĆ-RADOJČIĆ, 29. Bilo bi svakako vrlo zanimljivo i poučno iz ovih razmatranja ekstrapolirati teorijska polazišta autorice o odnosu cjeline (Srbija) i jednoga njezina dijela (zemljica Bosna) kako ih ona vidi. Poučno bi također bilo rasvijetliti i transfer vlastite misaone matrice današnjega nacionaliste/povjesničara na autora koji je živio u prvoj polovici 10. stoljeća (riječ je o postupku koji je daleko od toga da bi bio ograničen samo na srpsku historiografiju).

²⁵ ISTO, 244-262.

²⁶ ISTO, 252. Bilo bi, opet, vrlo zanimljivo teorijski razmotriti što znači tvrdnja prema kojoj je *grad* "preživio" *pad države*.

²⁷ ĆIRKOVIĆ, 1998. Daleko bi odvelo podrobnije razmatranje načina na koji autor tretira podatke crpljene iz djela bizantskoga cara-pisca iz 10. stoljeća i dovodi ih u ovakvu ili onakvu vezu s činjenicama i odnosima iz 14. i 15. stoljeća (koje, inače, izvrsno poznaje). Valja samo konstatirati da se Konstantinov podaci tretiraju na takav način kao da je car-pisac doista izvrsno poznavao i suvereno vladao činjenicama koje ocrtavaju suvremeni politički krajolik dubokoga zaleda istočnojadranske obale u njegovo doba, što je u punoj suprotnosti s rezultatima ozbiljnih rasprava. S druge strane, u raspravi se jasno razaznaje diskurs osvajanja povijesnoga prostora kao refleksija aktualnoga okruženja (iako je rat odavno gotov), što se, primjerice, jasno zrcali kad autor o BiH (koja tada već uvelike funkcionira kao zasebna država) govori kao o "nekadašnjoj jugoslovenskoj republici Bosni i Hercegovini" (ISTO, 31).

²⁸ MRGIĆ-RADOJČIĆ, 193. Svakako bi bilo zanimljivo saznati je li, i ako jest, kako je na ovu trapavost u "montaži" reagirao S. Ćirković, koji je bio i član povjerenstva na obrani magistarske radnje ali i jedan od recenzenata knjige.

²⁹ O društvenim okolnostima nastanka te historiografije i oblikovanja njezine tradicije u krilu srpskoga nacionalizma već sam pisao upravo na stranici *Statusa* – usp. ANČIĆ, 2004, 66-67.

³⁰ PAVLOVIĆ, 11.

a na to doista treba posebno upozoriti, ne tvrdi da su Srbi kompaktno naselili taj veliki prostor, već da se njihovo *ime* proširilo na pučanstvo tih krajeva, što je u punom skladu s današnjim stanjem znanja o ranosrednjovjekovnim etničkim zajednicama. Mnogo bliži tradiciji lokalnoga diskursa, Sima Ćirković, u knjizi namijenjenoj svjetskome tržištu i izvorno objavljenoj kod uglednoga nakladnika Blackwell Publishing Ltd., ipak se ne može suzdržati da *područje naseljavanja* Srba znatno ne proširi, pa neodređeno govori o “srpskom plemenu u kraškim poljima između dinarskog masiva i jadranske obale”, ali zato na priloženom zemljovidu svoju “Krštenu Srbiju” širi do Vrbasa i Cetine na zapad, odnosno Save na sjever i Jadrana na jug, prisiljen priznati da njegov omiljeni (i selektivno korišteni) autoritet, Konstantin VII. Porfirogenet, izriječom u Hrvatsku smješta županije Plivu, Livno i Imotu (Imotski)³¹. Valja pripomenuti – Ćirković zna da će knjiga biti prikazivana i da će to raditi netko s minimumom potrebnoga znanja, pa zato iskazuje neku vrst samokontrole i mašti pušta na volju tek tamo gdje sačuvana vrela ne daju izravnih protudokaza za njegove tvrdnje. U knjizi lokalnoga domašaja i namijenjenoj domaćoj publici koju treba još jednom uvjeriti da su područja na kojima danas žive Srbi “oduvek” bila “njihova”, Jelena Mrgić-Radojčić više ništa ne stoji na putu proizvoljnoga zamišljanja povijesti. Misaona se podloga njezina pothvata, uz malo karikiranja, može ocrutati ovako: tko bi se od Srba usudio negativno reagirati na autoričina dostignuća u povijesnom osvajanju prostora za te iste Srbe, a ako netko drugi i reagira, to ionako nije važno jer će to biti automatski denuncirano kao “antisrpska rabota” i dio šire antisrpske zavjere.

Krećući se dakle u ovakvome diskursu, koji gotovo da ni u čemu ne korespondira s modernom historiografijom, autori poput S. Ćirkovića i J. Mrgić-Radojčić (ali i cijele škole koja se kroz njihovo djelovanje uporno reproducira) više nalikuju klasičnome nacionalistu, kako ga opisuje Anthony Smith, nego profesionalnome povjesničaru³². Uspoređujući nacionalistu s arheologom, Smith, naime, zaključuje da on “smješta (ipak ne treba zaboraviti: zamišljenu – op. M.A.) zajednicu u njezino povijesno vrijeme te na taj način stvara simboličku i kognitivnu osnovicu za tu zajednicu”, odnosno “fiksira i smješta zajednicu u prostoru”³³. To definiranje vremenskoga i prostornoga okvira zajednice dobiva, međutim, na težini uzmu li se u obzir vrlo određene okolnosti – onaj dio srpske historiografije o kojemu

je ovdje riječ to radi, vjerojatno, instinktivno i unutar *habitus* “nacionalnih delatnika”, koji definira cijeli jedan “društveni mentalni krajolik”. Pojam *habitus* ovdje koristim u značenju koje mu pridaje Pierre Bourdieu, prema kojemu je to (ponešto pojednostavljeno): **samoregulirajući sklop u ljudski um duboko usađenih predispozicija koji omogućuje**, s jedne strane, **valoriziranje i interioriziranje iskustva**, a s druge strane i na temelju toga, **reguliranu improvizaciju u djelovanju, u skladu sa zahtjevima objektivnih mogućnosti toga djelovanja**³⁴. Masovna reprodukcija dijelom tipiziranoga *habitus*, kroz proces sekundarne socijalizacije (obrazovanja), stvara “mentalne društvene krajolike” unutar određenih društvenih grupa (primjerice: “srpski povjesničar – nacionalni delatnik”) koji onda određuju mogućnosti i dosege pojedinčeve percepcije i obrade prikupljenih informacija³⁵. U takvu kontekstu moguće je pretpostaviti da, primjerice, Siniša Mišić i Jelena Mrgić-Radojčić (i njihovi recenzenti) uopće “nisu vidjeli”, odnosno da su nesvjesno ignorirali ili smatrali nevažnim informacije koje proturječe njihovim “otkrićima” i stavovima koji iz tih “otkrića” proizlaze. Istodobno se to, međutim, događa u očekivanju trenutka u kojemu će biti moguće ostvariti zamisao o izdvajanju Republike Srpske iz Bosne i Hercegovine. Nije teško naslutiti da će taj trenutak, u mašti “nacionalnoga delatnika”, onda otvoriti *grand finale* nacionalne povijesti, obnovu “zlatnoga doba” kroz rekonstrukciju prvotne zajednice i vraćanje (zamišljenim) korijenima. Pri svemu ovome, na razini svjesnoga artikuliranja stavova za koje se predmnijeva da će u širenjem okruženju biti prihvaćeni, S. Ćirković smatra da “razdvojenim delovima srpskog naroda ne predstoje ‘borbe za oslobođenje i ujedinjenje’, već zadatak da obnove pokidane veze sa susedi- ma, evropskom i svetskom zajednicom, da povrate sposobnost recepcije onoga što se u savremenom svetu stvara za dobro i napredak ljudskog roda”. U kolikoj je mjeri to u suprotnosti sa stvarnim ponašanjem i diskursom (namijenjenim domaćoj uporabi) čiji su sastavni dijelovi: potpis, 1991. godine, na peticiju za obustavu bombardiranja Dubrovnika (ali ne i ostalih hrvatskih gradova, jer je Dubrovnik “važan i za Srbe i za Hrvate”, dok su ostali gradovi važni, valjda, samo za Hrvate); izričaj “bivša jugoslovenska republika Bosna i Hercegovina” u tekstu iz 1998. godine; konačno, produciranje, kroz cijelo to vrijeme, “povjesničara” kakvi su Siniša Mišić i Jelena Mrgić-Radojčić (oboje s ponosom ističu udjel S. Ćirković u svome znanstvenom formiranju, u oba slučaja je on doista bio član povjerenstva pred kojim

³¹ ĆIRKOVIĆ, 2004, 14-16.

³² Ovdje svakako valja upozoriti na jedan primjer koji moguće ocrta način na koji sebe doživljavaju ovakvi autori. U knjizi u kojoj objavljuje dva “razgovora” s još jednim poznatim srpskim povjesničarom/nacionalistom, Vasilijem Krestićem, Miloš Jevtić svoga sugovornika naziva “nacionalni delatnik”, što Krestić, koji se inače brani da nije nacionalist, jednostavno prihvaća (JEVTIĆ, 138 i d. za odbijanje naziva “nacionalist”, te 201, za prihvaćanje formulacije “nacionalni delatnik”).

³³ SMITH, 176.

³⁴ BOURDIEU, 78 i d.

³⁵ O načinu na koji “mentalni društveni krajolici” definiraju društvene grupe raspravlja ZERUBAVEL, 49 i d.

su branili svoje radnje a potom i recenzent njihovih knjiga) ostaje na prosudbu samome autoru³⁶.

Put od ovakvoga “znanja” koje stvara akademski “nacionalni delatnik” do javnoga diskursa previše je složen da bi ga se ovdje detaljnije razlagalo, pa je dovoljno naznačiti da je to “znanje” stvarna podloga, “simbolička i kognitivna osnova” toga diskursa. To praktično znači da je, posredovano i pojednostavljeno (marom publicista, novinara, pisaca udžbenika te nastavnika i profesora povijesti u osnovnim i srednjim školama) za odašiljanje kroz medije komunikacije koji podrazumijevaju publiku masovniju od čitatelja magistarskih i doktorskih radnji, to “znanje” uključeno u **predodžbu o Republici Srpskoj kao izvornoj i “vekovnoj srpskoj zemlji”**. Ono osigurava, na prvi pogled nerazumljivo pa i zaprepašujuće, masovno prihvaćanje i usvajanje zemljopisnoga naziva koji se niotkuda pojavio 1992. godine, u trenutku kad je cijela jedna društvena (jugoslavenska) zbilja, građena, dograđivana i prepravljana preko sedamdeset godina odjednom nestala³⁷. No, istini za volju valja svakako primijetiti da se to “znanje” ne ukorjenjuje tako lako. Dva primjera iz neposredne komunikacije to, na anegdotalnoj razini, mogu kako tako ilustrirati. Novinar jedne televizijske postaje iz Banja Luke, čijom sam dobrotom i došao u posjed knjige Jelene Mrgić-Radojčić, u razgovoru o toj knjizi svoj je komentar ograničio na stav: “jesmo Srbi i to je (Republika Srpska) naše, no ipak ne možemo baš toliko iskrivljavati povijest”. Primjer drugi: student kojemu predajem u Zagrebu, a koji je stjecajem okolnosti slušao predavanja već spominjanoga Milana Vasića na jednoj visokoškolskoj instituciji u Banja Luci, pripovijedao mi je kako je profesor stalno na predavanjima upozoravao studente da “ovi novi” historičari “izmišljaju povijest” u novom (hiper)nacionalnom ključu. Uzimajući u obzir mogućnost da je sve to bilo izrečeno u razgovoru koji se, s ne-pripadnikom zajednice, vodi drugačije no u dnevnoj komunikaciji (nacionalno) homogenoga okruženja, ipak se jasno dadu razaznati dvojbe i pukotine u naoko monolitnoj novoj slici realnosti i načina na koji je ona povijesno generirana.

Bilo bi krajnje pogrešno kad bi čitatelj pomislio da se sve rečeno odnosi isključivo na Srbe i cijelu srpsku historio-

grafiju. S jedne strane, nedvojbeno **nisu svi srpski profesionalni (akademski) povjesničari istodobno “nacionalni delatnici”** na način koji je upravo ocrtan. Bilo kakav pokušaj kvantifikacije u tome smislu bio bi, bez detaljnih i pouzdanih istraživanja, potpuni promašaj. S druge strane, **nacionalni se “radnici” i “djelatnici” lako mogu raspoznati i među hrvatskim i bošnjačko-muslimanskim povjesničarima**. Poznajući relativno dobro samo aktualnu hrvatsku historiografiju³⁸, mogu zaključiti da se takav *habitus* sve više smatra neprihvatljivim i nelegitimnim te izaziva zazor i podrazumijeva stanovitu mjeru isključivanja, utemeljenoga na profesionalnoj etici a ne na iz političke sfere dobivenim “direktivama” (iako ni ovo drugo ne treba još posve isključiti). U BiH, međutim, koliko se može nazrijeti iz pozicije “vanjskoga” promatrača, diskurs profesionalnih (akademskih) povjesničara još je uvijek, pod utjecajem širih društvenih i političkih prilika, pretežito u registru nacionalnog (nacionalističkog). U tome ključu svakako valja tumačiti **pozadinu (većega dijela) prakse skraćivanja naziva Bosna i Hercegovina u Bosna**, od čega sam i pošao, **kao izraz bošnjačko-muslimanskog nacionalističkoga diskursa koji je od početka 90-ih izašao iz faze korištenja “strategije slabih” te**, bar na jednom dijelu teritorija BiH, **postao dominantan a time i mnogo agresivniji**³⁹. Takvo je skraćivanje i insistiranje na njemu u javnom diskursu, kad ima naznačenu pozadinu, **posve jednako uporabi pojma Srpska jer iskazuje želju za dominacijom i što je moguće većom monopolizacijom društvene moći**, što se onda obrazlaže historijskom argumentacijom i zahtjevom za tobože “normalnom zemljom”. Na prvi se pogled može činiti da **zahtjevi za “jedinstvenom i normalnom zemljom”**, što podrazumijeva odricanje legitimacije nacionalnom (nacionalističkom) diskursu Hrvata i Srba, a koji dolaze iz bošnjačko-muslimanske političke i intelektualne elite, ciljaju na istu stvar o kojoj govore međunarodni čimbenici. Usporedi li se, naime, ono što sam kao određenje djelovanje tih međunarodnih čimbenika ilustrirao riječima M. Pricea o želji za stvaranjem “bosanskog nacionalnog (državnog) identiteta”, doista se čini da se radi o istim stvarima. No, **dok bošnjačko-muslimanski diskurs podrazumijeva dominaciju**, uobličenu u zamisao o “temeljnog narodu” koji je osnova države

³⁶ Za citirane riječi kojima zaključuje svoje najnovije djelo (ponovno naglašavam, namijenjeno u prvome redu publici izvan Srbije) usp. ĆIRKOVIĆ, 2004, 298. Strategija, vjerojatno nesvjesna, dvostrukoga lica – jednoga okrenutog domaćoj publici, a drugoga namijenjenog komunikaciji s vanjskim svijetom – pokazuje se uspješnom, kako to dokazuje činjenica da austrijski povjesničar Ulf Brunnbauer upravo S. Ćirkovića, zajedno s R. Mihaljčićem (ta-kođer članom povjerenstva na obrani radova S. Mišića i J. Mrgić-Radojčić, i recenzentom njihovih knjiga) smješta u vjesnike promjena u historiografiji jugo-istočne Europe, “nezadovoljne posljedicama politike i instrumentalizacijom političkog povjesničarenja” (BRUNNBBAUER, 441). Ovakav postupak ne bi trebao čuditi jer se, kao i većina loše informiranih stranaca koji stvari promatraju “izvana”, Brunnbauer oslanja na jednostrane informacije svojih “nutarnjih” informatora. Pri tomu je očito nesvjestan da u toj komunikaciji, između ostaloga, postaje oruđe u strategijama obračuna na sceni koje nije stvarni dio, pa su i informacije koje dobiva manje realno zrcalo stvarnosti a više percepcija jedne od “strana u sukobu”. To se jasno osjeti i u njegovu prikazu hrvatske historiografije, nastalom na informacijama dobivenim iz zatvorenoga kruga povjesničara vezanih specifičnim klijentelističkim vezama za jednu vrlo određenu političko-interesnu skupinu.

³⁷ Proces destrukcije društveno konstruirane zbilje bivše Jugoslavije s kraja 80-ih i početka 90-ih godina, odnosno posljedice koje je ta destrukcija, zajedno s nespretnom i istodobno provedenom rekonstrukcijom, imala, mogu se sada precizno sagledati na jednom ograničenom prostoru (teritorij koji su pobunjeni Srbi u Hrvatskoj držali pod svojim nadzorom) temeljem minuciozne i multidimenzionalne raščlambe relevantnih vrela predočene u naj-novijem djelu Nikice Barića (BARIĆ).

³⁸ Prilično preciznu sliku te historiografije, i ipak bitno različitu od onoga što u skici utemeljenoj na lošim informacijama donosi Brunnbauer, čitatelj može steći uvidom u zbornik rasprava i diskusija s jednoga skupa održanog još 2002. godine. Usp. LIPOVČAN – DOBROVŠAK (ur.).

³⁹ Ovakav se razvojni put jasno daje razabrati i iz kratke raščlambe predočene u KASAPOVIĆ, 140 i d., iako sama autorica konzekvence svoga razlaganja ne dovodi do kraja.

i identiteta koji iz nje proizlazi (pa su susljedno tomu i pripadnici toga naroda glavni korisnik blagodati koje ta država pruža), **dotle je ideja o jedinstvenom "nacionalnom (državnom) identitetu" ukotvljena u zasade liberalne demokratske političke kulture s težištem na pravu pojedinca, čija bi europska dopunjena inačica trebala biti ideja "konsocijacijske demokracije"**⁴⁰. Ovako ocrtana **površna sličnost ciljeva** stvara u razdoblju nakon 1995. godine atmosferu u kojoj su krugovi bošnjačko-muslimanske političke elite, i to onoga njezina nacionalističkog segmenta, glavni saveznik međunarodnih čimbenika. No, **to je savezništvo krhko i na dulju stazu neodrživo**, zbog temeljnih ideoloških razlika. Čini se da je ovdje moguće zazvati **primjer isto tako krhkog i neodrživog savezništva tih istih nacionalističkih krugova i međunarodne mreže islamskih terorista** (izvrsno prikazano u već spominjanoj knjizi E. Kohlmann), za koje je nacionalizam, makar on bio dijelom utemeljen i na islamu, jednostavno neprihvatljiv. Ostaje kao nepoznanica samo to do kada će to krhko i nestabilno savezništvo trajati.

***

Ako je učestalo skraćivanje naziva Bosna i Hercegovina u Bosna u javnom diskursu rezultat promjena društvene atmosfere, odnosno sve agresivnijega nastupa bošnjačko-muslimanskoga nacionalizma, **ostaje vidjeti tko su i zašto "branitelji" punoga naziva zemlje**. Osim maloga broja onih koji se drže ustaljenih normi slijedom mentalne inercije i nemogućnosti brze prilagodbe, a u situaciji u kojoj (sve do ovoga trenutka) srpski nacionalisti uz Republiku Srpsku ne žele ni čuti za Bosnu i Hercegovinu⁴¹, službeni je naziv zemlje dobio zagovornike na posve neočekivanoj strani. Naime, **kao što u sklopu strategija za ostvarenje svojih ciljeva primjenu liberalnih prava pojedinca traže najžešći bošnjačko-muslimanski nacionalisti** (a pridružuju im se, čak, i klasični islamisti), **tako je službeni naziv BiH postao uporište otpora hrvatskog nacionalističkog diskursa**. Riječ je o velikom "ideološkom pre-

okretu", u objašnjenju kojega valja poći od toga da je početkom 90-ih godina prošloga stoljeća, a potom i tijekom rata u prvoj polovici toga desetljeća, taj nacionalistički diskurs (oslonjen i na prilike u susjednoj Hrvatskoj) prošao kroz agresivnu fazu, obilježenu učestalom uporabom naziva Herceg-Bosna. U vrijeme kada je trodijelna (umjesto dvodijelne, koja je naknadno provedena) podjela BiH izgledala vrlo realnom opcijom⁴², taj je zemljopisni naziv, s tradicionalnim uporištem u hrvatskome diskursu, trebao "pokriti" hrvatski udio u budućoj podjeli.

No, potkraj 90-ih i početkom 21. stoljeća bitno se mijenja ukupna politička ali i društvena atmosfera, što se u prvome redu odnosi na izrazito sužavanje prostora za nacionalistički diskurs u Hrvatskoj. Uz to dolazi i pritisak "međunarodnih čimbenika", koji prateći "liniju najmanjega otpora" svoju učinkovitost u suzbijanju "etničke lojalnosti" dokazuju rezultatima postignutim upravo u hrvatskom miljeu kao najslabijem. Konačno, u projekciji budućih scenarija vrlo se realnom, pogotovu u svjetlu svega što je dosad rečeno o reprodukciji srpskoga nacionalističkog diskursa, čini mogućnost da, **nakon provedenoga referenduma o odcjepljenju Republike Srpske, današnja Federacija Bosne i Hercegovine (eventualno čak i kao "Bosna") postane nacionalna (to jest "normalna") država Bošnjaka-muslimana**. U tome bi slučaju Hrvati, od "konstitutivnoga elementa" s bar nekim mehanizmima zaštite kolektivnih prava, bili svedeni na kategoriju nacionalne manjine bez bilo kakvih mehanizama zaštite tih istih prava. Nedvojbeno **vrlo omiljena i vrlo crna projekcija budućnosti hrvatskih nacionalista** (ali ne samo njih), ovakav je scenarij stvarno tek jedan od realno (vrlo) mogućih. Izvedeći ga do krajnjih konzekvenci, moguće je pretpostaviti da bi od četiri moguće opcije koje se, prema razlaganju Willa Kymlickae, otvaraju u ovakvim situacijama⁴³, hrvatska politička elita mogla odlučiti za dvije – na jednoj bi strani došlo do masovnoga iseljavanja iz sadašnjih hrvatskih enklava (Žepče, Lašvanska dolina, Kiseljak itd.) u Hrvatsku i dalje u treće zemlje, dok bi na drugoj strani kompaktna podru-

⁴⁰ Usp. SCHÖPFLIN, 2001, te svojevrsni "obrat" (prije svega u domeni raščlambe stavova i pogleda bošnjačko-muslimanske političke i intelektualne elite) koji se zrcali u najnovijem djelu zagrebačke politologinje M. Kasapović (KASAPOVIĆ), koja prilike u BiH razmatra upravo iz kuta zastupnika ideje o "konsocijacijskoj demokraciji" kao izlazu iz duboke društvene i političke krize.

⁴¹ U javnom diskursu kako u Republici Srpskoj, tako i u Srbiji i Crnoj Gori, naziv je Bosna i Hercegovina rezerviran samo za onih 51% teritorija zemlje koji ne ulazi u RS. To ide tako daleko da se, primjerice, na deklaracijama različitih proizvođača koji dolaze iz Srbije, ili Crne Gore, posebno navode uvoznici "za Republiku Srpsku", a posebno "za Bosnu i Hercegovinu", pa se i na taj način podržava uvjerenje da je riječ o različitim zemljama, ali i državama (ovdje se sada valja prisjetiti izričaja: "bivša jugoslavenska republika Bosna i Hercegovina", koji pravo značenje dobiva tek u tome kontekstu).

⁴² **Ideja trodijelne podjele bila je agenda svih razgovora o uređenju unutarnjih odnosa, a kasnije o završetku rata u BiH do konca 1993. godine**, kada se SAD, po svemu sudeći u strahu od ukorjenjivanja islamske međunarodne terorističke mreže na ovome prostoru, počinju upletati u stanje i odnose na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali i Hrvatske (ovo se čini zasad najuvjerljivijim objašnjenjem političkoga zaokreta američkoga predsjednika B. Clintona, koji je 1993. godine zastupao stav o nemiješanju u sukob kojim dominiraju "stare mržnje", utemeljen na knjizi D. Kaplana, a potom potkraj iste godine postao zagovornik aktivne i radikalne američke intervencije). Prvi koraci američke administracije, u smislu sondiranja terena i postavljanja novih okvira odnosa (prije svega, davanja garancija Hrvatskoj za očuvanje međunarodno priznatih granica, a potom i bitnoga ograničavanja islamske struje na račun one nacionalističke među Bošnjacima-muslimanima), dadu se jasno razabrati iz poruka koje su tadašnjem hrvatskom predsjedniku prenosili hrvatski diplomati koji su sudjelovali u radu "Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji", a koje su dobivali od američkih dužnosnika. Cijelu sliku izvrsno ocrtavaju (vrlo selektivno) objavljeni transkripti razgovora hrvatskoga Predsjednika – usp. primjerice LUCIĆ II, 28 i d., za situaciju u kojoj C. Redman, preko M. Akmadžića, K. Zubaka i M. Žužula, na početku 1994. godine šalje prve takve poruke, odnosno za način na koji na njih reagira F. Tuđman. Uvid u cjelinu razgovora vođenih kod hrvatskoga predsjednika, kad bude moguć, svakako će ovu sliku produbiti ali ne i bitno izmijeniti.

⁴³ To su: a/ masovna emigracija, posebice u slučaju ako postoji prosperitetna i prijateljska zemlja u susjedstvu; b/ prihvaćanje novoga stanja i pokušaj integriranja u većinsku kulturu; c/ traženje teritorijalne samouprave s ciljem stvaranja vlastitih gospodarskih, političkih i obrazovnih institucija; d/ prihvaćanje trajnoga stanja društvene marginalizacije u nekoj vrsti samoizolacije – KYMLICKA, 22.

čja naseljena Hrvatima, a na granicama s Hrvatskom (Hercegovina i Posavina), tražila teritorijalnu autonomiju, koja bi u sljedećoj fazi mogla okončati odcjepljenjem i pripajanjem Hrvatskoj.

Kako bi se, međutim, dobila stvarna perspektiva mogućih pravaca razvoja prilika, može se ovdje ocrtati, na prvi pogled, nevjerojatan, iako stvarno (u nedostatku čvrstih činjeničnih pokazatelja) **realističan alternativni scenarij bosanskohercegovačke verzije "konsocijacijske demokracije"**. Naime, u projekciji se budućnosti valja osloniti i na one rezultate rata koji još nisu dobili snagu službene potvrde, ali su pozornom promatraču jasno vidljivi. Jedan od takvih je **i izrazita promjena demografskih trendova**, koji su svojedobno i bili jedan od najvažnijih "pozadinskih" razloga za izbijanje rata. Ta se promjena demografskih trendova zrcali u činjenici da je prekinut izraziti trend rasta bošnjačko-muslimanske populacije, kao što su i realni brojevi pokazatelji udjela pojedinih nacionalnih skupina u ukupnoj populaciji bitno promijenjeni. U početku rata nesuzbijano, a kasnije gotovo posve nekontrolirano nasilje na područjima koje su okupirale (nove) srpske vlasti, rezultiralo je etničkim čišćenjem koje je bošnjačko-muslimansku populaciju iz istočne i zapadne Bosne, odnosno istočne Hercegovine, usmjerilo podjednako prema, uglavnom, gradskim naseljima središnjih dijelova BiH, s jedne, i zapadnoeuropskim zemljama i SAD, s druge strane (ostatak Bošnjaka-muslimana iz dijela Hercegovine krenuo je istim putem nešto kasnije, pod teretom ovaj put hrvatskoga nasilja). To je nasilje pokrenulo i hrvatsku populaciju zapadne Bosne i usmjerilo ju, opet podjednako, na teritorij Republike Hrvatske i u treće zemlje, da bi naknadno, od sredine 1993. godine, nasilje na teritorijima pod kontrolom vlasti iz Sarajeva također pokrenulo hrvatsku populaciju iz središnjih dijelova Bosne (taj je val jednim dijelom zaustavljen u Hercegovini, jednim se dijelom prelio u Hrvatsku, dok je dio tih ljudi završio u trećim zemljama – brojevi su ovdje još uvijek potpuna nepoznanica). Posebice se, međutim, važnim u domeni demografskih trendova i s time u svezi projekcija budućnosti čine rezultati etničkoga čišćenja Bošnjaka-muslimana. S jedne je strane, naime, masovni odlazak u zapadnoeuropske zemlje i SAD u kratkome vremenu stvorio relativno veliku dijasporu, koja već danas prihvaća i daje logističku potporu novome valu emigranata što BiH sada napuštaju zbog ekonomskih razloga. S druge strane, premještanjem ruralne populacije iz

istočne, i nešto manjim dijelom, iz zapadne Bosne u gradska naselja mijenjaju se stubokom i kulturne navike, između ostaloga i one vezane uz biološku reprodukciju, odnosno broj djece u obitelji. Dok je, naime, na selu svako dijete, čak i na kraju 20. stoljeća, još uvijek bilo gledano kao **"par radnih ruku više"**, dotle se u gradu na svako novo dijete gleda kao na **"usta više"**, pa se uslijed toga znatno smanjuje broj djece po obitelji. Kumulativni se učinak svih ovih promjena još uvijek ne može preciznije prosuđivati, a to će biti moguće tek nakon što se na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine obavi popis pučanstva (u sklopu desetogodišnjih ciklusa popisa, ustaljenih za postojanja bivše Jugoslavije, popis je trebao biti obavljen još 2001. godine). Indikativno je, međutim, da **otpor provođenju popisa dolazi iz bošnjačko-muslimanske političke elite**, kojoj je, i s ograničenim podacima kojima raspolaže, posve **jasno da o nekadašnjoj izrazitoj relativnoj većini (44%) i eventualnom brzom dosizanju natpolovične većine u cijeloj BiH više nema ni govora**. U tome sklopu valja sada uzeti u obzir da su i Srbi (možda ne od samoga početka rata) bili objekt nesmiljenoga nasilja (i opet, možda ne u istoj mjeri organiziranog, kao Bošnjaci-muslimani i Hrvati, ako ništa drugo već i zbog činjenice da druge dvije strane nisu kontrolirale teritorij i prilike na isti način) usmjerenoga na etničko čišćenje te su u velikom broju i napuštali krajeve u kojima su dotad živjeli, odlazeći u Republiku Srpsku, Srbiju, Crnu Goru, ali i u treće zemlje. Konačni je, pak, rezultat migracijskih i demografskih gibanja tijekom 90-ih za srpsku populaciju u BiH ipak bitno drugačiji. Jedan od važnih razloga je i činjenica da se veliki broj Srba iz Hrvatske nakon 1995. godine našao upravo u Bosni i Hercegovini⁴⁴, što je svakako utjecalo na bitnu promjenu u ukupnome omjeru nacionalnih populacija. Drugim riječima, ne bi smjelo za nikoga predstavljati iznenađenje **ako budući popis** (pod uvjetom da bude proveden prije eventualnoga odcjepljenja Republike Srpske) **pokaže mnogo ravnopravniji brojevi odnos Bošnjaka-muslimana i Srba u cijeloj Bosni i Hercegovini**. Nova demografska stvarnost, kao rezultat rata, i golemi politički kapital u obliku Republike Srpske, mogu srpskoj političkoj eliti donijeti u budućnosti posve novu društvenu poziciju ovladavanja polugama moći u mjeri u kojoj bi čak presudno kontrolirali BiH kao cjelinu. **U takvoj novoj perspektivi čak bi se i postupak odcjepljenja (sa ili bez ujedinjenja s "maticom") toj istoj eliti mogao ukazati u manje privlačnome svjetlu od očuvanja stečenih pozicija**.

⁴⁴ Dio složenoga problema srpskoga egzodusa iz Hrvatske, onaj naime koji se odnosi na zbivanja iz ljeta 1995. godine, detaljno razlaže BARIĆ, 533-567. Konačni je, pak, rezultat toga petogodišnjeg egzodusa činjenica da se tijekom 90-ih praktično broj Srba u Hrvatskoj smanjio za *dvije trećine* u odnosu na situaciju zabilježenu popisom iz 1991. (to, ipak, zvuči bitno drugačije no Barićeva formulacija "više od polovine" – BARIĆ, 567). Goli brojevi izgledaju ovako: 1991. godine u Hrvatskoj je živjelo 581 663 Srba, a 2001. godine bilo je na istome teritoriju 201 631 Srba – BARIĆ, 566. Radi se dakle o razlici od ravno 380 000 ljudi, a ako se uzmu u obzir i oni koji su se u sklopu popisnih kategorija iskazali kao "Jugoslaveni", a kasnije su svoj identitet iskazivali kao Srbi, broj Srba koji su napustili Hrvatsku penje se na više od 400 000 ljudi, što je opet bitno različito od podatka hrvatskih vlasti iz 2000. godine o "oko 300 000 Srba" koji su zemlju napustili od 1991. godine. Bilo kakva realistična prosudba o broju onih koji su se "zaustavili" u BiH još je uvijek, bez podataka iz vrela vlasti Republike Srpske, van domašaja čak i "učenoga nagađanja", no zacijelo je takvih ipak bilo jako puno. Vrijedi ovdje svakako primijetiti: zamka nacionalističkoga diskursa i misaonoga sklopa desensibiliziranja za "drugog" koji on producira svodi se na to da se u ovakvim golim brojevima – "400 000 Srba" – vidi 400 000 replika Mile Martića, Radovana Karadžića ili Ratka Mladića (*mutatis mutandis*, važi za sve nacionalne kategorije koje nacionalistički diskurs proizvodi kao "drugog"), umjesto živih i različitih individua s beskrajinim nizom osobnih tragedija.

U ovako, dakle, promijenjenim uvjetima koji otvaraju posve novi i široki spektar mogućih scenarija budućnosti **hrvatski se nacionalizam sve više utječe "strategiji slabih" i defanzivnim taktikama**, u koje svakako valja smjestiti i **insistiranje na punome nazivu Bosne i Hercegovine**. U sklopu tih defanzivnih taktika unutar suženih mogućnosti djelovanja sada se reljefnije pojavljuje i preciznije ocrtava vezivanje jednoga dijela hrvatske populacije u BiH za "hercegovački" identitet, u značenju koje bitno nadilazi samo regionalnu oznaku. Iako to vezivanje nije do sada uobličeno u cjeloviti povijesni narativ, njegovu se pojavu može pratiti još od početka 90-ih godina i vremena prisvajanja povijesnoga lika hercega Stjepana Vukčića Kosače (tako je bivši "Dom kulture" u hrvatskome dijelu Mostara postao "Kosačin dom"). S time onda u svezi stoji i poziv na tradicije srednjovjekovne "Hercegovine" (u doba dok je Mostar funkcionirao kao potpuno podijeljeni grad njegov je hrvatski dio kao grb koristio srednjovjekovni grb Kosača, odnosno "Hercegovine"), ili u novije vrijeme na tradicije srednjovjekovne Humske zemlje. Stoga se čini uputnim ovdje bar kratko naznačiti što je povijesna stvarnost pojmovna Humska zemlja i Hercegovina.

O Humskoj zemlji, njezinim tradicijama i obliku identiteta koji se iz njih razvio već sam opširnije pisao⁴⁵, pa ću ovdje samo ponoviti najvažnije stvari. Kao politički zasebna cjelina, doista ničim vezana uz suvremenu Bosnu, odnosno bosansku Banovinu, **Humaska je zemlja** (u teritorijalnome je smislu taj pojam bitno drugačiji od današnje Hercegovine – on uključuje grubo ocrtan, u smjeru zapad – istok, područje od Vrulje i velike okuke rijeke Cetine do dubrovačkoga zaleđa, uključivo i Stolac, s obalnim pojasom do Pelejšca; u smjeru jug – sjever Humaska se zemlja prostirala od obale Jadrana do gornje Neretve i Konjica) **funkcionirala kao kneževina sve do 1326. godine** (za razdoblje za koje raspoložemo s potpunijim vijestima iz vrela, što znači od polovice 12. stoljeća nadalje, zna se da je knez priznavao seniorska prava ugarsko-hrvatskoga kralja, a kraće vrijeme u 13. stoljeću i srpskoga kralja). Nakon što je te godine tadašnji bosanski ban Stjepan IV. (iako je doista bio četvrti ban s tim imenom, u literaturu je ušao i do danas se održava kao Stjepan II.) osvojio zemlju, ona je formalno **prestala biti samostalna kneževina** ali je i nadalje, posve u skladu sa srednjovjekovnim shvaćanjima i načinom funkcioniranja srednjovjekovnih država, **zadržala stanoliti oblik zasebnoga političkoga života i sve elemente ranijega uređenja**. To se u prvome redu odnosi na jednu vrst predstavničkoga tijela kojemu je najvažnija funkcija bila ona sudbena ("**humski stol**"), a u kojemu se i nadalje

postupalo po ranije utvrđenoj, dakle tradicionalnoj proceduri ("**humsko pitanje**"). Dio vladajuće elite vezao se, dođuše, uz novoga vrhovnog vladara, no njegova je vlast trajala, bar u onome zapadnom dijelu zemlje, na desnoj obali Neretve, svega nekih tridesetak godina. **1356. godine, naime, bosanski je ban bio prinuđen te krajeve predati ugarsko-hrvatskome kralju**, pod čijom su vlašću i ostali sve do 1390. godine. Kroz to razdoblje tamo je ponovno uspostavljena funkcija lokalnoga glavarara, no ovaj put ne kao (polu)samostalnoga vladara, kneza, već kao kraljeva izaslanika. **Od 1390. godine** Humaska je zemlja ponovno pod vlašću bosanskoga kralja, ali pod izravnom upravom lokalne velikaške obitelji Jurjevića-Radivojevića. **No, već od 1410. godine Humaska se zemlja počinje uklopiti u oblast pod vlašću Sandalja Hranića Kosače, oblast koja će pod Sandaljevim sinovcem i nasljednikom, hercegom Stjepanom, početi sve više funkcionirati kao gotovo samostalni politički organizam**. U teritorijalnome je smislu hercegova oblast, u sredini 15. stoljeća kada je posve izgrađena kao administrativna kolijevka buduće Hercegovine, daleko nadilazila Humsku zemlju i uključivala je, u određenim trenucima, teritorij od Omiša na zapadu, do gornjega i srednjeg Podrinja, pa čak i dijelove Zete, na istoku.

Pa ipak, još je početkom 50-ih godina 15. stoljeća hercegov sin Vlatko, tijekom pobune protiv oca, mogao izgraditi svoju bazu i uporište među humskim plemićima, koje je mobilizirao i na svoju stranu dobio upravo s pozivom na humsku zasebnost. Osim naznačenih tradicionalnih oblika "zajedničkoga djelovanja", koji su tvorili institucionalnu mrežu kroz koju se reproducirao identitet humskoga plemstva te time predstavljali jedan od temelja na kojima je bilo moguće ostvariti relativno masovnu političku mobilizaciju, valja svakako naznačiti da je taj identitet već u 14. stoljeću imao i snažno uporište i potporu u diskurzivnoj pismenosti. Naime, u vrijeme kad je zapadni dio zemlje bio pod izravnom vlašću ugarsko-hrvatskoga kralja, odnosno pod upravom njegova izaslanika u 60-im godinama 14. stoljeća, u istočnome je dijelu zemlje uobličena, u okolnostima čije bi dublje razmatranje daleko nadilazilo narav ovoga teksta, i jedna "**Humaska kronika**", koja je posve sigurno u kasnijim vremenima predstavlja čvrsto uporište zasebnoga identiteta lokalnog vladajućeg sloja. Ona, nažalost, nije sačuvana u svome izvornome obliku, ali su zato i njezin sadržaj, pa i cjeloviti narativ, posvećen *humskim gospodarima*, raspoznatljivi u onome što je iz nje ekscerpirao i u svoje djelo *Kraljevstvo Slavena* uključio dubrovački historik 17. stoljeća, Mavro Orbini⁴⁶. Taj, dakle, i takav identitet, dubo-

⁴⁵ Za sve što slijedi, osim ako nije drugačije naznačeno, vidi ANČIĆ, 2001.

⁴⁶ Orbinijev tekst o Humskome kneštvu u ORBINI, 189-193. Taj tekst raspoznaje kao preradbu izgubljene kronike, koju sam provizorno naziva *Istorija humskih gospodara*, S. Čirković u komentarima Orbinijeva djela (ISTO, 426-427), upozoravajući da je isti tekst koristio i Orbinijev suvremenik, također dubrovački historik, Jakov Lukarević. Orbini i Lukarević su se i inače nadopunjavali i blisko surađivali, a zajedno su, prije svega kroz svoj povjesničarski rad, i participirali u grandiozno zamišljenom suvremenom političkom pothvatu oslobađanja Balkana od Turaka, od kojega na kraju nije bilo ništa – usp. izvrstan najnoviji prikaz tih gibanja u ČOSIĆ – VEKARIĆ, 2005, 20 i d.

ko ukotvljen u oblicima “zajedničkoga djelovanja” i iz njega izvedenoj solidarnosti, s jedne, i diskurzivnoj pismenosti, kroz koju se producirala trajna slika zajednice, s druge strane, širio se i čuvao i u dubini društva te funkcionirao i kao motivacijski čimbenik stvarnoga djelovanja. Širenje, pak, u dubinu društva najbolje potvrđuje činjenica da su se doseljenici iz Humske zemlje u dalmatinske gradove (Split, Trogir, Šibenik, Zadar) u svim prigodama, bez obzira na status i položaj, tijekom 14. i 15. stoljeća dosljedno identificirali upravo tako – bili su podrijetlom, ili su dolazili iz Humske zemlje (*Comsqua semia*). S druge se strane samo u jednome slučaju, zabilježenom u Splitu 1454. godine, dogodilo da se osoba identificira na način da dolazi iz “kneštva hercega Stjepana bosanskoga”⁴⁷. **Svoju oblast ni sam herceg nije izjednačavao s Humskom zemljom**, pa je i kod stvaranja svoje herceške titule vrlo znakovito dvojio koji će teritorijalni sadržaj toj tituli dati. Podrobna su i pouzdana istraživanja S. Ćirkovića⁴⁸, naime, pokazala da je Stjepan Vukčić Kosača sam sebi “dodijelio” titulu hercega, ugledajući se u prvome redu na slučaj “splitskoga hercega” Hrvoja Vukčića Hrvatinića, pa je čak i pokušao u Mlecima dobiti upravo takav naslov. U prvo je vrijeme, međutim, sam svoju novu titulu vezao uz Humsku zemlju, pa se u prvim mjesecima nazivao **“herceg humski i primorski”**. Brzo je to, ipak, promijenio i počeo se nadalje nazivati **“hercegom od sv. Sabe”**, referirajući se, u komunikaciji s vanjskim svijetom, na činjenicu da se radi o “svetitelju koji čini velika čuda”, a čiji se grob, u manastiru Mileševi, nalazio na području kojim je vladao i upravljao. Je li se, i ako jest, u kojoj mjeri u komunikaciji na domaćem planu s ovakvim definiranjem titule oslanjao i na tradicije Nemanjića i na taj način pokušao mobilizirati one svoje podanike kod kojih se čuvala uspomena na vlast te vladarske loze, kako to tumači Ćirković, ne može se sigurnošću utvrditi. Indikativno je, međutim, da je njegov podanik Vladić Ratković 1454. godine ipak o njemu govorio kao o bosanskome “duki” (hercegu), pa gledano upravo iz toga kuta ne bi ni trebalo čuditi što se identifikacija s njegovom oblašću nije uspjela ukorijeniti sve do otomanskih osvajanja ovih krajeva 70-ih i 80-ih godina 15. stoljeća.

Iz svega se rečenoga može jasno razabrati da je humski identitet tipično srednjovjekovni oblik identiteta, oslonjenoga na političku tvorbu izraslu iz okvira jedne **ranosrednjovjekovne etničke zajednice (“Humljani”)**, a koji je u uvjetima otomanske okupacije, s nestankom stare društvene elite i bez oslonca na društvenu realnost kroz koju bi se reproducirao, bio osuđen na odumiranje i nestajanje. Njegovi nositelji, oni koji su se sastajali na “hum-

skom stolu” i pozivali se na “humske” tradicije, ili su stradali u sukobima, ili se iselili, ili na, dulji rok, prihvatili novi identitetski okvir kroz proces islamizacije. Koliko su ovi posljednji, među starim muslimanima ozloglašeni kao “poturi”⁴⁹, dugo održavali stare srednjovjekovne uspomenne teško je i naslutiti, no ne čini se teško zaključiti da je već četvrtoj ili petoj generaciji nasljednika nekadašnjega “humskog plemića” identitet njihova dalekog pretka nešto stvarno mogao značiti. Indikativna je u tome pravcu činjenica da je spomenuta “Humska kronika” sačuvana u Dubrovniku, a ne tamo gdje je nastala i gdje se, zapravo, stvarno čitala i koristila. Nastanak, pak, Hercegovine i uobličavanje novoga oblika, sada regionalnoga, identiteta nisu više, kao ni u slučaju Donjih Kraja i Bosanske Krajine, imali nikakve veze s Humskom zemljom i njezinim tradicijama. Čak i kada se 1454. godine Vladić Ratković identificirao kao osoba koja dolazi iz hercegovine “državine” ta je formulacija (“kneštvo hercega Stjepana” – *comitatus duce Stephani*) u obliku koji, po svemu sudeći, prilično precizno zrcali ono što je Vladić stvarno izgovorio, bila daleko od bilo kakve zamisli o “hercegovoj zemlji – Hercegovini”.

Taj, pak, posve novi oblik zemljopisnoga naziva – **Hercegovina – svoj korijen ima u sustavu teritorijalno-upravnog i vojnog uređenja otomanskoga Carstva**. U prvo vrijeme nakon osvajanja, naime, otomansko se uređenje oslanjalo na zatečeni sustav vlasničkih odnosa i iz njega izvedenih upravnih podjela, pa su tako 60-ih godina 15. stoljeća nekadašnji velikaški posjedi Pavlovića, Kovačevića, ali i hercega Stjepana, funkcionirali kao upravna područja novoutemeljenoga otomanskoga bosanskoga sandžaka, u čijim se nazivima još uvijek čuvala uspomena na nekadašnje “gospodare” (“vilajet Pavli” – “zemlja Pavlovića”, “vilajet Kovač” – “zemlja Kovačevića”, “vilajet Hersek” – “zemlja hercegovina”)⁵⁰.

S učvršćivanjem nove vlasti mijenjala se i novim potrebama prilagođavala i teritorijalna vojna i upravna podjela. Kako je ključna funkcija otomanskoga Carstva u vrijeme uspona njegove moći, a u tome se slažu kako stariji tako i noviji autoriteti⁵¹, bilo širenje “zemlje islama” (*dar al-Islam*) na račun “zemlje rata” (*dar al-Harb*), koje se moglo ostvariti samo osloncem na vojnu silu, to je onda i teritorijalna vojna organizacija predstavljala ključ za upravnu organizaciju. U takvu sustavu najvažnija je uloga pripadala velikim postrojbama profesionalnih konjanika, koje su u ratni pohod kretale pod istim simbolom, **stijegom (“sandžak”)** koji je njihov zapovjednik dobio od samoga sultana. Ti su profesionalni konjanici za svoju službu uživali zemljišne posje-

⁴⁷ Državni arhiv u Zadru, Splitski arhiv, sv. 25/9, fol. 11'-2, 06.06.1454. Stanoviti je Vladić Ratković izjavio da dolazi *de comitatu Duchae Stephani bosinensis*.

⁴⁸ ĆIRKOVIĆ, 1964, 106-108.

⁴⁹ O značenju i načinu nastanka toga pojma vidi DŽAJA, 67.

⁵⁰ Za sve što slijedi o otomanskoj upravnoj organizaciji, ako nije drugačije naznačeno, vidi detaljno razlaganje u ŠABANOVIĆ, i INALČIK, 147 i d.

⁵¹ Vidi, primjerice, SUGAR, 8, i GOFFMAN, 46.

de i nazivali su se “spahije”, dok je njihov zapovjednik nosio titulu “bega”. Teritorij s kojega su mobilizirane te velike postrojbe, i na kojem su bili raspoređeni posjedi “spahija”, spadao je i pod mirnodopsku izvršnu vlast toga istog bega i nazivao se, po simbolu korištenom za identifikaciju u borbenom poretku, “sandžak”, iz čega se izvodila i puna zapovjednikova titula – “sandžak-beg”. No, poslove su civilne uprave, po načelima islamskoga vjerskog prava, “šerijata”, u stvarnosti otpravljali suci, “kadije”. Teritorij se pod ingerencijama pojedinoga “kadije”, “kadiluk”, poklapao s teritorijem na kojemu su regrutirani pripadnici manjih sastavnih dijelova velike postrojbe, “arpalukom” (“vilajetom”), pa je na taj način održavan paralelizam vojne i administrativno-upravne teritorijalne organizacije. Sa širenjem područja pod sultanovom vlašću širila se i dopunjavala mreža teritorijalne organizacije, stvaranjem i uređenjem novih “sandžaka”, i unutar njih “arpaluka/vilajeta” i “kadiluka”. Već 1470. godine, nakon osvajanja velikoga dijela posjeda hercega Stjepana, od nekadašnje sastavne jedinice bosanskoga “sandžaka” (čija se prvotna organizacija oslanjala na zatečeno Bosansko Kraljevstvo), “vilajeta Hersek” (“hercegove zemlje”), **organiziran je novi “sandžak”**. U svome je nazivu taj novi “sandžak” sačuvao uspomenu na način na koji je nastajao, pa ga se tako danas u prijevodu s arapskoga i naziva Hercegovinom, dok se izravno oslanjanje na tradicije nekadašnjih hercegovačkih posjeda zrcali u dosegu njegova teritorijalnoga širenja. Naime, novi se “sandžak” teritorijalno širio još nekih dvadesetak godina, dok turska osvajanja nisu počela obuhvaćati i dijelove srednjovjekovnog Hrvatskog Kraljevstva, od kojih je onda obrazovan novi “sandžak”, pod imenom “kliški”.

No, otomanski su “sandžaci” bili daleko od toga da bi mogli pružiti realan i čvrst društveni okvir identifikacije, tim prije što su važnost imali prije svega za vojničku klasu. Sudjelovanje u pohodima pod zapovjedništvom jednoga “sandžak-bega”, kao i obavljanje različitih poslova za njegov račun na teritoriju “sandžaka” u vrijeme mira, stvarali su doduše mehanizme “zajedničkoga djelovanja” kroz relativno gustu mrežu društvenih interakcija, iz čega su proizlazili solidarnost i međusobna lojalnost, ali samo u okviru vojničke klase. No, ta vojnička klasa, bar u početku, nije raspolagala nasljednim posjedima te nije bila vezana uz određeni teritorij. Uz to su se i “sandžak-begovi” često smjenjivali, pa ni oni nisu mogli postati fokus lojalnosti i narativa koji bi u svijest utiskivali trajniju sliku zajednice, kako je to svojedobno bilo s nasljednim “gospodarima” u srednjovjekovnom dobu. S druge strane, otomansko je Carstvo kao teokratska (islamska) država kod svojih podanika, već na razini *millet-skoga* uređenja, u prvi plan izvlačilo vjersku pripadnost⁵².

O njoj su u velikoj mjeri ovisili društveni status i mogućnosti društvene promocije, pa je i to zacijelo otežavalo oblikovanje bilo kakvoga drugog identiteta.

Dakako da su u ovako postavljenoj slici vrijeme i dinamika društvenih gibanja unosili promjene, počevši od procesa islamizacije, preko ustanovljavanja stalnih, nasljednih posjeda “spahija”, punoga usvajanja novih oblika pisane kulture, do pomicanja granica i njihova konačnoga fiksiranja na kraju 17. stoljeća. Kroz sukobe na granici Carstva u 17. stoljeću oblikovani su konačno i **narativi** koji su, bilo u formi usmene tradicije, bilo u formi diskurzivne pismenosti, trajnije fiksirali društvene zajednice stvorene kroz razne oblike interakcije. Vrijedi u tome kontekstu ovdje svakako, bar nuzgredno, pripomenuti da je proces oblikovanja otomanskoga sandžaka Hercegovine do sredine 18. stoljeća dobio i kršćansku pripovjednu verziju, zabilježenu u pisanom obliku po prvi put u djelu **Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga kojega je u Mlecima 1747. tiskao franjevac Filip Grabovac**. U nastojanju da ocrta povijesne narative, ili kako on sam kaže “izod i početak”, raznih suvremenih etničkih zajednica i političkih tvorbi, Grabovac je jednu stranicu svoga djela posvetio i Hercegovini. Objasnio je da je to nekadašnja “Gornja Dalmacija” koja “se je držala Šervijom” a kasnije je nazvana “banovina Santo Šaba”, a “od bana Stipana ercega prozva se Ercegovina eto i danas” nosi tom ime. Grabovac je znao i da je “ban Stipan erceg” pripadao kući Kosača, no kako je došao do toga da je ta “kuća” vladala “Ercegovinom” od 1317. godine već nije posve jasno⁵³. Učeni je fratar (bio je zapravo kapelan hrvatskih postrojbi u službi Republike) znanje prikupljeno u mletačkim knjižnicama nastojao pretočiti u pučki diskurs te na taj način stvoriti koordinate u koje je valjalo uklopiti i njegove “Rvate” i naći njihovo mjesto u sklopu ukupne ljudske povijesti. Za njega, dakle, ako je za Humsku zemlju i znao (kao što vjerojatno preko Orbinija i jest), ona više nije bila važna i relevantna. Njegovo razmatranje, međutim, jasno prenosi težište s otomanskoga “sandžaka” na tradicije srednjovjekovnog kršćanskoga “gospodara” te time “prisvaja” i u dimenziju kršćanske tradicije prenosi “izod i početak” otomanske teritorijalno-upravne jedinice. No, vjerska podijeljenost i primarna lojalnost *milletu*, koja se zorno očituje i u ovome postupku “prisvajanja” memorije i na njoj izgrađene tradicije, onemogućili su potpuno sklapanje regionalnih identiteta koji bi nadilazili vjerske suprotnosti. Konačni učinak tih složenih procesa očituje se u prvoj polovici 19. stoljeća kad ta regionalna pripadnost dobiva na težini u okviru odnosa unutar vjerskih, (proto)nacionalnih zajednica. Tako se u sklopu bune Husein-kapetana Gradaševića, **hercegovački begovi**

⁵² U sklopu postmodernoga pristupa povijesti u pitanje je dovedena pouzdanost u historiografiji izgrađene slike o *millet-skome* uređenju Carstva (*millet* = vjerska zajednica), no zasad nijedan pokušaj dekonstrukcije te slike nije dao uvjerljive rezultate. Standardnu sliku usp. prema SUGAR, 44 i d., 273 i d. Realnost toga uređenja i način na koji je ono kroz tri stoljeća funkcioniralo u jednom dijelu Carstva detaljno razlaže DŽAJA.

⁵³ Razmatranja o povijesti Hercegovine vidi u GRABOVAC, 220-221.

pod vodstvom Ali-paše Rizvanbegovića sukobljavaju s bosanskim begovima ostajući na strani središnje vlasti (za nagradu ta vlast stvara 1833. godine posebni hercegovački pašaluk), a **franjevci se hercegovačkoga podrijetla (oko 1845. godine) "odiljuju" i "odcipljuju" od Bosne Srebrne.**

Na ovome mjestu valja svakako primijetiti – prema verzijama prošlosti konstruiranim tijekom posljednjih stopedest godina, u doba otomanske vlasti praktično nije postojala društvena komunikacija preko granica vjerskih skupina, *milleta*, pa se tako ni u sukobu bosanskih i hercegovačkih begova s jedne, a bosanskih i hercegovačkih franjevaca s druge strane, ne traže eventualne veze i međusobni utjecaji⁵⁴. Pri tomu treba i posebice upozoriti da su, poglavito, hrvatska i srpska verzija povijesti razdoblja od kraja 15. do sredine 19. stoljeća **rezultat naknadnoga pokušaja skidanja "orijentalne mrlje" s vlastite prošlosti**, pokušaja koji je slovenski antropolog Božidar Jezernik usporedio s pokušajem (crnoputih) Afroamerikanaca da umivanjem uklone boju svoga lica⁵⁵. To uklanjanje svakoga traga otomanskoga utjecaja, pa onda i komunikacije i interakcije s "mrskim okupatorom", kako se na Otomansko Carstvo počelo gledati sredinom 19. stoljeća, posljedica je, kako to zorno dokazuje Jezernik, utjecaja koji su dolazili s europskoga zapada u to doba. Ti su utjecaji dolazili u obliku shvaćanja prenesenih iz "razvijenoga svijeta", a koja su **u 19. stoljeću "Turke" i sve "otomansko" potpuno "orijentalizirali" i predstavljali u negativnom svjetlu**. Sukladno, pak, tomu nastojalo se u krajevima iz kojih se otomansko Carstvo povlačilo što prije ukloniti njegove tragove. Na isti se način i iz kolektivne memorije, kroz povijesne i (para)povijesne raščlambe, uklanjalo sve ono što je govorilo o normalnim odnosima pa i suradnji u okolnostima koje su to zahtijevale. U toj je, pak, memoriji ostavljano ono što je govorilo o tlačenju, nepravdama, herojskom otporu (često zapravo običnom odmetništvu, a ponekad čak i banditizmu) i sukobima⁵⁶. Kada je, međutim, izgledalo da je posao "čišćenja" priveden skoro kraju, **diskurs se u "razvijenom svijetu", u skladu s tamošnjim širim društvenim prilikama stubokom promijenio**. Sada su se potomci onih koji su govorili o "orijentalnoj nakaznosti" (i time izazivali potrebu uklanjanja tragova te "nakaznosti" kako bi se nova, netom "oslobođena" društva mogla prisposodobiti zapadnim normama) počeli čudom čuditi i zgražati nad tim što su u krajevima u kojima je vladao sultan uklonjeni (gotovo) svi (vidljivi) tragovi otomanske civilizacije.

Odbacujući, dakle, crno-bijelu paradigmu povijesnoga gibanja valja svakako uočiti da podizanja širokobriješkoga samostana, pa ni susljedne hercegovačke franjevačke provincije, ne bi bilo bez nekog oblika suradnje lokalnih muslimana. Je li pri tomu glavnu ulogu igrao novac, ili su u igri bili i politički ulozci (**pašaluk Hercegovina morao je biti svakako institucionalno dograđen i za katolički millet**), ili je, po svemu sudeći, bilo i jednoga i drugog, teško će se jasno utvrditi. Bilo kako bilo, taj je oblik suradnje elite dviju zajednica, zacijelo ne i prvi i jedini, mogao u drugačijim uvjetima generirati posve drugačiji sklop odnosa. Njegov je, međutim, ishod odredila činjenica da je upravo u ovo vrijeme u susjednim područjima u punom zamahu bio kulturni preporod, kojim se postavljao temelj za izgradnju modernih nacionalnih zajednica na širem području srednje-istočne i jugo-istočne Europe. **Konstrukcija modernih nacija sa svoje je strane regionalne identitete starih multietničkih imperija potisnula u drugi plan društvene komunikacije**, pa je tako i Hercegovina ostala tek regionalna odrednica, kojoj će se tijekom 20. stoljeća sve češće pridavati pejorativno značenje. Zašto je, pak, i kako došlo do stvaranja takve slike, koju je najpreciznije ocrtao engleski novinar i publicist Misha Glenny, ustvrdivši, u jednome inače prilično popularnome djelu, kako je Hercegovina područje "gdje žive najprimitivniji ogranci srpskoga i hrvatskog plemena"⁵⁷, problem je koji zaslužuje puno više prostora no što ga dozvoljava ovaj esej.

Svođeci ono što je rečeno o **Humskoj zemlji i Hercegovini** u prethodnim recima valja svakako istaknuti da **između ta dva pojma ne postoji organska veza**, odnosno da je stvaranje otomanske Hercegovine podrazumijevalo prirodno odumiranje starijega humskoga identiteta, koji je jednostavno rečeno ostao društvena "suha grana". S druge strane, društvena konstrukcija otomanskoga "sandžaka" Hercegovine podrazumijevala je sve veću ulogu vjerske pripadnosti, što je uključivalo i potenciranje razlika temeljem kojih se ostvarivao različit pristup ograničenim raspoloživim resursima. To će, na dugi rok, praktično onemogućiti oblikovanje onakvoga kolektivnog identiteta kakav je kroz cijeli srednji vijek održavan u Humskoj zemlji. Kada su se, pak, u 19. stoljeću, iz okvira vjerskih skupina, počele na ovome području oblikovati moderne nacije, Hercegovina je, ponajprije zbog svoje vjerske heterogenosti, ostala nacionalna periferija. Pri tomu je zadržala, uslijed očuvanja ruralne strukture, i funkciju demografskoga bunara iz kojega su se biološki obnavljali razvijeniji i već urbanizirani središnji nacionalni pro-

⁵⁴ Usp. primjerice način na koji, poput mnogih drugih prije i poslije njega, izgradnju širokobriješkoga samostana i time udaranja temelja za buduću hercegovačku franjevačku provinciju prikazuje NUIĆ, 19 i d.

⁵⁵ Vidi JEZERNIK.

⁵⁶ Za primjer kako bi trebao izgledati pristup suvremenoga profesionalnog povjesničara vidi MOAČANIN.

⁵⁷ Citirano prema BAX, xvii, koji takvu formulaciju prihvaća kao najprecizniji opis svojih vlastitih opažanja i istraživanja. Riječ je, inače, o Glennyevu djelu *The Fall of Yugoslavia*, koje se 1992. godine pojavilo u nakladi kuće Penguin i bilo vrlo utjecajno u stvaranju slike sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Za komentar Glennyevih stavova, pak, vidi ŽANIĆ, 91.

stori. S takvom prošlošću, i nakon masovnoga (prisilnoga) egzodusa i Bošnjaka-muslimana i Hrvata i Srba iz različitih dijelova onoga što se danas naziva Hercegovinom u prvoj polovici 90-ih godina, to je područje sada jasno nacionalno podijeljeno. Takva, pak, Hercegovina u najnovije vrijeme postaje jedna od posljednjih prepreka na putu pojednostavljenja “bosanskoga čvora”. Uz malo igre riječima, stanje bi se moglo opisati na slijedeći način. Uklanjanje Hercegovine iz službenoga imena države (koje na 49% teritorija ionako gotovo nitko još ne uzima ozbiljno, što ne znači da će tako i ostati) pojednostavilo bi sliku Bosne kao matične zemlje Bošnjaka(-muslimana). Eliminiranje, pak, hrvatskoga nacionalnog (nacionalističkog) diskursa, čvrsto ukorijenjenoga ali sve više i vezanog upravo za Hercegovinu, pojednostavilo bi zadatak “međunarodnih čimbenika” na izgradnji “nacionalnog (državnog) identiteta i lojalnosti” Bosni (bez Hercegovine). Drugim riječima, **održavanje Hercegovine u službenom nazivu zemlje doživljava se u hrvatskim krugovima kao garancija održanja barem dosegnute razine kolektivnih prava.**

U takvoj su, dakle, situaciji praktično posljednji uporni branitelji političkog naslijeđa otomanskoga “sandžaka” (i kratkotrajnoga “pašaluka”) Hercegovine, “prisvojenoga” kroz interpretaciju koja težište prenosi na (zamišljene) srednjovjekovne tradicije, ostali, nekom vrsti povijesne ironije, Hrvati. U nekim se projekcijama to naslijeđe nespornoga regionalnog identiteta pokušava prikazati kao zadnje uporište hrvatskoga održanja na političkom zemljovidu (zasad još) Bosne i Hercegovine. Iz takvih, pak, zamisli lako bi se moglo krenuti u **izgradnju i konstrukciju novoga povijesnoga narativa** koji bi trebao osigurati povijesni legitimitet (“historijsko pravo”) zahtjeva Hrvata za Hercegovinom, **što bi značilo da bi se na razini nacionalnoga (nacionalističkoga) diskursa Srbi vezivali uz Srpsku, Bošnjaci-muslimani uz Bosnu, a Hrvati za Hercegovinu.** Ovakvim ili onakvim natezanjima i povijesnim interpretacijama, na tragu koji je ostavio Grabovac i u diskursu tipičnom za “nacionalne djelatnike”, bilo bi čak moguće i konstruirati neki narativ koji bi povezivao humske i hercegovačke tradicije, te tražiti unutar toga način kako pojednostaviti hrvatsku zasebnost unutar (Bosne i) Hercegovine. **Takav se posao, međutim, ne bi niukoliko razlikovao od upornih prekranja povijesti koja trebaju dokazati nebuloznu ideju “kontinuiteta bosanske državnosti”, i unutar toga “bo-**

šnjačke nacije”, unatrag, ni više ni manje, no tisuću godina⁵⁸, odnosno od “izmišljanja (srpskih) tradicija”⁵⁹, o kakvom je već bilo govora. No, takvi se pothvati ipak čine uzaludnim traćenjem i osobne i društvene energije. Zapravo, vratimo li se na trenutak ranije već citiranome G. Schöpfunglinu valja prenijeti i jedno njegovo upozorenje vezano uz raspravu o **društvenim funkcijama nacionalnih povijesnih narativa (mitova), a koje upravo ovdje ima svoju punu primjenu. Naime, naznačujući da **ti narativi (mitovi) sužavaju kognitivno polje i složene realnosti svode na jednostavnije i lako razumljive pojmove i oblike**, autor upozorava na mogućnost da to pojednostavljenje može diskurs udaljiti od realnosti. Na taj način proizvedeno “znanje” više se ne podudara sa stvarnošću te samim time postaje “vrlo štetno”⁶⁰. Prevedeno u jezik praktičnoga djelovanja to znači: **želi li hrvatska politička elita ostvariti neku vrst teritorijalne samouprave, onda joj ne treba povijesni narativ**, već dobro razrađen plan s točno određenim ciljevima, na temelju čega se onda ostvaruje masovna politička mobilizacija potrebna u demokratskim procedurama. U svezi s time odmah valja i upozoriti: **zaštita se kolektivnih prava u post-komunističkoj Europi izravno povezuje s pravom na (teritorijalnu) samoupravu i autonomiju**⁶¹, pa nema nikakva razloga tražiti dodatne povijesne argumente za zahtjev koji je sam po sebi politički legitiman i u Bosni i Hercegovini (integralnom dijelu, kako se to voli govoriti, post-komunističke Europe). Uza sve rečeno treba, međutim, dodati još nešto. Konstrukcija diskursa usmjerenog na dokazivanje “historijskih prava”, kojima uvijek netko raspolaže a drugi mu ih osporava, a koja su realno podjednako i nedokaziva i neoboriva, stvara optičku izmaglicu u kojoj se više ne govori o realnosti (bilo povijesnoj, bilo aktualnoj) nego o tomu **“na čijoj si ti strani, našoj ili njihovoj”** (sjetimo se zahtjeva upućenog Isi Kršnjavom iz uredništva *Obzora*). Emocionalni angažman koji zahtjeva takav (cirkularni) diskurs zamagljuje pogled i, s druge strane, omogućuje da se nesposobnost, nekompetentnost i korupcija, prikrivaju prihvaćanjem i angažiranjem pojedinca unutar tako postavljenog diskurzivnoga okvira. A to je ono što Bosni i Hercegovini, uz potpuno promašena nastojanja za promjenom imena zemlje, u ovome trenutku najmanje treba.**

DR. MLADEN ANČIĆ (SARAJEVO, 1959.), ZAVOD ZA POVIJESNE ZNANOSTI HAZU U ZADRU / HRVATSKI STUDIJI SVEUČILIŠTA U ZAGREBU.

⁵⁸ Usp. primjerice ANČIĆ, 2001a, 229-260, ili KVĀERNE.

⁵⁹ “Izmišljanje tradicija” jedna je od strategija izgradnje nacionalnog (nacionalističkog) diskursa, kako je to odavno pokazao HOBBSAWM.

⁶⁰ SCHÖPFLIN, 23. Što, pak, izričaj “vrlo štetno” može podrazumijevati ilustrira rasprava u ANČIĆ, 2001a, 236-241.

⁶¹ Vidi o tome RADY, 720 i d., te KYMLICKA – OPALSKA, passim.

Literatura

- ANČIĆ, 2001 = M. ANČIĆ, "Humsko kneštvo", u: ISTI, *Na rubu Zapada*, Zagreb 2001;
- ANČIĆ, 2001a = M. ANČIĆ, *Tko je pogriješio u Bosni*, Mostar 2001²;
- ANČIĆ, 2004 = M. ANČIĆ, "Historiografija i nacionalizam", *Status* 4/2004;
- ANTOLJAK = S. ANTOLJAK, *PACTA ili CONCORDIA od 1102*, Zagreb 1980;
- BANAC = I. BANAC, "Bosnian Muslims: From Religious Community to Socialist Nationhood and Postcommunist Statehood, 1918-1992", u: M. PINSON (ur.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Cambridge MA 1993;
- BARADA = M. BARADA, *Hrvatski vladeoski feudalizam*, Zagreb 1952;
- BARIĆ = N. BARIĆ, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995.*, Zagreb 2005;
- BAX = M. BAX, *Medjugorje: Religion, Politics, and Violence in Rural Bosnia*, Amsterdam 1995;
- BLAŽEVIĆ = Z. BLAŽEVIĆ, *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb 2002;
- BRUNNBAUER = U. BRUNNBAUER, "Kontinuitete in spremembe. Aktualni trendi v zgodovinospisju Jugovzhodne Evrope", *Zgodovinski časopis* 57(3-4)/2003;
- BOURDIEU = P. BOURDIEU, *Outline of a Theory of Practice* (izv. *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle*, 1972), Cambridge 1977;
- ČERIĆ = S. ČERIĆ, *Jugoslovenska nacionalnost ili jugoslavenski socijalistički patriotizam*; Sarajevo s.a.;
- ĆIRKOVIĆ, 1964 = S. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba* (ćir.), Beograd 1964;
- ĆIRKOVIĆ, 1998 = S. ĆIRKOVIĆ, "Naseljeni gradovi' Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija", *Zbornika radova Vizantološkog instituta SANU XXVIII/1998*;
- ĆIRKOVIĆ, 2004 = S. ĆIRKOVIĆ, *Srbi među evropskim narodima* (izv. *The Serbs*, 2004) (ćir.), Beograd 2004;
- ĆOSIĆ – VEKARIĆ = S. ĆOSIĆ – N. VEKARIĆ, *Dubrovačka vlastela između roda i države*, Zagreb – Dubrovnik 2005;
- DŽAJA = S.M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Mostar 1999;
- EKIERT – HANSON = G. EKIERT – S.E. HANSON (ur.), *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe*, Cambridge 2003;
- GOFFMAN = D. GOFFMAN, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002;
- GOW = J. GOW, *The Serbian Project and its Adversaries*, London 2003;
- GRABOVAC = F. GRABOVAC, *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* (*Stari pisci hrvatski* 30 – priredio T. Matić), Zagreb 1951;
- HOBSBAWM = E. HOBSBAWM, "Uvod: kako se tradicije izmišljaju", u: E. HOBSBOM – T. REJNDŽER (ur.), *Izmišljanje tradicije* (izv. E. HOBSBAWM – T. RANGER, *The Invention of Tradition*, 1983), Beograd 2002;
- IMAMOVIĆ = M. IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998;
- INALČIK = H. INALDŽIK, *Osmansko carstvo: klasično doba 1300 – 1600* (izv. H. INALČIK, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, 1973) (ćir.), Beograd 1974;
- IZETBEGOVIĆ = A. IZETBEGOVIĆ, *Islamska deklaracija*, Sarajevo 1990;
- JEVTIĆ = M. JEVTIĆ, *Ispovesti Vasilija Krestića* (ćir.), Beograd 2001;
- JEZERNIK = B. JEZERNIK, *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London 2004;
- KALDOR = M. KALDOR, "Intervention in the Balkans: an unfinished learning process", u: P. SIANI-DAVIES, *International Intervention in the Balkans since 1995*, London – New York 2003;
- KASAPOVIĆ = M. KASAPOVIĆ, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, zagreb 2005;
- KOHLMANN = E.F. KOHLMANN, *Al-Qa'idin džihad u Europi: Afganistansko-Bosanska mreža* (izv. *Al-Qauida's Jihad in Europe: The Afghan-Bosnian Network*, 2004), Zagreb 2005;
- KOLSTØ = P. KOLSTØ, "Odgovor Mesudu Šadinliji", *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* 34/2005;
- KURELAC = M. KURELAC, *Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije*, Zagreb 1994;
- KVÆRNE = J. KVÆRNE, "Da li je Bosni i Hercegovini potrebno stvaranje novih povijesnih mitova", u: H. KAMBEROVIĆ (ur.), *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*, Sarajevo 2003;
- KYMLICKA = W. KYMLICKA, "Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe", u: KYMLICKA – OPALSKA;
- KYMLICKA – OPALSKI = W. KYMLICKA – M. OPALSKI, *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, Cambridge 2001;

- LIPOVČAN – DOBROVŠAK = S. LIPOVČAN – Lj. DOBROVŠAK, *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb 2005;
- LUCIĆ (I i II) = P. LUCIĆ (pr.), *Stenogrami o podjeli Bosne I i II*, Split – Sarajevo 2005;
- MANN, 2003 = M. MANN, *Incoherent Empire*, London – New York 2003;
- MANN, 2004 = M. MANN, “The Dark Side of democracy: Explaining Ethnic Cleansing,” <http://www.scnet.ucla.edu/soc/faculty/mann/ETHNIC.pdf> (pristup ostvaren 20.11.2005.)
- MIŠIĆ = S. MIŠIĆ, *Humska zemlja u srednjem veku* (ćir.), Beograd 1994;
- MOAČANIN = N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, Zagreb 1999;
- MRGIĆ-RADOJČIĆ = J. MRGIĆ-RADOJČIĆ, *Donji Kraji. Krajina srednjovekovne Bosne* (ćir.), Beograd 2002;
- NUIĆ = V. NUIĆ, *Istina o “hercegovačkom slučaju”*, Zagreb 1998;
- OKEY = R. OKEY, “A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High nationalism,” *The Slavonic and East European Review* 80(2)/2002;
- ORBINI = M. ORBINI, *Kraljevstvo Slovena* (izv. *Il regno degli Slavi*), Beograd 1968;
- PAVLOVIĆ = S.K. PAVLOVIĆ, *Srbija:istorija iza imena* (izv. *Serbia: The History Behind the Name*, 2002) (ćir.), Beograd 2004;
- PRICE = M.E. PRICE, “Memory, the media and NATO: information intervention in Bosnia-Hercegovina,” u: J.W. MÜLLER (ur.), *Memory and Power in Post-War Europe*, Cambridge 2002;
- RADY = M. RADY, “Minority Rights and Self-Determination in Contemporary Eastern Europe,” *The Slavonic and East European Review* 71(4)/1993;
- REDŽIĆ = E. REDŽIĆ, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000;
- ROKSANDIĆ = D. ROKSANDIĆ, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500.-1800.*, Zagreb 2003;
- ROKSANDIĆ – MIMICA – ŠTEFANEC – GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ = D. ROKSANDIĆ – I. MIMICA – N. ŠTEFANEC – V. GLUNČIĆ-BUŽANČIĆ, *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija*, Split – Zagreb 2003;
- SADKOVICH = J.J. SADKOVICH, “Reconsidering Bosnia-Herzegovina,” http://www.univie.ac.at/spacesofidentity/_Vol_5_1/_HTML/sadkovich.html (pristup ostvaren 20.11.2005.)
- SCHÖPFLIN = G. SCHÖPFLIN, “The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths,” u: G. HOSKING – G. SCHÖPFLIN (ur.), *Myths and Nationhood*, London 1997;
- SCHÖPFLIN, 2001 = G. SCHÖPFLIN, “Liberal Pluralism and Post-Communism,” u: KYMLICKA – OPALSKI
- SMITH = A. SMITH, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford 1999;
- SPAHO = F.DŽ. SPAHO, “Nekoliko novih podataka o Stocu iz XV i XVI stoljeća,” *Prilozi za orijentalnu filologiju* 37/1987;
- SUGAR = P.F. SUGAR, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle (Wash.) 1977;
- ŠABANOVIĆ = H. ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982;
- VASIĆ = M. VASIĆ, “Etnička kretanja u Bosanskoj Krajini u XVI vijeku,” *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* 13/1962;
- ZERUBAVEL = E. ZERUBAVEL, *Social Mindscapes: An Invitation to Cognitive Sociology*, Cambridge (Mass.), 1997;
- ŽANIĆ = I. ŽANIĆ, “Hercegovački rat i mir,” *Erasmus* 23/1998;

HERCEGOVINA ILI ESEJ O “ZEMLJI NA ČENARU”

Gledajući kroz povijesno-kronološku prizmu ustrojstvo Hercegovine, vidi se da je ona bivala teritorijalna cjelina – kneževina, zemlja, sandžak ili okrug, katkad samostalna, a u više navrata, bilo cjelovito bilo djelomično, u sastavu raznih kraljevstva i carstva (hrvatskoga, ugarskoga, srpskoga, bosanskoga i turskoga), Austro-Ugarske, NDH-a i dviju Jugoslavija. Svako vrijeme pripisivalo je Hercegovcima određenu stigmju. U doba Rimljana proglašavani su gusarima, u srednjem vijeku autonomašima, u tursko doba hajducima, u Jugoslaviji ustašama i četnicima, a u novije doba separatistima i zadržim regionalcima

Radoslav Dodig

UZADNJEM DESETLJEĆU DVADESETOGA STOLJEĆA Hercegovci sa zapadnih strana dospješe na glas violentnih i mračnih Dinaraca, koji su zagadili gospodarski, politički i kulturni prostor mirnih Balkanaca i marljivih Europejaca. Na pitanje, kako je došlo do sirove identifikacijske i karakterološke metamorfoze dojučerašnjih potomaka Ardijejaca i Pagana, jesu li je donijeli ratovi, povijesne silnice s one strana Alpa, Save ili Orijeanta, ili su je proširili mediji, znajući katkad za njihovu spregu s obavještajnim kuhinjama, nije lako dati jednoznačan odgovor. Država Bosna i Hercegovina (dalje BiH) u svojem službenom nazivu, od Berlinskoga kongresa 1878., ima dvije sastavnice – na prvom mjestu teritorijalno veću Bosnu, a na drugom površinom manju Hercegovinu. Uz BiH takvih država krajem 2005. šest je na broju: **Antigva i Barbuda, Srbija i Crna Gora, Sveti Kristofor i Nevis, Sveti Toma i Prinsipe, Sveti Vincent i Grenadini, te Trinidad i Tobago**. Svugdje je na prvom mjestu teritorijalno veća jedinica, koja zacijelo dominira zajednicom. Problem je uvijek u onoj drugoj jedinici iza veznika “i”, kako izbjeći supremaciju one prve. Tekst koji slijedi prvotno treba iščitati kao pokušaj raščlambe hercegovačke karakterologije kroz povijesno-političku vertikalu i kulturno-etnografsku horizontalu, od Livna i Rame, do Maglića i Sutorine. S druge strane,

potrebno je definirati odnos Hercegovine versus Bosna: je li Hercegovina corpus separatum unutar državne zajednica Bosne i Hercegovine, ili je amalgam u zajedničkom entitetu odnosno državi?

Polu milijuna Hercegovaca?

U zemljopisnu određenju Hercegovina izaziva konfuziju. Među geografima, povjesničarima, statističarima, političarima, turistima i amaterima nije jasno što se sve proteže pod kapom hercegovačkom, a što pod bosanski krov može stati. Fotomonografija Hercegovina iz 1981, jedna od uspješnijih monografija iz socijalističkoga sustava, opisuje Hercegovinu kao regiju s površinom od 9.835 km², sa 400 tisuća žitelja. Na zemljovidu na kraju knjige vidi se da je Hercegovina sastavljena od 17 općina, a da u njoj nisu Livno i Duvno, današnji Tomislavgrad. Vjerski tisak navodi za Hercegovinu podatak da ima 9948 km², Vojna enciklopedija, Beograd, 1972, Hercegovinu je opisala kao pokrajinu jugoistočna dijela BiH, površine 9500 km² u 16 općina, turistički vodič Hercegovine (Lj. Mihić) navodi površinu od 9426 km², blizu čega su i brojke demografa A. Markotića i D. Vajzovića. Ipak, smatram da **in extenso u Hercegovinu treba uključiti Tomislavgrad i Livno**, kako su to činilo u studijama i planovima sedam-

desetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća. Područje od Livna do Trebinja bilo je gospodarski, razvojno i koncepcijski uključeno u Osnovnu privrednu komoru Mostar (OPK Mostar). I u novije doba studija Asocijacije za ekonomski razvoj **REDAH "Regionalna strategija ekonomskog razvoja za ekonomsku regiju Hercegovina"**, (2004), defini- ra Hercegovinu kao regiju od Livna do Trebinja, čak joj pri- ključuje i Kupres. Tako koncipirana gospodarska regija ima **12276 km²** i, prema procjeni 31. prosinca 2002., **451.897 žitelja**. Ozemlje u četverokutu **Trebinje – Livno – Ščit – Ga- cko** ima sličan povijesni curriculum, mediteransku baštinu i kulturno-etnološke odrednice, pa se u širem vrednovanju može zamisliti kao **zaleđe hrvatskoga primorja od Splita do Dubrovnika**. Uostalo, na sličnom tragu su i dokumenti AVNOJ-a iz 1945.: "Livanjsko područje je otsječeno od zaleđa i jako orijentisano prema Dalmaciji. Međutim, umjesto uda- ljevanja od nas, ono bi moglo da nas spaja sa Primorjem. Po- znato je, da primorski narodi imaju širi pogled na svijet i brži kulturni razvitak. Nas od mora dijeli uski dalmatinski pojas i Livanjsko područje zapljuskuje primorska kultura. Njoj se može otvoriti put i dublje u zaleđe, gdje preovlada kontinen- talni mentalitet. Sve saobraćajne poteškoće padaju pred mo- dernom tehnikom. taj uticaj bi i politički bio plodotvoran, jer bi hrvatske narodne mase ovoga kraja bile u bližem dodiru sa dalmatinskim Hrvatima, koji su u našoj narodno-oslobo- dilačkoj borbi prednjačili svojom borbenošću i visokom poli- tičkom svijješću." Tako zamišljena Hercegovina, krajem 2005. rastegnuta u dvama entitetima i trima županijama, prosti- re se na 11419 km², što **u odnosu na BiH iznosi 22,3 po- sto njezine površine**, a prema varljivoj, ali zadnjoj službenoj statistici iz 1991., imala je pola milijuna žitelja (502.237), što je činilo **11,47 posto stanovništva BiH**. Dakle, demografski manjak Hercegovine u odnosu na Bosnu vrlo je zoran: stati- stički rečeno, svaki deveti stanovnik BiH tek je Hercegovac. U vrlo ozbiljnoj i ambicioznoj studiji (**Regionalni prostorni plan južnog Jadrana, UN program za razvoj i Vlada SFRJ, Sarajevo, 1966.**) za Hercegovinu navedeno je: "Premda je **Hercegovina**, čiju značajniju polovinu teritorija zahvaća Re- gionalni prostorni plan južnog Jadrana, tek dio republike Bo- sne i Hercegovine, **ona je u cjelini, izrazito jasno određe- na i izdvojena regija, kako u geografskom i klimatskom, tako i u kulturno-historijskom smislu**. Planinski vijenci na potezu Makljen – Ivan – Čemerno, koji oštro razdvajaju bo- sansko od hercegovačkog područja, obilježavaju ujedno gra- nicu jačih prodora mediteranskih utjecaja u kulturno-histo- rijskom smislu". Za Hercegovinu u širem smislu mogu se kao razdjelnice još dodati prijevoji D. Malovan (1144m) i Kori- ćina (1113m), te prema zapadu crtu spustiti do granice sela Uništa.

Pitanje je jesu li zemljopisne granice istodobno i granice mentaliteta i međe identiteta. Još 1998. (Vjesnik, 30. listo- pada, Gledišta) novinar M. Jajčinović zamijetio je: "Herce- govac je danas puno više od geografskoga. To je u kolekti- vnom shvaćanju sada više karakterna osobina nego zemljo-

pisno obilježje. Riječ Hercegovac već duže vrijeme ima odio- zni prizvuk. Stoga se i događa da svi ljudi koji potječu iz ju- žnih, krških krajeva, – bez obzira jesu li iz Imotske ili Sinj- ske krajine, iz Duvna ili Livna, Čapljine ili Stoca, Posušja ili Gruda..., – budu prepoznati kao Hercegovci".

Paleolitički umjetnik iz Badnja kod Stoca

Najstariji tragovi čovjeka u Hercegovini potječu iz starijega kamenog doba (paleolitika). U selu Borojevićima kod Sto- ca, na lokalitetu Badanj, u polupećini kanjona rijeke Brega- ve, otkriveno je 1976. obilje kamenih kremenova, strugala i ulomaka životinjskih kostiju iz razdoblja 16000. – 12000 pr. Kr., a na pećinskoj litici gravura konja. Roden je prvi herce- govачki umjetnik. Zaslužni istraživač paleolitičkoga čovjeka Đuro Basler tvrdi kako je realna pretpostavka da su ka- snopaleolitički stanovnici donje Neretve izravno kontakti- rali sa stanovnicima Apulije i juga Apeninskoga poluotoka (Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Izdanja HAD-a, sv. 8., Zagreb, 1980, 14). Arheolo- zi navode da se i u mlađem kamenom dobu ponavlja slična situacija: **elementi jadranskoga neolitika uglavnom su se širili dolinom Neretve do Konjica. Ivan planina, kao i danas, bila je oštra razdjelnica neolitičkih kultu- ra**. S druge strane, pak, **dolinom rijeke Bosne širili su se utjecaji iz doline Save i iz Panonije**. Na jadranskoj obali i njegovu zaleđu u neolitiku i eneolitiku zabilježeni su na- lazi kulture impresso keramike, danilske i hvarske kultu- re. U Panoniji i Bosni zastupljene su starčevačka i sopot- ska kultura (Dimitrijević i dr., Povijest umjetnosti u Hrvat- skoj: Prapovijest, Naprijed, Zagreb, 1998, 58). U bronča- nom i željeznom dobu u Hercegovini cvjeta autohtona po- suška kultura, ali i cetinska, kao i elementi južnodalmatin- ske i srednjodalmatinske grupe. Bosna pak ima svoju sred- nobosansku i južnobosansku grupu, a u području Bihaća osebujnu japodsku grupu.

Najranija granica o kojoj možemo govoriti o određenim etnoidentifikacijama jest četvrto tisućljeće stare ere. Na scenu stupaju Mediteranci koji poznavaju keramiku – tehniku modeliranja i pečenja zemljanih posuda, koji zamje- njuju ratare i stočare. Njihova nazočnost u Hercegovini pe- riferana je značenja, jer se u drugom tisućljeću pojavljuju pokretni ratari stočari, čije su postojbine srednjoazijske stepe. Jezikoslovci smatraju da su sa sobom donijeli indoe- uropske dijalekte. Novi doseljenici, izmiješani sa starosje- diteljima, uvode grobne gomile (tumule) kao način poka- panja, čije najstarije tragove u Hercegovini možemo smje- stiti u 1800. godinu pr. Kr. Iza pet-šest mirnih stoljeća kra- jem 13. i početkom 12. st. zbila se takozvana egejska seoba, o čemu se znanstvenici još spore. Stvaraju se četiri velike plemenske grupacije: Iliri, Panoni, Tračani i Dako-Mezi.

Daorson kod Stoca – najstariji grad u Hercegovini

Tri su ilirska plemena ostavila zamjetan trag u hercegovačkoj prošlosti. Najpoznatiji i najljući rimski neprijatelji bili su **Delmati**, čija je prvotna postojbina u trima poljima – Livanjskom, Duvanjskom i Glamočkom. S njima su Rimljani vodili puno ratova i po kojima je provincija prozvana **Dalmatia**. Bili su ratoborni, hrabri, lukavi i osvetoljubivi. Slični su bili i **Ardijejci**, koji su jedno vrijeme boravili u Ponere-tavljju. Plinije ih zove *populatores quondam Italiae* (nekoć pljačkaši Italije). Bavili su se i gusarstvom, robeći po moru rimske i grčke trgovce. **Daorsi**, koji su u početku imali zemlju s obje strane Neretve, a kasnije uglavnom na lijevoj obali, bili su podosta helenizirano pleme. Realna je pretpostavka da su Daorsi u najranijoj povijesti gospodarili mnogo širim područjem. U 3. st. pr. Kr. vjerojatno su držali i desnu obalu Neretve, sve do Duvanjskoga polja. Zacijelo njima možemo pripisati veći dio utvrđenih složenih gradina na desnoj obali Neretve (među najvećim su Osoje u Zvirovićima i Velika gradina iznad Čapljinje), one u Brotnju, Ljubuškom, pa sve do Gruda. U svojim rukama držali su i deltu Neretve (s dominantnom gradinom na Velikoj Mitruši), što je kasnije omogućilo Rimljanima penetraciju u Hercegovinu, s bazom u Naroni. U 1. st. pr. Kr. moć im se znatno smanjila i tada uglavnom naseljavaju lijevu obalu Neretve, sa središtem oko današnjega Stoca. Bili su saveznici Rimljanima u vrijeme III. rimsko-ilirskoga rata (171-168. pr. Kr.), u kojemu su se borili na strani Rimljana.

Najstariji grad na prostoru BiH, na kojemu je cvjetao život još prije dva i pol tisućljeća nalazio se **na Ošanićima kod Stoca**. Razvio se pod utjecajem helenističke civilizacije i grčke kulture. Tu je bio intenzivan gradski život od 4. st. pr. Kr. do 1. st. pr. Kr. Naselje je imalo izrazit izgled grada mediteranskoga tipa, sa svim obilježjima helenističke gradske kulture. Površina urbanizirana prostora iznosila je oko 15 hektara. U gradu je bio trg (agora) i javne zgrade, vijećnica, skladišta i prodavaonice, a otkopani su i ostaci gradske cisterne. U stambenom dijelu bile su smještene i obrtničke radionice: kovačke, ljevaoničke, zlatarske, draguljar-nice i dr. Zgrade su bile pokrivena crijepom, keramika se uvozila iz Grčke i Italije. Sačuvan je i primjerak novca, na čijem je aversu glava boga Herma, a na reversu lađa, s legendom na grčkom "Daorson", što je u biti najstariji novac kovan na području BiH (Z. Marić, Ošanići – centar Daorsa, kulturno-historijske značajke, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb, 1976., 249.).

Najmarkantniji materijalni ostaci iz pretpovijesti, uz spomenute gradine na istaknutim kotama, svakako su kamene gomile, posijane su po krškim padinama brda i brežuljaka, poput nijemih kamenih svjedoka prošlosti. Radi se o nasutim objektima, u Hercegovini kamenom, a drugdje i zemljom s kamenom, ili samo zemljom. U pravilu su kružna

oblika, ali ima i elipsoidnih i nepravilnih (trokutna u Miletini, Ljubuški). Najčešće je u sredini jedan grob kamene konstrukcije s preklopticama, ali ima i grobova s više ukopa. Pokojnik je mogao biti u ispruženom, ali i u zgrčenom položaju. Susreću se u pojedinim gomilama i naknadni ukopi (iz rimskoga doba, te starohrvatski iz 7. – 9. st., pa i kasnije). Gomila je u biti nadgrobni spomenik. Velik dio kamenih gomila u Hercegovini pripada ranom brončanom dobu 18. – 14. st. pr. Kr. ali najveći broj kamenih nadgrob-nih gomila pripada kasnom brončanom i željeznom dobu, 12. – 3. st. pr. Kr. Možemo govoriti da je taj način pokopa pod gomilama značajka središnjega ilirskog prostora.

Pax Romana

Dolinom Neretve stizale su civilizacije i njihovi utjecaji. Nakon Grka, koji su imali trgovačke, ali ne i osvajačke interese, stižu mediteranski gospodari i moćnici Rimljani iz Lacija. Oni su protiv Delmata vodili krvave ratove, počevši od Gaja Marcija Figula, 156., pa 9. godine po. Kr. kada su skršeni ilirski ustanci i kada je utemeljena provincija Dalmacija. Za antičku povijest Hercegovine, pa i Bosne, najveću ulogu odigrala je Colonia Iulia Naronna. Ager kolonije Narone dopirao je na zapadu do Klobuka, graničio je s teritorijem Municipium Novensium, a na istoku s Municipium Dilluntum, pa se kod Slanoga naronitanski ager razgraničavao s epidaurskim (I. Bojanovski, zbornik "Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka", HAD, Split, 1980, 181). Nije lako locirati brojna ilirska plemena, posebice ona u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Sva je prilika da su zapadni dio Hercegovine jedno vrijeme držali Ardijejci (u Plinija Vardaei), istočni dio Neretve oko Stoca Daorsi (Davarsi), Nevesinje, Gacko i Bileću nastanjivali su Deremisti, Glindicioni i Melkumani, Plereji oko Trebinja, Konjic Narensiji, prozor Deretini, a krajeve oko Duvna, Livna, dijela Gruda i Širokoga Brijega Delmati. U Bosni su, uz Savu, bili Panoni (Kolapijani, Ozerijati, Breuci, Kornakati i Amantini), od Zenice do Rogatice Dezitijati, na istoku Dindari, Sardeati i Deuri oko Grahova i Petrovca, Japodi u Bihaću, te Mezeji od Ključa do Banja Luke (I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo, 1988., zemljovid na kraju knjige). Rimljani su, dakle, na području Hercegovine ustrojili tri koventa (vojno-upravno-sudska okruga): naronitanski, epidaurski i salonitanski. U ranocarsko rimsko doba u Hercegovini nalazimo sedam plemenskih zajednica (civitates), koje su mogle brojati ukupno oko sto tisuća ljudi.

Kada je u prvom stoljeću zavladao *pax Romana* počeo je jak **proces romanizacije ilirskih plemena**, posebice iz Salone, Narone i Epidaura. Kada su dobili rimsko građansko pravo uz svoja imena dodavali su gentilicij (rodovsko ime) cara koji im je dao civitet: Iulia Sabina T. Claudius Maximus, T. Flavius Maxiarcus, Aelia Maxima i dr. Stižu u plo-

dne doline Neretve i Trebižata rimski veterani, trgovci, robovi i libertini (oslobođenici), iz Italije, Francuske, Portugala, Makedonije, Grčke i Male Azije. Naselja u Hercegovini su: AD TURRES, AD ZIZIO, ASAMUM, AUFUSTIANA, BENZAVATICUM, BIGESTE, DELMINIUM, DILUNTUM, EMANIUM, LEUSINIUM, PARDUA, POTUATICUM, PRAETORIUM i SARSETERUM. Naseljenost Hercegovine bila je dosta ekstenzivna. onomastika je jedinstvena (jugoistočno ilirsko područje), a materijalna i duhovna kultura zadržavaju autohtone crte. **U Hercegovini romanizacija je prodrla znatno ranije nego u unutrašnjost Bosne.**

Kristijanizacija je stigla u provinciju Dalmaciju vjerojatno u trećem stoljeću, o čemu svjedoči velik broj starokršćanskih bazilika iz 5. i 6. st. u Žitomislčićima, Cimu, Potocima, Klobuku, Borasima, Docima, Nerezima, Mogorjelu, Borojevićima, Sutini, Varvari, Lisičićima, Šuici, Posuškom Gradcu, Crvenicama i Gorici. Pretpostavlja se da štovanje Sv. Stjepana u Gorici kod Gruda vuče korijen još od antike. Kratkotrajna nazočnost Gota u susjednoj Dalmaciji nije ostavila velika traga u Hercegovini, sudeći po rijetkim arheološkim nalazima. Možda je naronski biskup premjestio svoje sjedište iz ugrožena grada u Mogorjelo.

Zemlja humska, a zemljica bosanska

Početak 7. stoljeća prostor između Save i Jadrana preplavljen je novim plemenima. Bili su to **Slaveni**, među kojima se ističu Hrvati i Srbi. Osim njih oskudni izvori govore o Antima i Venetima. Antički život sa svim svojim oblicima biva postupno prekinut. Ipak, kada su u pitanju sedmo i osmo stoljeće najviše se očekivalo od arheologa i rezultata njihovih istraživanja. Međutim, slika slavizacije i antičkoga diskontinuiteta iz tih vremena vrlo je blijeda. Nađe se kakav trag grobova – običan ukop bez grobne arhitekture, kao što je slučaj u Grborezima (Livno) i Mogorjelu. Keramika je oblikovana od grublje gline, ručno ili pak na primitivnome lončarskom kolu. Lonci su položeni u grob kao dio slavenskoga pogansko-pogrebna rituala. Posude su trbušasto-kružna ili jajolika oblika, s rijetkim urezima valovnica ili cik-cak crta. Nakit je najčešće uvoz iz Bizanta.

Najznačajniji povijesni izvor iz ranoga srednjega vijeka svakako je djelo cara **Konstantina Porfirogeneta** (905-959) nazvano *De administrando imperio* (**O upravljanju carstvom**). Osim legendarne pripovijesti o doseljenu Hrvata pod vodstvom petero braće i dvije sestre, o čemu slično zbori i bugarska tradicija, car piše da su područja uz donju Neretvu naselili Neretvani (Arentani ili Pagani), zemlju istočno od Neretve Zahumljani i dolinu Popova oko Trebišnjice Tribunjani (Travunjani). On ih etnički suprostavlja Hrvatima i Srbima, premda na jednom mjestu kaže da su podrijetlom Srbi. Prema Porfirogenetovu navodu može se

zaključiti da su žitelji Trebinja, Zahumlja i Neretve sredinom 10. st. bili "politički Srbi", tj. podložni srpskom vladaru, a ne etnički Srbi (D. Mandić, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, HPI, Rim, 1963, 497). Porfirogenetovi Zahumljani sebe su zvali Humljanima, a svoju zemlju Hum. Kasnije u srednjovjekovnim izvorima dolaze nazivi: Hum, Chelmo, H'Im, Chelmania i Chulmia, a najčešće **Humska zemlja**. Koliko je Zahumlje 10. st. bilo značajno kao subjekt u srednjovjekovnom političkom obzoru govore podaci splitskih crkvenih sabora iz 10. st., gdje uz hrvatskoga kralja Tomislava stoji ponosno zahumski knez Mihajlo. **A što je s Bosnom iz 10. st. u Porfirogeneta?** Jedini spomen na nju nalazimo u 32. poglavlju "De administrando imperio", ali u sklopu "pokrštene Srbije" (baptisménē Serblía), kao sintagmu "**eis tò hōrion Bósōna**" (Moravcik-Jenkins, C. Porphyrogenitus De Administrando Imperio, Washington, 1967, 32, 149-151). Pitanje je kako razumijeti carevo "hōrion Bósōna"? Sam izraz "hōrion" Jenkins izjednačava s izrazom selo (engleski village), što se 12 puta navodi u indeksu njegova djela (str. 332). I u biblijsko doba, a kasnije u bizantsko, te u novogrčkome, "hōrion", demunitivni oblik od "hōra", znači selo, zemljište, posjed, njiva, tu i tamo područje i kraj (R. Amerl, Grčko-hrvatski rječnik Novoga zavjeta, Zagreb, 2000, 195). Samo, dakle, u 32. glavi, na tom mjestu izraz "hōrion" Jenkins prevodi kao "territory". A. Vukosavljević, raščlanjajući Porfirogenetovo pisanje, tvrdi "da se često za Bosnu isticao demunitivni oblik 'zemljica' da se označi odnos veličine teritorija Bosne prema obimu čitave Srbije". On piše: "Reč je izvesno o naselju na nešto nižem nivou od kastruma, tj. selo. U tom slučaju bi 'tò hōrion Bósōna' označavalo naseljeno mesto u blizini kastruma "tò Kàtera", sasvim moguće varoš ovog utvrđenja" (Aleksandar J. Vukosavljević, Neka zapažanja o 30. glavi De administrando imperio, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti "Boka" za godinu 2006, Cape Town, 2005, 191).

Herceg Stjepan Hercegovac nad Hercegovcima

Na području tako malene i prirodnim izvorima oskudne Hercegovine nisu se mogle razviti i učvrstiti jake političke i državotvorne ideje. Možda se može ironično ustvrditi da je samo uspjevala **industrija pobuna, ustanaka, nemira, ratova i pljačká**. Ukratko, prije se može govoriti o plemenskom nego o narodnom biću. Dinko Tomašić o tome piše: "Ne treba *ponovno naglašavati da se i plemenske kulturne osobine stalno mijenjaju u vezi s mijenjanjem prilika sredine, ali u naglim prijelazima iz seoske sredine među društvene slojeve neke su se od tih izvornih osobina održale. Ovakove osobine, koje je samo nova sredina pritajila, a nije ih potpuno ugušila, lako dolaze do izražaja u vremenima jačeg društvenog gibanja i uopće uvijek, kad je duševno tkivo pojedinaca naročito nategnuto. To su i osobine ple-*

menskog društva došle do naročito izražaja u Dalmaciji, kada je plemenski i patrijarhalni elemenat sa dalmatinskih i bosanskohercegovačkih planina naselio i razvio gradove u dalmatinskom primorju.”

U pretpovijesno doba na hercegovačkom području ilirska plemena nisu uspjela uspostaviti nikakav oblik državne zajednice niti organizirana upravna sustava. Ratoborni Delmati koji su bili najbrojniji i najjači među tim plemenima iscrpila su se u višestoljetnome sukobu s moćnom Rimskom republikom. Bez obzira što su uvidjeli da se sami ne mogu suprostaviti profesionalnim rimskim legionarima nisu pokušali stvoriti ilirski plemenski savez, osim pokušaja u zadnjem rimsko-ilirskome ratu 6. – 9. po. Kr. Istina, gusarski Ardijejci uspjeli su u 3. st. pr. Kr. u doba **kraljice Teute** stvoriti ilirsku plemensku zajednicu, ali na području od lijeve obale Neretve do Albanije, uglavnom u primorske pojase. Delmati su često ratovali sa susjedima, pa se pretpostavlja da su porazili helenizirane Daorse i razrušili im glavni grad Daorson. Nakon propasti Rimskoga Carstva i dolaska slavenskih i hrvatskih plemena hercegovački kraj bio je rascjepkan na županije i sitne župe (Paganija, Rastoca, Popovo i dr.), dok Humska zemlja nije uspjela postati respektabilna sila. Francuski geograf P. George govori o **narodu vremena** (Zeitvolk) i **narodu prostora** (Raumvolk), što znači da je prošlost svih balkanskih naroda i plemena značila neprekidnu borbu naroda prostora da postane povijestan narod, odnosno narod vremena. Antropolog C. Lévi-Strauss operira pojmovima **hladno društvo** – ona društva kojima je vlastita povijest praktično nepoznata i **vruća društva** – društva koja usvajaju svoja povijesna iskustva i služe se njima prema potrebama i interesima. Primjerice, u pretpovijesno doba *najvrelije* društvo bilo je grčko. Uostalom, Grci su izmislili pisanu povijest. Ako se u Humu i u hrvatskim županijama u Hercegovini u srednjem vijeku začela povijesna znanost (kroz samostanske kronike i vladarske dvorske kancelarije) dolaskom Osmanlija u 15. st. taj kontinuitet biva prekinut.

Više je karakteroloških značajka bilo pogubno za uspostavu organizirana društva u Hercegovini u povijesnome razdoblju. Istaknimo *stalne unutarnje antagonizme, borbu protiv svakoga pokušaja organiziranja vlasti i veliko sebe-ljublje*. U knjizi **Politički razvitak Hrvata** D. Tomašić pokušao je to obrazložiti sučeljavanjem zadružne i plemenske kulture. **Hercegovina bi bila po tome prostor plemenskoga kulturna koda.** *“Zadružni je sustav zasnovan na kooperaciji, na suradnji svih članova u cilju ekonomske, političke i moralne zaštite podjednako podjednako svih članova zajednice. Taj sustav pruža maksimum sigurnosti svojim članovima i zato takvo društveno uređenje izgrađuje duševno uravnotežene ličnosti. Plemensko društveno uređenje, naprotiv, zasnovano je na egocentričnoj i na kompetitivnoj podlozi. U takvom društvenom uređenju pojedinci se individualno natječu sa svrhom unapređivanja svojih ličnih ci-*

ljeva. U tom su društvu i imovina i vlast nejednako podijeljene, a i moral i društveni ugled su različiti kod raznih članova i skupina tog društva”.

Humski velikaši bili su čas u latentnome čas u stalnome sukobu sa središnjom kraljevskom vlasti u Bosni.

Dovoljno se prisjetiti hercega Stjepana Vukčića Kosače, Sandalja Hranića, Hrvoja Vukčića Hrvatinića, Radivojevića-Jurjevića-Vlatkovića, Nikolića i drugih, koji su se vječno opirali svakome pokušaju uvezivanja u organizirani državni sustav. Dobar primjer za skicu karaktera humskoga srednjovjekovna čovjeka vladajuće elite imamo u opisu hercega Stjepana Vukčića Kosače iz pera S. Ćirkovića: *“Ostavimo li po strani kao laskanje dubrovačke pohvale da je veoma mudar i da ima dubok intelekt možemo ipak, posmatrajući delatnost hercegovu u celini, zaključiti da je posedovao neosporno visoku inteligenciju. Ona mu je omogućavala da uoči glavne pravce i tokove neobično zapletene i neprestano promjenljive političke situacije, da se po njima upravlja izvlačeći uvek korsiti za sebe. Hercegovina neposrednost i otvorenost je ponekad išla predaleko. Pokazivao je u izvesnim trenucima potpuno odsustvo diplomatskog takta, jako negovanog u to vreme”.*

U doba turske vlasti Hercegovci, misleći ponajprije na one katoličke i pravoslavne vjere, nisu pokazali puno organizacijskoga smisla da se oslobode turskoga jarma. U 17. st. bilo je pokušaja u doba mletačko-turskih ratova katoličkoga življa da se oslobodi turske vlasti, ali samo kao priključenja Mletačkoj republici. Treba imati na umu da su Mlečani u Dalmaciji bili u nekim elementima još pogubniji gospodari od Turaka. Izvjestan otpor većega stupnja pokazivali su pravoslavci u istočnoj Hercegovini, ali pod utjecajem i uz pomoć crnogorske vlasti i brdskih crnogorskih plemena i bratstava. Poučan je primjer naivnosti hercegovačkoga seljaka u doba podizanje bune **Huseina kapetana Gradašćevića** 1831-1832. **Ali-paša Rizvanbegović** ostao je vjerran carigradskome sultanu i pozvao je hercegovački puk da i on ne prihvati buntovničku Gradašćevićevu politiku. Jedan dio seljaka iz Ljubušškoga kadiluka pridružio se Rizvanbegovićevim postrojbama, pače sudjelovao je u boju protiv pobunjenika u klancu kod brda Utvice u Vitini kod Ljubušškoga. Međutim, pašin zapovjednik pobjegao je za vrijeme boja i prepustio svoje ljude nemiloljubnoj sudbini. Izginulo je više Hrvata iz Tihaljine i Ljubušškoga, kojima je kasnije vitinski beg Kapetanović podigao spomenik.

Hercegovci – novi bogumili?

U prikazu hercegovačke karakterologije kroz prizmu identiteta treba svakako raščlaniti vjerske sastavnice. U pretpovijesno doba Iliri, kao prvi poznati hercegovački žitelji, bili su mnogobošci. Zna se da su štovali zmiju na razini kulta. R. Katičić u ilirskom imenu **Vesclaves**, kojemu bi odgova-

rao slavenski oblik Dobroslav, vidi trag usmene epske ilirske baštine u kojoj se veličaju junačka djela i ističe hrabrost i junaštvo. Početkom 4. st. kršćanstvo postaje službena religija u Rimskome Carstvu i uspostavlja se crkveni ustroj kroz biskupije. Jedini prekid kršćanske niti biva kroz dvatri stoljeća doseljnjem novih slavenskih naroda, koji su uskoro bili pokršteni. U 11. st. Hercegovinu je zahvatio rasokol Kršćanske crkve na katoličku i pravoslavnu, premda se njegove posljedice na terenu dulje vremena neće osjetiti. Ukratko, može se reći da je kršćanstvo glavna sastavnica srednjovjekovne etničke svijesti. U 15. st. u Hercegovinu je s turskim prodorom stigao islam, te kasnije u manjem opsegu judaizam u Mostar. Danas u Hercegovini sve tri glavne konfesije imaju izgrađeno ustrojstvo: **katolici** su uglavnom u sklopu Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije, **pravoslavni** u Zahumsko-hercegovačkoj eparhiji, a **muslimani** u Mostarskome muftiluku. Nema dostatnih podataka niti istraživanja o ateizmu, drugim crkvama, vjerskim sektama i pokretima u Hercegovini.

U hercegovačkome katoličkom puku sve do prošloga stoljeća bili su očevitni tragovi neznaboštva i niske vjerske izobrazbe. Žene na selu često su spominjale Antekrsta (Antikrista), orka, mačića i druga fantastična bića. U zimskim dugim noćima pričalo se o vilama, vješticama, vukodlacima, divovima, usudu i morama. Posebnu ulogu u očuvanju katoličke vjere i pobožnosti imaju franjevci, osobito u teška turska vremena, kada je i nastala uzrečica: "Kud god Turčin s ćordom, tud i pratar s torbom". Ipak, može se reći da je hercegovački katolički puk dugo bio pobožan, štujući Blaženu Djevicu Mariju, sv. Antu, sv. Juru, sv. Roka, proroka Iliju, arkanđela Mihovila i sv. Ivana (tzv. **ratničke svece**).

Uz sve povike na Hercegovinu i Hercegovce od stoljeća petnaestoga sručio se u prošlom stoljeću i tzv. "**Hercegovački slučaj**". Dugogodišnje rivalstvo dijecezanskih svećenika i franjevaca redovnika prelio se i na vjernički puk. Očito se zanemarilo da je dugo djelovanje u specifičnim prilikama stvorilo posebnu vezu između lokalnih franjevaca i hercegovačkoga (katoličkoga) puka, zajednički mentalitet, pomalo mističan i nerazumljiv. Možda razlogom što je hercegovački čovjek, nemajući svoju vlast, u franjevcu vidio svoga i zemaljskoga i nebeskoga zaštitnika. Pišući o tome svojedobno A. Ciliga spomenuo je elastičnost Crkve u Švicarskoj, gdje u biskupiji St. Gallen, misli jedinoj u svijetu, **katolički puk izravno bira svojega biskupa, a Papa ga samo potvrđuje**. "Hercegovački slučaj traži neku originalnu sintezu, a ne mehaničku nivelaciju. Opasnost hijerarhijskog konflikta nosi u sebi opasnost u laičkom katoličkom puku klicu oživljavanja bogumilskih atavizama", piše on, premda nekritično u suvremeni kontekst vraća bogumile (A. Ciliga, Hoće li hrvatski biskupi i hrvatski franjevci gurnuti Hercegovce u nove "bogumile"? Na pragu sutrašnjice, god. II, ožujak 1977, br. 4(8), Roma, 1977, 27-30).

Kulminacija hercegovačkoga vjerskoga upravno-pastoralna spora zbio se 1998., kada su zabilježeni slučajevi pobune vjernika u pojedinim župama zbog stavljanja župa na raspolaganje mostarskom biskupu, pojava lažnoga biskupa u Hercegovini, zazidavanje crkve u Čapljini i na kraju kidnapiranje biskupa (Z. Jukić, Hercegovački slučaj, Status 4, rujan 2004, 130-134).

Ex Oriente lux?

Gledajući sine *ira et studio* čuvena juristička sintagma *pravna država* u Hercegovini dotjerana je do karikaturne pojavnosti. Kronološki gledano samo su dvije države uspjele u Hercegovini učvrstiti pravni poredak u svim segmentima: Rimsko carstvo i Austro-Ugarska monarhija. U rimsko doba kada je u prvom stoljeću utemeljena provincija Dalmacija hercegovački krajevi potpali su pod jurisdikciju **Naronitanskoga konventa**, čije sjedište je bilo u Naroni (Vid kod Metkovića). Stara plemenska ilirska struktura bila je u prvim stoljećima nove ere romanizirana. Strateški značajnija naselja dobila su municipalna prava, dok je status kolonije imala samo Naron. Rim je udario snažne temelje pravnom poretku u čitavu carstvu, o čemu svjedoče mnogi pisani izvori i epigrafski spomenici. Uprava Naronitanskoga konventa, najčešće kvatuorvir (Vijeće četvorice), na svojem teritoriju dijelila je zemlju islužnim vojnicima (veteranima), o čemu svjedoče dva istovjetna natpisa iz Ljubuškoga. U njemu veterani pagi Scunastici (naselja Scunaste) zahvaljuju caru Tiberiju i koloniji Naroni za dodijelenu zemlju u dolini Trebižata ("*...quibus colonia Naroni agros dedit*"). Rimski govornik Ciceron piše svojemu prijatelju Vatiniju, koji se nalazio u vojnome logoru blizu Naroni, gdje je vodio ratne operacije protiv buntovnih Delmata, da mu pomogne pronaći njegova knjižničara koji mu je pokrao knjige. Vatinije mu odgovara da je kradljivac viđen u Naroni, ali da je pobjegao k Ardijejcima, ali on će prevrnuti nebo i zemlju da ga uhvati i vrati Ciceronu knjige. Zamislite državu koja među divljim plemenima, s kojima vodi ljute ratove, brine za knjige svojega građanina!

Propašću Rimskoga carstva nastalo je opće rasulo i pravna nesigurnost na području negdašnje provincije Dalmacije. Možemo zamisliti kakvu su vlast imali lokalni šerifi, pustolovi i harambaše u doba Paganije, o kojoj piše u 10. st. Konstantin Porfirogenet. Možda se stanje malo popravilo u 14. i 15. st. kada su moćni humski plemići gospodarili hercegovačkim područjima – Pavlovići, Sankovići, Nikolići, Vukčići-Kosače, Radivojevići, Vlatkovići i drugi. Ali sudeći po izvješćima iz Dubrovačkoga arhiva pljačke i lokalni sukobi i dalje su glavna zbivanja u Zahumlju i oko njega. Primjerice, općina Čitluk, dio stare župe Brotnjo, slavi za Dan općine događaj kada su neki trgovci iz Brotnja opljačkali dubrovačke trgovce suknom. O tome postoji tužba u Dubrovačkom arhivu. **Nije li to impostacija tribalna karaktera nove**

vlasti – dičiti se podvigom svojih desperadosa?

Slijedila su razdoblja višestoljetne turske uprave u Hercegovini. O karakteru vlasti Otomanskoga imperija vrijedi navesti **V. Katunarića** (Bogovi, elite i narodi, Zagreb, 1994.): *“Od početka to je islamska država čija snaga počiva na vojnoj sili i spretnom kombiniranju vjerske poslušnosti i vojnopolitičke discipline. Načelo političke i socijalne jednakosti, što islam vuče iz svojih plemenskih korijena, kao religija koja ujedinjuje plemena u državnu zajednicu jednakih, vješto je preformulirano u kategoriju imperijalne države. Muslimani i oni koji su islamizirani pretvoreni su u povlašteno plemstvo i povlašteni puk, nešto slično kategoriji rimskoga građanstva. Oni koji su podređeni ujedno su i vjerski i etnički različiti.”* U zapadnih kritičara za zemlje u kojima su više stoljeća vladali Turci razvio se izraz **Orijent**, koji označuje **nešto što se ne uklapa u zapadne europske standarde**. O tim često pogrešnim predodžbama i stereotipima piše Marija Todorova u knjizi **IMAGINARNI BALKAN**, Beograd, 1999.: *“Nije, dakle, reč o tome da neka urođena karakteristika obavlja Balkan velom misterije; to čini odraz svetlosti Orijenta. Čovek dolazi u iskušenje da iskuje novu latinsku sentenciju *Lux Balcanica est umbra Orientis*. Pored navedenog usamljenog primera romantizacije Balkana, predstave o njemu u najvećem broju su prozaične. Zapad i Orijent obično se predstavljaju kao nespojivi entiteti, kao suprotnosti, ali zaokružene suprotnosti.”*

Snadi se, druže!

Ne treba puno trošiti riječi kako je bila pedantna, strogo činovnički umivena, Austro-Ugarska monarhija. Red, rad, disciplina i puno poštovanje jake pravne države stekla je dobro školovanim i plaćenim službenicima, koji su uglavnom bili stranci. Doba SR BiH značilo je socijalističko shvaćanje pravne države, gdje se najstrože gledalo na političke prijestupe. I došlo je zadnje desetljeće dvadesetoga stoljeća, izbori i ratovi. **Jaki militantni hercegovački vjetrovi otpuhali su i ono “p” od pravne države**, po onoj modificiranoj latinskoj *Inter arma silent leges*. Prvo su Srbi u istočnoj Hercegovini počeli stvarati neku SAO Hercegovina, koja je u jednu ruku postala *corpus separatum*. Možemo zamisliti kako je funkcionirao pravni ustroj teritorija na kojemu je glavni gazda i tumač nacionalnih srpskih interesa bio negdašnji vozač kamiona Božidar Vučurević?! Hercegovački Muslimani nisu ni u snu zamišljali stvaranje kakve autonomije u odnosu na središnju vlast u Sarajevu. A Hrvati? E, to je problem o kojemu se može napisati podeblja knjiga, a da se još mnoge stvari ne utvrde i definiraju. Mislim da su hercegovački Hrvati nakon 1990. do ljeta Gospodnjega 2005. kada su u pitanju pravne norme i vladavina prava puno bliže onoj staroj partizanskoj krilatici **“Snadi se, druže”**, nego kakvoj promišljenoj pravnoj proceduri i kreaciji. Koliko je još neprocesuiranih zlodjela, ubojsta-

va, paleža, pljačka i inih delikata, koliko li predmeta nije dobilo ni broja, koliko li je nepokrenutih tužba, koliko li je pravnik, odvjetnik i fiškala uz janjetinu i kapulu udvornički klimalo glavom gazeći sve pravne, etičke i moralne norme? Koliko je raznih samoproglašanih ratnih i poratnih Al Caponea krojilo zakone i haračilo diljem Hercegovine? To je tipična slika onoga Balkana i balkanskoga mentaliteta, o kojemu piše etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin: *“Bilo kako bilo, državni mediji ne specificiraju što je to Balkan, jer, napokon to svi znamo. To je znamen prevrtljivoga i prevaranstkoga političkoga ponašanja onih drugih, zaostalosti i primitivnosti tih istih (znamo kojih). U svakom pogledu dno samoga dna i crna rupa na jugoistoku Europe”*. U državnom pravnom poretku počelo se s **Hrvatskom zajednicom Herceg Bosnom**, pa ju se preimenovalo u **Hrvatsku republiku**, pa se k'o doja ugasila bez ostavinske rasprave, onda se u stilu pola koraka naprijed, korak u stranu, ušlo u Federaciju BiH, a u proljeće 2001. proglasila se **Hrvatska samouprava** u dvorani kičasto okićene zgrade na starome Guvnu, kasnijem Rondou, a današnjem Trgu hrvatskih velikana.

Vratite nam Srbe, evo vam Hercegovce!

Identitet Hercegovine, promatrane na jedanaest i pol tisuća četvornih km i s pola milijuna žitelja, od kojih su polovica Hrvati, a ostalo Srbi i Bošnjaci, može se od sredine 20. stoljeća grosso modo podijeliti na četiri razdoblja: **Drugi svjetski rat (1941.-1945.), socijalističko-samoupravni utopizam (1945.-1990.), destruktivno doba (1991.-1994.) i razdoblje daytonske klimavosti (1995.-2005.)**.

Hercegovački Hrvati zdušno su prigrlili Nezavisnu Državu Hrvatsku. Dobar dio Vlade NDH-a potjecao je iz Hercegovine (Vrančić, Dumandžić, Artuković), velik broj momaka dobrovoljno je otišao u ustaše, a dio unovačen u domobrane. Muslimani su 1941. uglavnom podržavali ideje NDH-a, bilo ih je na visokim dužnostima u vojsci, politici i državnome aparatu. U Leksikonu **“Tko je tko u NDH”** zastupljeno je 49 Muslimana, nasuprot 33 Hercegovca, što nije blizu stereotipa o Hercegovcima ustašama (R. Dodig, Više Muslimana nego Hercegovaca, Horizont, 1. 8. 1997., 21). Istina, inklinirali su i Nijemcima, manji dio k četnicima, a nakon kapitulacije Italije okrenuli su ćurak i prelazili u partizane. Srbi iz istočne Hercegovine odmetnuli su se u šume, najvećma u četnike, a potom u partizane, ovisno od situacije. Bilo je i među njima sukoba i lijevih skretanja. Nakon kapitulantskoga kraja NDH-a hercegovački Hrvati doživjeli su svojevrstu golgotu. Oko 60 posto svećenika koji su preživjeli bilo je uhićeno i saslušavano, na Bleiburgu i na križnome putu ubijen je ili nestao svaki treći vojno sposoban muškarac. U Hercegovačko-neretvanskoj

županiji stradalo je nakon II. svjetskog rata 10.973 Hrvata, u Livanjskom okrugu 4.750, a iz Zapadnohercegovačke županije 7.013, njih ukupno 22.736 (I. Lučić, disertacija u rukopisu, Ljubuški, 2005). Kolika je bila hercegovačka tvrdoglavost i vjera u nekakvu nadnaravnu pobjedu neovisne Hrvatske, vidi se po fenomenu borbe tzv. škripara i križara, te kasnijim djelovanjem u emigraciji i pojedinim utopijskim akcijama.

Hrvatski otpor prema novoj "narodnoj" vlasti očitovao se bježanju iz crvene Hercegovine, dnevno oko 30 ljudi. Radilo se u 90% slučajeva o Hrvatima, uglavnom momcima iz ruralnih sredina. Povlašteni položaj imali su hercegovački Srbi, jer se istočna Hercegovina nametnula kao partizanski i oslobodilački kraj. Dosta je spomenuti statistički podatak da su na sto žitelja u istočnohercegovačkim općinama dolazile četiri boračke mirovine, a u zapadnohercegovačkim općinama jedva 0,86 mirovina na sto žitelja (R. Dodig, Hercegovačka elita 1970, Status 7, Mostar, 2005., 70). Hrvati su nosili stigmatu ustaškoga kraja, narodnih neprijatelja, vjerskih fanatika i nekooperativnih građana. Cvijetin Mijatović priznao je u Čitluku 1966. da je **teško bilo biti Hrvatom u Hercegovini**. Šezdesetih godina slijedi masovni odlazak hrvatskoga življa na "privremeni rad" u inozemstvo. Služba državne sigurnosti (u svakodnevnoj komunikaciji UDBA) nastojala je svim silama – ucjenama, vrbovanjem, lažima, infiltracijom doušnika, posebice likvidacijama i atentatima, održati teroristički i ustaški imidž Hrvata u dijaspori. Ilustrativno je viđenje, opet intrigantna kroničara A. Cilige, o Hercegovcima u emigraciji: *"Početkom šezdesetih godina sreo sam u Göteborgu prvi put skupinu te mlade i junačke Hercegovine. Stajali su, kretali se, posjedali kao četa mladih vitezova, kršni, poletni, da bi kao sokolovi poletjeli pod nebesa hrvatske slobode i državnosti. Akcija je bila ono za čime je njihova mladost najviše i nestrpljivo čeznula. Oni su bili više vođeni pjesmom slave svojih otaca nego novom zbiljom naše svakidašnjosti"* (Tragična pjesma mlade Hercegovine u Švedskoj, 5-12, Na pragu sutrašnjice, god. II, br. 2(6), ožujak 1976, Rim, 1976., 5-6).

Nakon međunarodnoga priznanja Hrvatske u siječnju 1992. hercegovački identitet u medijima naglo se pogoršao. Kako se rat iz Hrvatske prelio u Bosnu i Hercegovinu, trebalo je okužiti taj prostor. **Krenula je haranga protiv Hercegovaca, zasigurno potaknuta u jugoslavensko-srpskim obaviještajnim kuhinjama**. U "Vjesniku" 1992. pojavio se prvi članak koji se bavio hercegovačkim fenomenom (Hercegovci između istine i pravde, 23. veljače 1992, s. 15.). U Osijeku je osvanuo grafit: "Vratite nam Srbe, evo vam Hercegovce". Počela su se spominjati imena iz hrvatske politike i gospodarstva i govoriti o hercegovačkom lobiju u Hrvatskoj. Sociolog dr. Ivan Lučev u istome članku natuknuo je nešto o skupnim interesima i krakternim crtama pojedinih regija. Iz toga je izvučen zaključak da su **Albanci, Hercegovci i Crnogorci dinarci i da imaju sna-**

žne rodovsko-plemenske crte, ukratko hajdučki mentalitet.

Rat i velikosrpska agresija na BiH razdijelila je razorno i strahovito hercegovačko biće. Srbi iz istočne Hercegovine bili su agresorska pesnica, atakirajući na hrvatski jug i dolinu Neretve, hercegovački Mulimani ostali su na braniku Bosne, krojene po svojoj mjeri, s puno ideala ali s premalo novca i oružja. Hercegovački Hrvati, vežući se za Zagreb, kao i pedeset godina ranije, slijedili su nesvjesno velikosrpsku matricu i proglasili su Hrvatsku zajednicu, pa republiku Herceg Bosnu. U tom vrtlogu konfuznih ideja i nedefiniranih ciljeva dogodio se rat s Muslimanima – Bošnjacima, koji su u jednoj fazi rata nastupali s tezom prodora do Jadranskoga akvatorija, tepajući mu **"Bosansko primorje"**. Jake negativne slike o hercegovačkim Hrvatima obišle su svijet: **Sabirni centri (u optužbama i medijima logori) za Bošnjake, rušenje Staroga mosta u Mostaru, atentat na Hansa Koschnika, kidnapiranje biskupa Perića, zazidavanje crkve u Čapljini** itd., itd. S druge strane, **hercegovački Srbi porušili su sve mostove u Mostaru, osim Staroga, crkvu, katedralu i Franjevački samostan u Mostaru, izvršili civilne zločine itd. itd. Hercegovački Muslimani Bošnjaci srušili su pravoslavnu crkvu u Mostaru, počinili zločine protiv civila u Doljanima i Grabovici**, itd. Međutim, razoran negativan imidž ostao je i dalje na hercegovačkim Hrvatima. Ali kako to slijedom vremena biva, nakon 2000. nametnuti stereotip primitivna, sirova i pohlepna Hercegovca – i onoga iz viceva i ovoga iz stvarnosti, počeo je pomalo gubiti na intenzitetu. Ni Ferale Tribune ne bavi se nakon 2002. Hercegovinom i Hercegovcima, satirično nikako, a žurnalistički rijetko.

Hercegovina versus Bosna

Dihotomija Hercegovina versus Bosna i dalje je prisutna na javnoj sceni, u državnim kabinetima, u političkim materijalima, stranačkim prijeporima, medijskim hajkama, ali i u glavama ljudi, onih koji žive u **crnomorskom slijevu** naspram onih iz **jadranskoga slijeva. Sveopća bosnizacija** u svekolikom diskursu kao pandemija širi se od Save do Sarajeva. Na novinskim stranicama bh. tiskovina iščitavaju se svakojake tužbalice protiv Hercegovine. Dr. Hakija Đozić napisao je nekakvo štivo o nastanku "južne pokrajine Hercegovine" i naslovio ga "Humska zemlja, fitilj pod državom"! (Oslobođenje, rubrika "Pogledi", str. 10, 2. 8. 2003). Mr. Mile Lasić umuje "O Hercegovcima, onim zapadnim", pa rezonira "Možda će u skoroj budućnosti i u Hercegovini biti moguće normalno disati" (Zapadnohercegovački apsurdistan, Oslobođenje, rubrika "Pogledi", str. 32). Hvala Mili (bosanski Miletu) što mi je otkrio zašto me je godina gušilo u plućima. **Još kad se pročita o zbivanjima na Kongresu SDA početkom lipnja 2006., da je glavna intencija kongresnih teoretičara da Hrvati, Srbi i Bo-**

šnjaci postanu svi Bosanci, mnoge uhvati humski prkos i hercegovački inat (Hrvati, Srbi i Bošnjaci, a svi Bosanci, Oslobođenje, 5. 6. 2005, 8). Skandalozni diplomatski gaf napravila je i veleposlanica Bosne i Hercegovine u Sjedinjenim Državama Bisera Turković, govoreći jednom o Daytonskom sporazumu. Rekla je da će se tri naroda u BiH – Hrvati, Srbi i Bošnjaci, asimilirati i svi skupa osjećati Bosancima (Večernji list, 17. 11. 2005).

A da se ne bi pomislilo kako samo hercegovački Hrvati gundaju protiv panbosanskih ospica, otkriveni su i hercegovački nezadovoljnici druga dva konstitutivna naroda. Prvo se oglasila “grupa čitalaca iz Sarajeva”, koja proziva nedopustivu praksu da se kao ime države uzima samo polovično njezino ime (Bosna), a da se o Mostaru govori kao o gradu na jugu Bosne (**Zaboravljena Hercegovina**, Oslobođenje, 18. 2. 2005). Nastavljeno je s temom prešućivanja Hercegovine u medijima, čiji naslov članka govori sve (**Zašto je Hercegovina u medijskom zapečku?**, Oslobođenje, 4. 11. 2004). Urednik mostarskoga časopisa “Most” Alija Kebo, pišući o sve češćem i drskijem nazivanju čitave države Bosnom, zavapio je pjesnički kako je “**Hercegovina – zemlja uzvjetar** (Most, 148, ožujak, 2002, 4-5). U istom časopisu E. Ćustović pisao je o medijskom potiskivanju i marginaliziranju Hercegovine (Zašto je Hercegovina u medijskom zapečku, Most 182, Mostar, 2005). U istočnom dijelu Hercegovine u rujnu 2005. pojavili su se plakati sa slikom starijega Hercegovca i natpisom “Sačuvaj me Bože pomoći iz Banjaluke”, a potpisan je jednostavno “Hercegovina” (Opasne poruke sa plakata, Večernje novosti, 23. 9. 2005, 17). Najavljeno je formiranje “Saveza sedam istočnohercegovačkih opština”, kao odgovor na dugogodišnje zapostavljanje Hercegovine od strane svake republičke vlasti (www.virtualhercegovina.com, 11. 5. 2005).

Hercegovina u Regionalnoj zajednici Alpe Adria

Hercegovina je malen komad zemljopisna prostora, raznolik u reljefu, narodnosnome sastavu, pučkoj kulturi i vjerskome biću. Diferencija se očituje i u etnološkom smislu, primjerice, kada je tradicijska seoska nošnja u pitanju. Hercegovina pripada dinarskoj kulturnoj zoni, s više manjih specifičnih kulturnih areala. Hercegovačke nošnje po svojem osnovnom obilježju dijele se na **humske** – zapadni i srednji dio Hercegovine: okolica Mostara, Konjica, Stoca, Ljubinja i Ljubuškoga, i **brdske** – istočni dio Hercegovine: Zupci, Površ, Rudine i kraj od Podveležja do Foče, pripada uglavnom srpskoj tradiciji (S. Bajić, Osnovne karakteristike tradicijske seoske nošnje u Hercegovini, GZM, etnologija, sv. 48/49 (1996-1999), Sarajevo, 2000, 18).

U antičko doba Hercegovina je bila na vrhuncu razvoja, romanizirana i urbanizirana, uklopljena u moćan sustav rim-

ske provincije Dalmacije. Rana srednjovjekovna Hercegovina uglavnom je kao corpus separatum, u kojemu ni jedna središnja vlast nije uhvatila čvrste korijene. Ceste su nesigurne, hara epidemija, pljačka je izvor prihoda, vladaju nesigurnost, nepismenost i neimaština. Povjesničari umjetnosti uočavaju razliku u umjetnosti antike i srednjega vijeka. Na stećcima polupismen ili nepismen kovač mučio se urezati (usići) slova, naspram elegantnoj i ujednačenoj rimskoj kapitali na kamenim spomenicima. Blaga renesansa početkom 15. st., kada se ispod feudalnih dvoraca počinje razvijati podgrađe, biva prekinuta turskim osvajanjem. Hercegovina je u biti zemlja “*mentis rusticae*” (ruralne duše), više usmene nego pismene kulture, jednom riječju – **zemlja na ćenaru (rubu)**. Blizina i utjecaj Dubrovačke republike nije ostavio na Hercegovinu znatnijega traga. Umjesto renesansnih i humanističkih tradicija, veličaju se feudalne autokratske tradicije. Po onoj latinskoj *Tertium non datur* (Nema trećega) prihvaća se geslo. Tko nije s nama, taj je protiv nas.

Gledajući kroz povijesno-kronološku prizmu ustrojstvo Hercegovine, vidi se da je ona bivala teritorijalna cjelina – kneževina, zemlja, sandžak ili okrug, katkad samostalna, a u više navrata, bilo cjelovito bilo djelomično, u sastavu raznih kraljevstva i carstva (hrvatskoga, ugarskoga, srpskoga, bosanskoga i turskoga), Austro-Ugarske, NDH-a i dviju Jugoslavija. Svako vrijeme pripisivalo je Hercegovcima određenu stigmju. **U doba Rimljana proglašavani su gusarima, u srednjem vijeku autonomašima, u tursko doba hajducima, u Jugoslaviji ustašama i četnicima, a u novije doba separatistima i zadržim regionalcima.** Ako želimo odgovoriti na pitanje, kako treba ustrojiti Hercegovinu danas, moramo iz izloženih činjenica izvući zaključke. S povijesna, gospodarskoga i strateškoga gledišta, glavne silnice ostale su od antike do našega vremena, a one pokazuju da je Hercegovina naslonjena na Jadran, na Dalmaciju. U rimsko doba bila je u sastavu provincije Dalmacije, na čijem prostoru su bila tri konventa (okruga), sa sjedištima u Saloni (Solinu), Naroni (Vidu kod Metkovića) i u Epidauru (Cavtatu). U srednjem vijeku gospodarski i duhovni impulsi stizali su iz Splita, Drijeva (luke i trgovišta nasuprot Gabele) i Dubrovnika. U novom vijeku gospodarske i kulturne silnice opet su nastavile djelovati iz Splita, Metkovića i Ploča, te Dubrovnika. **Stoga je prirodno vidjeti Hercegovinu, kao moderno ustrojenu bh. regiju, prepoznatljivu kao jadransko-dalmatinsko zaleđe, najrealnije u sastavu europske Regionalne zajednice Alpe Adria.**

RADOSLAV DODIG, ROĐEN 1954. U LJUBUŠKOM, ZAVRŠIO FILOZOFSKI FAKULTET, ZAPOSLEN U MOSTARU. ČLAN HRVATSKOGA ARHEOLOŠKA DRUŠTVA, HRVATSKOGA FILOLOŠKOGA DRUŠTVA I UREDNIK U BIBLIOTECI “STEČAK” NAKLADNIČKE KUĆE ZIRAL U MOSTARU. OBJAVLJUJE RADOVE U STRUČNIM ČASOPISIMA, TE KOLUMNNE I KOMENTARE U DNEVNIM NOVINAMA.

RAZAPETI IDENTITET ILI IDENTITET OD RASPETOSTI

Duvno je, što je možda tragično po taj grad, od šezdesetih godina prošlog stoljeća do danas vazda više živjelo od Splita i Zagreba, od Münchena, Hamburga ili Beča, nego od Mostara ili Sarajeva: iz Mostara i Sarajeva navodno nam u posljednjih pedeset godina ništa dobro nije došlo

Ivica Đikić

UOVIH NEŠTO MALO GODINA OZBILJNIJEG BAVLJENJA pisanjem nastojao sam se čuvati samo jedne jedine stvari, a ta je olako propadanje u provaliju subjektivizma ili, preciznije, u ponor prvog lica jednine: iz nekog razloga, naime, duboko vjerujem da svako intimiziranje s čitaocima mora imati vrlo uvjerljivo unutrašnje tekstualno opravdanje. Možda sam u krivu i možda olako upadam u stupicu taštine, ali mi se čini da je pisanje o vlastitom identitetu, pa makar on bio i regionalni, dovoljna isprika za upotrebu prvog lica jednine. Pritom to, naravno, nije dovoljno samo po sebi, jer je potrebno zadovoljiti glavni od svih uvjeta kad je posrijedi spisateljsko čačkanje po vlastitoj intimi: taj je uvjet da se u toj pustolovini, koja prečesto zna završiti tragikomično, ne baviš otkrivanjem sebe drugima, nego otkrivanjem sebe – sebi. Je li pisanje ovog teksta bilo opravdano saznat ću, dakle, tek kad dođem do kraja i kad stavim zadnje tri točke...

Jedino što sad znam o svome identitetu jest to da je određen ponajprije jezikom u kojemu sam rođen. Koji je to jezik? Mogao bi biti hrvatski, ali bi se ovlaštenim tumačima hrvatskoga zasigurno digla kosa na glavi od količine turcizama u jeziku u kojemu sam rođen; mogao bi biti bosanski, ali bi se službeni propisivači standarda bosanskog jezika nesumnjivo zgranuli nad obiljem talijanizama i germanizama koji su dio mene od kad sam naučio slušati i razumijevati, te nad kobnim manjkom suglasnika *h* na strateškim mjestima; mogao bi biti onaj umjetni hrvatskosrpski/srpskohrvatski, ali moj je jezik previše stvaran i živ da bi ga se moglo nazvati nečim tako vještačkim; mogao bi biti pomalo od svega ovoga, a opet je tako zaokružen i tako pun po sebi da bi ga bilo glupo klepati od tuđih okrajaka.

* * *

Moj otac i njegov otac rodili su se točno tamo gdje se Bosna i Hercegovina – točnije, općina Duvno ili Tomislavgrad

– dodiruje s Hrvatskom, točnije s Dalmacijom ili, još preciznije, Dalmatinskom zagorom. Kamenita zabit zove se **Vinica**, a s druge strane granice je Imotski, odnosno imotska sela Aržano i Studenci. U Vinici je rođena i polusestra mog djeda – tetka Mara – koja je čuvala mene i moju braću dok su roditelji bili na poslu, a djed radio “na željezu” u Hamburgu: obje su bake, naime, umrle prije nego što sam se rodio. Vinica je tridesetak kilometara udaljena od centra Duvna prema Dalmaciji, te je jezik mog djeda, mog ćaće i tetke Mare bio ponajviše sličan jeziku Dalmatinske zagore.

Majka mi je rođena u **Mrkodolu**, seocetu što se nalazi na otprilike pola puta između Duvna i Posušja. Prvo selo što se, u smjeru Hercegovine, naslanja na Mrkodol jest Bukovica. Osim što je u njoj rođen sadašnji predsjednik Društva hrvatskih književnika Stipe Čuić, Bukovica je poznata po tome što u njoj ima osnovna škola s čije se “gornje” strane govori **išo, prošo i jebo**, dok se s njezine “donje” strane govori **iša, proša i jeba**: meni se nekako čini da kod bukovičke škole prestaje Bosna i počinje Hercegovina. I obratno. Mater je, dakle, u jeziku imala dosta Hercegovine, a još više Hercegovine u njoj otkrit ću kao petnaestogodišnjak, odnosno onda kad je počeo rat i kad su te stvari – Bosanac ili Hercegovac, Srbin ili Hrvat ili Musliman – službeno postale jedinim važnim identitetskim odrednicama.

E, ja sam rođen u centru kasabe Duvno čiji je mentalitet i identitet (pa onda valjda i jezik) u ono vrijeme kad sam odrastao, a po onome što sam kasnije rekonstruirao, najviše bio bosanski. Na tri minute hoda od moje kuće nalazi se vitki minaret **Džudža-džaferbegove džamije**. Sedam-osam minuta bezbrižnog pješačenja dijeli me od **katoličke Crkve svetog Mihovila**, raskošnog kamenog zdanja s velebnim samostanom u aneksu. Deset minuta hoda imam do **pravoslavne Crkve svetog Nikole**, nevelike kuće u koju – za razliku od crkve i džamije – nikad nisam ušao. Duvnjaci su se u taj predratni vakat moga odrastanja najviše vezi-

vali uz Livnjake, i najviše se u svemu s njima nadmetali, a Livno je vazda bilo čistom Bosnom, s primjesama jezika i mentaliteta Dalmatinske zagore u onim naseljima oko Buškog blata i tamo uz granicu prema Sinju.

Livno je nama iz onih nekoliko mahala u centru Duvna bilo prvi veći grad u koji smo odlazili (najčešće u bolnicu) i Livno je bilo prvi grad u kojemu smo se osjetili strancima. Mostar je dolazio kasnije ili ne bi došao nikad: **Duvnjacima je, nakon Livna, prvi slijedeći veliki grad bio Split, pa onda Zagreb**, dok su se, recimo, **München ili Frankfurt** puno češće pojavljivali na ovoj ljestvici neposredno iza Livna nego što je to bio slučaj s **Mostarom ili Sarajevom**. Duvno je, što je možda tragično po taj grad, od šezdesetih godina prošlog stoljeća do danas vazda više živjelo od Splita i Zagreba, od Münchena, Hamburga ili Beča, nego od Mostara ili Sarajeva: **iz Mostara i Sarajeva navodno nam u posljednjih pedeset godina ništa dobro nije došlo**. Te činjenice, koja su – osim možda ove zadnje – sasvim neosporne, značajno su utjecale na identitet tog grada, pa tako i na moj identitet. Uostalom, moj se otac školovao u Splitu, majka u Zagrebu, a djed je dvadeset i pet godina – s dva “urlapa” godišnje – donosio devize iz Savezne Republike Njemačke.

Nije da hoću kazati kako Duvno nije Bosna, i nije da tvrdim da Duvno nije Hercegovina, ali mi se čini da je Duvno – barem što se mene tiče, a ako sam dobro shvatio, ovaj se tekst tiče baš mene – i Hercegovina, i Bosna, ali i nešto treće u što bi mogao spadati i jezik Dalmatinske zagore, i mediteranska kurcopolja, i okorjeli gastarbajterski mentalitet. Duvanjski regionalni identitet sklopljen je, dakle, od (najmanje) ova tri elementa, ali ta identitetska trojnost ne čini Duvno bitno različitim u odnosu na one provincije koje su čisto bosanske ili čisto hercegovačke: to je varoš što je okrutna prema svemu što iz nje strši, ali je okrutna i sama prema sebi. Destrukcija i autodestrukcija njezine su glavne karakteristike: što vrijeme više prolazi, sve sam sigurniji da su to i moje glavne karakteristike.

Kad je u rano proljeće 1992. počeo rat – i kad se Duvno već uvelike zvalo Tomislavgradom – počelo je nasilno **svode-nje tog gradića samo na njegovu hercegovačku identitetsku komponentu**. Duvno se ispraznilo od Srba, a iduće, 1993., godine uglavnom smo ostali i bez Muslimana. **Hercegovizacija** bila je, naime, povezana s radikalnom **hrvatizacijom**: Bosna se počela doživljavati kao nešto sasvim muslimansko, kao carstvo dimija i kahvenisanja, kao nešto što nam je strano i daleko, i što nikad nije bilo dijelom nas i našeg života. Koliko je daleko išao taj (politički) koncept, svjedoči i živa istina da su se tih godina, a i kasnije, mnogi Livnjaci i Kuprešaci deklarirali Hercegovcima. Biti Hrvat a smatrati se (i) Bosancem bilo je ravno izdaji, a provincija je, to znamo, posebno okrutna kad su izdajnici u pitanju.

Onda je, čini mi se da je bila 1994. ili 1995., nepoznat netko

u optjecaj pustio upaljače na kojima je pisalo – **Ja sam Duvnjak / Nisam Hercegovac!** Bio je to prvi signal da se poistovjećivanje pripadnosti Hercegovini s najpostojanijim hrvatstvom prometnulo u sveprisutno i svehrvatsko **izjednačavanje hercegovštine s notornim lopovlukom**. Oba ta trenda bila su, naravno, pogrešna, a bilo bi banalno na ovom mjestu objašnjavati i dokazivati kako **Bosna ne isključuje hrvatstvo** i kako **Hercegovina ne isključuje poštenje**: naš je svijet, međutim, sazdan na stereotipima koji se teško mijenjaju, pa navedena dva žive i danas, jednako kao što živi duvanjski otklon od muslimanske Bosne i lopovske Hercegovine. Duvnjaci su tako sami sebi izmodelirali mit da su veći Hrvati od pravih Hercegovaca i da su već naivci od čistih Bosanaca, pa su u tom mitu pronašli objašnjenje za sve svoje poraze i za svoju trajno žrtvenu poziciju. Najbolje je pritom da taj mit nije lišen realnih temelja, koliko god ti temelji – a tako je uvijek kad je riječ o mitovima – bili klimavi i na brzinu sklepani za potrebe vlastite utjehe.

Jer Duvno uistinu jest zaseban svijet koji je i Bosna, i Hercegovina, i Dalmacija, a istovremeno nije ništa od toga, nego je neka čudna (i čudesna) derivacija svih tih identiteta: ne znam, možda je svaka kasaba i svaki grad mikrokozmos što se ne da svesti u bilo kakve šire identitetske okvire, ali ja nažalost o drugim gradovima ne znam ništa. Znam ponešto jedino o Duvnu i čini mi se da u ovom životu ni o čemu drugom neću uspjeti da znam i da osjećam išta tako ozbiljno i duboko kao što je svijet Duvna, čardak razapet između triju identiteta čiji je identitet opet čvrsto izgrađen na toj raspetosti, svijet sa svojim jedinstvenim multikulturalnim i multiregionalnim jezikom, sa svojim legendama o vilama, vilenjacima, demonima i izmaštanim bićima, sa svojim umornim gipserskim kolonama o čijoj vještini i danas kolaju fantastične priče po gradilištima bogate Evrope, mikrokozmos sa **ženama koje su u stalnom čekanju i muškarcima koji su uvijek u odlasku i koji rakiju piju kao Bosanci, vino kao Hercegovci i Dalmatinci, a pivo kao Nijemci...** To je moj svijet i, koliko god htio pobjeći i bježao od njega, on je jedino što znam i što me istinski zanima: jasno mi je da su svi moji drugi interesi površni i da će zauvijek ostati površni.

A površnost je ono što me u životu najlakše učini bijesnim ili tužnim. Sad, eto, znate kako mi je...

IVICA ĐIKIĆ (1977., DUVNO/TOMISLAVGRAD). NOVINARSTVOM SE BAVI TRINAEST GODINA: OD TOGA DEVET GODINA PIŠE U SPLITSKOM TJEDNIKU *FERAL TRIBUNE*. OD POČETKA 2001. ZAMJENIK JE GLAVNE UREDNICE FERALLA. OBJAVIO JE KRATKI ROMAN *CIRKUS COLUMBIA* (BIBLIOTEKA FERAL TRIBUNE, SPLIT) KOJI JE DOBIO NAGRADU *MEŠA SELIMOVIĆ* ZA NAJBOLJI ROMAN NAPISAN U HRVATSKOJ, SRBIJI, BOSNI I HERCEGOVINI, TE CRNOJ GORI U 2003. GODINI. U STUDENOM 2004. OBJAVIO JE KNJIGU *DOMOVINSKI OBRAT – POLITIČKA BIOGRAFIJA STIPE MESIĆA*, U IZDANJU ZAGREBAČKOG VBZ-A. ŽIVI U ZAGREBU.

BOSNA NASPRAM HERCEGOVINI – ČEMU I ZAŠTO?

Još jednom je nemoguće zaobići pitanja – čemu, u nakani da se izvrši revizija sadašnjeg imena BiH kao države, pozivanje na povijest? Koliko, potom, takvo pozivanje može izdržati test znanstvene logike? Na koncu, što se nalazi u pozadini pokušaja svođenja Hercegovine na ravan istosti sa srednjom Bosnom, Semberijom, Bihaćkom krajinom...? I koliko je to u funkciji stabiliziranja BiH kao države i društva, a koliko faktor kontinuiteta u procesu njezine destabilizacije

Slavo Kukić

Uvod

ZADNIJH PETNAEST GODINA BOSANSKOHERCEGOVAČKE stvarnosti zatrpani su pitanjima najrazličitije naravi. Mnoga od njih se, dakako, odnose na mogućnost, ili nemogućnost, opstanka BiH kao države i društva. Koliko se, primjerice, utemeljenje za takvu mogućnost uopće dade pronaći u historiji? Koliko je, potom, mogućnost takvog opstanka kompatibilna sa strukturom BiH kao zajednice? Ima li kakve međuovisnosti između načina na koji će biti okončano kosovsko pitanje i održivosti BiH kao države?

Dio pitanja se, potom – a neka od njih su u izravnoj vezi i s prethodno postavljenima – odnosi i na svojevrsnu promjenu odnosa u BiH samoj. Prethodnih su petnaest godina, primjerice, obilježila dva međusobno divergentna procesa. Jedan karakterizira **pokušaj definitivnog razlaza s Bosnom čak i kao leksičkim pojmom**. Prisjetimo se, među inim, izbacivanja pojma „bosanski“ iz naziva mjesta na prostoru Republike Srpske, pojma „Bosna“ u različitim drugim kontekstima – iz naziva hotela, ustanova, ulica i slično. Ta vrsta ambicija, dakako, presahla nije ni danas. Istina je, doduše, da su one bitno manje naglašene nego što su bile. No, istina je i da je prvi ozbiljniji obračun s njima bio moguć tek

zahvaljujući angažmanu međunarodne zajednice.

S druge strane, **veoma je agresivna i ambicija s potpuno suprotnim nabojem** – da se izvrši revizija u nazivu BiH kao države, da se pribjegne njezinom reduciranju na Bosnu kao buduće rješenje. U svakodnevnoj komunikaciji to se skraćivanje sve agresivnije i prakticira. Često se to, doduše, opravdava i razlozima praktične naravi – pojednostavljivanjem u komunikaciji. U pitanju je, drugim riječima, skraćivanje koje nije praćeno i skrivenim nakanama. Nije, dakako, sporno da je ono dijelom i prisutno. Često se, međutim, potežu i drugi, argumenti suštinske naravi. Bosna i Hercegovina je, pojašnjavaju – promatrano iz uklona njezina naziva – plod povijesnog silovanja iz jednog, točnije austrougarskog vremena i nije prirodni odraz prostora i države koja ga, historijski promatrano, personificira. Vraćanje prirodnom stanju, sukladno tome, podrazumijeva potrebu i reafirmacije „Bosne“ kao zamjenskog leksičkog termina umjesto današnjeg „Bosna i Hercegovina“.

Razlozi ovakvim tipovima intelektualnih i političkih eskurzija, istina, mogu biti različiti. No, zanemariti se ne smiju – dapače, oni su, po mojem sudu, i dominantniji – oni koji se **hrane ambicijom da se preko leksičkog dođe do suštinskog**. A ono može imati ishodište u većem broju

razloga. Pothranjivano, prije svega, može biti **ambicijom da se preko „Bosne“ dođe i do „Bosanca“ kao zamjene za Hrvate, Srbe, Bošnjake, da se, dakle, „Bosanač“ afirmira kao istoznačnica za novo nacionalno pripadanje, ono koje se preklapa s državnim**. Razlozi mu, s druge strane, mogu biti i **u pokušaju promocije bošnjačkog ekskluzivizma na Bosnu i Hercegovinu kao državu i društvo**. Ni na jedan od dvaju pristupa se ne može gledati tek kao na teorijske mogućnosti. Naprotiv. I jedan i drugi dio su stvarnosti zadnjih desetak-petnaest godina.

Isto vrijeme, međutim, bitno karakteriziraju i rasprave, prepucavanja, pa i pokušaji drugih vrsta o odnosima Bosne s jedne i Hercegovine s druge strane, o odnosima kojima se za korijenom traga povijesnom, sociopsihološkom, kulturološkom, odnosima, dakle, dvaju prostora, ali odnosima i ljudi koji ih nastanjuju. Koliko takvim raspravama, pokušajima, prepucavanjima treba pristupati, shvaćati ih kao dio verbalnog folklor, a koliko kao također dio kancerogenog tkiva ove zemlje? Razloga, po svemu sudeći, ima i za jedno i za drugo. Pitanje je, prema tome, što se od toga može tolerirati, shvaćati benignim, a u odnosu na što se mora graditi obrambeni gard, što se, drugim riječima, mora poimati kao opasnost i instrument moguće destrukcije BiH i kao države i kao društva?

Razlike se glorificiraju

U dnevnoj komunikaciji se, kada su Bosna s jedne i Hercegovina s druge strane u pitanju, razlikom nastoje prikazati svi segmenti života. Razlike su u geografskom položaju, u klimi i plodnosti tla, razlike su u povijesnom hodu i procesu povijesnog sazrijevanja, razlike su u sociopsihološkim značajkama naroda i ljudi, u mentalnom kodu, u odnosu prema radu i stvaranju, čak u genetskoj dimenziji poštenja kao obilježja ljudi dva dijela zemlje.

Jasno je da se o izvjesnim razlikama može govoriti. **Pristalice geografske škole** su ih, ili njihov najznačajniji dio, skloni vezati za geografske značajke prostora. Uz tu su sklonost, primjerice, vezani sudovi o tzv. **dinarskom tipu** kao odrednici identiteta onih koji nastanjuju prostor od Like do albanske granice. Psihološke odrednice su mu, prema zastupnicima ove škole mišljenja, pretpostavljanje kolektivnog čovjeku kao biću sui generis, ali i naglašenija sklonost iracionalnom. Sukladno tome se, apostrofiraju, i sve razlike među njima reduciraju na samo jednu dimenziju – izdizanja nacionalnog na razinu svetog. Jedni su najveći Hrvati, drugi, opet, Srbi i tako redom. Sve ostale razlike se, drugim riječima, mogu potpuno ignorirati.

Argumentacija za tu vrstu teza se traži u nekim drugim komparacijama – primjerice, onima kojih, temeljem komparativnih analiza, razlike između nordijskog i mediteran-

skog tipa izvode iz njihova geografskog pripadanja. Nije mi, dakako, nakana negirati utjecaj i faktora sredine, geografskih pojaseva, faktora, dakle, na koje se oslanja geografska škola mišljenja. U konkretnom, međutim, slučaju, ovom koji se tiče glorifikacije razlika između Hercegovaca i Bosanaca, geografska škola mišljenja teško da može izdržati test znanstvene kritike. Ako se o tom tipu razlika, naime, i može govoriti, one nisu uzrok karakternih crta nego posljedica specifičnosti u povijesnom razvitku. No, tim se posljedicama kanimo još jednom vratiti.

Razlike, dakle, o kojima se može govoriti između dvaju dijelova BiH, nisu samo bh. usud. Dapače. One prate pojedine dijelove i svih drugih prostora i zemalja svijeta. I nije ih osobito teško niti objašnjavati – od specifičnosti povijesnog razvoja i karakternih crta koje su u neposrednoj vezi s njim do specifičnosti života i preživljavanja koje su u vezi s prirodnim i klimatskim obilježjima prostora. A u bosanskohercegovačkom slučaju ima elemenata i jednog i drugog. Za pretpostaviti je, primjerice, da su razlike u uvjetima življenja, koje proizlaze iz odlika tla, dijelom oblikovale razlike i u mentalitetima. Na jednoj su, primjerice, strani bosanske pogodnosti, koje isključuju traganje za odgovorom na pitanja kako preživjeti. U pitanju je, prije svega, plodno zemljište, ali i relativno respektabilne površine obradiva tla koje jamče prinose, neophodne ne samo za biološko preživljavanje, nego i za stvaranje tržišnih viškova. Na drugoj, opet, strani, hercegovački je krš uskraćen za sve to. A to, onda, od ljudi toga prostora u mnogo oštrijem formi traži i odgovor na pitanja – **kako preživjeti**. Ta vrsta razlika je tijekom povijesti mogla biti faktor razlika i u mentalnom kodu, ali i nekih drugih.

Uvažavajući, međutim, sve navedeno, razlike – ako se o njima i dađe govoriti – nemaju intenzitet koji bi bio i relevantan. Naprotiv. Sve one se, po mojem sudu, prije mogu promatrati kao **blage varijacije na istu temu**. A to, onda, znači da je i njihovo apostrofiranje treba promatrati kao element sa sasvim drugim predznakom – kao izraz svojevrsnog misaonog radikalizma, sklonosti glorificiranja nebitnoga, ali i potrebe proizvođenja razlika zbog sasvim druge vrste ciljeva. Po srijedi, među inim, može biti i ciljano proizvođenje frustracija, pa i mržnje i netrpeljivosti, u pozadini kojih su ambicije s obilježjima destrukcije.

Izbor između budućnosti i povijesti

Na kraju, još jednom je nemoguće zaobići pitanja – **čemu, u nakani da se izvrši revizija sadašnjeg imena BiH kao države, pozivanje na povijest?** Koliko, potom, takvo pozivanje može izdržati test znanstvene logike? Na koncu, što se nalazi u pozadini pokušaja svodenja Hercegovine na ravan istosti sa srednjom Bosnom, Semberijom, Bihaćkom krajinom...? I koliko je to u funkciji stabiliziranja BiH kao

države i društva, a koliko faktor kontinuiteta u procesu njezine destabilizacije?

U vezi s postavljenim pitanjima, a njima lista pitanja nije i okončana, neke je odgovore potrebno i javno izreći. Teza, prije svega, kako je današnji naziv Bosne i Hercegovine rezultat svojevrsnog povijesnog silovanja prirodnog stanja bosanske države samo je jedna strana njezine povijesne putanje. Točno jeste, naime, da je bosanska država dio bosanskohercegovačke povijesti. No, ako se poseže za tom vrstom argumentacije, zaboraviti se ne smije ni drugi dio povijesne istine – da je njezina egzistencija pod tim nazivom tek dio njezine povijesne putanje. U članku XXV. Berlinskoga ugovora, primjerice, govori se o pokrajinama Bosni i Hercegovini. Austro-Ugarska će, apostrofiraju se, „zaposjesti pokrajine Bosnu i Hercegovinu i upravljati će njima“. Ugovorom se, dakle, one apostrofiraju kao **posebni entiteti, zasebne cjeline** na prostoru ranije bosanske države. Ako se, pak, oštrica kritike obrušava na austrougarsku aneksiju, promotore potrebe preispitivanja sadašnjeg naziva države treba podsjetiti i na neke druge povijesne fakte – vrijeme, primjerice, prije nego se bosanska država proširila na čitav prostor današnje BiH, pa i preko njezinih granica, izvan granica bosanske države. Jer, u tom je vremenu egzistirala **Humska zemlja** kao zasebni entitet.

Rasprave, međutim, s ovom vrstom naboja ne mogu biti u funkciji stabilizacije, a ni u funkciji budućnosti BiH kao države i društva. Dapače. U toj istoj funkciji, potom, ne mogu biti ni paralele tipa – Hercegovina je samo dio Bosne kao što je i Semberija, srednja Bosna, Bihaćka kraji-

na... Razloga tome je više. Posezati se, dakako, može i za povijesnim tipom argumentacija. No, on, kako je i naglašeno, ne treba biti korišten kao adut. Posezati se, potom, može za realitetom koji je obilježio zadnjih stotinu godina. A on, dakako, toj vrsti paralela nikako ne ide na ruku. Posezati se, na koncu, može i za paralelama tipa – **istočna je Hercegovina Hercegovini isto što i Semberija Bosni** i tome slično.

Naspram toj vrsti pristupa, opet, stoji logika da **povijesne rasprave treba ostaviti povjesničarima, a da je za sadašnjost i budućnost puno više od toga potrebna politička i svaka druga mudrost**. Jer, postanu li povijesne rasprave dio svakodnevnice, one i same mogu pridonositi nastavku podrhtavanja ionako trusnog tla, ali i pojačavanju tektonskih poremećaja koji bh. društvo ionako opterećuju. Treba li to, ako je tako, biti i orijentacija? Svakako, ne. Umjesto toga, izbor može biti jedino građenje na temeljima koji jamče stabilnost. U konkretnom slučaju to je i građenje na temeljima koji ne izazivaju podvojenost, polarizaciju između Bosne s jedne i Hercegovine s druge strane. Jer, ta vrsta polarizacije stimulirala bi i neke druge – one s nacionalnim, konfesionalnim, pa i drugim predznacima. A to, onda, znači ponovno vraćanje u ralje pakla čije su razorne učinke, i to ne tako davno, osjetile i nanovo, po tko zna koji put u historiji, proživjele i Bosna i Hercegovina.

SLAVO KUKIĆ (POSUŠJE, 1954.), REDOVITI PROFESOR SVEUČILIŠTA U MOSTARU, AUTOR JE DVANAEST KNJIGA, TE STOTINJAK ZNANSTVENIH RADOVA. U ZADNJIH ŠEST GODINA INTENZIVNO SE BAVI ANALIZOM BH. DRUŠTVA.

IMA LI HERCEGOVINE?

(TKO I ZAŠTO NEGIRA HERCEGOVINU I HERCEGOVCE?)

Dio bošnjačke političke elite nastoji proces nacionalnog konstituiranja dovršiti stvaranjem svoje nacionalne države, odnosno pretvaranjem Bosne i Hercegovine u bošnjačko-bosansku državu. U tome im smeta ustavna odredba o konstitutivnosti Hrvata i Srba. Iz tog razloga, unutar bošnjačkog nacionalističkog diskursa, oživljena je ideja o bosanskoj naciji koja bi trebala poništiti postojeća ustavna rješenja. Drugi problem bošnjačko-bosanskih nacionalista je dvočlano ime države Bosne i Hercegovine, koje im onemogućava potpuno poistovjećenje s državom i preuzimanje uloge državnog-bosanskog naroda u svojoj zemlji Bosni. Zato pokušavaju izbrisati Hercegovinu – iz ustava i pamćenja

Ivo Lučić

I. Uvod

U LISTOPADU 2005. PREDSEDATELJ PREDSEDNIŠTVA Bosne i Hercegovine Ivo Miro Jović obratio se ministru vanjskih poslova BiH Mladenu Ivaniću dopisom kojim ga je upozorio da veleposlanik u Misiji BiH pri NATO-u **Sven Alkalaj** neodgovorno predstavlja svoju državu, jer na telefaks adresi Misije koju vodi piše **Ambassade de Bosnie**, što ne odgovara nazivu države. Jović je zatražio od Ivanića žurno ispravljanje ove pogreške i utvrđivanje okolnosti koje su dovele do "ovakvog apsurda". Sarajevski dnevni list *Oslobođenje* dao je ovome slučaju pola svoje treće stranice. Veleposlanik Alkalaj branio se tehničkim mogućnostima telefaks aparata, koji dopušta upisivanje samo 20 znakova, pa Hercegovina jednostavno nije mogla stati. Veleposlanik je pojasnio kako nije mogao staviti niti skra-

ćenicu BiH, jer se ona koristi samo interno u kontaktima s predstavnicima domaćih institucija, dok se skraćena B-H u francuskom jeziku ne koristi? Novinarica (urednica) *Oslobođenja* pita: "U kojoj (kakvoj) zemlji mi živimo?" I odgovara: "U kojoj se predsjedavajući Predsjedništva brine o formi. A suština?"¹ Radi li se ovdje samo o formi, o formalnosti ili je to bitno pitanje? Odgovor nije jednostavan, a cijelu problematiku valja sagledati iz različitih rakursa. Najmanje je vjerojatno kako se Hercegovina izgubila u prijevodu na francuski jezik. Naime, primjetno je da se već duže vrijeme u određenim medijima, političkim krugovima i uopće u javnom diskursu izbjegava Bosnu i Hercegovinu nazvati njezinim punim i pravim imenom, nego je zovu samo Bosnom. O ovome postoji niz potvrda i reakcija u bosansko-hercegovačkim medijima, pa se ne može go-

¹ "Predsjedniče šaljite nam faks!", *Oslobođenje* (Sarajevo), 9. 10. 2005., 3.

voriti o slučajnosti ili o nepoznavanju problema.² **Je li u pitanju jezična ekonomija, intelektualna lijenost, ma-lograđanska ignorancija, osmišljeni politički projekt ili je možda od svega toga po malo?** To ćemo pokušati utvrditi u ovom tekstu.

II. Od Humske zemlje i zemljice Bosne do Bosne i Hercegovine

Papa Ivan X. pisao je u dva navrata tijekom 925. pisma hrvatskom kralju Tomislavu i **knezu Humljana Mihovilu** (Michaeli excellentissimo duci Chulmorum). Prvim pismom pozvao ih je na crkveni sabor u Split, a drugim ih savjetovao da svoju mladež uče latinskom, a ne barbarskom jeziku.³ Nešto kasnije, **bizantski car Konstantin Porfirogenet** (905-959.) napisao je, odnosno priredio svome sinu nasljedniku, djelo poučne naravi poznato pod nazivom **O upravljanju carstvom**. U njemu možemo pronaći podatke o Dalmaciji i narodima koji su je nastanjivali. Posebna poglavlja posvećena su: Hrvatima, Srblijima i Zahumljanima, zatim Trebinjanima, Konavljanima, Dukljanima i Paganima, odnosno Neretvanima, te njihovim zemljama.⁴ Porfirogenet posvećuje XXXIII. poglavlje Zahumljanima i "zemlji koju sada nastanjuju", te spominje gradove: Bunu, Hum, Ston, Mokrsko, Jošlje, Galumenik i Dobriščik, te rijeku Bunu. Nabrajajući gradove krštene Srbije spominje i *zemljicu Bosnu* (to horion Bosona) s gradovima: Kotor i Desnik.⁵ U desetom stoljeću knez Humljana (dux Chulmorum) sudjelovao je u političkom životu i bio je poznat Rimu i Bizantu. U isto vrijeme zemljica Bosna tek uzgred je spomenuta. Neka Porfirogenetova određenja granica između spomenutih naroda i regija su dvojbena, kao i njihov status, ali ostaje činjenica da je Bizantsko carstvo u to vrijeme imalo takvu sliku prostora na istočnoj obali Jadrana.⁶ Pop Dukljanin u svom ljetopisu iz XII. stoljeća spominje Hum sa župama: Ston, Popovo, Za-

žablje, Luku, Veliku, Imotski, Večenike, Dubravu i Dabar.⁷ Nakon kneza Humljana Mihovila Viševića zabilježeni su i njegovi nasljednici knezovi: Miroslav (1186-1190.), Rastko, Petar, Toljen i Andrija, te župan Radoslav, Filip Nozdrnja, Ivan Nelipčić (1365.-1372.).⁸

Prvi bosanski vladar ban Borić spomenut je prvi put u povijesnim vrelima oko 1150., više od dva stoljeća (225 godina) iza humskog kneza.⁹ Dok neki autori drže kako su Zahumlje i Hum sinonimi, drugi tvrde da je Zahumlje iza Huma i da se zapravo radi o dva različita prostora.¹⁰ Kako bilo, Humom su vladali humski knezovi, a stanovništvo je sebe zvalo Humljanima. Važno obilježje njihovog društvenog života i identiteta bio je zemaljski Shod, neka vrsta sabora što je okupljao uglednike koji su polagali pravo na sudjelovanje u procesima donošenja odluka i rješavanja sporova. Postojao je i Sudbeni stol Humske kneževine, čije je sjedište bilo kod Bijele crkve svetoga Jurja u Brotnju. Pravna procedura poznata kao Humsko pitanje, koja je podrazumijevala sudjelovanje humskih velikaša, a ticala se utvrđivanja krivnje u odnosu na gospodara, održala se sve do polovice XV. stoljeća. Hum je početkom XIV. stoljeća potpao pod vlast hrvatskog bana Pavla Šubića, zatim od 1326. pod vlast bosanskog bana Stjepana.¹¹ Takvo stanje nije dugo potrajalo, Stjepanov sinovac i nasljednik Tvrtko predao je već 1357. najveći dio Humske zemlje, odnosno kraj između Cetine i Neretve sa Završjem i Imotskim u vlast hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I., koji je oženio njegovu rođaku, Stjepanovu kći Elizabetu.¹² Pet godina nakon Ludovikove smrti, tijekom 1387., sada već kralj Tvrtko (okrunjen 1377.) zauzeo je uz pomoć hrvatskih ustanika Klis, Omiš, Vranu i Ostrovicu, te su ga kancelarije dalmatinskih gradova nazivale još i kraljem Hrvatske i Dalmacije.¹³ Kralj Tvrtko umro je 1391., a mirom između njegovog nasljednika bosanskog kralja Dabiše i ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda iz 1394., Hum je opet (nakratko) vraćen u vlast sada već znatno oslabljenog bosanskog kralja.¹⁴

² U dnevnom listu *Oslobođenje* objavljeno je 18. 2. 2005., pismo grupe čitatelja naslovljeno "Zaboravljena Hercegovina", u kojem oni izražavaju nezadovoljstvo izostavljanja Hercegovine iz imena države, nazivajući to drskim, nedopustivim i neshvatljivim ponašanjem. Pismo nije imalo većeg odjeka, jer je navedena praksa nastavljena.

³ Ferdo ŠIŠIĆ, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Kr. Hrv-slav-dalm. zemaljska vlada, Zagreb, 1914., 213-217. Bilo je to prije punih 1.080 godina.

⁴ Konstantin PORFIROGENET, *O upravljanju carstvom*, AGM, Zagreb, 1994., 67-95.

⁵ ISTI, 92-93. O humskim gradovima više vidjeti: Marko VEGO, *Povijest Humske zemlje (Hercegovine)*, Samobor, 1937., 40-52.

⁶ Dominik MANDIĆ, "Neispravne tvrdnje K. Porfirogeneta o povijesti južnih Slavena", *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1963., 226-254. Nuriya Agić objavio je u *Oslobođenju* članak u kojem osporava vjerodostojnost Porfirogenetovog teksta, te njegovo "umaganje značaja Bosne" objašnjava "krstaškom i antibosanskom okolicom". Vidjeti: "Veži konja gdje ti aga kaže", *Oslobođenje* (Pogled), 22. 10 2005., 38.

⁷ *Ljetopis Popa Dukljanina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1950., 75. Više vidjeti: Pavao ANĐELIĆ, Marijan SIVRIĆ, Tomislav ANĐELIĆ, *Srednjovjekovne Humske župe*, ZIRAL, Mostar, 1999.

⁸ Mladen ANČIĆ, "Humske kneževine", *Na rubu zapada*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., 151-161.

⁹ Nada KLAIĆ, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994., 50-69.

¹⁰ Bonicije RUPČIĆ (potpisano pseudonimom Rudolf Bonić), *Porfirogenetovo Zahumlje i Dukljaninova Chelmania*, Radovi Hrvatskoga Povijesnoga Instituta u Rimu, sv. III-IV., Rim, 1971., 23-59. Usporediti: Veljan TRPKOVIĆ, *Humska zemlja*, Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga VIII.-1., Beograd, 1964.

¹¹ M. ANČIĆ, 2001., 159-163.

¹² ISTI, 160-161.

¹³ *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, HKD Napredak, Sarajevo, 1991., 334-346.

¹⁴ Mladen ANČIĆ, *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti HAZU, ZIRAL, Zadar-Mostar, 1997., 210-212. Usporediti: Sima ČIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964., 169-174.

U XV. stoljeću Hum je bio izložen čestim napadima Turaka. U borbama protiv njih posebno se istakao vojvoda Vlatko Vuković, čiji je sinovac i nasljednik Sandalj Hranić Kosača (1392.-1435.) od svibnja 1405. vladao Humom.¹⁵ Sandalj nije potpuno prekinuo veze s bosanskim kraljem, ali je vladao samostalno. U to vrijeme bosansko kraljevstvo bilo je podijeljeno na četiri oblasti, kojima su potpuno samostalno vladali feudalni gospodari: bosanski kraljevi, herceg Hrvoje, Pavlovići i Kosače.¹⁶ Sandalja je u ožujku 1435. naslijedio sinovac **Stipan Vukčić Kosača, koji se u listopadu 1448. proglasio Hercegom humskim i primorskim**, čime je iskazao svoju potpunu neovisnost. Herceg je zaratio s bosanskim kraljem Tomašem a rat je potrajao nekoliko godina.¹⁷ Herceg Stipan htio je svoju vlast proširiti i na oblast Cetine, pa je u srpnju 1459. zauzeo grad Čačvinu.¹⁸ To je izazvalo nove sukobe s bosanskim kraljem Tomašem, koji je i sam imao ambicija u tom pravcu, pa je od Hercega tražio da mu ustupi osvojeni grad. **Herceg je izjavljivao da bi Čačvinu radije dao Turcima nego bosanskom kralju.**¹⁹

Turci su 1463. zauzeli najveći dio bosanskog kraljevstva i ubili kralja Stjepana Tomaševića. Hercegovina se žestoko branila. Sinovi hercega Stipana Vukčića Kosače Vladislav i Vlatko u savezu s hrvatsko-ugarskim kraljem Matijašem Korvinom navaljivali su na Turke i oslobađali dijelove bosanskog kraljevstva. Vladislav i hercegovačka vojska posebno su se istakli u borbama za oslobađanje Jajca početkom listopada 1463. Kralj Matijaš uvrstio je Vladislava među svoje velikaše i dao je njemu i njegovom sinu Balši gradove: Veselu Stražu i Prozor sa župama: Uskoplje i Rama.²⁰ Snaga turskog oružja i nesloga zapadnog svijeta uvjetovali su skori pad Hercegovine pod tursku vlast. Zadnji hercegovački grad Novi pao je početkom 1482., a zadnje otpore Turcima su uz vojsku Hercega Vlatka pružali Ugari i Hrvati pristigli iz Senja.²¹ Tako je **nepuna dva desetljeća iza Bosne, nakon žestokog otpora i najveći dio Hercegovine**

pao u turske ruke. Izvan turske vlasti ostalo je tek nekoliko manjih gradova u dolini Neretve i Primorju, koje su zauzeli Mlečani. Hercegovačka i bosanska država potpuno su ugašene.²²

Herceg Stipan Vukčić Kosača umro je u Novom 22. svibnja 1466.²³ Njegova kći Katarina, bosanska kraljica, žena kralja Tomaša i pomajka kralja Stjepana Tomaševića, uspjela je izbjeći preko Dubrovnika u Rim, gdje je umrla 25. listopada 1478.²⁴ Hercegov najstariji sin Vladislav sklonio se u Slavoniju u Hrvatsko-Ugarsko kraljevstvo, gdje je za sebe i svoje potomke, od kralja Matijaša dobio posjede u Križevačkoj i Vukovarskoj županiji. Umro je početkom 1489. Vladislavov sin Petar Balša dobivao je tijekom 1497. od Dubrovčana novce na ime prihoda s imanja na dubrovačkom teritoriju. Njegov potpis nalazi se sedmi po redu u ispravi koju je plemstvo (63 plemića) Dalmacije Hrvatske i Slavonije izdalo u ožujku 1492. Tri godine kasnije Balša je kraljevim nalogom upućen opskrbiti namirnicama hrvatsko-ugarsku posadu u Jajcu, a početkom XVI. stoljeća zabilježeni su njegovi vojni pothvati protiv Turaka kod Kamengrada i Knina. Balša je 1498. dobio i mletačko plemstvo. Umro je oko 1515., a iza njega ostali su sinovi: Matija i Vladislav. Matija je imao sina Nikolu, koji je napustio Slavoniju i preselio na imanja svojih ujaka Jakšića u Čanadskoj županiji. Nikola je imao sinove: Juru, Stipana i Pavla. Dubrovčani su 1605. zadnji put isplatili Vladislavovim potomcima prihode s njihovih imanja, nakon čega se više ne spominju u povijesnim vrelima.²⁵

Hercegov mlađi sin Vlatko sklonio se nakon pada Novog 1482. na otok Rab, gdje je ubrzo, nekako kada i stariji brat, malo prije ožujka 1489. i umro.²⁶ Vlatko je imao tri sina, ali se u vrelima imenom spominje samo Ivan, koji je 1505. uvršten u mletačko plemstvo. Ivan je umro 1538., a iza njega ostala su tri sina: Vlatko, Stipan i Feranta. U ljeto 1551. Vlatko je boravio u Carigradu, odakle je preko Bugarske i

¹⁵ Marko VEGO, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., 42-50.

¹⁶ Sima ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964., 223.

¹⁷ Sima M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, SANU, Beograd, 1964., 105-121.

¹⁸ Utvrda Čačvina nalazi se 8 kilometara sjeveroistočno od Trilja.

¹⁹ ISTI, 238-239. Slično je izjavio i firentinski vladar Lorenzo Medici, da bi njegov narod radije bio pod vlašću Turaka, nego susjedne napuljske kraljevine, ili neke druge talijanske države. To naravno, kao i u slučaju Hercega Stipana, ne mora biti istina, ali pokazuje odnose i rivalitet koji je vladao među susjednim srednjovjekovnim državama. Vidjeti: Veljan ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1979., 129.

²⁰ Bartul POPARIĆ, *Hercezi svetoga Save*, Split, 1895., 71-78.

²¹ Veljan ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Istorijski institut u Beogradu, Beograd, 1979., 136. Napomena: Veljan Atanasovski ranije se zvao Veljan Trpković i već je citiran.

²² Vladimir ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940., 604-606. Pri tome naravno ne uzimajući u obzir pokušaje obnavljanja bosanskog kraljevstva od strane Turaka, koji su 1465. postavili Matiju Kotromanića za tobožnjeg kralja Bosne.

²³ Sima M. ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, SANU, Beograd, 1964., 267.

²⁴ Bazilije PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478.)", *Povijesnoteološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*, Franjevačka teologija, Sarajevo, 1979., 15-25.

²⁵ ISTI, 154-165.

²⁶ V. ATANASOVSKI, 1979., 146-147.

Srbije došao u Dubrovnik. U Carigradu je pokušao raščistiti nesuglasice sa svojom rođakom kćerkom Ahmed-paše Hercegovića. Spor se vodio zbog vinograda i kuće na dubrovačkoj teritoriji. Ona je obavijestila sultana da je iz Mletaka došao "sin sinovca njezinog oca, nevjernik po imenu Vlatko". Vlatko je 1570. došao u Kotor s namjerom osloboditi Hercegovinu od Turaka. Sudjelovao je u nekoliko bitaka, ali nije dobio dostatnu podršku za ostvarenje svog naima. Vlatko je zadnji put spomenut u povijesnim izvorima 1591., a već 1596. Dubrovčani su isplatili prihode na imanja njegovim sinovima: Ivanu, Alfonsu i Horaciju. Ivana je 1598., došao u sukob s mletačkim vlastima, a koliki je bio ugled Kosača u kršćanskom svijetu pokazuje i činjenica da se za Ivana tada zauzeo i sam Papa. Ivan je umro oko 1602. Kosačama su 1624. isplaćene zadnji novci na ime prihoda od njihovih imanja iz Dubrovnika, a Ivanov sin Vlatko umro je između 1637. i 1646.²⁷

Najmlađi sin Hercega Stipana, istoga imena Stipan, prešao je kao turski talac 1474., na islam. Prozvali su ga Ahmed Hercegzade (hercegov sin). Dubrovčani su mu 1495. isplatili 10.000 dukata na ime očeve zaostavštine i prihoda. Nastavili su plaćati dohodak "s imanja u Hercegovini" barem do 1513., o čemu su sačuvani dokumenti. U ožujku 1497. Ahmed je po prvi put postao veliki vezir Otomanskog carstva, što je bio još pet puta. Nakon više uspona i padova u karijeri ubijen je u ljeto 1517. u Kairu, gdje je bio na funkciji Kair-bega. Imao je tri sina i tri kćeri. Ostala su sačuvana imena dvojice sinova: Alija i Mustafe i kćerke, kojoj je otac dao znakovito ime **Huma**. Jedna Ahmedova kćer, kojoj nije ostalo upamćeno ime, živjela je neko vrijeme u Mostaru, kao sandžak-begovica Hercegovine. Dubrovčani su nastavili isplaćivati prihode Ahmedovim nasljednicima do 1585., kada su umrli njegovi zadnji potomci, koji nisu ostavili nasljednika.²⁸

II. 1. Osmanlijska vlast nad Hercegovinom i Bosnom

Turci su odmah po okupaciji Bosne 1463., osnovali Bosanski sandžak. Nakon što su osvojili dio Hercegovine osnovali su 1470. i Hercegovski sandžak, koji je bio u sastavu Rumeljskog ajaleta, a 1580. nakon osnivanja Bosanskog pašaluka postao je njegov sastavni dio. Povjesničari Bašagić, Skarić i Kreševljaković napisali su da je Hercegovina kao sandžak bila neovisna od Bosne, što su dokazivali činjenicom da su hercegovski sandžakbezi u XV., XVI., a pose-

bno u XVII. stoljeću imali titulu paša, kao i bosanski beglerbezi, te su nazivani i valijama. Šabanović to smatra pogrešnim, tumačeći da niti jedan sandžak nije bio neovisan od nekog beglerbega, pa ni hercegovski.²⁹ Bez obzira na organizaciju okupacijske osmanlijske vlasti i njezinu hijerarhiju, činjenica je da je Hercegovina i tada zadržala svoje ime i svoju posebnost. To se pokazalo i u danima slabljenja carstva, kada je **Ali-paša Rizvanbegović u siječnju 1833. dobio vezirsku titulu, osamostalio Hercegovinu i potpuno je odvojio od Bosne.**³⁰ Ali-paša je naglašavao važnost hercegovske samostalnosti u odnosu na Bosnu, **"da nam ne smetaju bosanski šljivari!"**³¹ Jedan od prvih modernih bosansko-hercegovskih povjesničara Safvet beg Bašagić u svojoj romantično intoniranoj *Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine*, napisao je: "Kad se to gradi malo po malo obradi i tačno ispitaju sva istočna i zapadna vrela, a to će više radnih sila stajati dosta truda i vremena; istom onda će poći za rukom jednome povjesničaru od zanata, da sastavi potpunu povijest **ponosne Bosne i junačke Hercegovine**, koje su **kao države u državi** sve do Omer pašinih vremena 1850., sačuvale svoju narodnu i povjesničarsku individualnost u formi aristokratske zadruge prkoseći istoku i zapadu."³²

Za razumijevanje odnosa Bosne i Hercegovine treba uzeti u obzir i ustroj Katoličke crkve u tim zemljama. Bosanski franjevci s pravom se smatraju čuvarima tradicije srednjovjekovnog bosanskog kraljevstva i društva. Ponosno ističu kako je franjevačka zajednica **Bosna Srebrena** jedina institucija u Bosni i Hercegovini koja ima kontinuitet od srednjeg vijeka, odnosno od osnutka do danas.³³ Bosanska franjevačka vikarija pravno je uspostavljena 1340. U njezin sastav ušla je i Humska zemlja, koja je sa samostanima u: Stonu, Novom (Čapljina), Imotskom, Cetini, Bistrici (Livno) i Glamoču potpadala pod Duvanjsku kustodiju. Kasnije se podijelila na Stonsku i Cetinsku kustodiju. Franjevačka zajednica, zahvaljujući **ahd-nami**, koju su dobili od Mehmeda II. i prilikama koje su vladale u čitavoj regiji, širila se zajedno s turskim osvajanjima na Prekosavlje, Potisje i Podunavlje, pa je u jednom vremenu osim Bosne obuhvaćala i prostore Hercegovine, Dalmacije, Slavonije, Ugarske, Rumunjske, Bugarske, Srbije i Albanije. Tako je nastala uzrečica: **Kuda Turčin s čordom, tuda fratar s torbom.**³⁴ U isto vrijeme franjevci koji su ostali na slobodnim kršćanskim prostorima tražili su neovisnost od bosanske kustodije, koja je bila neslobodna. Tako su već u prosincu

²⁷ ISTI, 166-187. Na stranici 186. izrađena je shema rodoslovlja Kosača, koji su živjeli pod venecijanskom vlašću.

²⁸ V. ATANASOVSKI, 1979., 189-219.

²⁹ Hazim ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., 38-47.

³⁰ Hamdija KAPIDŽIĆ, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, ANU BiH, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2001., 62-63.

³¹ ISTI, 65.

³² Safvet beg BAŠAGIĆ-REDŽEPAŠIĆ, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900., 3.

³³ Anđelko BARUN, *Svjedoci i učitelji-Povijest franjevaca Bosne Srebrene*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2003., 521.

³⁴ ISTI, 96-155.

1482. bivši kraljevski kapelan fra Marin iz Stona i fra Franjo Zlatarić dobili dopuštenje pape Siksta IV. ustrojiti neovisnu Krajinsku i Humsku kustodiju.³⁵ Iz dopuštenja je primjetno da Papa koristi tradicionalno ime zemlje, dok Turci novoosvojene krajeve nazivaju imenom izvedenim iz hercegove titule *herceg-oglu*. **Dugim vremenom turske vlasti ustaljeno je za Humsku zemlju ime Hercegovina, i možemo zaključiti kako su ga upravo Turci afirmirali i očuvali.**

Veličina bosanske franjevačke vikarije, odnosno provincije nije značila i njezinu snagu i sigurnost. Turci su u Bosanskom sandžakatu 1516. donijeli zakon (**kanun-namu**) kojim je zapovjedbno srušiti sve crkve i križeve sagrađene nakon njihovog dolaska. Sličan, ali nešto blaži zakon donesen je 1539. za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžakat.³⁶ Temeljem tih zakona Turci su 1524. srušili samostan u Konjicu, Visokom, Sutjesci i Fojnici, a ubrzo 1540. i crkvu u Mostaru, Gabeli, te više crkava u Popovu. Turci su nešto kasnije 1563. srušili samostane u Ljubuškom i Mostaru, a fratri su s dijelom naroda izbjegli u Dalmaciju. One koji su ostali, ili su se vratili, pastorizirali su iz samostana u Zaostogu i Živogošću.³⁷ Turci su trpjeli samostane u Bosni da bi zadržali katolike u rudnicima i kovačnicama. Kako su granice bosanske vikarije ovisile o ratnim prilikama i turskim osvajanjima, ona je 1514. podijeljena na **Bosnu Srebrenu**, koja je bila pod turskom vlašću i **Bosnu Hrvatsku**, koja je bila pod vlašću katoličkih vladara (pod tim imenom ostala je sve do 1688). Bulom pape Leona X. iz svibnja 1517. sve četiri postojeće franjevačke vikarije na teritoriju hrvatskog jezičnog područja: Dalmatinska, Dubrovačka, Bosna Srebrena i Bosna Hrvatska proglašene su provincijama.³⁸ U kasnijim podjelama provincije, bosanski fratri nastojali su zadržati i one teritorije koje su osmanlije izgubili, iznoseći pri tome različite argumente. Između bosanske i dalmatinske provincije, izbio je 1735., sukob oko nadležnosti nad teritorijem Huma (vojvodstva sv. Sabe) i susjednih mjesta Livna i Duvna. U dekretu generalnog komisara pisalo je da Bosanska provincija može zadržati vlast nad tim prostorom, koji su pod osmanlijskom vlašću, sve dok se *sretnim razvojem prilika* dogodi da tim područjem zavlada kršćanski vladar. Tada su granice provincija bile obale rijeke Rame, "koja dijeli bosansku drža-

vu od dalmatinske, odvaja i Provinciju Bosnu Srebrenu od nove Provincije sv. Kaja, pape i mučenika".³⁹ Hercegovinu su od 1700. opsluživali franjevci iz bosanskih samostana Kreševa i Fojnice i to pod jurisdikcijom biskupa iz Makarske, sve do 1735. kada je uspostavljen Apostolski vikarijat u Bosni i Hercegovini. Franjevci rodnom iz Hercegovine su 1844. započeli graditi nove samostane u svojoj zemlji, koji su dekretom iz 1852. ušli u novoosnovanu Hercegovačku franjevačku kustodiju.⁴⁰

Osmanlije su poslije dva desetljeća ratovanja zauzeli najveći dio Hercegovine. Oko 1477. napravili su popis stanovništva mjesta iz kojih su ostvarivali prihode. U popisu je navedena i nahija *Humaska zemlja*, u kojoj su zabilježena mjesta koja se nalaze u današnjim općinama: Mostar, Ljubuški, Široki Brijeg, Grude, Čapljina, Drvenik, Metković, Ploče i Makarska.⁴¹ Hercegovina je za najduže razdoblje osmanlijske vlasti bila poprište ratnih sukoba. Turski putopisac **Evlija Čelebija** 1607., navodi kako nije išao u Ljubuški, jer "neprijatelj je jako buntovan", iako je bio u blizini Ljubuškog, čije stanovništvo je "i sada u odmetništvu". Nešto kasnije dok je boravio u Mostaru opisao je bitku s "Ljubuškim nevjernicima".⁴² Muslimansko stanovništvo imalo je obvezu ratovati za sultana. Hercegovački i bosanski muslimani sudjelovali su u 241 bitci protiv kršćana, ratovali su protiv 16 različitih naroda. Na teritoriju Hercegovine i Bosne bilo je 85 bitaka, a ostale su vođene na teritoriju drugih država. Muslimani iz Hercegovine i Bosne vodili su 129 bitaka sa susjednim narodima i to 29 sa Srbima i Crnogorcima, a 67 s Hrvatima. U bitci na Mohaču 1526. sudjelovalo je oko 20.000 muslimana iz Hercegovine i Bosne, dok je iduće godine isti broj sudjelovao u pljačkaškom pohodu na Hrvatsku. U sličnom pohodu na Hrvatsku 1531. sudjelovalo ih je oko 50.000. Hercegovački i bosanski muslimani vodili su od XV. do XVIII. stoljeća uglavnom napadačke ratove, dok su u XVIII. i XIX. stoljeću, u vrijeme slabljenja osmanskog carstva vodili uglavnom obrambene ratove.⁴³ Većinu napadačkih ratova protiv Hrvata vodili su od XV. do XVIII. stoljeća, dok su bitke sa Srbima i Crnogorcima, nakon Kosova, uglavnom vodili u XVIII. i XIX. stoljeću, te je sjećanje na njih puno svježije. To je pospješilo

³⁵ M. ANČIĆ, 2001., 173.

³⁶ *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957., 26-58.

³⁷ Dominik MANDIĆ, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, ZIRAL, Toronto-Zurich-Roma-Chicago, 1982., 197-212.

³⁸ A. BARUN, 2003., 127-138.

³⁹ ISTI, 192.

⁴⁰ Bazilije S. PANDŽIĆ, *Hercegovački franjevci: sedam stoljeća s narodom*, ZIRAL, Mostar-Zagreb, 2001., 34-62. Usporediti: A: BARUN, 2003., 204-207.

⁴¹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1985., 89-95.

⁴² Evlija ČELEBI, *Putopis odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., 468-476.

⁴³ Salim ČERIĆ, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Svjetlost, Sarajevo, 1968., 99-103.

hrvatsku propagandu iz XIX. stoljeća kako su hercegovački i bosanski muslimani **“cvijeće hrvatskog naroda”**, te kako oni nisu nikada ratovali protiv Hrvata. S druge strane **Srbi su tobože u “vjekovnom neprijateljstvu s Turcima”, odnosno, konstantno su vršili “genocid nad ne-dužnim muslimanskim stanovništvom”.**

II. 2. (Dis)kontinuitet Bosne i Hercegovine u postosmanskom razdoblju

U Hercegovini, nedaleko od Gabele izbio je 1875. pod vodstvom **don Ivana Musića** zadnji ustanak kršćanskog stanovništva protiv turske vlasti.⁴⁴ Ustanak se ubrzo proširio na sjevernu i jugozapadnu Bosnu.⁴⁵ Samo tri godine kasnije u ljeto 1878. Austro-Ugarska monarhija zauzela je obje zemlje. General Josip Filipović ušao je s trupama u Bosnu, a general Stevan Jovanović u Hercegovinu.⁴⁶ Ratovalo se u Hercegovini i 1882., ovaj put iz revolta prema austro-ugarskim vlastima i pod utjecajem srpskog nacionalnog programa, kada su Srbi zajedno s muslimanima pokušali zaustaviti austro-ugarski prodor na istok i pripojiti Hercegovinu i Bosnu Srbiji.⁴⁷ Austro-Ugarska monarhija odredila je zakonom od 22. veljače 1880. poziciju Hercegovine i Bosne na sljedeći način: “Bosna i Hercegovina jesu jedno jedinstveno zasebno upravno područje”. Ova odredba, koja je unesena i u Zemaljski ustav (štatut) iz 1910. za Bosnu i Hercegovinu, pokazuje da su austro-ugarski činovnici bili potpuno svjesni posebnosti ovih zemalja, ali njihov interes bio je povezati ih u jedno upravno područje. Ta svijest posebno je izražena u četvrtom stavku prvom članka Ustava, koji glasi: “U svim poslovima, koji ne pripadaju u vlastiti opseg rada zemaljske vlade, ali kojih se zakonski domašaj proteže na Bosnu i Hercegovinu, valja **o zasebnim interesima ovih obiju zemalja** saslušati zastupnike zemaljske uprave.”⁴⁸ Austro-ugarska vlast zatekla je u Bosni i Hercegovini osmanlijski feudalni sustav, koji iz političkih razloga sve do 1912. nisu htjeli mijenjati. Donijeli su zakone po kojima je kmet mogao otkupiti zemljište koje obrađuje (čifluk) u sporazumu s agom. Za tu vrstu otkupa davali su i hipotekarne kredite.⁴⁹

Austro-ugarska uprava u Bosni i Hercegovini htjela je po svaku cijenu prekinuti kulturne veze BiH sa susjednim zemljama i onemogućiti buđenje i jačanje hrvatske i srpske nacionalne svijesti. Kao protutežu suprotstavila je **“bosansku posebnost”** i **“bošnjačku nacionalnost”** u kojoj je **Benjamin Kálay** vidio rješenje nacionalnog pitanja. Zbog pritiska policijskog okupacijskog režima koji je nametao “bošnjaštvo”, nosilac društvenog života i buđenja hrvatske i srpske nacionalne svijesti bila je Hercegovina. U Mostaru je pokrenut i prvi neslužbeni list u Bosni i Hercegovini **Hercegovački bosiljak**, koji je nakon zabrane od strane režima preimenovan u **Glas Hercegovca**.⁵⁰ Konac austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini obilježen je i djelovanjem srpske prevratničke organizacije **Mlada Bosna**. Ona vuče korijene od srbijanske oficirske zavjereničke organizacije **Crna ruka**, a temelj joj je udario Hercegovac iz Bileće Vladimir Gaćinović.⁵¹ Njegova vizija Bosne bila je znatno drugačija od austro-ugarskog režimskog bošnjaštva. Nakon raspada Austro-Ugarske monarhije, novoosnovana Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavija, stvorena borbom i Mlade Bosne, nije priznavala posebnost Bosne i Hercegovine. Objе povijesne zemlje u ime “jugoslavenskog jedinstva” prešućene su i podijeljene između oblasti, a kasnije banovina: Primorske, Vrbaske i Drinske, do 1939. kada je stvorena i Banovina Hrvatska.⁵²

Tijekom Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina su ušle u sastav Nezavisne Države Hrvatske, koja je bila podijeljena na njemačku i talijansku okupacijsku zonu. Hercegovina je bila u talijanskoj okupacijskoj zoni, a vlasti NDH vratili su joj povijesno ime uspostavivši veliku župu Hum sa sjedištem u Mostaru. Hercegovina, kao i Bosna bile su podijeljene u više upravnih jedinica (velikih župa) s povijesnim nazivima. Bosansko ime sačuvano je samo u nazivu velike župe Vrhbosna sa sjedištem u Sarajevu.⁵³ Hercegovina je od samog početka rata bila poprište međunacionalnih sukoba. Hrvati su uglavnom branili novostvorenu državu, većina Srba je nije priznavala, a dio muslimanske elite pokušavao je izboriti autonomiju.⁵⁴

Komunistička partija Jugoslavije koja je izišla iz rata kao pobjednik, bila je svjesna posebnosti Hercegovine. Komi-

⁴⁴ Ivica PULJIĆ, *Hrvati katolici donje Hercegovine i Istočna kriza-Hercegovački ustanak 1875-1878.*, Državni arhiv Dubrovnik, Zaklada Ruđer Bošković-Donja Hercegovina Neum, Dubrovnik Neum, 2004., 197-241. Usporediti: Martin GJURGJEVIĆ, *Memoari sa Balkana (1858-1878.)*, Sarajevo, 1997. 73-93. Kosta GRUJIĆ, *Dnevnik iz Hercegovačkog ustanka 6. VIII. – 16. X. 1875.*, Vojni muzej JNA, Beograd, 1956.

⁴⁵ Milorad EKMEČIĆ, *Ustanak u Bosni 1875-1878.*, Službeni list SFRJ Balkanološki institut SANU, Beograd, 1996., 92-111.

⁴⁶ Mihovil MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878.*, Matica hrvatska, Zagreb, 1910. 33-40. Usporediti: *Naučni skup Otpor austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Sarajevo, 1979.

⁴⁷ Milorad EKMEČIĆ, “Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke”, *Naučni skup 100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine*, ANU BiH, Sarajevo, 1983., 9-20. Usporediti: Hamdija KAPIDŽIĆ, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973., 163-165.

⁴⁸ *Bosanski ustav fototip izdanja iz 1910.*, Muslimanski glas, Sarajevo, 1991., 61-62.

⁴⁹ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, C. i KR. Zajedničko ministarstvo financija., Zagreb, 1906., 46-51.

⁵⁰ Luka ĐAKOVIĆ, *Političke organizacije bosansko hercegovačkih katolika Hrvata*, Globus, Zagreb, 1985., 151-166.

⁵¹ Dragoslav LJUBIBRATIĆ, *Mlada Bosna i sarajevski atentat*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1964., 33-56.

⁵² Srećko M. DŽAJA, *Politička realnost jugoslovenstva (1918-1991.)*, Svjetlo riječi, Sarajevo-Zagreb, 2004., 352-355.

⁵³ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, PIP, Zagreb, 2002., 87-89.

⁵⁴ Enver REDŽIĆ, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo, 1998., 322-332.

sija za teritorijalnu podjelu BiH u svome izvješću izrađenom prema primjedbama predsjedništva ZAVNOBiH-a utvrdila je u siječnju 1945. **posebnost Hercegovine kao povijesne pokrajine**. U izvješću piše: "U našoj narodno-oslobodilačkoj borbi uspostavljena je Bosna i Hercegovina, pa treba uspostaviti i teritorijalnu podjelu, ukoliko ona ima istorijskog korijena. Tu na prvom mjestu dolazi u obzir položaj Hercegovine. Iako su Bosna i Hercegovina srodne i bliske, ipak među njima ima nekih malih istorijskih razlika, koje dolaze do izražaja i u imenu naše federalne jedinice. Stoga Hercegovina treba da ostane jedna teritorijalna cjelina, ne samo po tome da se novom teritorijalnom podjelom pojedini njezini dijelovi ne pripoje Bosni, nego i po tome, što će i sama kao cjelina imati jedno svoje predstavništvo. Drugim riječima Hercegovina kao istorijska oblast treba da zadrži svoje ime i teritorijalnu cjelokupnost te da ima svoju oblasnu narodno-oslobodilačku skupštinu, ma da inače može imati istu nadležnost kao i okruzi Bosne. To bi zadovoljilo narod Hercegovine, koji je privržen svojoj oblasti, i odgovaralo bi imenu naše federalne jedinice."⁵⁵ Ovo je potvrđeno i Odlukom o teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine donesenoj 7. veljače 1945.⁵⁶

U ratnom vremenu vojnim postrojbama daju se imena koja podižu moral vojsci, te se iz njih mogu iščitati i vrijednosti za koje su se borili njihovi vojnici. Vlasti NDH nisu niti jednu vojnu postrojbicu nazvali imenom Hercegovine, dok su partizani ustrojili 29. *Hercegovačku diviziju*. Bošnjaci-muslimani imali su miliciju poznatu kao *Bosanska legija*. U zadnjem ratu Hrvati su osnovali Hrvatsko vijeće obrane (HVO) u kojem su bile dvije operativne zone s hercegovačkim imenom: Jugoistočna Hercegovina i Sjeverozapadna Hercegovina. Unutar njih ustrojene su: *Prva hercegovačka brigada* i brigada *Herceg Stjepan*. Srbi su unutar Vojske Republike Srpske (VRS) imali *Hercegovački korpus*, dok su Bošnjaci-muslimani kraće vrijeme imali 49. *istočnohercegovačku brigadu* Armije BiH, kojoj je u listopadu 1993. promijenjeno ime, neposredno nakon što je donesena odluka o promjeni imena muslimanske nacije u bošnjačku.⁵⁷

Nakon propasti komunističkog sustava i Jugoslavije, Republika Bosna i Hercegovina je temeljem rezultata referenduma o neovisnosti tijekom 1992., proglašena neovisnom republikom i dobila međunarodno priznanje. S tim se nisu slagali pripadnici srpske političke elite i većina srpskog naroda, koji su htjeli ostati u državnoj zajednici sa Srbijom

i Crnom Gorom. Oni su nakon niza srpskih autonomnih oblasti (SAO) osnovali Srpsku Republiku Bosnu i Hercegovinu. Na 19. zasjedanju Skupštine Srpske Republike BiH u Banjoj Luci 11. i 12. kolovoza 1992., njezini zastupnici promijenili su joj ime u **Srpska Republika**, a već u rujnu na sljedećem zasjedanju u **Republika Srpska**.⁵⁸ Na taj način srpska elita se odrekla hercegovačkog i bosanskog političkog nazivlja. Pripadnici hrvatske političke elite podržali su referendum i neovisnost Bosne i Hercegovine. Ali, nakon što su pripadnici srpske vojske napali neka hrvatska naselja u Hercegovini, a središnja, dominantno muslimanska, vlast nije reagirala, predstavnici hrvatske političke elite osnovali su u sklopu Republike Bosne i Hercegovine **Hrvatsku Zajednicu Herceg-Bosnu**, kao privremeno (obrambeno) tijelo vlasti.⁵⁹ U kolovozu 1993. Zajednica je pretvorena u Republiku s istim imenom. Sporazumom u američkom gradu Daytonu postignut je dogovor o prestanku rata i novom ustroju nekadašnje Republike Bosne i Hercegovine. Ona je podijeljena na Republiku Srpsku, kao srpski nacionalni entitet i Federaciju Bosne i Hercegovine u kojoj suverenitet i vlast dijele Hrvati i Bošnjaci. Federacija BiH podijeljena je na deset županija (kantona). Prema Ustavu FBiH imena kantona dana su prema "gradovima sjedištima kantonalnih vlasti ili po regionalno-zemljopisnim karakteristikama".⁶⁰ Tri županije (kantona) imaju u nazivu ime Hercegovine. Od toga dvije samo Hercegovine bez Bosne (Zapadnohercegovačka i Hercegovačko-neretvanska), te jedna i Hercegovine i Bosne (Herceg-bosanska). Dok dvije imaju ime Bosne bez Hercegovine (Središnja Bosna i Bosansko-podrinjska). Ostale županije (kantoni) nose imena po gradovima ili rijekama.⁶¹ Hrvati čine većinsko stanovništvo u sve tri županije koje nose ili sadrže ime Hercegovine i ono je sačuvano njihovom političkom voljom.

II. 3. Vladavina Komunističke partije Jugoslavije u Hercegovini

U Bosni i Hercegovini tijekom Drugog svjetskog rata i poraća, Komunistička partija Jugoslavije nije bila jaka politička i društvena snaga. Pred rat je imala samo 196 članova od kojih je njih 46 bilo u Sarajevu, a 37 u Mostaru.⁶² Nacionalni interesi i ciljevi, a ne velike ideje dali su snagu komunističkom pokretu u Bosni i Hercegovini, a njegova nacionalna značajka bila je dominantno srpska. Socijalna struktura bila je ruralna, a svaki stoti član KPJ iz BiH u to vrijeme studirao je ili je imao završeni fakultet.⁶³ Za ocjenu

⁵⁵ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, Dokumenti 1945., knjiga II., Veselin Masleša, Sarajevo, 1968., 29-30.

⁵⁶ *Isto*, 127-128.

⁵⁷ Abid ĐOZIĆ, *Bošnjačka nacija*, Bosanski kulturni centar Sarajevo, Sarajevo, 2003., 334.

⁵⁸ Božo KIJAC, *Zašto Momčilo Krajišnik nije kriv*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2003., 88-204.

⁵⁹ *Narodni list Hrvatske Zajednice Herceg-Bosne*, broj 1., 1992., 2-3.

⁶⁰ *Ustavi*, Federalno ministarstvo pravde, Sarajevo, 1997., 62.

⁶¹ *Isto*, 239-682.

⁶² Nedim ŠARAC, "Organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju", *Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije*, Institut za historiju radničkog pokreta, Školska knjiga, Zagreb, 1972., 151.

⁶³ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, 2., Institut za istoriju u Sarajevu, NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo, 1990., 111.

strukture tobožnjih nositelja velike ideje ili njezinih protivnika valja navesti i podatak o približno 900.000 nepismenih odraslih stanovnika Bosne i Hercegovine.

Nakon što je HSS-ovska vlast kapitulirala Ustaše su iskoristile želju naroda za svojom državom i uspostavili svoju vlast u Hercegovini, ne tražeći naravno ni od koga dopuštenje za to. Dovoljna je bila njihova uloga emigranata i boraca za nacionalnu stvar i žandarska vladavina Kraljevine Jugoslavije nad većinom hrvatskog naroda. Katastrofalno socijalno i gospodarsko stanje uvjetovalo je da se unutar svih naroda u BiH, pa tako i unutar hrvatskog, našlo dovoljno onih koji su zaludeni velikim idejama povukli oružje na svoje susjede. Od samog početka rata različiti komunistički-partizanski bilteni s Biokova i s Mosora, te propagandisti iz splitske četničke centrale Dobroslava Jevđevića, koji su se borili za obnovu Jugoslavije, napadali su i prozivali sve Hrvate iz Hercegovine kao ustaše i zlikovce. Posebno su udarali na uglednije i istaknutije ljude. Time su htjeli potaći procese diferencijacije i pridobiti stanovništvo za svoju ideju i pokret. Ono je pak bilo pod jakim utjecajem tradicije i Katoličke crkve, te nije moglo u većem broju prihvatiti komunističku ideju. Većinom je pasivno čekalo razvoj događaja.

Želja za nacionalnom državom, nedoraslost političke elite, i s tim vezano nesnalaženje u teškim vremenima Drugog svjetskog rata koštali su Hrvate u Hercegovini, s Livnom i Tomislavgradom oko 23.000 mrtvih. Ubijen je, uglavnom od komunističkih partizana, svaki treći muškarac u prosjeku star 23 godine. Hercegovina je uz to i temeljito opljačkana. Čak je i ZAVNOBiH u siječnju 1945. reagirao na otimačinu hrane, koju su provodile dalmatinske partizanske brigade u Ljubuškom i Posušju.⁶⁴ Na taj način, nakon Drugog svjetskog rata vrlo efikasno je provedena "deustasizacija" Hercegovine. Osim ustaša komunistički partizani poubijali su u Hercegovini gotovo sve intelektualce, fra-tre-profesore širokobriješke gimnazije, bivše HSS-ovce, te imućnije seljake. Hercegovci su stradavali i izvan Hercegovine. Slikovit je primjer hrvatskog intelektualca iz Mostara **Ilije Jakovljevića**, kojega je kraljevska Jugoslavija zatvarala kao hrvatskog nacionalistu, Pavelićeva vlast držala ga je u koncentracijskom logoru kao nedovoljno dobrog Hrvata, a skončao je u jugoslavenskom komunističkom zatvoru kao čovjek građanske političke orijentacije i kršćanskog svjetonazora.⁶⁵ Gledano iz hrvatskog rakursa, ustaštvo je Hercegovinu osramotilo, a komunizam joj je poubijao mladost, te uništio njezinu društvenu elitu. Nije ostao nitko tko bi s hrvatske strane, na vjerodostojan način, predstavljao Hercegovinu i Hercegovce.

Komunistička partija Jugoslavije uspostavila je Bosnu i Hercegovinu iz pragmatičnih političkih interesa i uredila je kao jugoslavensku federalnu jedinicu, nemajući uvijek jasnu viziju njezinog društvenog i političkog razvoja. U vrijeme stvaranja BiH i u poratnim godinama, ta republika je zamišljena kao svojevrsna tampon zona između Hrvatske i Srbije. **Politička realnost postojanja Banovine Hrvatske, NDH, te utjecaja Komunističke partije Hrvatske na prostore Posavine, Cetinske krajine i dijela Hercegovine onemogućavao je pripajanje BiH Srbiji.** S druge strane srpska komunistička elita nije se mogla zadovoljiti njezinom podjelom. Jedan od lidera komunističkog pokreta iz BiH Rodoljub Čolaković tvrdio je da je osnutak BiH uvjetovan potrebom veće stabilnosti Jugoslavije, jer je stara Jugoslavija "bila rovita i zbog toga, što je svi njeni narodi nisu smatrali svojom domovinom."⁶⁶

Na osnivačkom kongresu KPJ BiH održanom u studenom 1948. član Politburoa CK KPJ **Moša Pijade** je rekao: "Bosna i Hercegovina zauzima posebno mjesto među ostalim našim narodnim republikama. Ona je šesta jugoslavenska republika u zajedničkoj državi u kojoj živi pet jugoslavenskih nacija. **Njeno stvaranje kao posebne narodne republike nije bilo diktovano istorijskim državnopravnim razlozima**, ma da obje pokrajine pretstavljaju određenu istorijsku jedinicu, koja je imala svoj posebni istorijski razvitak, jer je u srednjem vijeku, stojeći između Srbije i Hrvatske, imala svoju posebnu državnu organizaciju, i jer je ne samo dugo ostala pod osmanskom vlašću nego je i pod vlašću aneksionističke sile Austro – ugarske ostala u svojoj izolovanosti pod turskim feudalnim sistemom, koji je u postepenom likvidiranju tek poslije prvog svjetskog rata, a konačno tek u novoj Jugoslaviji. Istoriski momenat igra ulogu samo ukoliko je u istoriskom razvitku ovih zemalja u njima stvoren naročiti odnos u njihovom nacionalnom sastavu, tako da u njoj živi u nerazrušivoj izmiješanosti dio srpskog i dio hrvatskog naroda, dok treći dio stanovništva sačinjavaju muslimani slovenskog porijekla, koji su primili islam i koji sebe obilježavaju po vjerskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredjeljeni. Ova činjenica da se danas može u Evropi naći stanovništvo bez nacionalnog obilježja plod je one teške zaostalosti i vjekovnog stagniranja koji karakteriše skučenost turskog feudalizma. Prema tome, Bosna i Hercegovina **nisu**, kao ostale naše narodne republike država ove ili one jugoslavenske nacije, tj. Narodna Republika Bosna i Hercegovina nema obilježja nacionalne republike kao ostale. Ali baš u toj posebnosti karaktera Narodne Republike Bosne i Hercegovine i leži njen pravi i veliki značaj."⁶⁷

⁶⁴ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine*, Dokumenti 1945., knjiga II., IP Veselin Masleša, Sarajevo, 1968., 8-10.

⁶⁵ Ivan ALILOVIĆ, *Križni put i raspuća hrvatskih đaka, studenata i intelektualaca iz Hercegovine*, Hrvatsko društvo političkih zatvorenika Zagreb-Podružnica Hercegovina Mostar, Mostar-Zagreb, 1999., 55-56.

⁶⁶ "Zašto je Bosna i Hercegovina federalna jedinica", *Oslobođenje*, 9. april 1945., broj 29., 2.

⁶⁷ "Govor člana Politburoa CK KPJ druga Moše Pijade", *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1950., 13-15.

Pijade je dodao: "Ne smijemo se uspavljivati time što je nacionalno pitanje riješeno i ne smijemo zbog zaoštavanja klasne borbe u periodu socijalističke izgradnje zaboravljati na nacionalno pitanje, zauzimati stav kao da ga više nema ili padati u pogrešno shvatanje da **proces razvitka vodi stvaranju neke nove, bosanske nacije. To je zabluda opasna, zabluda koja ne znači nikakav napredak**, već naprotiv nazadak prema postignutom rješenju nacionalnog pitanja u ovim oblastima."⁶⁸ Predsjednik najšireg komunističkog fronta Saveza socijalističkog radnog naroda SR BiH Todo Kurtović, u Mostaru 1971. govoreći o državnosti republika rekao je kako je Bosna i Hercegovina kao država "rezultat današnjih okolnosti i potreba, a ne historijskog prava."⁶⁹

Odnos KPJ/SKJ prema BiH, kao i odnosi u BiH počinju se mijenjati šezdesetih godina u skladu s ukupnim promjenama u tadašnjoj Jugoslaviji. Društvena i politička kriza uvjetovali su određenu liberalizaciju i decentralizaciju. U takvim okolnostima došlo je i do jačanja bosansko-hercegovačke državnosti. **Tito** je s ciljem stvaranja antihegemonističke koalicije forsirao jačanje tzv. jugoslavenske političke periferije, pa tako i jačanje suverenosti i autonomnosti BiH, kako bi dostigao određenu ravnotežu i simetriju naspram Srbije, Hrvatske i Slovenije. Tražio je da se BiH ponaša što suverenije kao tampon republika između Srbije i Hrvatske. Od sredine šezdesetih BiH je krenula prema emancipaciji od savezne administracije i to u tri važna aspekta: **proglašenje Muslimana nacijom, smanjivanje represije nad Hrvatima i obuzdavanje velikosrpskih snaga**.⁷⁰ Tito je koristio bosansko-hercegovačke muslimane kao oruđe svoje nesvrstane politike. Muslimanske prvake koristio je pri susretima s liderima islamskih zemalja. Zauzvrat, muslimani su na popisu stanovništva 1971., a u skladu s odlukom iz veljače 1968. donesenoj na XVII. sjednici CK SK BiH, dobili mogućnost izjašnjavati se Muslimanima u nacionalnom smislu.⁷¹

Pod utjecajem povoljnije političke klime, u Zagrebu je u ožujku 1967. donesena **Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika**, u kojoj je naglašena opasnost unitarističke koncepcije o stvaranju jedinstvenog državnog (srpskog) jezika.⁷² Srpski književnici reagirali su dokumentom nazvanim **Predlog pitanja za razmišljanje**, tražeći da Televizija Beograd izbacila latinicu iz programa i služi se samo ćirilničnim pismom. Zalagali su se i za veću uporabu ćirilice u Srbiji, da književni jezik bude srpski jezik i da se on upotrebljava u srpskim školama i ustanovama u

Hrvatskoj.⁷³ U isto vrijeme, u ožujku 1967. **Muhamed Filipović** objavio je tekst pod naslovom **Bosanski duh u književnosti – šta je to?** Naglasio je kako je narodni duh uvijek povijesni duh. Filipović je naveo da se do sada pojam bosanska književnost primjenjivao uglavnom na djela srpske literature, a po njemu to su djela muslimanskih pisaca.⁷⁴ Filipović je bosanski duh najprije definirao kao univerzalno, općeljudsko, izvan nacionalno, izvan konfesionalno trajanje, pa ga sveo na bošnjačko-muslimansko kulturno, odnosno književno nasljeđe. Sve ovo događalo se u specifičnim političkim okolnostima.

Enver Redžić među prvima u socijalističkoj Jugoslaviji zalagao se za bosansku nacionalnost bosanskih i hercegovačkih muslimana. Njegove stavove iznesene u časopisu *Pregled* u travnju 1970., osporavala je službena politika CK SK BiH, a s njim su polemizirali Kasim Suljević i Salim Ćerić. Kasnije su ti tekstovi objavljeni i kao knjiga.⁷⁵ **Salim Ćerić** je osporavao Redžićevu tezu o bosanskoj nacionalnosti muslimana, argumentima da je veliki dio prostora koji danas čini BiH dugo vremena bio izvan srednjovjekovne bosanske države, što je negativno utjecalo na formiranje bosanskog etniciteta kao cjeline. Stjepan Vukčić Kosača u XIV. stoljeću, odcijepio je Hercegovinu i stvorio posebnu državu, konačno, piše Ćerić: "Ni naziv bosanski (bošnjački) jezik ne uvjerava u postojanje jedinstvenog bosanskog naroda", i dodaje: **"Uzalud E. R., u nastojanju da dadu veću uvjerljivost svojoj tezi svuda pominju samo "Bosna", "Bosanci", "bosanski", a izbjegava "Hercegovina", "Hercegovci", "hercegovački", on nije mogao da dokáže postojanje bosanske nacionalnosti."**⁷⁶

Ćerić piše kako pristalice bosanske nacionalnosti vjeruju da će država Bosna i Hercegovina morati logikom postojanja, pripomoći stvaranje nove, šire bosanske nacionalnosti i nastavlja: "Zato, po njima, treba planirati budućnost na dugi rok, na stotinu, možda dvjesto godina unaprijed, kada će u državi Bosni konačno postojati kao njena osnovna snaga, bosanska nacionalnost. Na tome treba raditi obazrivo, polako i strpljivo. Ići od malog: **na primjer, ukinuti ime Hercegovina, napraviti taj "bezazleni" potez, tek iz razloga praktičnosti, da je naziv republike kraći**; onda, umanjivati "grijehe" muslimanskih predaka, umanjivati njihova razmimoilaženja sa Srbima i Hrvatima, da bi se kod ovih stvarala povoljnija klima prema Muslimanima; **prikupljati prošle manifestacije bosanske svijesti, uveličavati njihovo koheziono značenje i popula-**

⁶⁸ Isto, 13-15.

⁶⁹ Todo KURTOVIĆ, *Komunisti i nacionalne slobode*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1975., 325.

⁷⁰ Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb 1999., 577-578.

⁷¹ Atif PURIVATRA, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1972., 29.

⁷² *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb 1997.

⁷³ Branko PETRANOVIĆ, Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost*, Drugi tom, Prosveta, Beograd, 1987., 742-743.

⁷⁴ Muhamed FILIPOVIĆ, "Bosanski duh u književnosti-šta je to?", *Život*, časopis za književnost i kulturu, broj 3., Sarajevo, mart, 1967., 3-6.

⁷⁵ Salim ĆERIĆ, *O jugoslovenstvu i bosanstvu*, NIP Oslobođenje Sarajevo, Nije navedena godina izdanja, ali je to svakako poslije 1970., vjerovatno 1971. Redžić u navedenoj knjizi iz 2000., spominje polemiku s Ćerićem, na stranicama 87., i 98. do 100., ali ne spominje Ćerićevu knjigu. O Ćeriću i njegovim idejama vidjeti: Šaćir FILANDRA, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću.*, Sejtarija, Sarajevo, 1998., 315-324. Ni tu se ne spominje citirana knjiga.

⁷⁶ S. ĆERIĆ, n. dj., 57., 79.

rizirati ih; uveličavati značenje svih kohezionih događaja uopće, specijalno narodnooslobodilačke borbe; budući sporovi sa Socijalističkom Republikom Srbijom i Socijalističkom Republikom Hrvatskom oko materijalnih i drugih pitanja, kojih će svakako biti, odvajajući automatski bosanskohercegovačke Srbe i Hrvate od sunarodnika u matičama, i razvijati osjećaj među njima da su bliži Muslimanima u BiH nego sunarodnicima u drugim republikama, što će praktično stvarati povoljnu klimu za novu bosansku nacionalnost; **raditi na unifikaciji bosanskog jezika** kao još jednog elementa budućeg razlikovanja Srba i Hrvata sa sunarodnicima van Bosne i Hercegovine. A pošto će i inače sve veća industrijalizacija smanjivati selo i izolacije a povećavati grad i miješanja, na radnom mjestu, u privatnim i društvenim kontaktima, brakovima, ujednačavati jezik, kulturu i mentalitet, **eto, jednog lijepog dana, nove bosanske nacionalnosti. Tek tada će bosanskohercegovački Muslimani definitivno odahnuti!**⁷⁷

Čerić je pišući o neprihvatljivosti ideje o bosanskoj nacionalnosti za sve narode SR BiH i SFRJ naveo: **“Sugerisanjem ideje o bosanskoj nacionalnosti jedna relativna manjina, muslimanska, želi da se nametne kao osnovni historijski, najpouzdaniji faktor državnosti SR BiH. To izaziva nezadovoljstvo kod Srba i Hrvata u SR BiH. To aktivira protiv SR BiH velikonacionalističke srpske i hrvatske snage izvan SR BiH, a sve skupa otežava njen politički položaj (...) Ta teza ne vodi računa ni o već ustaljenoj tradiciji dviju pokrajina, Bosne i Hercegovine, koja ne trpi unifikaciju.”**⁷⁸ I već spominjani Todo Kurtović osvrnuo se na prijedloge da se Muslimani izjasne kao Bosanci. Zaključio je kako bi to neminovno konfrontiralo Srbe i Hrvate u Bosni prema Muslimanima, jer bi značilo kako oni nisu Bosanci, nego pripadnici svojih nacija.⁷⁹ Zbog jasnog stava i čvrstoće vlasti KPJ muslimani su postali Muslimani, a ne Bosanci i konfrontacija naroda u BiH oko imena i prava na državu je odgođena za neko drugo vrijeme. Da je problem samo odgođen, a ne riješen pokazuje upravo fascinantna preciznost kojom je Salim Čerić predvidio događaje vezane za stvaranje bosanske nacije.

III. Tko i zašto negira Hercegovinu i Hercegovce?

Jedno od grubljih nasilja nad nekom zajednicom je njezino negiranje. **Za negiranje Hercegovine postojali su praktični razlozi. Prvi koji su takve razloge imali, bili su bosanski franjevci.** Negirajući Hercegovinu, odnosno njezinu posebnost, oni su u teškim vremenima štitili prava i granice svoje redodržave. Fra Filip Lastrić branio je 1735. interese bosanskih franjevaca u sporu s dalmatinskom franjevačkom provincijom oko nadležnosti nad teritorijem Hercegovine i susjednih mjesta Livna i Duvna, tvrdnjom kako je Humska kneževina još od bana Borića bila dio Bosanske banovine i kraljevine.⁸⁰ Za bosanske fratre svakako je bilo bolno i odcjepljenje njihove hercegovačke braće polovicom devetnaestog stoljeća. Fra Jako Baltić napisao je u Gučoj Gori kako je kreševskom samostanu načinjena velika šteta, jer je izgubio sve prihode iz hercegovačkih župa, zbog čega su se Kreševljaci bunili. Baltić je dodao kako i nije pravo da je onoliki narod lišen crkava.⁸¹

Dio fratara Bosne Srebrene često pod pojmom Bosna podrazumijeva čitav prostor BiH. To uglavnom čine sa svijesću o davnim granicama svoje redodržave, a manje s namjerom konstruiranja političke zbilje. Istina, jedan dio politički angažiranih fratara često (ne)opravdano iznose primjedbe na ponašanje dijela hrvatskih političara iz Hercegovine. Neki čak upadaju u zamku generaliziranja. Tako je **fra Luka Markešić**, jedan od politički angažiranih svećenika i nesuđeni kandidat na izbornoj listi HSS-a na izborima 1996., u jednom intervjuu izjavio kako “bosanski Hrvati zamjeraju Hercegovcima egoizam, jer hercegovačka politika na iritirajući način otpisuje dvije trećine sunarodnjaka u ostatku države.”⁸² Nešto ranije u polemici sa svojim subratom fra Miroslavom Mandićem oko *Hrvatskog narodnog sabora* održanog u Novom Travniku, Markešić je napisao da HDZ “ustanči” po Bosni, kako bi sačuvao svoje nepravedne stečevine u Hercegovini, te da će sve to tutnjajne završiti u “hercegovačkom pašaluku, točnije u Grudama, odakle je i počelo.”⁸³ Kritike prema Hercegovini dolaze i od dijecezanskog svećenstva. Predsjednik Hrvatskog kulturnog društva *Napredak* dr. Franjo Topić iz Sarajeva, ustvrdio je kako sav politički život u BiH vode Hercegovci, te kako je puno ljudi u Hercegovini za politiku priključenja Hrvatskoj.⁸⁴ Izvan političkog konteksta Hercegovina u krugovima Katoličke crkve izgleda drugačije. Veliki Švicarski teolog Hans Küng napisao je kako mu je šezdesetih go-

⁷⁷ ISTI, 92-93.

⁷⁸ ISTI, 97.

⁷⁹ Todo KURTOVIĆ, “Amandmani i državnost republike”, *Komunisti i nacionalne slobode*, NIŠP Oslobođenje, 1975., 604.

⁸⁰ A. BARUN, 2003., 192.

⁸¹ Jako BALTIĆ, *Godišnjak od događaja i promine vremena u Bosni 1754-1882.*, Veselin Masleša, 1991., 106.

⁸² “Neka se crkva ugleda na Feral”, *Feral Tribune*, Split, 31. 3. 2001., 10-11.

⁸³ “Od križa i oltara do provincijala i kardinala”, *Svjetlo riječi*, siječanj, 2001., 63.

⁸⁴ “Prvo ukinuti Federaciju, a tek onda republiku Srpsku”, *Oslobođenje*, 15. 6. 2005., 26. Tekst prenesen iz *Jutarnjeg lista* (Zagreb).

dina dvadesetog stoljeća, prilikom privatne audijencije, u svezi s istragom oko nekih njegovih spornih teoloških stavova, kardinal Franjo Šeper, koji se nalazio na čelu Kongregacije za nauk vjere, rekao: "Kada bi se moglo, najradije bih vas poslao u najzabačenije selo u Hercegovini, tamo biste, sine moj, naučili što je prava vjera."⁸⁵

Zanemarimo fratarske prijepore iz daleke prošlosti i pokušajmo se podsjetiti **kada je priča o nepoželjnim Hercegovcima započela? Navodno je Marija Pavelićeva, bila prva zagrebačka građanka kojoj su oni smetali.** Prema legendi, poglavnikova supruga nije mogla spavati jer su Hercegovci, koji su osiguravali njezinu kuću znali zapjevati gangu, od koje se i sada mnogim hercegomrcima okreće utroba. Ali rat nije završio onako kako je Marija priželjkivala, pa se ona, prema istoj legendi, jedne noći u krevetu nevelike sobe u Buenos Airesu, požalila svome mužu kako bi slatko zaspala samo da joj je čuti gangu. Ali ova priča ima i svoj politički nastavak! Marijina i Antina kćerka Višnja u intervjuu zagrebačkom *Jutarnjem listu* negirala je bilo kakvu odgovornost svoga oca za zločine koje su ustaše počinile u Drugom svjetskom ratu tvrđnjom da se njezin otac "uvijek zalagao za puno poštivanje ratnih običaja i svih međunarodnih konvencija". **A onda je Višnja Pavelić otkrila i krivce na koje njezin otac nije mogao utjecati: "Bio je to hercegovački lobi koji je činio zločine, a posebno Maks Luburić"**.⁸⁶ Da gospođica Pavelić nije spomenula Luburića mogli smo pomisliti da je pobrkala ratove. Naime, **u hrvatskoj javnosti je poprilično raširena tvrdnja kako je za zločine i u "ovom" ratu kriv "hercegovački lobi"**.

III. 1. Jugoslavensko obavještajno podzemlje

Za jugoslavensku komunističku elitu etabliranu iza Drugog svjetskog rata zapadni dio Hercegovine, ili Zapadna Hercegovina, kako se najčešće govorilo stekla je status svojevrstne Vendée, reakcionarne-kontrarevolucionarne pokrajine.⁸⁷ Hercegovci su pak u toj percepciji uglavnom bili ostaci poraženih snaga, preživjele ustaše, o kojima brigu trebaju voditi tijela sigurnosti. Takav stav opravdavao je represiju nad Hrvatima iz Hercegovine i potpuno zapostavljanje tog kraja u procesu izgradnje i modernizacije. Nakon što je

Tito 1966. srušio Rankovića, a sekretar CK SK BiH Cvijetin Mijatović tijekom Mostarskog savjetovanja održanog u jesen 1966., istakao kako je bilo teško biti Hrvat u Hercegovini, izgledalo je da će se stanje popraviti.⁸⁸ Tada je došlo do eskalacije nacionalnog pokreta u SR Hrvatskoj, u kojem je nakon četvrt stoljeća prisilne šutnje sudjelovalo i nešto Hercegovaca. Koliko je njihov značaj u tom vremenu bio neznatan govori i činjenica da je najeksponiraniji bio Ante Paradžik, predsjednik *Kluba studenata Hercegovine*, koji je brojao oko 300 članova. On je upozorio na "tendenciozno etiketiranje Hercegovaca kao ekstremnih nacionalista, što među njima izaziva revolt".⁸⁹ U tom kontekstu zanimljivo je spominjanje **pojma "hercegovački zid", koji je upotrijebio Ivan Šibl**, objašnjavajući situaciju unutar studentskog pokreta. Taj zid po Šiblu je predstavljao bazu na kojoj su desni ekstremisti zasnivali svoju snagu i na kojoj je desna rukovodeća garnitura zapravo gradila svoje pozicije.⁹⁰ Savka Dabčević Kučar tražila je objašnjenje što je to "hercegovački zid" i nije ga dobila.⁹¹ Gušenjem nacionalnog pokreta koncem 1971. Paradžik je zatvoren, a dijelu političara koji su potom došli na vlast Hercegovci su poslužili kao glavna meta napada. Jedan od njih **Jure Bilić napisao je kako ih je lako prepoznavao na skupovima po "kvadratnim glavama"**⁹² Prvo pojavljivanje Hrvata iz Hercegovine u političkom životu (u hrvatskom kontekstu) potvrdilo im je stigmatu nacionalista, desničara!

Kada je komunistički režim Jure Bilića, Milke Planinc i Ivice Račana propao, beogradska čaršija pokrenula je Jugoslavensku narodnu armiju, koja je bila militarizirani dio Saveza komunista Jugoslavije, u rat protiv Republike Hrvatske. Nakon prvih sukoba sa hrvatskim braniteljima *Televizija Novi Sad* objavila je prilog iz Vukovara i istočne Slavonije. U tom prilogu, **lokalni Srbi izjavljivali su kako njima nisu problem Hrvati starosjedioci, nego doseljeni Hercegovci.** Nešto kasnije, u Zagrebu su se pojavili letci u kojima je pisalo kako Zagrepčani skijaju, dok Hercegovci brane Hrvatsku. Nakon što je pala zagrebačka špijunska mreža Organa bezbednosti JNA (kolokvijalno KOS-a), otkriveno je da su **priče o Hercegovcima bile dio KOS-ove akcije protiv Hrvatske**, kao i jačanje regionalizama u cilju stvaranje jaza između hrvatskih područja. **Akciju je vodila tajna grupa Opera, formirana od pripadnika KOS-**

⁸⁵ Hans KÜNG, *Biti kršćanin*, Konzor Zagreb, Synopsis Sarajevo, Zagreb, 2002., 10.

⁸⁶ "Od novca koji dobijem od povrata imovine osnovat ću zakladu Ante Pavelića", *Jutarnji list* (Zagreb), 21. 8. 2005., 16.

⁸⁷ Albert SOBOUL, *Francuska revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1966., 230-274. Vendée je francuska pokrajina (departman) na zapadu uz atlanski ocean, površine 6.720 m², glavni grad Le Roche sur Yon. Poznata je po "Vandeeskom ustanku" rojalista protiv republikanaca 1793., koji je krvavo ugušen, a neki autori na desnici (Alain de Benoist) smatraju da je to bio prvi pokušaj genocida u modernoj povijesti.

⁸⁸ Cvijetin MIJATOVIĆ, "Za punu ravnopravnost ljudi i naroda", *Savez komunista Bosne i Hercegovine u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1977., 43-49.

⁸⁹ Vladimir PUTANEC, "Klub studenata Hercegovine, Hercegovci protiv etiketiranja", *Studentski list*, 9. III. 1971., *Preporod hrvatskih sveučilištara-anatomija slučaja Čičak*, Posebno izdanje *Kritika*, svezak 8, Zagreb, 1971., 201-202.

⁹⁰ *Sjeća Hrvatske u Karađorđevu 1971.*, 1994., 51-52.

⁹¹ ISTO, 167.

⁹² Jure BILIĆ, *'71 koja je to godina?*, CIP, Zagreb, 1990., 114.

a i nekih službenika CK SK Hrvatske. Grupa je formirana pri zapovjedništvu ratnog zrakoplovstva i protuzračne obrane (RV i PVO) JNA. **Izvela je niz terorističkih akcija**, a između ostaloga: raketiranje Banskih dvora radi ubojstva hrvatskog Predsjednika, **miniranje židovske općine i groblja** radi kompromitacije Republike Hrvatske i dezavuiranja njezine vlasti. Pripadnici ove grupe suđeni su u Beogradu i Zagrebu, s različitim motivima i optužbama. Pored terorističkih akcija, oni su unutar informacijskog rata koji je tada vođen protiv hrvatske vlasti, **osmislili i izveli brojne propagandno-psihološke akcije.** Pored ostaloga ova grupa je vodila kampanju protiv Hercegovaca, i uopće Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Također su prvi postavili tezu o dvostrukoj crti funkcioniranja vlasti u Republici Hrvatskoj, na što se kasnije nadovezala teza o dvostrukoj crti zapovijedanja u hrvatskoj vojsci, u Hrvatskom vijeću obrane i sl. Za ovu vrstu akcija korišteni su različiti mediji, bilo na način da su vrbovani novinari, ili su formirani novi mediji, kao što je to bio slučaj sa televizijskim programom *YUTEL*.⁹³

Jugoslavenska vojna protuobavještajna služba (**KOS**) imala je značajnu ulogu u pripremi agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Gotovo svi čelnici pobune u Hrvatskoj bili su suradnici te službe, koja ih je usmjeravala, naoružavala, obučavala i štitila od policijskih snaga. Pored opremanja paravojskih postrojbi, protuobavještajna služba planirala je i terorističke akcije, koje su opet bile dio šireg plana političke kompromitacije i blokade novoformiranih republičkih vlasti.⁹⁴ U isto vrijeme obavještajno-sigurnosne službe JNA u BiH, uz pomoć većeg dijela srpskih kadrova u MUP-u i drugim institucijama provodile su različite akcije, pa i one terorističke. **Po sličnom obrascu, kao i Židovska općina u Zagrebu, minirano je Partizansko groblje u Mostaru.** Bila je to jedna u nizu eksplozija izazvanih temeljem plana o "kontroliranom izazivanju panike", odnosno kontroliranom teroru.⁹⁵ Cilj ove akcije bio je uplašiti lokalno stanovništvo, te ga usmjeriti na promjenu vlasti prosvjedima i natjerati na kapitulaciju pred "jugoslavenskim snagama", ali i **kompromitirati novu demokratski izabranu vlast** prikazujući je kao fašističku.

Iz propagandne radionice KOS-a stiglo je i objašnjenje što je to bio famozni "Hercegovački zid". U knjizi

Jugoslavenska kriza i rat 1991-1995. objavljenoj u Beogradu 2000. piše: **"Mas-pok je 1970. pripremao secesionistički udar u stilu "noć dugih noževa"."** Autor je zatim citirao general-pukovnika JNA Pavla Jakšića koji je napisao: **"Tada je u Zagrebu bio obrazovan hercegovački zid. Oko 300 ustaša iz zapadne Hercegovine, obučeni u policijska odela, bili su snabdeveni kombi-automobilima Zastava i lažnim policijskim legitimacijama i nalozima da, na Badnju noć, svirepo pobiju na Sljemenju oko 1.000 boraca NOR-a, protivnika Mas-poka i da uspostave ustašku NDHrvatsku"**.⁹⁶ Kada ovako nešto tvrdi general-pukovnik JNA i to se citira 2000. godine u Beogradu kao vjerodostojan podatak, onda je jasno kolika je u tim krugovima mržnja prema hrvatskom stanovništvu u Hercegovini. Nakon poznatog zaustavljanja tenkovske kolone u selu Polog nedaleko od Mostara početkom svibnja 1991., koja je krenula prema Splitu kako bi presjela Hrvatsku, tenzije prema Hercegovini su još više porasle. Stare ideološke podjele i antagonizmi iz Drugog svjetskog rata i poraća, animoziteti stvoreni u vrijeme hrvatskog nacionalnog pokreta, **jasno opredjeljenje Hercegovaca protiv svake Jugoslavije**, zaustavljanju tenkova JNA koji su trebali "osloboditi Split", masovno sudjelovanje u postrojbama Hrvatske vojske, temelj su mržnje kod srbijanske i jednog dijela hrvatske javnosti koji je formiran i djeluje unutar komunističkog i jugoslavenskog okvira.

Propaganda nastala u tom okviru djelovala je na brojne diplomate i strane novinare. Jedan od dobrih primjera je prosrpski nastrojen bivši švedski premijer i upravitelj Bosne i Hercegovine **Carl Bildt**, koji u memoarima, kada piše o Hrvatima, razlikuje i uspoređuje "pitome političare iz plodne Posavine" i "izražene nacionaliste koji potiču sa škratih hercegovačkih brda".⁹⁷ Dugotrajna društvena izoliranost, obespravljenost i marginalizacija, rezultirali su nesnalazeњem, ali i bahatošću, uzurpacijom vlasti i prava, te uopće asocijalnom ponašanju nekih Hercegovaca u društvenom i političkom životu. To je njihovim protivnicima poslužilo za širenje stereotipa i mržnje na sve Hercegovce.

Informacijski rat vođen je uglavnom unutar političkog konteksta. Predsjedništvo *Hrvatske stranke prava* (HSP) objavilo je 13. lipnja 1991. u Ljubuškom *Lipanjsku povelju o obnovi i uspostavi Nezavisne Države Hrvatske na cjelo-*

⁹³ O ovome je opširnije pisala *Slobodna Bosna* iz Sarajeva u feljtonu od broja 261. do 264., gdje je objavljeno svjedočenje pukovnika Mustafe Čandića, bivšeg djelatnika Kontraobavještajne grupe (KOG) Uprave bezbednosti Saveznog sekretarijata za narodnu obranu (KOS). O tome je 25. 11. 2001. pisao i zagrebački *Večernji list*.

⁹⁴ Ivo LUČIĆ, "Bosna i Hercegovina i terorizam", *Gaudeamus*, Hrvatska akademska zajednica u FBiH, Mostar, 2002., 52-53.

⁹⁵ HR HB, MO, SIS, *Službena bilješka*, Mostar, 6. 4. 1994. Razgovor s bivšim djelatnikom Uprave sigurnosti, RV PVO, JNA, pripadnikom OG Opera.

⁹⁶ Branko ILINČIĆ, *Jugoslavenska kriza i rat 1991-1995.*, Stručna knjiga, Beograd, 2000., 234.

⁹⁷ Carl BILDT, *Misija mir*, ZID, Sarajevo, 1998., 82.

kupnom povijesnom i etničkom prostoru sa istočnim granicama Subotica, Zemun, Drina, Sandžak i Boka Kotorska.⁹⁸ Jugoslavenska i srpska politika dobile su time potvrdu za svoje tvrdnje o Hercegovcima kao ekstremnim nacionalistima profašističke orijentacije. Srbijanski povjesničar akademik SANU-a Milorad Ekmečić ustvrdio je kako je predsjednik HSP-a Dobroslav Paraga sakupio 10.000 dobrovoljaca i sa fašističkim insignijama svečano proglasio NDH u Ljubuškom.⁹⁹ Povjesničarka Smilja Avramov dodala je kako je Hrvatska izvršila oružanu agresiju na BiH, najprije stacioniranjem 16.000 svojih vojnika u zapadnoj Hercegovini, sa glavnim stožerom u Ljubuškom, radi "uspostave Hrvatske do Drine" i čišćenja Bosne i Hercegovine od Srba.¹⁰⁰ Činjenica jeste da je Dobroslav Paraga, zajedno s grupom svojih pristaša, članova i simpatizera HSP-a izveo spomenutu predstavu proglašenja NDH, ali to je od lokalnih vlasti i naroda shvaćeno kao provokacija i protuhrvatsko nastojanje, te se ne može dovesti u vezu s Hercegovcima, niti s hrvatskom državnom politikom.

Možda je cijela predstava trebala poslužiti kao povod (alibi) jugoslavenskim snagama za obračun s "fašistima"? Jer, samo stotinjak dana kasnije Jugoslavenska komunistička vojska, ojačana srpskim paravojnim postrojbama spalila je sedam hrvatskih sela u istočnom dijelu Hercegovine, napala Dubrovnik i uništila Vukovar. **Muslimanski lider i predsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović izjavio kako to nije njihov-muslimanski rat.** Bila je to jasna poruka da su Hrvati prepušteni samima sebi. Reagirali su osnivanjem obrambene zajednice Herceg-Bosna, koja je u prvo vrijeme bila zajednica općina s hrvatskom većinom, ili znatnim udjelom hrvatskog stanovništva, koje je tražilo načina kako se organizirati i obraniti. Kasnije je Zajednica dobila nešto čvršću formu privremenog tijela vlasti. Pošto Hrvati nisu imali u potpunosti u svojoj vlasti niti jedan veći grad, sjedište Zajednice bile su Grude, naselje u Hercegovini, nedaleko od granice s Republikom Hrvatskom i prilično sigurno od mogućih napada.

U siječnju 1992. jenujavao je rat u Hrvatskoj, i sve više prijetio Bosni i Hercegovini. Unatoč tome što su odbili Paraginu neoustašku politiku i što nisu prihvatili fantomsku NDH, Hrvati iz Hercegovine su samom činjenicom što su odlučili iskoristiti svoju ustavnu konstitutivnost i postati politički subjekt dobili etiketu fašista. Kolumnist *Slobodne Dalmacije* i zadnji urednik partijskog lista *Komunist* za SR Hrvatsku **Danko Plevnik** u članku "Atentat na Hrvatsku" iz sr-

pnja 1992. **proglasio je Hrvatsku Zajednicu Herceg-Bosnu "hercegovačkom NDH"**, tvrdeći kako budućnost Hrvatske ovisi o "hercegovačkim Hrvatima", kojima zbog međunarodne političke zajednice i pozicije Hrvatske "mora biti dovoljna demokracija".¹⁰¹

Ovakvu (dis)kvalifikaciju Herceg-Bosne i Hrvata u BiH potpomogli su i lokalni političari koji su u svojoj nezrelosti koketirali s ustaštvom, dajući ustaška imena ulicama i nekim vojnim postrojbama. Osim političke nezrelosti, bilo je u tome i podilaženje dijelu javnosti onih koji su radni vijek proveli u strukturama komunističke vlasti. **Bivši članovi komiteta i režimskih svećeničkih udruga nastojali su time "popraviti" svoju prošlost.**

Aktivnu hrvatsku politiku u Bosni i Hercegovini i ne mirenije s divljanjem JNA neki su opet ocijenili politikom "podjele Bosne". Tako je **Ivan Zvonimir Čičak** u sarajevskom tjedniku *Slobodna Bosna* u siječnju 1992. izjavio kako je "podjela Bosne ustupak hercegovačkom lobiju" i dodao: "Želi se žrtvovati 700 tisuća Hrvata za račun 100 tisuća Hercegovaca".¹⁰²

III. 2. Hrvatsko intelektualno i političko prizemlje

Nakon što je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) dobila izbore u Hrvatskoj apsolutna većina Hrvata u Bosni i Hercegovini pristala je uz tu političku stranku, bolje reći pokret, koga je vodio dr. Franjo Tuđman. Hrvatska demokratska zajednica za BiH dobila je većinu glasova Hrvata iz te republike na izborima u studenom 1990. Zbog terehta prošlosti jedina alternativa Tuđmanu i HDZ-u u Hercegovini je bila *Hrvatska stranka prava* (HSP) i njezin predsjednik Dobroslav Paraga. Politički protivnici HDZ-a i Franje Tuđmana koristili su Hercegovinu i Hercegovce u borbi protiv Tuđmana i HDZ. U tome im je jedan dio Hercegovaca pomagao svojim apolitičnim, a ponekad i asocijalnim ponašanjem. Novinarica Aleksa Crnjaković napisala je u veljači 1992. u *Vjesniku* članak pod nazivom **Fenomen Hercegovci**. U sklopu tog članka obavila je i razgovor sa sociologom dr. Ivanom Lučevićem, gdje je otvoreno pitanje **"funkcioniranja dinarskih emotivaca"**, ali i **"hercegovačkog lobija"**, koji naime osvaja Tuškanac poput Jakova Blaževića, ili Jure Bilića nekada. Na istoj stranici Sanja Kapetanović je nabrojila najutjecajnije "urbane" Hercegovce u Zagrebu.¹⁰³

⁹⁸ Dobroslav PARAGA, Ante PARADŽIĆ, *Borba za hrvatsku državnu nezavisnost-Od obnove do lipanjske povelje Hrvatske stranke prava*, HSP, Zagreb, 1991., 222.

⁹⁹ Milorad EKMEČIĆ, "Spoljni uzroci građanskog rata u Bosni i Hercegovini 1992.", *Početak rata u Bosni i Hercegovini uzroci i posljedice*, Udruženje Srba iz BiH u Srbiji, Beograd, 2001., 64.

¹⁰⁰ Smilja AVRAMOV, "Američko Vatikanska tajna alijansa i rat u SFRJ", *Početak rata u Bosni i Hercegovini uzroci i posljedice*, Udruženje Srba iz BiH u Srbiji, Beograd, 2001., 84.

¹⁰¹ Danko PLEVNIK, *Smisao Bosne*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1997., 36-39.

¹⁰² "Podjela Bosne ustupak je hercegovačkom lobiju", *Slobodna Bosna*, 23. 1. 1992., 7.

¹⁰³ "Hercegovci između istine i pravde", *Nedjeljni Vjesnik*, 23. veljače, 1992., 15.

Fama o Hercegovcima proširila se nakon neuspjelog puča Mesića i Manolića u HDZ-u. Čuvar jugoslavenskih tajni u Hrvatskoj Josip Manolić za sve loše u HDZ-u optužio je "hercegovački lobi", **"mafijaško-švercerske klanove u Herceg-Bosni"**, **"hrvatsku neprijateljsku emigraciju podrijetlom iz Hercegovine"**, s kojom je cijelu svoju mladost ratovao. Za njih je Manolić govorio da su pripadnici ili sljedbenici "snaga poraženih 1945. koje su hrvatski politički preporod doživjele kao svoju političku pobjedu. Te snage Hercegovce smatraju izabranim Hrvatima, a Herceg-Bosnu štitom Hrvatske".¹⁰⁴ Vidljiva je sva dubina ideoloških podjela i animoziteta kojeg su komunisti imali prema svojim idejnim i političkim protivnicima. Oni nisu nestali u novoj hrvatskoj političkoj konstelaciji, dapače, stari animoziteti još više su produbljeni. Herceg-Bosanci, odnosno Hercegovci, su u njihovim očima obrnutom logikom postali "nepoželjnim Hrvatima-ustašama, a Herceg-Bosna smetnja Hrvatskoj – nekom vrstom NDH"! S druge strane dr. Franjo Tuđman tumačio je HDZ-ovu politiku u BiH kao jedinu moguću alternativu ekstremizmu.¹⁰⁵

Pitanje i "problem" Hercegovaca u Republici Hrvatskoj aktualizira se pred svake izbore. Prisjećamo se onih iz 2000., što ih je dobio Stjepan Mesić, koristeći se i manipulirajući, između ostalog, i mržnjom prema Hercegovcima, koja je stvorena u znatnom dijelu hrvatske javnosti. Do tada nepoznati režiser **Dalibor Matanić** snimio je krajnje neukusan i politički nekorektan spot za Hrvatsku seljačku stranku (HSS), u kojem **zagovara čišćenje Zagreba od bijeločarapaša. Isti režiser, nakon izborne pobjede 2000. dobio je sredstva i snimio film Blagajnica hoće ići na more, u kome je glavni lik negativac-Hercegovac**, šef nekakvog dućana. Dio malograđanskih, tobože ljevičarskih, kritičara, u čijem okrilju je i razvijen najnoviji oblik šovinizma u Hrvatskoj, brani Matanićevu "slobodu umjetničkog izražaja." Tako **Juraj Kukoč brani Matanića od optužbi kako mu je film rasistički, fašistički** i sl.¹⁰⁶ S druge strane Dragan Antulov piše kako su ovim filmom po prvi put Hercegovci istisnuli Srbe s mjesta dežurnih tlačitelja Hrvatske. Te zaključuje da je **Matanićev film mnogo bliži ostvarenjima koje su na temu Židova 30-tih i 40-tih godina radili Goebbelsovi filmaši**. Antulov je napisao da će većina Hrvata s odobravanjem gledati prikaz Hercegovaca, ali će gledatelji sa savješću u ovom filmu prepoznati **"nepatvoreni rasizam"**.¹⁰⁷ Pobjednička euforija koalicijske vlasti osnovane nakon trećesiječanjskih izbo-

ra bila je u revolucionarnom zanosu ispunjena antithercegovačkim raspoloženjem. Ono se očitovalo u medijskim napisima, (ne)opravdanim kadrovskim čistkama, produkciji viceva tipa: **"Hercegovce treba zakapati u kovčezi ma s rupama, da crvi mogu izići i povraćati"**.

Udarnu snagu hrvatskog intelektualnog prizemlja u demoniziranju Hercegovaca čine ostrašćeni novinari formirani u komunističkom miljeu. **Urednik Playboya Denis Kuljiš pisao je o rasnim karakteristikama Hercegovaca, o dlakama koje im rastu iz ušiju, te objavljivao popise tih "dlakavih barbara" u ministarstvima i službama državnih institucija, kao i popise hercegovačkih firmi**. Pri tome je koristio različite attribute kao npr. "hercegovačka klatež".¹⁰⁸ Slično je pisao i novinar-režiser **Srećko Jurdana**, tvorac konstrukcije o "Tuđmanovoj lojalnosti koteriji hercegovačkih profitera, koja nadmašuje lojalnost hrvatskom narodu."¹⁰⁹ Naročito istaknutu ulogu u šovinističkoj propagandi protiv Hercegovaca imao je **Denis Latin**, koji na HTV vodi emisiju *Latinica*, a koju su u Hercegovini prozvali **Ćirilicom**. I ako je poneki Hercegovac okrenuo antenu prema odašiljačima sarajevske federalne TV, onda je Latin tome uveliko pridonio. U emisiji emitiranoj 16. svibnja 2005., odnosno prilogu "Pomozimo rođiacima" iznio je niz laži i podvala o Novoj bolnici u Mostaru. Latinove laži ovaj put nisu prešućene. Grupa novinara iz Hercegovine uputila je pismo Latinu i ravnatelju HTV Mirku Galiću, u kojem demantiraju Latinove laži i ukazuju na činjenicu da taj novinar neprofesionalno i tendenciozno vrijeđa i blati Hercegovce.¹¹⁰ Naravno, nisu dobili odgovor.

Književnik i publicist **Ivan Lovrenović** je na pitanje novinara Darka Hudelista o genezi pejorativnog pojma "hercegovački sindrom", koji se sve češće mogao čuti u javnosti Republike Hrvatske, odgovorio: "Što se zapadne Hercegovine u našoj novijoj političkoj povijesti tiče, stvar je paradigmatički jasna. Od 1918. naovamo to je regija prema kojoj se svaki državni sustav i svaka politička vlast odnosi ne samo maćehinski nego i neprijateljski. **Takav odnos gotovo da i ne postoji u cjelokupnoj evropskoj političkoj praksi**...Ekonomski gledano (to je čak anegdotalno poznato), zapadna je Hercegovina zemlja vina i duhana, ali i emigracije. U toj mucu i patnji, u kojoj se generacije skrbe oko svakodnevnog egzistencije pod budnim okom neprijateljske vlasti oličene u žandar i financu, a pod crkvenim zvoničkom kao svojom jedinom duhovnom utjehom, oblikovao

¹⁰⁴ Josip MANOLIĆ, *Intervjui i javni nastupi 1989-1995.*, MISL, Zagreb, 1995., 282-339.

¹⁰⁵ Franjo TUĐMAN, *S vjerom u samostalnu Hrvatsku*, Narodne novine, Zagreb, 1995., 355-365.

¹⁰⁶ Vidjeti: <http://www.zarez.hr/47/film2.htm> (18. 11. 2005.)

¹⁰⁷ Vidjeti: <http://film.purger.com/recenzije/filmovi/01144.shtml> (18. 11. 2005.)

¹⁰⁸ Denis KULJIŠ, *Dva pamfleta protiv Tuđmana*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2005., 27.

¹⁰⁹ Srećko JURDANA, *Stupovi društva*, MEDIA PRESS, Zagreb, 1997., 291.

¹¹⁰ "Hercegovački novinari upozorili Denisa Latina", *Dnevni list*, Mostar, 22. 5. 2005., 56. Ovaj medijski angažman dio je akcije koju su u drugoj polovici devedesetih pokrenule neke "nevladine organizacije" u Republici Hrvatskoj s ciljem razbijanja etno nacionalne solidarnosti, i izgradnje građanskog osjećaja pripadnosti državi. To je dio procesa nazvanog "detuđmanizacijom".

se **mentalitet i način doživljavanja države i političke vlasti koji svaku vlast, osim one koju bi izravno osjećao kao svoju, osjeća neprijateljskom**. Na to se nadovezala i tragična epizoda iz Drugog svjetskog rata, pa zatim iz 1945. i kasnije, kada je gotovo čitav zapadnohercegovački svijet bio *a priori* imenovan kao ustaški u najcrnjem značenju toga pojma, što je dakako poticalo nove i nove valove emigracije. Tako se formirao mentalitet koji je s jedne strane razvio izuzetnu sposobnost preživljavanja, i to u svim aspektima toga pojma, a s druge **izrazito negativistički refleks prema državi "s istoka"** i njezinim institucijama. Lako je zato razumjeti otkuda u zapadnih Hercegovaca, koji su svi mahom Hrvati i katolici, tako naglašena inklinacija prema Zagrebu kao središtu te države.¹¹¹

Lovrenovićeva analiza mogla bi biti dostatan odgovor Plevniku na njegovu tvrdnju da se Hrvati u BiH "moraju zadovoljiti demokracijom". Kako, kada u svojoj povijesti nisu nikada osjetili slasti demokracije. Hrvatima u Hercegovini sve vlasti spočitavale su i separatizam, koristeći njihov težak položaj i želju za slobodom koju su vidjeli samo u "svojoj državi". Još je Todo Kurtović upozoravao na štetnost nekih pojava, koje pokušavaju odvojiti zapadnu Hercegovinu od Čapljine i Mostara, jer bi to unazadilo te krajeve. Istovremeno je upozorio kako se neki funkcionari u Čapljini ljute kada se kaže da je Čapljina u zapadnoj Hercegovini.¹¹² Moglo bi se reći kako su prije neki htjeli amputirati zapadni dio Hercegovine i odvojiti ga od većih gradova. Nekadašnji predsjednik HDZ Stjepan Kljuić svjedočio je da mu je Slobodan Milošević nudio zapadnu Hercegovinu.¹¹³ Kao ministar vanjskih poslova Republike Hrvatske Mate Granić je početkom 1994., bio nazočan na dva sastanka gdje je **Izetbegović nudio Tuđmanu Hercegovinu, odnosno sve južno od Prozora**. Tuđman je obje ponude odbio.¹¹⁴ Izgleda kako Hercegovinu nitko i nije baš previše htio, a vjerojatno je ni danas neće, osim njezinih stanovnika-Hercegovaca. Oni pak postaju problem uvijek kada pokušavaju postati politički subjekt, aktivnije se uključiti u politiku i sudjelovati u kreiranju političke stvarnosti. Tada smetaju i u Sarajevu i u Zagrebu. Ali jedino tamo mogu riješiti svoje probleme. Postoje jasni politički, ili drugi, interesi za negiranje Hercegovine. To su prije svega bili, ili su još uvijek interesi jugoslavenskog obavještajnog podzemlja, hrvatskog intelektualnog prizemlja ili bošnjačko-muslimanskog nacionalizma. Njima možemo dodati i različite kategorije neznalica i ignoranata.

Primjetno je kako u hrvatskoj i bosansko-hercegovačkoj

javnosti vlada prava zbrka pri korištenju pojmova: državljanstvo, domovina, nacionalnost, regionalna pripadnost i slično. Kada se mladi tenisač **Marin Čilić, Hercegovac iz Međugorja**, plasirao u juniorsko finale Roland Garrosa, to je naravno izazvalo interes medija i javnosti. Pisalo se danima o Čiliću, njegovim počecima, ambicijama, servisu i sponzorima. Međutim najzanimljiviji su bili napisi o njegovom podrijetlu, zavičaju, domovini...Novinar *Slobodne Dalmacije* napisao je sljedeću rečenicu: "Ulazak Marina Čilića u finale juniorskog Roland Garossa odjednom je unio nemir među dežurne dušobrižnike, "kako on može biti Hrvat, ako je iz Međugorja?" Novinar nudi i začuđujući odgovor: "Vrlo jednostavno momak je izabrao Hrvatsku kao zemlju za koju će igrati i već je u "njenom dresu" osvojio momčadsko prvenstvo Europe do 16 godina (zajedno s Juricom Grubišićem), kao i pojedinačnu titulu europskog prvaka. Osim toga, od ljeta 2002. godine stanovnik je Zagreba, dok su mu roditelji ostali živjeti u Međugorju. I u čemu je onda problem? Zbog čega toliko uzbuđenja? Možda su ljudi pomislili da smo pomahnitali, pa ga prisvojili. Nismo, kao ni Ivana Ljubičića. Je li tako? Ljubičić je rođen u Banja Luci, a izabrao je Hrvatsku kad je kao izbjeglica stigao u Rijeku u ratnom vohoru 1993. godine."¹¹⁵

Nakon citirane obrane Čilića slijedi novo poglavlje naslovljeno: "Tko kaže da Čilić nije naš?". U njemu isti novinar koristi nogometne argumente, pa nabraja nogometaše koji su rođeni u BiH, a igraju ili su igrali za reprezentaciju Republike Hrvatske: braća Kovač, Šimić, Didulica, Šerić, Živković, Neretljak...i zaključuje da "domovina nije uvijek tamo gdje si se rodio"!!! Novinar zatim kao dodatnu argumentaciju za svoju teoriju navodi slučaj dizača utega Nikolaja Pešalova, te rodoslovlja brojnih francuskih nogometaša, koji nisu rođeni u Francuskoj već diljem Afrike, ali im to ne smeta igrati za reprezentaciju Francuske, niti pak Francuzima umanjuje slast titule svjetskog prvaka.¹¹⁶ Navedene nedoumice oko Marina Čilića pokazuju obim nepoznavanja problema nacionalnosti, državljanstva i zavičajnosti u javnom diskursu Republike Hrvatske, te količinu predrasuda koje iz neznanja proizlaze.

III. 3. "Znanstveni" okvir mržnje

U procesu nacionalnog konstituiranja i promicanja velikih ideologija na prostoru bivše Jugoslavije posebno su se istakli nacionalni ili partijski "znanstvenici". Oni su svojim intelektualnim angažmanom stvarali konstrukcije kojima su

¹¹¹ "U labirintima Bosne i Hercegovine", *Erazmus*, broj 2., Zagreb, lipanj 1993., 19-30.

¹¹² Todo KURTOVIĆ, *Komunisti i nacionalne slobode*, NIŠP Oslobođenje, Sarajevo, 1975., 589.

¹¹³ "Milošević mi je nudio zapadnu Hercegovinu", *Oslobođenje*, 16. 7. 2003., 7.

¹¹⁴ "Izetbegović dvaput nudio podjelu Bosne", *Večernji list*, (Obzor), 11. 6. 2005., 38. Mate GRANIĆ, *Vanjski poslovi*, Algoritam, 2005., 81-83.

¹¹⁵ "Moja zemlja Hrvatska", *Slobodna Dalmacija*, Split, 5. lipnja 2005., 51.

¹¹⁶ *Isto*, 51.

održavali i jačali postojeći sustav vlasti, ili stvarali nove, ne mareći što su pri tome čitave regije i narode dovodili na rub egzistencije. Pišući predgovor za knjigu **Jeffe Dedijera Hercegovina**, njegov sin Vladimir napisao je: "Hercegovac po rođenju, Dedijer je u Mostaru učio gimnaziju, i još kao gimnazista došao pod uticaj Cvijićev. Prema Cvijićevim "Uputstvima" počeo je proučavati sela svog rodnog kraja s mladičkim ubedenjem da će time doprineti oslobođenju svoje domovine. **Sa tom osnovnom težnjom da naučno koristi nacionalnoj stvari**, došao je Dedijer 1902. u Geografski Zavod Velike Škole i odao se studiranju geografije pod neposrednim Cvijićevim uputstvom."¹¹⁷ Navedena (zlo)upotreba znanosti, a kasnije i medija u korist nacionalne odnosno klasne stvari, rezultirala je u Bosni i Hercegovini nevjerovatnim društvenim konstruktima i fantazmama tijekom XIX. i XX. stoljeća. Svaki nacionalizam ima potrebu prikazati svoju naciju što starijom i tako joj priskrbiti povijesno pravo na određeni teritorij. Teritoriju daje ime nacije, ili naciji ime teritorija. Srbi su imali **čunenog Simu Lukina Lazića, koji je vidio Srbe pod Trojom, za koga su Srbi bili i neki rimski carevi, a i sam Isus Krist prema Siminim teorijama bio je Srbin**.¹¹⁸ U vrijeme buđenja hrvatske nacionalne svijesti, **lideri narodnog preporoda preuzeli su ilirsko ime, pod koje su htjeli okupiti sve južne Slavene**.¹¹⁹ Možemo pretpostaviti kako su vjerovali da se svi oni "osjećaju" Ilirima. **Bošnjački nacionalni znanstvenici povezuju Ilire s Bogumilima, manihejstvo s Islamom, a posebnu kategoriju čine "energetske kugle" iz "bosanske piramide Sunca", koju su navodno gradili "prabosanci" još u "rimsko ledeno doba"**.¹²⁰ Iskopavanje "piramide", uz sva potrebna službena federalna i kantonalna dopuštenja, počelo je ove jeseni nedaleko od Visokog, baš na mjestu gdje je Konstantin Porfirogenet locirao "zemljicu Bosnu".¹²¹

Za politički obračun s Hercegovcima i "znanstveno objašnjenje njihove asocijalnosti", nakon spomenute "ekspertize" **dr. Ivana Lučeva** naglo su popularizirani tekstovi **Dinka Tomašića** o takozvanoj "plemenskoj stočarsko-ratarskoj, odnosno pljačkaško-ratničkoj-hajdučko-usko-

čkoj kulturi". Oni su pisani tridesetih godina prošlog stoljeća, a ponovno su objavljeni u nakladi izdavačke kuće *Jasenski Turk*.¹²² Kako god je **Jovan Cvijić nekada nekritično slavio dinarski rasni tip, dokazujući kako su u njegovom selu najpametniji ljudi na svijetu**,¹²³ **tako su sada isto tako nekritički razni nadri-intelektualci pljuvali Dinarce, otkrivajući genetske oblike nasilnika i pljačkaša, koji su opet najizraženiji kod Hercegovaca, a koji pak pljačkaju i tlače Hrvatsku**. Tako je šovinistička propaganda dobila i (pseudo)znanstveni okvir. U njegovoj izgradnji posebno se istakao filozof prakse **Milan Kangrga**, koji je u svom degutantnom šovinističkom eseju "Hercegovci i "rasizam"" najprije napisao kako su **Hercegovci "rasno inferiorna turska i srpska kopilad, lopovi, hadezeovi pljačkaši, švercerski drparoshi po profesiji"**, a zatim "etički" dodao kako se to ne odnosi na "hercegovački narod".¹²⁴ Nije Kangrga jedini filozof koji se okomio na Hercegovce, on je u tome najniže pao.¹²⁵ U tjedniku *Obzor*, u srpnju 1996. objavljen je intervju koji je Marija Bašić vodila s **Alainom Finkielkrautom**, francuskim filozofom i navodnim velikim prijateljem Hrvatske. Njegova poruka svela se na upozorenje hrvatskoj javnosti **"Kontrolirajte Hercegovce da oni ne bi kontrolirali vas"**.¹²⁶ U splitskom tjedniku *Feral Tribunu*, koji je jedan od promotora i izdavača Kangrginih, svejedno boljševičkih ili fašističkih umotvorina, objavljujani su tekstovi o Hercegovcima, kao npr. **Kremenko protiv Glembaya, Ero, go home, Dugi marš bijelih čarapa** i slično.¹²⁷ Koliko god su Feralovi novinari (s pravom) ustrajavali u obrani prava Srba u Hrvatskoj, još više su ocrnjivali Hercegovce i to ne samo one u Republici Hrvatskoj, nego i u samoj Hercegovini. Indikativni su tekstovi: naziva **Rodijačka republika, Hrvatsko vijeće obmane**,¹²⁸ ili **Široki zbjeg**.¹²⁹ U tekstovima su nabrajani Hercegovci koji bilo što znače u Hrvatskoj, od ugostitelja, doktora, do generala, s jasnom porukom: **"Ero go home"**!

U nečasnom poslu diskreditacije Hercegovaca istakla se i skupina Yale-ovih političara-intelektualaca. Sveučilišni profesor i kolumnista tjednika *Feral Tribune* **dr. Ivo Ba-**

¹¹⁷ Jeffe DEDIJER, *Hercegovina*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., 5.

¹¹⁸ Mirjana GROSS, *Izorno pravaštvo*, Golden marketing, Zagreb, 2000., 574.

¹¹⁹ Jaroslav ŠIDAK, *Hrvatski narodni preporod ilirski pokret*, Školska knjiga, Zagreb, 1990., 122.

¹²⁰ "Piramida sunca u srcu Bosne", *Oslobođenje*, 25. 10. 2005., 64. "Piramida na Visočici", *NIN* (Beograd), 3. 11. 2005., 32-35. Usporediti: <http://piramida.blogger.ba> (18. 11. 2005.)

¹²¹ "Bosanska piramida amatera i zanesenjaka", *Oslobođenje*, 4. 11. 2005., 21.

¹²² Dinko TOMAŠIĆ, *Politički razvitak Hrvata, i Društveni razvitak Hrvata*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1997.

¹²³ Jovan CVIJIĆ, "Balkansko poluostrvo i južnoslanske zemlje", *Balkansko poluostrvo*, SANU, Beograd, 2000., 337-349.

¹²⁴ Milan KANGRGA, *Šverceri vlastitog života*, Feral Tribune, Split, 2002., 31-320.

¹²⁵ Ivo LUČIĆ, "Etika ili Kangrga", *Status*, broj 6., Udruga građana Dijalog, Mostar, siječanj/veljača 2005., 142-147.

¹²⁶ "Kontrolirajte Hercegovce da oni ne bi kontrolirali vas", *Obzor*, broj 64., 1. srpnja 1996., 20-24.

¹²⁷ "Kremenko protiv Glembaya, i "Ero, go home", *Feral Tribune*, Split, 27. 5. 1996., 27-31.

¹²⁸ "Rodijačka republika" i "Hrvatsko vijeće obmane", *Feral Tribune*, Split, 10. 3. 2001., 5-8.

¹²⁹ "Široki zbjeg", *Feral Tribune*, Split, 16. 7. 2004., 10-12.

¹³⁰ Ivo BANAC, *Raspad Jugoslavije*, Durieux, Zagreb, 2001., 145.

nac, nekritično i nedopustivo za povjesničara, prihvatio je podvalu srbijanske propagande kako je oružje namijenjeno Vukovaru i Dubrovniku završilo u Hercegovini.¹³⁰ Tu tvrdnju, koja je imputirala i dio odgovornosti Hercegovaca za pad Vukovara, i teškoće u obrani Dubrovnika, ozbiljna historiografija je opovrgnula.¹³¹ Dio hrvatske javnosti povjerovala je kako su Hercegovci krivi za sve njihove nedaće. **Javnim šovinističkim, a ako ćemo prihvatiti Bilićevu teoriju o "kvadratnim glavama" i rasističkim napadima koji su uglavnom dolazili iz komunističkih i(li) (malo)građanskih političkih i javnih krugova suprotstavljali su se rijetki.** Najmanje Hercegovci, oni su zašutjeli. Većina nije imala niti prilike nešto reći, drugi su se povukli u svoje sinekure, koje su na vrijeme osigurali, tek su rijetki govorili, ali njihov glas nije se čuo od buke klevetnika.

Ipak nisu svi ušutjeli. Novinar i književnik Petar Miloš ironično je pisao kako razumije Zagrepčane kojima su problem onih nekoliko postotaka Hercegovaca, ali neka zamisle kako je tek njemu u Mostaru, gdje su sami Hercegovci. Na principijelan način Hercegovce su branili (ili bar napadali malograđanštinu) ljudi koji su se istovremeno suprotstavljali politici dijela hercegovačkih političara. Tako je **Boris Buden** napisao da su Hercegovci odbačeni upravo po istom rasističkom ključu koji ih je doveo na tron hrvatske državnosti. **Na mjesto šiljoglavih Srba, došli su kockoglavi Hercegovci.** Kao potvrda njegovih stavova napisan je grafit **"Vratite nam naše Srbe eto vam vaši Hercegovci"**.¹³² **Miljenko Jergović** napisao je da je u viziji one "malograđanske rasističke Hrvatske" Hercegovina puno šira od same sebe. Prostire se preko Imotskog, Hrvaca i Drniša sve do Gospića. Hercegovci su za njih i Hrvati iz Bosne, ukoliko nisu muslimani ili iz Sarajeva.¹³³ Pojam Hercegovci postao je gotovo sinonim za Hrvate iz Bosne i Hercegovine.

III. 4. Bošnjačko – bosanski nacionalisti protiv Hercegovine

Nakon osamostaljenja Bosne i Hercegovine i rata koji je osamostaljenje pratio, muslimanka politička elita donijela je odluku o preimenovanju nacionalnog imena u bošnjačko. *Kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca* do-

nio je 22. prosinca 1993. u Sarajevu Rezoluciju u kojoj su svoj narod nazivali bosanski Muslimani (Bošnjaci). Taj naziv potvrdili su Odlukom *Drugog bošnjačkog sabora* u Sarajevu 28. rujna 1993.¹³⁴ Svoj jezik nisu nazvali svojim imenom, nego imenom zemlje **Bosanski jezik**.¹³⁵ **Bio je to prvi formalni korak svođenja bosanske kulture i tradicije na bošnjačko-muslimanski okvir.** Bosanski duh iz šezdesetih stvorio je širi okvir od muslimanske nacije: bošnjačku naciju i bosanski jezik, s očitom težnjom stvaranja bosanske nacije. Prvi službeni potez u tom pravcu povukla je Stranka demokratske akcije (SDA), inače najveća i najutjecajnija bošnjačko-muslimanska stranka u BiH. Njezin predsjednik i **lider bošnjačkog naroda Alija Izetbegović, iznio je na Trećem kongresu stranke održanom 13. listopada 2001. ideju bosanske nacije.** Prema njegovim riječima dvije trećine građana BiH izjasnilo bi se Bosancima. On je to i obrazložio: "Prije svega, to će uraditi svi Bošnjaci i tzv. ostali. Posljednji će vrlo rado dočekati tu mogućnost kako bi se oslobodili ponižavajuće kategorije ostalih. Oni bi to i sada učinili, ali ih sprječavaju činovnički formulari. Učinit će to i pripadnici mješovitih brakova, a zatim i jedan broj uglednih Srba i Hrvata koji danas ističu da su Bosanci."¹³⁶ Izetbegovićevu ideju kritizirali su brojni intelektualci u BiH različite nacionalnosti smatrajući tu ideju "opasnom igrom", "dezintegrirajućom idejom", tvrdeći kako su samo komunisti imali iluziju da se "nacija može ustanovljavati".¹³⁷

Ideja državnog bosanstva imala je svoje pobornike, najviše među Izetbegovićevim poklonicima. Tako je čitatelj sarajevskog dnevnika *Oslobođenje* Mirza Ibričević poslao pismo uredništvu, u kojem se kao "glas naroda" poziva na povjesničarku slovenskog podrijetla Veru Križišnik-Bukić i njezinog muža Envera Bukića, te podržava ideju afirmacije bosanske nacije. Ta ideja bi se prema navedenim mogla afirmirati kao "osjećaj domovinske pripadnosti BiH", koji bi trebao postupno potiskivati etnonacionalni osjećaj i transformirati ga u osjećaj pripadnosti državnoj naciji. Ibričević završava pismo sljedećim argumentom: "I **rahmetli Alija Izetbegović**, koji je itekako osjećao prirodno bilo Bosne, svojom porukom da pored toga što smo Bošnjaci, Srbi i Hrvati trebamo sve više biti Bosanci, **ostavio nam je amanet da razvijamo taj osjećaj.**"¹³⁸ Alijin amanet (zavjet) najpozvaniji je čuvati njegov **sin Bakir**. Pa nije ni ču-

¹³¹ Davor MARIJAN, *Bitka za Vukovar*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb-Slavonski Brod, 2004., 313-314. Denis Latin je u emisiji *Latinica* emitiranoj 28. 11. 2005. ponovo izvukao ovu tezu preko jednog bivšeg branitelja Vukovara, koji je ustvrdio da je u Hercegovini vidio sanduke oružja i municije na kojima je pisalo "Za Vukovar". Ovu izjavu treba sagledati u kontekstu čitave emisije, kojom je Latin nastavio posao ocrnjivanja i kompromitacije hrvatske vlasti iz vremena stvaranja Republike Hrvatske.

¹³² Boris BUDEN, "Agrameri lete u nebo", *Barikade*, Arkzin, 1996., 58-63.

¹³³ Miljenko JERGOVIĆ, "Pupovac, Hercegovci i Muslići", *Naci bonton*, Durieux, Zagreb, 1998., 153-161.

¹³⁴ Abid ĐOZIĆ, *Bošnjačka nacija*, Bosanski kulturni centar Sarajevo, Sarajevo, 2003., 323-334.

¹³⁵ *Rezolucija Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca i Proglas o Bosanskom jeziku*, Ratni kongres bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo, 22. 12. 1992.

¹³⁶ "Mudžahedine nismo zvali, vrata BiH su im otvorili Hrvati", *Oslobođenje*, 12. 10. 2001., 5.

¹³⁷ "Izetbegovićeva kongresna inicijativa", *Oslobođenje*, 6. 10. 2001.

¹³⁸ "Što ne i bosanska nacija", *Oslobođenje*, 14. 12. 2003., 24.

dno što je u lipnju 2005. na jednom od brojnih sijela koje organiziraju stranci po Bosni (ovaj put Fondacija Konrad Adenauer), pa i po Hercegovini, **izjavio kako treba promijeniti ime državi, koja bi se trebala zvati samo Bosna**, "jer Hercegovina je samo jedna od bosanskih regija, kao Krajina ili Semberija". To je mlađi Izetbegović potkriepio "mišljenjem" kako između 80 i 90% stanovništva BiH osjeća bosanski identitet. Striktno prema Izetbegovićevom "amanetu" postupila je i utjecajna dužnosnica SDA, kontroverzna veleposlanica Bosne i Hercegovine u Washingtonu, **Bisera Turković**. Ona je u raspravi o Daytonskom sporazumu na sveučilištu George Washington izjavila **"kako će se sva tri naroda u Bosni i Hercegovini asimilirati i svi skupa osjećati Bosancima"**.¹³⁹

U sarajevskom *Oslobodenju*, postoji **rubrika "Tribina", što je bosanska inačica nekadašnjih "Odjeka i reagovanja" beogradske Politike**. Tamo možemo čitati nevjerojatne fantazme o bosanskoj i hercegovačkoj povijesti ili političkoj situaciji, te se upoznati sa različitim oblicima zasužnjene svijesti i društvenih frustracija. U studenom 2004. jedna čitateljica tog lista javila se pismom u kojem žestoko napada članove predsjedništva BiH "četničkog sina" Boru Paravca te "izdanka hercegovačkih škripara" Dragana Čovića, što nisu dostojno obilježili dan ZAVNOBiH-a. Gospođa elaborira: "Čoviću, borcu za hrvatsku samoupravu, ne smetaju **hrvatske zastave istaknute po bosanskim gradovima Stocu, Čitluku, Livnu...**".¹⁴⁰ Nastranu što se Čović i nije istakao u radu samouprave i što njegovi preci nemaju nikakve veze sa škriparima, zanimljivo je kako u imaginariju Mustedanagićke, a i mnogih drugih Bošnjaka – Bosanaca izdanci hercegovačkih škripara postavljaju hrvatske zastave po bosanskim gradovima Čitluku, Stocu itd. **Škripari hercegovački a gradovi bosanski. Hercegovci u škripovima, a Bosanci u gradovima!** Tko onda kaže da prošli rat nije bio sukob urbane i ruralno-škriparske kulture? Bosanci i Hercegovci nisu regionalne nego vrijednosne kategorije? Prema Izetbegovićevom amanetu i Hercegovci bi izgleda morali biti Bosanci? Kolika je pak zbunjenost u jednom dijelu stanovništva Bosne i Hercegovine kada su u pitanju kolektivni identiteti pokazuje i navod čitatelja bošnjačkog tjednika *Ljiljan*, nekadašnjeg neslužbenog glasila SDA, koji piše: **"Bosanci pravoslavci kao i katolici nas muslimane nazivaju Turcima. Mi smo Turci onoliko koliko su oni Srbi i Hrvati. Čak i manje"**.¹⁴¹

Možemo i razumjeti zbunjenost, po svemu sudeći skromno obrazovanih čitatelja nacionalnih(ističkih) tiskovi-

na, ali pokušajmo razumjeti objašnjenja **akademika Muhameda Filipovića**, koji je osmislio sadržaj "bosanskog duha". Naime, osim "Tribine", dnevni list *Oslobodenje* subotom donosi i poseban prilog pod imenom *Pogled*, u kojem objavljuje i posebne-začudujuće priloge u formi feljtona, eseja i slično na temu povijesti, politike itd. Jedan od redovitih suradnika tog priloga je i akademik Filipović. U *Pogledu* od 5. lipnja 2004. Filipović je objavio esej **Narod koji ne rezervira zemlju**. Zadnji dio eseja označen podnaslovom *Vraćanje imena* Filipović je započeo: "Vraćanje imena Bošnjak u opticaj, kao nacionalnog imena njenih stanovnika, a ime je otvoreno za svakog ko se smatra vezanim za zemlju i njenu tradiciju, ima mnogostruko značenje. Prvo, zemlja Bosna je konačno dobila svoj narod, kao što Hrvatska ima Hrvate, Srbija Srbe itd. koji olakšava identifikaciju zemlje. I Bosna sada ima svoj narod Bošnjake (historijsko ime) što ne ostavlja sumnje u njen identitet."¹⁴² Iako je cijeli tekst indikativan i zanimljiv jer ponavlja **nacionalističku tezu o temeljnom narodu**, koji od drugih naroda traži lojalnost "svojoj" državi...navesti ćemo samo njegov završetak: "Prema tome, Bošnjaci su svojim imenom i smislom svog identiteta obavezni da postupaju tako da Bosna ne može biti i ništa(a) drugo nego onakva i ona zemlja kakvu je njena historija proizvela, a to je zajednička zemlja svih ljudi koji u njoj žive, dakle, da ne može da bude zemlja ni jedne posebne nacije i uopće da ne može biti nacionalno definirana zemlja."¹⁴³

Osam godina ranije Filipović je u knjizi *Bošnjačka politika* napisao: "Otuđenje države Bosne i Hercegovine od njenog naroda, koji je bio istog povijesnog imena kakvo ima i zemlja i država, bilo je, u stvari, odvajanje nacionalnog od državnopravnog razvoja bošnjačkog naroda i uopće identiteta stanovništva Bosne i Hercegovine. Tome je, naravno, najviše doprinijelo i samo ime zemlje, koje je već austrougarska promijenila, od povijesnog imena Bosna u subpovijesno ime Bosna i Hercegovina. Bosna je time, u izvjesnom, a prije svega u državnopravnom i nacionalnom smislu bila definirana da bude prazan prostor, da bude prostor bez specifičnog nacionalnog i državnopravnog identiteta, tj, nacionalnog nosioca tog državnopravnog identiteta. Bila je to sada zemlja bez svog sopstvenog bosanskog naroda."¹⁴⁴ Filipović je u kontekstu osmišljavanja muslimanske nacije odnos entiteta krajnje pojednostavio. Zemlja s jednim imenom Bosna i njezin narod Bošnjaci, s tim da Bosna nije nacionalno definirana? Što s Hrvatima i Srbima? Oni, piše Filipović imaju svoje nacionalne centre, koji se kroz cijelu povijest nisu prema Bosni prijateljski odno-

¹³⁹ "Svi ćemo biti Bosanci, a ne Hrvati, Srbi, Bošnjaci", *Večernji list*, 17. 11. 2005., 5.

¹⁴⁰ Selma MUSTEDANAGIĆ, "Zašto su čelnici protiv dana državnosti", *Oslobodenje*, 10. 11. 2004., 26.

¹⁴¹ "Nekad su Turci Srbe nazivali balijama", *Ljiljan*, 19.-26. 3. 2004., 6.

¹⁴² Muhamed FILIPOVIĆ, "Narod koji ne rezervira zemlju", *Oslobodenje*, (Pogled), 5. lipnja 2004., 5.

¹⁴³ ISTI.

¹⁴⁴ Muhamed FILIPOVIĆ, *Bošnjačka politika*, Svjetlost, Sarajevo, 1996., 72-73.

sili, ali naravno oni mogu i dalje u Bosni živjeti, s tim što Bošnjaci kao narod Bosne, narod koji ima obvezu biti čuvar njezinog povijesnog bića, od njih (Hrvata i Srba) traži da vole Bosnu, da su joj lojalni i da ne stavljaju interese bilo koje druge zemlje ispred interesa Bosne.¹⁴⁵

Bez dubljeg ulaženja u Filipovićeve tjeskobe teško možemo otkriti sve razloge ovakvog bahatog, ali i ne-suvislog pisanja. Za usporedbu i pojašnjenje fenomena o kojem Filipović piše, **i sam sebe višestruko demantira**, valja navesti mišljenje jednog drugog bošnjačkog autora **Kasima Suljevića**. On je u knjizi *Nacionalnost Muslimana* napisao: "I dok ostale jugoslavenske republike nose "nacionalno" ime, a time i "historijsko", Bosna i Hercegovina jedina nosi svoje "historijsko" ime". Zatim dodaje: "Pristup osmišljavanju muslimanske nacije i razrješavanju njenog nacionaliteta iziskuje "određeni historijski okvir" da se ova problematika dovede u korelaciju dva entiteta – Bosnu i Hercegovinu kao geopolitički subjektivitet i Muslimane kao jedan od njenih nacionaliteta, odnosno jedan od nacionaliteta unutar jugoslavenske države."¹⁴⁶

Izetbegović je ideju o bosanskoj naciji iznio na koncu svoje političke karijere i na koncu života. Ona je kako smo vidjeli u analizi Salima Čerića znatno starija i samo je "dostignuta budućnost planirana na dugi rok", ali eto "bezazleni potez" ukidanja imena Hercegovine nije uspješno izveden ranije pa ga je trebalo ukinuti naknadno.¹⁴⁷ Za taj "potez" našlo se dragovoljaca. Bošnjačko-muslimanski političar i publicista **dr. Rusmir Mahmutćehajić**, rođen u Stocu u Hercegovini, napisao je u uvodu knjige tiskane 2002. u Zagrebu sljedeće: "Bosna je ime zemlje, povijesti i kulture koji neprekinuto traju dulje od tisuću godina. Od srednjovjekovne banovine i kraljevine, preko administrativne posebnosti u Osman-skom i Austro-Ugarskom carstvu, federalne republike u Jugoslaviji do obnovljene državne neovisnosti sačuvan je integristički smisao tog imena, iako mu je u novije doba u zamjenskom i zvaničnom obliku dodijeljena inačica "Bosna i Hercegovina."¹⁴⁸

Dr. Hakija Đozić, jedan od nekolicine pripadnika muslimansko-bošnjačke inteligencije, koji je 1994. sudjelovao u raspravi Vijeća kongresa bošnjačkih intelektualaca (**VeKa-BI-ja**) na temu "**Tko su vlasnici zemlje u BiH**", i dokazivao kako su Muslimani većinski vlasnici te države,¹⁴⁹ napi-

sao je u *Oslobođenju* od 2. kolovoza 2003. tekst pod naslovom **Humska zemlja, fitilj pod državom!?** Đozić ne koristi argumente iz historijskih radova, već iz književnih tekstova, pa nakon niza izmaštanih situacija zaključuje kako su "u povijesnim radovima objavljene mnoge (polu)istine o toponimu Hercegovina", te on daje "Moguća rezonovanja" i piše: "Spomenuta **objašnjenja za termin Hercegovina su nastala, objektivno gledano, kao proizvod nemoralna, separatizma i novogovora**. Uostalom o tome nema adekvatnih objašnjenja u meritornim povijesnim tekstovima. Izbjegavaju se, dakle, davati realna objašnjenja, moguće, zato što je termin Hercegovina oduvijek predstavljao lako upaljiv separatistički "fitilj", koji se "puši" u svakoj kriznoj situaciji u našoj državi. Da je prethodna procjena tačna govori i činjenica što je, 1878. godine, našoj državi nasilno određeno dvočlano ime: Bosna i Hercegovina. Ali, svako nasilje ima neslavan kraj, što će se, valjda uskoro desiti i sa široko rasprostranjenim jezičnim barbarizmom u bosanskom jeziku uopće, pa i kada je u pitanju dvočlani naziv naše države. Dalji zaključci se nameću sami od sebe, pa ih nije potrebno ovdje navoditi."¹⁵⁰ Zanimljiva je i Đozićeva teza po kojoj su "Bosnu osnovali žitelji, a ne nacije", jer u vrijeme bana Stjepana Kotromanića (u XIV. stoljeću) "nije bilo današnjih nacija", a Stjepan je svoje stanovnike nazivao "Bošnjanima". Sve ovo umovanje Đoziću služi da bi dokazao kako je "našoj državi" više puta nasilno mijenjano ime i "službena povijest", pa on zaključuje: "Posebno je bitno što je po (Kardeljovom) Ustavu SFRJ iz 1974., zapisano je da je čine tzv. tri konstitutivna naroda i ostali. I sad se neki trude da naknadno nađu opravdanje za spomenuti boljševički izraz."¹⁵¹ Apсурd je što će se isti, već sutra, na nekom drugom skupu, pozivati na Ustav iz 1974. i državnost BiH, tražit će progon onih koji svojim izjavama dovode u pitanje ustavni poredak BiH (koji je zasnovan na ravnopravnosti konstitutivnih naroda) itd. Ali nije Đozić jedini koji želi "napisati službenu povijest" i odrediti "službeni naziv" države. Povijest i ime koji bi po nekadašnjem modelu bili verificirani u nekom komitetu, ili na sastanku VeKaBIja.

Tako je **prof. dr. Meho Bašić** u tjedniku *Ljiljan*, u ožujku 2004., napisao: "Došlo je vrijeme da se, prema mom mišljenju, iz službenog naziva u teritorijalnom kontekstu odstrani ono Hercegovina, i premjesti u historijski arhiv. Dakle **da ostane samo BOSNA; ponosna, prkosna, postojana, jedna i jedina**."¹⁵² Kao ilustracija Bašićevom tek-

¹⁴⁵ M. FILIPOVIĆ, "Narod koji ne rezervira zemlju", *Oslobođenje*, (Pogled), 5. lipnja 2004., 5.

¹⁴⁶ Kasim SULJEVIĆ, *Nacionalnost Muslimana*, Otakar Keršovani, Rijeka, 1981., 81-82.

¹⁴⁷ S. ČERIĆ, n. dj., 92.-93.

¹⁴⁸ Rusmir MAHMUTĆEHAJIĆ, *Bosanski odgovor*, Durieux, Zagreb, 2002., 13.

¹⁴⁹ Husnija KAMBEROVIĆ, "Turci i kmetovi-mit o vlasnicima zemlje", *Historijski mitovi na Balkanu*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2003., 80.

¹⁵⁰ Hakija ĐOZIĆ, "Humska zemlja, fitilj pod državom!?", *Oslobođenje* (Pogled), Sarajevo, 2. VIII., 2003., 10.

¹⁵¹ Hakija ĐOZIĆ, "Pogled u prošlost", *Oslobođenje*, 24. 4. 2005., 38. Teza o državi starijoj od svojih naroda je i ranije iznošena. To je još prije rata ustvrdio Hamdija Pozderac, a petnaestak godina kasnije i Sulejman Tihić.

¹⁵² "Bosna bez Hercegovine", *Ljiljan*, 12.-19. ožujka, 2004., 30. *Ljiljan* i u sljedećem broju iznosi zanimljiv odnos prema identitetima u BiH.

stu, u kojem on obrazlaže “svoje mišljenje”, služi poznati falsifikat “grba Bosne” sa saracenskim glavama, te mjesecom i zvijezdom u štitu.¹⁵³ Književnik **Abdulah Sidran**, napisao je još 1993., nakon proglašenja bošnjačke nacije, tekst o potrebi brisanja imena Hercegovine, a više od deset godina kasnije ustvrdio je kako su **Bošnjaci za Alijina života uspjeli vratiti ime “svome” narodu, pa bi trebalo vratiti ime i “svojoj” državi Bosni**. Naime po njemu Hercegovina je samo jedna od bosanskih pokrajinica i treba je izbrisati iz ustava i pamćenja.¹⁵⁴ Slično je mislio i **Alija Isaković** koji je šezdesetih godina dvadesetog stoljeća u časopisu *Odjek* predlagao brisanje imena Hercegovine.¹⁵⁵ Već spominjani novinar i publicist **Darko Hudec** pokazao je puno nepoznavanja povijesti Hercegovine i Bosne, te geneze imena države Bosne i Hercegovine, kada je u već spomenutom intervjuu, Ivanu Lovrenoviću postavio pitanje: “Kada se, povijesno gledajući, Bosna prvi put zove Bosnom i Hercegovinom?”¹⁵⁶ Ispravno pitanje bilo bi: “Kada se Bosna i Hercegovina prvi put zovu Bosnom i zašto?” Ivan Lovrenović je pišući o “bosanskim Hrvatima” naveo: “Novi gospodar, Austro-Ugarska, dat će zemlji nespreni dodatak, duplo ime: ...i Hercegovina, ali prvi začetnik toga dualiteta bio je nekoliko decenija ranije, još za turske vlasti, Ali-paša Stočević Rizvanbegović, čeznući pošto potu za vlastitim pašalukom, pa makar i uz cijenu *podjele Bosne*.”¹⁵⁷ Iz hercegovačke perspektive **nije jasno kako bi to Ali-paša “dijelio Bosnu”, time što bi od nje odvojio Hercegovinu?**

Rezultati intelektualnih, političkih i propagandnih napora brisanja imena Hercegovine, radi unitarizacije BiH, te njezine pripreme za završnu fazu konstituiranja bosanske nacije, mogu se najlakše iščitati s bosansko-bošnjačkih nacionalističkih internetskih portala. U jednom takvom tekstu na portalu *Zemlja Bosna* piše kako je Austro-Ugarska izvršila brojne društvene promjene unutar bosanskog društva, koje su imale nesagledive negativne posljedice po Bošnjake. Od **uvođenje “nepostojećeg tzv. srpsko-hrvatskog jezika”,** tako što je ukinut **“dotađnji zvanični bosanski jezik”,** zatim **odvajanja Sandžaka od Bosne** i konačno do **mijenjanja “zvaničnog imena naše zemlje” u Bosna i Hercegovina,** “kao da je Hercegovina nešto odvojeno od Bosne, a ne njen sastavni dio, kao što su to i Krajina, Posavina, Semberija, itd, **a sve**

u cilju razbijanja bosanskog patriotizma, uvodeći pomutnju i podjele unutar Bosne”. Autor ovog nadahnutog teksta naglašava: “Mnogi Hercegovci vole za sebe reći “Hercegovci su Bosanci de lux”, odnosno “Hercegovci su savršeni Bosanci”, ali nipošto ne treba izgubiti iz vida činjenicu da postoji mnogo antibosanskih snaga koje žele i dalje iskorištavati ovu nasilnu promjenu zvaničnog imena naše domovine i propagirati podjele, **tako da se u mnogim Bosanskim medijima, skoro pa nevjerovatno, mogu čuti sintagme poput “Bosanci i Hercegovci” i sl. što je u prvom redu totalni nonsens i apsolutni negativitet koji može koristiti jedino okorjelim neprijateljima Bosne i Bošnjaštva.** Zamislite da neko ode u Njemačku i promjeni joj ime u “Njemačka i Bavarska”, ili još par primjera: “SAD i Texas”, “Italija i Sicilija”, “Srbija i Šumadija”, “Hrvatska i Zagorje”, itd....A upravo to je učinjeno Bosni od strane njenih najcrnjih neprijatelja!! Vraćanje jedinstvenog povijesnog imena Zemlji Bosni je samo jedan od prvih koraka, koje **Bošnjaci** moraju poduzeti u cilju ponovnog ujedinjenja Bosne i definitivnog poražavanja okupacionih i drugih antibosanskih snaga, koje od 1878. godine pustoše i pljačkaju našu domovinu i zatiru joj ime.”¹⁵⁸

Ovdje nije teško iščitati nacionalistički i osmanofilski kontekst, koji usput rečeno nema puno veze s činjenicama, ali zasljepljenost i ostrašćenost, koji su česti pratitelji šovinističkog nacionalizma, ionako ne mare za činjenice. **Da nisu baš svi Hercegovci “savršeni Bosanci” pokazuje Alija Kebo u tekstu Hercegovina-zemlja uzvjetar.** Kebo navodi brojne slučajeve brisanja imena Hercegovine i upozorava na Sabor Hercegovaca koji je održan 1998., a u čijoj platformi piše kako se uz ostalo zalažu za obnavljanje zajedničkog života naroda Hercegovine u jedinstvenoj i cjelovitoj BiH. Kebo dodaje: “Ali otimači zemlje i dalje pame tuju – kao nema Hercegovine, ima samo Bosna, ili Hercegovina je – južna Bosna! Ovaj slovo pisac nije nikada zadržati Hercegovac bio, nego, podjednako, i Bosanac, i Jugoslaven, i Evropejac – ali **ako Bosna može bez Hercegovine, zašto ne bi mogla Hercegovina bez Bosne!** Ma, to su koještarije. Be i Ha mogu samo zajedno, nikako drukčije. Tako je i u Bihaću utemeljena.”¹⁵⁹ Možemo se složiti s Kebo, i dodati kako **oni koji zatiru Hercegovinu Bosni ne pomažu, a izravno rade protiv države Bosne i Hercegovine.** Uz to što negiraju Hercegovinu, bošnjački nacional-

¹⁵³ Da se radi o krivotvorenom grbu pisali su Rački, Solovjev i Džaja. Vidjeti: Srećko DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, ZIRAL, Mostar, 1999., 232.-238. Taj grb iako je krivotvorina omiljen je kod dijela autora, koji u mjesecu i zvijezdi iz grba vide potvrdu svojih uvjerenja. Čak je i reprint izdanje Zemaljskog ustava (štatuta) za BiH, koji je proglasio Franjo Josip 1910. ukrašeno (na naslovnici) tim grbom, iako je grb BiH u to vrijeme bio tzv. grb Rame, odnosno ruka s mačem u štitu. Vidjeti: *Bosanski Ustav*, 1991.

¹⁵⁴ “Toljaga Oslobođenja u rukama Emira Kusturice”, *Ljiljan*, broj 604., 29. 10. 2004., 64-65.

¹⁵⁵ Nikola KOLJEVIĆ, *Otađbinske teme*, Itaka, Beograd, 1995., 18.

¹⁵⁶ “U labirintima Bosne i Hercegovine”, *Erasmus*, broj 2., Zagreb, lipanj 1993., 28.

¹⁵⁷ Ivan LOVRENOVIĆ, *Bosanski Hrvati*, Durieux, Zagreb, 2002., 46.

¹⁵⁸ <http://www.zemljabosna.com> (10. 12. 2004.) Sada (21. studenoga 2005.) je postojeći tekst nešto izmijenjen, tako da su umjesto primjera dvočlanih imena “Njemačka i Bavarska” uvedeni bliži, ali jednako neusporedivi primjeri: Hrvatska, Slavonija i Dalmacija. Također je izbačena teza kako mnogi Hercegovci vole za sebe reći da su “Savršeni Bosanci”.

¹⁵⁹ Alija KEBO, “Hercegovina – zemlja uzvjetar”, *Most*, Broj 148 (59), Podružnica pisaca HNK – Mostar, mart/ožujak 2002., 4-5.

ni znanstvenici negiraju i Hercegovce. **Dr. Enver Imamović** autor brojnih nesuvislih nacionalističkih tekstova o starosti, snazi...bošnjačke nacije napisao je kako je **Hercegovina "vlaška magistrala"**, te kako je većina stanovništva u zapadnoj Hercegovini doseljeničko. Naravno starosjedioci su svugdje muslimani-Bošnjaci.¹⁶⁰

Ovakve tvrdnje naravno ne mogu izdržati znanstvenu provjeru, zato je iz te pozicije važno takvu provjeru onemogućiti. Predsjedavajući Predsjedništva BiH Ivo Miro Jović ustvrdio je kako nekima iz državne administracije ne odgovara da on ode 11. listopada 2005., na skupštinu UNESCO-a, u Pariz, jer želi predložiti pod zaštitu te organizacije neke spomenike iz Hercegovine.¹⁶¹ Nije razriješeno tko su ti koji su opstruirali Jovićeve put u Pariz, ali je sigurno da je broj spomenika kulture iz zapadnog dijela Hercegovine, koji su registrirani od strane *Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika*, vrlo malen.¹⁶² Međutim **oni koji brišu Hercegovinu "iz ustava i sjećanja", ne različite načine brišu i Hercegovce iz nje**. Razbojnički upadi policije i međunarodnih snaga u poduzeća i banke, iscrpljivanje sudskim procesima i opća kriminalizacija, uskraćivanje prihoda lokalnoj vlasti i županijama... To su samo neki od načina kojima središnja vlast onemogućava gospodarski i društveni razvoj Hercegovine, a time i život u njoj, te potiče iseljavanje.¹⁶³

Povijesne činjenice ukazuju na posebne društvene i političke tradicije Huma i Bosne. Hum je stariji, a Bosna je stjecajem povijesnih okolnosti uspjela postići veći stupanj političke organizacije postavši kraljevinom. U njoj je bilo sjedište osmanlijske, austrougarske, jugoslavenske, endehazijske i jugoslavensko-komunističke vlasti. U Bosni je bilo sjedište crkvenih institucija. Što se pak veze između Hercegovine i Bosne tiče, nju je na zanimljiv način uspostavio **Mladen-Ante Molinar**, koji je napisao: "Naime, na Milodražu je 26. svibnja 1446. godine, na Uzašašće, održan **ZAVNOBIH vjenčanjem bosanskog kralja Stjepana Tomaša, člana vladarske obitelji Kotromanića s Katarinom Kosačom, kćeri hercega Stjepana Vukčića Kosače**, najmoćnijeg velikaša Podrinja, Zahumlja i Neretve, **stvoren je država Bosna i Hercegovina.**"¹⁶⁴ Veze nastale iz ljubavi ili interesa, čvršće su od onih koje su uspo-

stavljene snagom oružja ili nekom drugom prisilom.

IV. Hercegovina rediviva

Hercegovina danas obuhvaća veći dio povijesnog prostora nekadašnje Humske zemlje, čini oko petine teritorija države Bosne i Hercegovine. Spada u mediteranski klimatski pojas, a presijeca je rijeka Neretva. Prema zadnjem popisu u njoj živi oko 400.000 stanovnika. Nešto više od polovine su Hrvati, a ostalo su Srbi i Bošnjaci-muslimani. Južne i zapadne granice su joj uglavnom određivane različitim Tursko-Mletačkim sporazumima, postizanim nakon brojnih ratova u kojima je redovito rušena i spaljivana. Naglašena je tradicionalnost društva. **Niti jedna vlast nakon propasti srednjovjekovne države nije doživljavala Hercegovinu svojom, niti je ona ijednoj u cjelini bila vjerna**. Muslimansko stanovništvo gledalo je u Bosnu, istočni dio Hercegovine bio je oslonjen na Crnu Goru, zapadni na Hrvatsku. Tamo su se sklanjali, ali i otuda vraćali i iznova osjećali Hercegovinu svojom. Iako osvajana nije pokorena, Hercegovina se bunila borila, a buni se i danas: protiv tuđinske vlasti, siromaštva, nepravde, otimačine, pljačke, ignoriranja, kleveta, negiranja i brisanja iz pamćenja.

Kao reakcija na negiranje hercegovačke posebnosti i identiteta, izneseni su i prvi politički prijedlozi za konstituiranje **Republike Hercegovine**.¹⁶⁵ Podloga za ovu ideju je i Sporazum o ustroju regije Hercegovine, koji su potpisali načelnici dvadeset šest hercegovačkih općina.¹⁶⁶ Takvu ideju će zasigurno, uz već opisani bošnjačko-bosanski, osporavati i hrvatski, te srpski nacionalizam. Iz perspektive integralnog hrvatstva čelnik jedne od frakcija *Hrvatske stranke prava* u BiH o ideji Republike Hercegovine rekao je: "O tome držimo da je **to jedna od najopasnijih ideja koje su se pojavile u zadnjih tisuću godina među hrvatskim narodom u BiH.**"¹⁶⁷ S pozicije srpskog nacionaliste, episkop Zahumsko-hercegovački dr. Atanasije Jevtić je napisao: "Uostalom primorje Dubrovnika Konavala, Pelješac i Ploče, donji tok Neretve oduvek je bilo **hercegovačko primorje** (u ovom slučaju srpsko o.a.), kao što je to govorio i Dučić u onoj poznatoj prepirci s Meštrovićem."¹⁶⁸

¹⁶⁰ Enver IMAMOVIĆ, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998., 66-92.

¹⁶¹ "Žele me spriječiti da održim govor pred UNESCO-om", *Slobodna Dalmacija*, 21. 9. 2005., 19.

¹⁶² http://www.aneks8komisija.com.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1839 (27. 11. 2005.)

¹⁶³ "Zaustavite selektivne provjere hercegovačkih tvrtki", *Dnevni list*, 30. 9. 2005., 6.

¹⁶⁴ Mladen-Anto MOLINAR, "Istina o kraljici Katarini", *Svetlo riječi*, Sarajevo, prosinac 2003., 30.

¹⁶⁵ Ujedinjena Hrvatska stranka prava (UHSP) smatra da se trebaju ukinuti postojeći entiteti u BiH, te državu urediti kao federaciju Bosne i Hercegovine u njihovim prirodnim i povijesnim granicama. Vidjeti: "Pravaši traže osnivanje Republike Hercegovine", *Večernji list* (Zagreb), izdanje za BiH, 25. 3. 2004., 3. Usporediti: Tiho BEGIĆ, "Moguće varijante ustavnog rješenja Bosne i Hercegovine", *Motrišta*, broj 33., Matica hrvatska, Mostar, Mostar, ožujak 2005., 28-29.

¹⁶⁶ "Regija Hercegovina prva regija u novom ustroju BiH", *Dnevni list*, 29. 11. 2003., 5.

¹⁶⁷ "Preustroj države nagrada za zločin", *Slobodna Dalmacija*, 29. 9. 2004., 19.

¹⁶⁸ http://www.rastko.org.yu/filosofija/jagnje/vladika_atanasije.html (27. 11. 2005.)

Dosta je pisano o karakterologiji Hercegovaca i Bosanaca, uglavnom kroz ideološku prizmu. Sve ono što Hercegovinu i Hercegovce diskreditira i sramoti već je puno puta napisano, pa se time u ovom tekstu uglavnom nećemo baviti. U jedinom katoličkom časopisu (Kalendaru) koji je izlazio u NR Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata, a koji je izdavalo spomenuto Udruženje katoličkih svećenika, objavljen je 1952. tekst pod naslovom *Naši ljudi i krajevi*. Jedno poglavlje teksta naslovljeno je *Bosna i Bosanci*, a ono započinje na sljedeći način: "Bosnanc je kao i njegova Bosna sastavljen od onoga što se inače nigdje ne može sastaviti. U Bosni možete na pet metara od moderne električne centrale naći seosko gumno, po kojem konji trče uokrug, i tako se vrše žito. U Sarajevu postoji nekoliko fakulteta, a do nedavno postojao je i veliki broj analfabeta. **To je zemlja, koju još nitko nije mogao razumjeti osim rođenog Bosanca. To je bogata zemlja, ali puna siromaha.**"¹⁶⁹

U poglavlju *Hercegovina i Hercegovci* piše kako su Hercegovci najsiromašniji dio našega naroda, ali u tom kraju ima i najviše srca za siromaha. Autor navodi kako se Hercegovci stalno iseljavaju i piše: **"Bosanci se pitaju, da li ima Hercegovaca još u Hercegovini, kad su toliki u Bosnu doselili. Tako se pitaju i u Slavoniji, tako i u Americi. Ali na Hercegovini se ne zapaža, da itko iz nje odlazi: ona sav svijet naseli, a sebe ne raseli."** Autor tvrdi kako su Hercegovci poštenjačine starog kova, ali imaju manu što se vole potući, te dodaje kako to vrijedi samo kod kuće, jer čim pređu granice Hercegovine, paze se kao da su iz jedne kuće. Autor to ilustrira i primjerom: "Priča se, da je negdje daleko naišla jedna čitava brigada sastavljena od vojnika Hercegovaca, i kad je ugledala kraj puta magarca, raspršila se u času. **Svi su Hercegovci poletili k magarcu, grlili ga i ljubili: "Zdravo zemljače!"** Možda je to tko i izmislilo, ali istina je da Hercegovac voli vidjeti i mačku, ako je došla iz njegove Hercegovine."¹⁷⁰

O Hercegovini je do konca 20. stoljeća napisano puno više od 3.434 monografske bibliografske jedinice, koliko ih je registrirano u samo jednoj knjizi.¹⁷¹ U Hercegovini se pravi Humsko vino, izlazi Humski zbornik, od nekada jednog, u Mostaru sada izlaze dva časopisa za kulturu i povijeno nasljeđe, s istim imenom *Hercegovina*.¹⁷² Tiskane su broj-

ne monografije, od kojih vrijedi podsjetiti na monografiju *Hercegovina* iz 1981.,¹⁷³ te na spomenik Hercegovini koji je svjetlom svoga objektiva izgradio fotograf Ćiro Raič.¹⁷⁴ Izrađena je antologija hrvatske lirike *Hercegovina* u koju je uvršteno 111 hrvatskih pjesnika koji su pjevali o Hercegovini.¹⁷⁵ Napisane su i mnoge knjige o Hercegovini, a zadnja je ona dr. Jusufa Mulića iz 2004.¹⁷⁶ Sve te pjesme, knjige i fotografije, svi ti ljudi koji su u njih uložili trud i ljubav, svjedoče o ljepoti i snazi zemlje Hercegovine. Upotreba, ili izbjegavanje upotrebe, političkih i zemljopisnih pojmova jedan je od načina konstrukcije društvene stvarnosti s implicitnim političkim sadržajem. Uz to obično idu i pokušaji dokazivanja historijskog prava, po načelu zna se da je... ili svima je poznato...! **Drevna Humska zemlja, odnosno Hercegovina, imala je kroz svoju povijest politički subjektivitet i sačuvala je samosvijest. Tradicija političkog identiteta Huma (Hercegovine) nije se utopila u bosansku političku tradiciju.**¹⁷⁷

V. Zaključak

Hum je u povijesnim vrelima spomenut 24 godine prije Bosne. **Prvi humski knez Mihovil spomenut je 225 godina prije prvog bosanskog vladara bana Borića.** Srednjovjekovni Hum (Hercegovina) kao država (politički entitet) postoji 557 godina (od 925. do 1482.), a Bosna 514 godina (od 949. do 1463.). Srednjovjekovni Hum (Hercegovina) je bio (bila) pod nekim oblikom bosanske vlasti u trajanju između 42 i 92 godine. Hercegovina se branila od Turaka još dvadesetak godina nakon pada Bosne. Osmanski osvajači naravno nisu marili za posebnost Hercegovine, ali je nisu imali razloga niti negirati, pa su joj sačuvali i afirmirali ime. U razdoblju njihove vlasti egzistirala su oba imena Hercegovina i Bosna, ravnopravno do 1580. i od 1833. do 1850. U ostalom razdoblju osmanlijske vlasti Hercegovina je bila sandžak unutar Bosanskog pašaluka. Austro-Ugarska je unijela u BiH nešto europskog duha. Prepoznala je i priznala oba politička subjektiviteta Hercegovinu i Bosnu, ali je i osmislila projekt državne bošnjačke nacije, kojem bi da je potrajao zasigurno zasmetala Hercegovina. Upravo je Austro-Ugarska povezala obje zemlje u jedinstvenu upravnu cjelinu Bosnu i Hercegovinu. Kraljevina Jugoslavija zbog svoje hegemonističke, unitarističke politike, sve

¹⁶⁹ "Naši ljudi i krajevi", *Kalendar Dobri pastir za godinu 1952.*, Udruženje katoličkih svećenika Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1951., 147-150.

¹⁷⁰ *Isto*, 151-154.

¹⁷¹ Suzana SRNDOVIĆ, *Građa za bibliografiju radova o Hercegovini*, Društvo Aleksa Šantić, Beograd, 2000.

¹⁷² *Hercegovina*, časopis za kulturno i (istorijsko-historijsko-povijesno) nasljeđe, Arhiv Hercegovine, Muzej Hercegovine, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, prvi broj izišao 1981. U ratu i poraću izlaze dva izdanja u dva dijela Mostara. U istočnom dijelu Mostara zadnji je izišao broj 15-16., a u zapadnom broj 19.

¹⁷³ *Hercegovina*, NIRO, Privredni vjesnik, SSRN BiH MK Mostar, Zagreb, 1981.

¹⁷⁴ Ćiril Ćiro Raič i *Hercegovina*, HN, ZH i HB županija i Matica iseljenika, Mostar, 1998.

¹⁷⁵ *Hercegovina antologija hrvatske lirike*, Naklada Jurčić, Zagreb, 2002.

¹⁷⁶ Jusuf MULIĆ, *Hercegovina*, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2004.

¹⁷⁷ Milko BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum identitet i kontinuitet*, Crkva na kamenu, Mostar, 2002., 21.

do pred sami kraj nije dopuštala nikakvo izražavanje nacionalnih niti povijesnih tradicija ili posebnosti. NDH je uvela stare predosmanlijske povijesne nazive, ali je i ona priječila afirmaciju bosanskog ili hercegovačkog identiteta. Komunistička partija Jugoslavije oživjela je austro-ugarski model Bosne i Hercegovine kao jugoslavensku federalnu jedinicu, uz uvažavanje posebnosti Hercegovine. Za komuniste je BiH bila trenutna potreba-datost, a ne povijesna zemlja. Hercegovina je u Jugoslaviji neformalno podijeljena na srpski dio, koji je dobio sve privilegije pobjednika iz rata, muslimanski koji je dijelio pobjedničku slavu sa Srbima, i hrvatski, koji je poražen trpio osvetničke udarce i ostao obezglavljen i marginaliziran. U tom vremenu Hrvati iz Hercegovine označeni su nacionalistima i ekstremistima. Njihova takva karakteristika pojačana je u vremenu raspada Jugoslavije iz jugoslavenskih i srbijanskih, političkih, obavještajnih i pseudoznanstvenih centara. **Propašću komunističkog sustava, u Bosni i Hercegovini je nastupilo različito raspoloženje. Srpska elita** bila je uplašena mogućnošću raspada Jugoslavije i gubitka dominacije. **Hrvati** su bili oduševljeni mogućnošću sudjelovanja u političkom životu i slobodom koja im se činila izvjesnom, dok je **muslimanska elita** bila rastrzana između dovršetka nacionalnog konstituiranja i etabliranja unutar Jugoslavije i mogućnosti izgradnje svoje nacionalne države. Sudjelovanje Hrvata podrijetlom iz Hercegovine u stvaranju i političkom životu Republike Hrvatske dodatno je među njihovim političkim protivnicima, a i u većem dijelu hrvatske javnosti učvrstilo sliku o njima kao desničarima i nacionalistima. Takva slika naglašavana je tijekom izbornih procesa.

Demokratske promjene u Bosni i Hercegovini otvorile su neriješena pitanja iz prošlosti. Najteže je bilo nacionalno pitanje, koje je najviše i opterećivalo tu jugoslavensku republiku. Ono je bilo potisnuto interesima imperija koje su

vladale tim prostorom. Osmanlijski feudalni sustav ukinut je tek 1912., a i tada je oko 86% stanovništva živjelo od poljoprivrede. Modernizacijski procesi koje je pokrenula austro-ugarska vlast odvijali su se različitim tempom unutar triju konfesijskih i narodnosnih skupina. **Hrvati i Srbi, pripadnici katoličke i pravoslavne vjere tijekom devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća završili su proces nacionalnog konstituiranja** pod utjecajem dvaju jakih kulturnih i političkih središta Zagreba i Beograda. **Proces nacionalnog konstituiranja islamiziranog stanovništva Bosne i Hercegovine ozbiljnije je započeo tek šezdesetih godina dvadesetog stoljeća**, u vrijeme vlasti KPJ, kada su oni postali Muslimani u nacionalnom smislu. **Proces je nastavljen tijekom devedesetih, a tada su prisvojili bošnjačko i bosansko ime.**

Dio bošnjačke političke elite nastoji proces nacionalnog konstituiranja dovršiti stvaranjem svoje nacionalne države, odnosno pretvaranjem Bosne i Hercegovine u bošnjačko-bosansku državu. Smeta im ustavna odredba o konstitutivnosti Hrvata i Srba. Zato je unutar bošnjačkog nacionalističkog diskursa oživljena ideja o bosanskoj naciji, koja bi trebala poništiti postojeća ustavna rješenja. **Druga smetnja bošnjačko-bosanskim nacionalistima je dvočlano ime države Bosne i Hercegovine**, koje im onemogućava potpuno poistovjećenje s njom i preuzimanje uloge državnog – bosanskog naroda u svojoj zemlji – Bosni. Radi toga pokušavaju izbrisati Hercegovinu iz ustava i pamćenja. Reakcije na ovakve političke koncepte su različite – od uvjerljivih znanstvenih pobijanja “svebosanske mitologije” do ideje o Republici Hercegovini.

DR. SC. IVO LUČIĆ (1962., LJUBUŠKI), SVEUČILIŠTE U MOSTARU, FAKULTET FILOZOFSKO-HUMANISTIČKIH ZNANOSTI

OD SVJESNOG SAMOUTEMELJITELJSKOG ČINA VELIKANA STJEPANA KOSAČE 1448., PREKO VIZIONARSKOG IZBORA ALI-PAŠE RIZVANBEGOVIĆA 1831. GODINE, PA SVE DO KRAJA MILENIJA, NAŠ NAROD PROŠAO JE KROZ BURNO RAZDOBLJE POVIJESTI, DOK JE POČETAK 21. STOLJEĆA OBILJEŽEN BRUTALNOM IDENTITETSKOM AGRESIJOM OD STRANE BOSNE, BESRAMNIM DIFAMIRANJEM I STVARANJEM KRIVCA ZA SVE NEDAĆE OD STRANE HRVATSKE I POTPUNIM IDENTITETSKIM POTIRANJEM KROZ UTAPANJE U ŠIRU, NACIONALNU MATRICU OD STRANE SRBIJE. PROSUĐUJUĆI TO RAZDOBLJE, A PRISJEĆAJUĆI SE DOSTOJANSTVENE PROŠLOSTI NARODA HERCEGOVINE, NJEGOVE BOGATE KULTURNE BAŠTINE I DUHOVNOSTI – HERCEGOVAČKI INTELEKTUALCI, NAKON TEMELJITA RAZMATRANJA BITNIH PRAVACA DJELOVANJA HERCEGOVAČKOGA DRUŠTVA U HERCEGOVINI I BOSNI U SADAŠNJIM TEŠKIM UVJETIMA NJEGOVA PRETPOSTAVLJENA RAZVOJA U NAJBЛИŽOJ BUDUĆNOSTI, NA SVOME KONGRESU 29. 2. 2005. U MOSTARU, DONOSE SLJEDEĆU

REZOLUCIJU

KONGRESA HERCEGOVAČKIH MUSLIMANSKO-KATOLIČKO- PRAVOSLAVNO-ATEISTIČKIH INTELEKTUALACA

1. NAKON DUŽEG RAZDOBLJA IDENTITETSKOG NASILJA I potiranja u prvi plan se vraća povijesno ime stanovnika zemlje Hercegovine – HERCEGOVAC. Hercegovina je samostalna i samosvojna zemlja u kojoj žive Hercegovci (koji su, kao što je razvidno iz samoga imena, temeljan narod), te abecednim redom – Bošnjaci, Hrvati i Srbi („Ostali“ su ovaj put iz-ostali).

2. NASUPROT JEZIČNIM PRETENZIJAMA SUSJEDNIH ZEMALJA – Bosne, Hrvatske i Srbije, Kongres hercegovačkih intelektualaca kao službeni jezik Hercegovine, i Hercegovaca kao njezina temeljnoga naroda, proglašava HERCEGOVAČKI JEZIK.

3. ŽIVEĆI NA RAZMEĐU ISTOKA, ZAPADA I BOSNE, Hercegovci su baštinici milenijske civilizacije i kulture što su je zajedno s ostalim narodima gradili u Bosni i Hercegovini, a naročito u Hercegovini. Samo sjedinjeni i složni Hercegovci mogu sačuvati svoje, agresijom ugroženo, nacionalno biće. Dužni smo ostvariti maksimalnu slogu u radu svih hercegovačkih institucija, organizacija i društava u očuvanju Hercegovine i njezina povijesno-kulturnog identiteta. Zato Kongres donosi Odluku o formiranju Vije-

ća Kongresa hercegovačkih muslimansko-katoličko-pravoslavno-ateističkih intelektualaca.

4. KONGRES SMATRA DA SU HERCEGOVCI DUŽNI STALNO i svestrano brinuti se o svojim sunarodnjacima u inozemstvu, među kojima su veće hercegovačke zajednice u Bosni, Hrvatskoj, Srbiji i u Frankfurtu.

5. HERCEGOVINA I HERCEGOVCI DAT ĆE VELIKI ZNAČAJ ekologiji, posebno zaštititi svoga vodenog bogatstva, jadranskog slijeva rijeke Neretve, ključnoga zemljopisnog argumenta o potpunoj različitosti od Bosne, čije sve vode odlaze (poetično doslovno) u Crno more. Uz taj dijametralno suprotan slijev, kao bitnu razdjelnicu Kongres ističe i blagorodnu hercegovačku klimu, po kojoj je Mostar sličan Barceloni ili Los Angelesu, a Sarajevo bi se, umjesto s Mostarom, logičnije trebalo naći u istoj zajednici s Moskvom ili Reykjavikom.

6. NOVOUTEMELJENO VIJEĆE KONGRESA HERCEGOVAČKIH muslimansko-katoličko-pravoslavno-ateističkih intelektualaca izriče ukore: Milanu Bandiću (zbog kajkavsko-purgerskoga kvarenja lijepog štokavskog govora i sramotne fa-

scinacije nekadašnjom austrijskom provincijom), Mirku Kovaču (što se jasnije ne odredi kao hercegovački pisac), Predragu Matvejeviću (zbog tipično bosanskoga kukumavčenja, premda mu se kao olakotna okolnost mora priznati da je zadržao zdravi poduzetnički hercegovački duh, budući da je navedene žalopojke vrlo dobro utržio), kompletnoj bivšoj HDZ-ovoj hercegovačkoj garnituri u Zagrebu (zbog izazivanja nacionalnih podjela unutar hercegovačkog korpusa i blaćenja imena Hercegovine kriminalom i primitivizmom), Ivici Đikiću (zbog neodlučnosti da se kao čovjek s granice konačno opredijeli za južnu, pravu stranu), Safetu Isoviću (iz razloga što sevdalinku naziva „bosanskom“, a ne „hercegovačkom“, budući da su, kao i on, iz Hercegovine potekli i Himzo Polovina i Beba Selimović), Rusmiru Mahmutćehajiću (zato što je izdao vlastiti hercegovački identitet i izazivao podjele po nacionalnoj osnovi unutar hercegovačkog korpusa), Vuku Draškoviću i svim ostalim srpskim nacionalistima koji su porijeklom Hercegovci (radi blaćenja imena Hercegovine primitivizmom i kriminalom i zbog izazivanja podjela po nacionalnoj osnovi unutar hercegovačkoga korpusa).

Vijeće Kongresa izriče pohvale svim Hercegovcima koji su na bilo koji način pronosili slavu svoje domovine, a napose promicali poznati hercegovački vitalizam: Hasanu Salihamidžiću, Milanu Lučiću, Veselinu Gatalu, Mehmedu Humaćiću – Mehi Džegeru, Franji Miličeviću-Makaji, Marinu Čiliću, Sergeju Trifunoviću, Draganu Despotu, Sergeju Barbarezu i brojnim drugima, kojima će uskoro biti uručen orden Hercega sa zlatnom vrpcom.

7. VIJEĆE KONGRESA HERCEGOVAČKIH MUSLIMANSKO-katoličko-pravoslavno-ateističkih intelektualaca ističe zahtjev za kulturalnom restitucijom lika i djela niza osoba, među kojima su Ruđer Bošković, Veselko Tenžera, Dušan Vukotić, Danis Tanović i dr., čija će imena biti objavljena u posebnom dokumentu, a koji ukupno čine (bolje rečeno činili su do ovoga čina restitucije) više od polovice bosanske, i skoro po trećinu hrvatske i srpske kulture i znanosti.

8. VIJEĆE KONGRESA HERCEGOVAČKIH MUSLIMANSKO-katoličko-pravoslavno-ateističkih intelektualaca s gnušanjem odbacuje jednostrano etiketiranje Hercegovine kao zemlje isključivo epskog izraza, ističući da su susjedne zemlje neopravdano prisvajale hercegovačke lirike, kojima su se kitili cijelo stoljeće. „Zemlja pjesnika“ vraća i zadržava isključivo pravo na pjesničku riječ Alekse Šantića, Antuna Branka Šimića, Jovana Dučića, Maka Dizdara i dr., čija će imena biti objavljena u posebnom dokumentu.

9. ZBOG OČIGLEDNOG NERAZMJERA U KVALITETI hercegovačkog i bosanskog nogometa (unatoč činjenici da ima deset puta manje stanovnika od Bosne, Hercegovina već tri godine zaredom drži titulu državnoga nogometnog prvaka, koju su redom osvajali Leotar, Široki Brijeg i Zrinjski),

Vijeće Kongresa hercegovačkih muslimansko-katoličko-pravoslavno-ateističkih intelektualaca sugerira razdvajanje Premijer lige BiH na bosansku i hercegovačku ligu, čime bi se dobile dvije ujednačenije lige, budući da zbog izrazite dominacije hercegovačkih klubova interes za utakmice opada. Slična situacija vlada i u ostalim sportovima.

10. RADI JEDNOSTAVNOSTI, VIJEĆE KONGRESA HERCEGOVAČKIH muslimansko-katoličko-pravoslavno-ateističkih intelektualaca sugerira institucijama i medijima da se za slučajni povijesni okvir u kojem se Hercegovina, ne svojom krivnjom, našla, a koji se od austrougarskog oslobođenja/okupacije zvao „Bosna i Hercegovina“, umjesto toga dugačkog naziva govori samo „Hercegovina“. Tako se, na primjer, od danas slobodno može reći „hercegovački pisac Miljenko Jerговиć“, umjesto „Bosna“ poetičnije kazati „Sjeverna Hercegovina“, potom „Hercegovinian town of Sarajevo“, „hercegovačka nogometna reprezentacija“, „hercegovački Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Brčkom su postigli sporazum...“ itd.

11. NASUPROT ZA BOSANCE (BEZ OBZIRA NA NACIONALNU i konfesionalnu pripadnost) tipičnoj sklonosti pasivnosti, fatalizmu, glumatanju žrtve i profesionalnom pačeništvu s jedne, i sklonosti mistifikaciji s druge strane (od „institucije bosanskog komšiluka“, preko „fildžana viška“, pa sve do nekakvoga izmišljenog „prkosa“ te, tradicionalno, svakoj stranoj vlasti poslušne i podložne regije), Vijeće Kongresa hercegovačkih muslimansko-katoličko-pravoslavno-ateističkih intelektualaca poticat će sve manifestacije karakterističnoga hercegovačkog vitalizma, poduzetnosti i proračunatosti. Teške nacionalne podjele, koje su posljednjih godina razdirale hercegovački korpus, neće se prevladati izmišljanjem mitova, već čisto interesnim, racionalnim uvidom, da će tek onda, kada prevladaju sve međusobne podjele, kada se umjesto susjednim zemljama okrenu sebi i svojoj postojbini, a posebno kada se oslobode defetističkoga bosanskog duha, Hercegovci moći konačno nesmetano graditi i promicati zemlju Dobrih Hercegnjana, koja je, kao što reče jedan naš veliki pjesnik:

**I MRSNA I OBUVENA DA PROTIŠ,
I TOPLA I SITA,
I K TOME JOŠ DA PROTIŠ,
SUNČANA JE SVA.**

NINO RASPUDIĆ – KAVANSKI (200, 90, 29), MOSTARAC, NEPUŠAČ, ANTIALKOHOLIČAR, VOLI SVE ŠTO VOLE STARI. GASTARBAJTER U HRVATSKOJ – RADI KAO ZNANSTVENI NOVAK/ASISTENT NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U ZAGREBU, NA KOJEM JE DIPLOMIRAO FILOZOFIJU I TALIJANISTIKU, MAGISTRIRAO KNJIŽEVNOST I TRENUTNO RADI DOKTORAT IZ ISTE. U SLOBODNO VRIJEME, KOJEG IMA PUNO, RADIO NA PODIZANJU BRUCE LEEJEVOG SPOMENIKA U RODNOM GRADU. NEOŽENJEN (NINORASP@HOTMAIL.COM). DOBAR U DUŠI.

i

Tradicije svih etno-kulturnih grupa u Bosni i Hercegovini nije moguće valjano interpretirati bez razmatranja modusa zajedničkog života, odnosno snažne, često i određujuće međugrupne egzistencije i komunikacije kao unutarnjeg konstituensa svih zasebnih grupa. Upravo preko međusobnih veza, prepoznatih i interpretiranih u simbolici veznika "i" u nazivu Bosne i Hercegovine, moguće je govoriti o BiH uopće

Eldar Sarajlić

PRIPOVJEDA SE KAKO JE NEKAKAV CAR, DOŠAVŠI S VOJSKOM NA KRAJ SVIJETA, POŠAO U TAMNI VILAJET, GDJE SE NIKAD NIŠTA NE VIDI. NE ZNAJUĆI KAKO CE SE VRATITI NATRAG, OSTAVE ONDJE ŽDREBAD OD KOBILA DA BI IH KOBILE IZVELE IZ ONE POMRČINE. KAD SU UŠLI U TAMNI VILAJET I IŠLI PO NJEMU, SVE SU PO NOGAMA OSJEĆALI NEKO OSITNO KAMENJE, KAD IZ MRACA NEŠTO POVIČE: – KO OVOG KAMENJA PONESE – KAJAĆE SE, A KO NE PONESE – KAJAĆE SE. GDJEKOJI POMISLI: – KAD ĆU SE KAJATI, ZAŠTO DA GA NOSIM? A GDJEKOJI: – DAJ BAREM JEDAN DA PONESEM. KAD SE VRATIŠE IZ TAME NA SVIJET, VIDJEŠE DA JE ONO SVE BILO DRAGO KAMENJE. ONDA SE ONI KOJI NISU NIŠTA PONIJELE STANU KAJATI ŠTO NISU, A ONI ŠTO SU PONIJELE ŠTO NISU VIŠE.

NARODNA PRIČA

SAVREMENI GOVOR O BOSNI I HERCEGOVINI, U kontekstu podvojenosti dvaju, u prvom redu geografskih, ali i u određenom smislu i kulturoloških pojmova *Bosne i Hercegovine*, najčešće biva prožet snažnom političkom dimenzijom. Takvom vrstom intervencija, kulturološki diskurs o neumitnoj podvojenosti ovih *entiteta* biva i proizveden, čime se svjesno i ciljano nastoji ugraditi konceptualno-politička i historijska razdvojenost dva egzistencijalna pola ove zemlje, zanemarujući stvarnu situaciju i realne činjenice, bilo povijesne ili kulturološke. Prvi zadatak provale modernosti u etničkom obliku, pred sam kraj 20. stoljeća, bio je upravo određena konceptualna de(kon)strukcija Bosne i Hercegovine kao jedinstvenog tijela, s ciljem fizičkog odvajanja dijelova Bosne i Hercegovine od nje same. Daleko od idealiziranja ove zemlje, u smislu određenog ubrizgavanja seruma humaniteta ili neke slične, esencijalne vrijednosti u politički ili ustavni okvir njenog posto-

janja, bilo u nominalnom ili faktičkom obliku, ovaj esej će se baviti drugačijom perspektivom tumačenja, nastojeći da se predstavi kao **pokušaj određene uteralne interpretacije bosanskohercegovačkog jedinstva u raznolikosti, iz dvije perspektive. Prva će nastojati** da se pozabavi savremenim socijalnim iluzijama, političkim matricama koje živimo, preko modernih pojmova multikulturalizma i evropskih integracija, koji su u dominantnom opticaju danas u BiH, **dok će druga pokušati** proizvesti alternativno tumačenje Bosne i Hercegovine, s izvorištem u naizgled beznačajnoj simbolici. Dakle, najvećim dijelom svjesno ostajući u polju fenomenološkog, nastojeću da iščitam nešto drugačije smislove simbolike koja se u današnjoj, modernoj eksplikaciji Bosne i Hercegovine, pojavljuje. U tom kontekstu se nalazi i sam naslov eseja, informativno reduciran i vjerovatno neprikladan u jasnom javnom diskursu: *i* u Bosni i Hercegovini, kao funkcionalan socio-lingvisti-

čki mehanizam koji objedinjuje dva komplementarna dijela u jedno tijelo, u ovom kontekstu služiti će kao apsolutna redukcija političkog smisla savremene Bosne i Hercegovine na njegovo unutarnje, kulturološko-simboličko značenje; ta redukcija, iako kvalitativna po prirodi sfere unutar koje se misli, neće međutim predstavljati ogoljavanje smisla u kvantitativnom značenju, što znači da neće predstavljati struganje naslaga historijskog iskustva s antropokulturološke „muskulature“, već prije **otresanje nametnutog značenja suštini Bosne i Hercegovine**. Stav koji ću nastojati da ovim esejom odbranim jeste ustvari, jasna **činjenica egzistencije Bosne i Hercegovine kao komunikativne egzistencije**, zemlje koja može predstavljati, ne samo ontološki simbol fenomenoloških izazova multikonfesionalnih, multietničkih i ostalih multipraktičkih prožimanja, već i tačku preko koje se može prelamati savršena simbolička os koja dijagonalno siječe Tradiciju i Modernost, dajući zemlji, i ljudima koji tu žive, potencijal za (stvaranje i) održanje jednog specifičnog smisla socijalnog i političkog bivstva. Bez pretenzija na određen alhemijski, ili mistični karakter interpretacije, nastojaću da to objasnim u narednim redovima.

Ukoliko je zemlja koja je predmet našeg tumačenja zaista jedno tijelo, jedan organizam u socijalnom i kulturološkom smislu, onda je sasvim legitimno postaviti i pitanje svrhe veznika *i* u njenom imenu. Pozitivna interpretacija odvest će nas na nekoliko kolosijeka: ako govorimo u federalističkim terminima, funkcija tog *i* bi bila ustavnog karaktera, i simbolizirala bi racionalan mehanizam socijalne konstrukcije jednog državnog okvira; međutim, Bosna i Hercegovina nije federacija, i ovaj veznik ne podrazumijeva ustavni ključ političkog konstituisanja zemlje; ako bismo interpretaciju primijenili na prostor jednog od **entiteta, nazvanog Federacijom Bosne i Hercegovine**, tumačenje tog *i* izlazi iz okvira tačnog predstavljanja, jer je **washingtonsko konstituisanje ove pseudozajednice podrazumijevalo stvaranje federacije dvije nacionalne, a ne regionalne zajednice**; u nacionalnoj interpretaciji (na nivou cijele BiH) takav ključ bi predstavljao *modus vivendi* dvaju združenih nacionalnih skupina, nominalno predstavljenih i u samom nazivu zemlje; međutim, **iako je Bosna i Hercegovina multinacionalna zemlja, u smislu da je konstituisu, u vlastitoj percepciji, već konstituisani nacionalni (id)entiteti**, naziv zemlje i kulturološki kod koji se iz njega da iščitati, ne govore ništa o konstituentima ove vrste; za razliku od susjednih zemalja, koje i nominalno reprezentuju etno-nacionalnu osnovu državnosti (koncept koji se ne razlikuje od većine savremenih nacija-država, kako ih shvata teorija) Bosna i Hercegovina je međutim, tokom historijskog razvoja, iznjedrila drugačiju simboliku, sintetičku u jednom, kao i organsku u drugom, komplementarnom smislu; historijski mišljeno, slovo *i* u jednoj perspektivi predstavlja i momenat prelamanja modernosti u egzistenciji Bosne i Hercegovine; momenat

koji je, u nominalnom smislu savremene državnosti objedinio dva civilizacijska konteksta, orijentalni i okcidentalni, desio se, kako u vrijeme Austrougarske imperije, kada modernost u BiH ulazi preko kolonijalnih kategorija, tako i u vrijeme konstituisanja socijalističke Jugoslavije, i Bosne i Hercegovine kao njenog neizostavnog dijela. **Mrkonjić-gradski motto** o historijsko-kulturološkoj činjenici da Bosna i Hercegovina nije „**ni srpska, ni hrvatska ni muslimanska, već i srpska, i hrvatska i muslimanska**“ je najbolji primjer savremene, i u ovom slučaju, esencijske primjene bosanskohercegovačke tradicije u savremenosti, i to upravo preko univerzalnosti veznika *i*.

Uz svijest o otvorenoj mogućnosti da ovakav diskurs padne u **romantiziran oblik postkataklizmičnog i idealiziranog „spašavanja“ Bosne i Hercegovine** i njenog, u dobroj mjeri već nestalog multikulturalnog života, u određenom konceptualnom smislu, stava sam da je najbolji način interpretacije jedne ovakve postavke upravo određena demistifikacija diskurzivnih kategorija koje su prisutne u aktuelnom društveno-političkom kontekstu BiH. Te **kategorije, poput multikulturalizma, tolerancije, suživota s jedne, i evropskih integracija, demokracije, ljudskih prava i sličnih koncepata s druge strane su danas na ivici pretvaranja u apsolutne imaginarije**, bilo povijesne koji se projiciraju u budućnost, ili futurističke koji se, na hegelijanski način, implantiraju u povijest; **nešto radikalnija interpretacija bi utvrdila da su se ove kategorije već odrodile od socijalnog tkiva u okviru kojeg su nastale, pretvorivši se u autonomne metanarative koji egzistiraju neovisno o realnosti**, no to je već postavka koja bi zahtijevala određen analitički upliv i detaljniju metodološku eksplikaciju, što će se svakako, jednim dijelom pokušati i u ostatku eseja.

Bosna i Hercegovina i mit o savremenom multikulturalizmu

Povijesni pokušaji uništavanja Bosne i Hercegovine kao zasebnog i jedinstvenog kulturološkog entiteta, krajem 20. stoljeća dobili su najjasniju kristalizaciju. Iako je **intencija svođenja BiH na puki geografski konstrukt**, iz kojeg biva isisan svaki kulturološki subjektivitet, projekat historijskih dimenzija – ukoliko ga posmatramo iz perspektive nacionalnih tendencija susjednih država, Srbije i Hrvatske, od sredine 19. stoljeća do danas – **agresija na BiH u periodu 1992-1995 predstavljala je fizički i konceptualni vrhunac tih procesa**. Rat protiv Bosne i Hercegovine, osim grupne komponente, koja je upućivala na činjenicu o pokušajima istrebljivanja određenih (etničkih/nacionalnih) grupa na određenom prostoru zemlje, iskazao se i kao nasilje nad bosanskohercegovačkom izvornošću. **Bila je to agresija, rat protiv ideje Bosne i Hercegovine u prvom smislu**, dok su se ostali (smislovi) kasnije nametali dvojako, i kao metod, odnosno način postizanja cilja, ali

i kao *cilj sam po sebi* – genocid, protjerivanje i političko i socijalno uništavanje građana BiH. U isto vrijeme, taj rat je simbolizirao i opći sunovrat mnogih povijesnih ideala, memorijskih konstrukata zemlje i društva koji su vjerovali u te ideale kao specifične i izraze vrijednosti kulturnog univerzuma čijim dijelom su bili i kojeg su proizvodili. Međutim, iako je vrijeme u kojem danas živimo dovoljan i jasan svjedok globalnog, i na neki način postničeanskog urušavanja ideala kao takvih, pojam multikulturalizma, kao bosanskohercegovački tradicijski ideal *par excellence*, u određenoj mjeri je osigurao socijalno i kulturološko preživljavanje i u vremenu modernosti. Dakako, djelimično. Međutim, iskazi, kao i cjelokupan javni diskurs o multikulturalizmu u današnjoj Bosni i Hercegovini, paradigmi političke površnosti i uvezene mekdonaldizacije, daju jasan primjer degradacije ovog principa-ideala koji se pretvorio u klasičnu postmodernu mantru. Princip „**diskurzivnog**“ **multikulturalizma** koji je danas u optičaju u Bosni i Hercegovini se, što vanjskom promatraču može zvučati kao određeni paradoks, potpuno i radikalno razlikuje od principa međusobne komunikacije unutar kulturološkog multipliciteta, kakav historijski obilježava BiH, i što možemo označiti **izvornom multikulturalnošću ovog podneblja**. Na umu ovdje imam **snažnu kulturološku isprepletenost bosanskohercegovačkih konfesionalnih zajednica**, koja – bez obzira na fenomenološka razlikovanja i individualnu ortopraksu, zajedničku pripadnicima zasebnih konfesionalnih krugova – ipak upućuje na jedinstven ontološki izvor i cilj. Specifična „**bosanskohercegovačka soteriologija**“, kako je ocrtava recimo Ivan Lovrenović u *Bosanskim Hrvatima*,¹ upravo **daje primjer postojanja metafaktičnog i perenijalnog jedinstva konačnog Cilja kojem sve ove tradicije streme**, i Uzroka iz kojeg se, u prvom smislu i izvode. Bez namjere za određenim idealiziranjem Tradicije i tradicija u Bosni i Hercegovini, što bi

u najmanjoj mjeri bilo i paradoksalno, jer se i sam koncept tradicijskog mnogo više shvaća kao naslijeđe, odnosno nutarnja suština abrahamskih revelacija, a ne moderna društvena i politička projekcija čijoj se realizaciji teži, bitno je uzeti u obzir i ulogu ove baze socijalnog shvatanja multikulturalizma i tolerancije u Bosni i Hercegovini, barem u periodu prije same agresije. S druge strane, ne želim idealizirati ni neposrednu pred-agresijsku povijest BiH i tvrditi da sukobljavanja, bilo konceptualnog u smislu kulturoloških razlikovanja, bilo političkog u smislu borbe za vlast nije bilo, već jedino ukazati na činjenicu da je **komunikativni interkulturalizam**, kao konkretna socijalna realizacija principa multikulturalnosti imao mnogo više praktičnog društvenog efekta, i u određenoj mjeri amortizirao eventualna sukobljavanja, koja su, uslijed mnogo faktora kasnije ipak eskalirala. Ne zaboravljajući politički razvoj i dodatno utvrđivanje nacionalnih ideologija, koji su generirali sukob, i u modernističkom maniru iskrivili poimanje i uticaj tradicije kod sva tri naroda, ipak je moguće napraviti distinkciju između **tradicijske multikulturalnosti**, koju je, u najvećoj mjeri, određivao socijalni spontanitet i neka vrsta soteriološke intuicije pojedinaca, pa i kolektiva, i **multikulturalizma – moderne verzije ovog pojma**, predstavljenoj Bosni i Hercegovini putem međunarodnog mirovnog i kasnije političkog posredovanja. Predstavljajući već postojećeg i rekao bih, imanentno tradicijskog principa Bosne i Hercegovine, kao *politički-radikalno-novog* rješenja postojeće krize, dovelo je do zamjene mjesta određenih shvaćanja, u kojem je takozvani **neoliberalni diskurs o multikulturalizmu**, posredovan razvojem historijskog iskustva zapadnog civilizacijskog kruga² i evolucije civilnog društva unutar ovih kultura **zauzeo mjesto tradicijskog principa multikulturalnosti kao izvora tolerancije i međusobnog „spontanog“ razumijevanja etno-konfesionalnih grupa u Bosni i Hercegovini**.³ Svjesnim prihva-

¹ Ivan Lovrenović, *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulturne*, Durieux, Zagreb, 2002.

² Uzgred da bude spomenuto da je pojam multikulturalizma, kakvog ga danas poznamo, prvi put u javnom političkom diskursu upotrijebio Pierre Trudeau, nekadašnji kanadski premijer, u jednom svom govoru iz 1971. godine. Da se radi o genuinom proizvodu zapadnog civilizacijskog kruga i njegovog referentnog socijalnog iskustva svjedoči i citat iz *Rječnika postmodernog mišljenja* Stjuarta Sima, u kojem se lako otkriva kulturološki kontekst i funkcionalnost ovog pojma. On kaže slijedeće: „Svako ko živi u nekom od većih evropskih ili sjevernoameričkih gradova danas zna šta znači biti dio jednog multikulturalnog društva. Naša hrana, naša muzika, mnoge riječi koje izgovorimo, velik dio naše literature, TV emisije... u svemu tome nalazimo prodor neevropskih tradicija i etničkih grupa u zapadni kulturni pejzaž. Multikulturalizam je veličanje tog kulturnog pluralizma – za njega je društvo sazdano od različitih etničkih i kulturnih grupa dobrodošlo. Multikulturalizam se suprotstavlja stanovištu prema kojem grupe došljaka moraju, da bi izbjegle sukobe, da usvoje običaje, vrijednosti i vjerovanja društva u koje su se doselili. Nekada je bilo široko rasprostranjeno vjerovanje da će se jedno društvo dezintegrirati ako u njemu ne postoji zajednički sistem vrijednosti koji drži na okupu različite grupe – pri čemu su te vrijednosti vrijednosti zemlje domaćina. Integracija, smatralo se, mnogo je teža za one koji pripadaju drugim rasama, etničkim grupama itd., i time su često bile opravdavane rasističke imigracione politike. Ako je sukob izbjegnuto, postoji, međutim, mogućnost da sponje koje održavaju jedno multikulturalno društvo izgube svoju individualnost. Izazov za jedno istinski multikulturalno društvo jeste da se sačuva jedinstvenost različitih tradicija, a da se, pri tom, ipak, stvori jedan novi entitet u kojem se te tradicije zbližavaju.“ *O multikulturalizmu* Karel Turza, Republika, br. 251. Dakle, kao što se iz ovog citata da vidjeti, multikulturalizam ipak podrazumijeva podvojenost, na *došljaka* i domicilno stanovništvo. Ovakvom multikulturalizmu je potreban Drugi, kao došljak, stranac, često i uljez – referentna tačka vlastitog modernog i „civilizovanog“ identiteta.

³ Možda bi bilo bitno istaći da ova analiza ne predstavlja kvalitativnu poredbu dva principa multikulturalizma, koja se, u terminološkom i konceptualnom smislu ovdje obrađuju. Iskustveno razlikovanje ta dva principa ne znači nužno da slijede različite ideale, ili da zastupaju različite vrijednosti, već da njihovo konstruisanje predstavlja rezultat specifičnog komunitarnog *iskustva*, čime se shvaćaju kao subjektivizirana, i u određenom smislu hegelijanska dostignuća, čije specifično iskustvo ne predstavlja puku metodologiju, skup koraka koji će, neovisno o kontekstu rezultirati dostizanjem tog cilja, već upravo sadrži ključnu poruku, kao šifru principijelne sociološke ili političke realizacije; prije, pokušava se objasniti svjesno konstruisana zabuna i zamjena pojmova s konačnom svrhom kulturološkog uproštavanja i razdvajanja bosanskohercegovačkih tradicija u zasebne, etno-nacionalne entitete. Ne argumentira se jedinstvo etno-nacionalnih elemenata Bosne i Hercegovine – oni posjeduju sav kulturološki subjektivitet kakav, po vlastitoj egzistenciji i trebaju posjedovati – već činjenica jedinstva u razlikama kao tradicijska osnova, ili, kako će se kasnije detaljnije pokazati, metasubjektivna *os bosanskohercegovačke socijalne i kulturne egzistencije*.

tanjem svih nominalija savremenih političkih principa koji originiraju u liberalnom naslijeđu zapadne Evrope i konsekvantnim automatizmom koji se ogleda u neophodnosti integracija u institucionalni okvir Evropske unije, svjesno se potisnula tradicijska dimenzija interkulturalne komunikacije, čime se prihvatilo eksterno posredovanje u stvaranju kulturološke samosvijesti – procesu samoizgradnje i subjektivnog sociološkog sazrijevanja jednog društva. Projekat se, sa sociološkog stanovišta pokazao kao vrlo uspješan: multikulturalizam je Bosni i Hercegovini predstavljen kao zapadnoevropski kulturološko-politički kuriozitet, simbol socio-političkog uspjeha i indikator stepena „demokratičnosti“ jednog društva – diskurzivni recept od čije socijalne primjene ovisi i sama budućnost ciljanog društva kao takvog. Međutim, imajući sve ovo na umu, sasvim legitimno se možemo zapitati i šta danas, u kontekstu tog namenutog diskursa koji se izborio za politički i civilni prostor, zadobivši legitimitet, u BiH uopšte i predstavlja takav **multikulturalizam? Situacija širom ove zemlje svjedoči o agresivnom monokulturalizmu, odnosno o napadnim monokulturalizmima koji se promovišu svim socijalnim sredstvima.** Na planu su homogenizirajući epistemološki i drugi aparati *simplifikacije* bosanskohercegovačkog kulturnog bića. Kako drugačije objasniti procese historijske, kulturološke, pa i geografske redukcije Bosne i Hercegovine na njene etničke komponente? Kako drugačije objasniti ekstazu pozitivizma i kvantofrenije, koji su građane ove zemlje sveli na puke statističke podatke, skrojene u svrhu borbe za nacionalne ciljeve?

Multikulturalizam, u shvatanju kakvo se danas *izvana* nameće Bosni i Hercegovini, predstavlja teške okove kulturnom razvoju ovog društva. **Levijatan formalizma, kao okvir neoliberalnog diskursa o ljudskim pravima u današnjoj BiH nije ništa drugo do isprazna ljuska, funkcionalistički mehanizam međunarodne apologije i megakulturološkog i ekonomskog podjarmljavanja zemalja u razvoju.** Sama sintagma *zemlja u razvoju*, koja se masovno koristi kao polit-ekonomski *label* izgubljenih zemalja poput Bosne i Hercegovine, predstavlja upravo to: pozitivno priznanje globalne kulturološke dekontekstualizacije određenog društva. Zemlja koja je u razvoju, prostor je ultimativnog *statusa quo*. Razvoj, kao kontinuum, zamrznut je političkom denominacijom poput ove; hegelijanska dijalektika, zaleđena poput pilećih fileta u supermarketu globalne moći svjedoči o vječno-zaostalosti stadiju kultura i društava koji su objekti ovakvog orijentalizirano-nominalizma; vječnost se u ovom slučaju iskazuje kao stanje konačne ovisnosti, narkoze i tranzicijskog mahmur-luka u naručju planetarnih sila i zapadnog racionalizma.

Bosna i Hercegovina je stoga klasična žrtva krize modernosti. Rastrgana provalom modernizacije ethnosa, postala je žrtva ideološke ekstaze i njene međunarodne pozitivne legitimizacije. Naslijeđe tradicijskog komunikativnog uma,

kao imanencija Bosne i Hercegovine, tokom ovih procesa je potisnuto u posljednji plan socijalne realizacije aktuelnoj državi, uspostavljenoj 1995. godine, u jednoj stranoj vojnoj bazi (simbolika govori mnogo). U skladu s izvorima bosanskohercegovačke tragedije, ukoliko ih smjestimo – a trebali bi – u kontekst Modernog, a ne Tradicionalnog, sva kulturna tradicija ove zemlje stavljena je u službu pozitivizma. Ukoliko nije iskorištena u etno-političke svrhe, **potisnuta tradicija zajedničkog življenja shvaćena je kao isprazni ideal, nametnut potrošenom ideologijom,** kao imaginarni pokrov krutog realizma socijalističkog društva. Upravo se u tom kontekstu kreću diskursi negiranja bosanskohercegovačke komunikativne tradicije kultura proisteklih iz triju konfesija, koji **zagovaraju tvrdnju da su latentni sukob i nerazumijevanje,** a ne komunikacija i prožimanje **dominantne osobine „predrtnog“ bosanskohercegovačkog društva.** Ukoliko ne javni medijsko-politički diskurs, onda sigurno koji se emituje iz pravca međunarodne zajednice u BiH potvrđuje činjenicu da se ova teza nalazi u pozadini političkih aktivnosti čiji je cilj predstavljanje nove forme multikulturalizma bh. narodima, kao ideala kojeg trebaju slijediti, ukoliko se želi postići društveni i politički uspjeh. **Umjesto genuine multikulturalnosti bosanskohercegovačkog povijesnog tkiva** – manifestovane kao *interkulturalnost*, komunikativna realizacija Uma u određenom kulturološkom horizontu – **ubrizgana je neoliberalna koncepcija kulturološkog multipliciteta kao uvozni politički ideal,** i snaga koja će komunikaciju kulturoloških komponenti unutar Bosne i Hercegovine pokrenuti izvana, direktnom političkom motivacijom i uslovljenostima širih integrativnih procesa i principa. Pri tome se potpuno previdjelo specifično kulturološko iskustvo Bosne i Hercegovine, kao paradigma svijeta, prelomljenog kroz tradicijsku prizmu.

Multikulturalizam se, u skladu s tim nameće kao vrijednost konstruisana izvan BiH. Nameće se kao apsolutno funkcionaliziran princip (čime otkriva svoje surovo moderno lice), konstruisan ne kao vrijednost *per se*, već kao utilitarni mehanizam dostizanja širih integrativnih ciljeva i uklapanja u političke okvire regionalnog, ili globalnog karaktera. Shvatanje multikulturalizma izmjestilo se time u područje weberijanskog poimanja progressa, koji kao **ideal i konačni cilj realizacije multikulturalnog principa vidi u zadovoljenju političko-ekonomskih potreba i ideala** (kao predznaka božanske izabranosti) – ultimativne liberalne eshatologije i iskupljenja od *razvojnog* siromaštva kao sudbine. Tu je multikulturalizam tek jedan „preracionalizovan“ metod za dostizanje *drugog* cilja, koji tu jedini i jeste cilj sam po sebi i za sebe: **dominacija kapitala i globalno podređivanje korporativnim finansijskim vrijednostima i principima.** Upravo se ova postavka danas može najjasnije primijetiti u radu međunarodnih organizacija u Bosni i Hercegovini. Počev od daytonskog okvira, pa sve do djelovanja na lokalnim nivoima u kontekstu razvoja,

na djelu je klasični moderni princip političkog utvrđivanja i ekonomskog nadgrađivanja socijalne datosti kakva jest; drugim riječima, pristup prevazilaženju društvenog ćorsokaka struktuiran je uglavnom oko ekonomsko-pozitivističkih principa koji **previđaju kulturološke anomalije kao osnovu problema**, čime se samo djelovanje, bilo ono političko ili ekonomsko, zadržava samo na površini društvene realnosti. Kultura *kulturološke homogenizacije* u tom svjetlu nije viđena kao direktan uzrok socijalnog grča, već prije kao postmoderna posljedica globalnog razvoja uopće i legitimna manifestacija kreolskog simbolizma, s kojim se, u kontekstu međunarodnih napora na pomoći Bosni i Hercegovini, mora saradivati. Dijelom zbog prirode sukoba u BiH, koji je, iako žestoko antitradicionalistički, u nacionalnom smislu⁴, koristio iskivljeni *image* tradicije za ostvarivanje sasvim modernih ciljeva, a dijelom i zbog ustaljene međunarodne prakse strogo pozitivnog djelovanja koje u širokom pojasu zaobilazi većinu tradicijskih izraza, tumačeći ih strukturnim okovima neoliberalnog progressa, esencijalno naslijeđe bosanskohercegovačke tradicije interkulturalizma i inter-kulturološke komunikativnosti biva potisnuto i zamijenjeno eksternim i sintetičkim pojmom multokulturalizma, čiji se korijeni nalaze u formalističkim konstrukcijama minimalnog političkog konsenzusa kao osnove daytonske BiH.

Kulturološke anomalije koje se previdaju ovim pozitivističkim djelovanjem, u prvom redu su nacionalističke prirode. **Kultura kao javni prostor socijalne kreacije u BiH konstantno biva dekonstruisanom po principu ekstremne politizacije ethnosa**. To predstavlja permanentno oblikovanje društvenog kreativiteta u skladu s interesima etno-nacionalnih elita, nosilaca političke, i konsekventno, kulturne moći. Pristup većine međunarodnih ispostava u BiH, s druge strane, svodi se na koncepciju političkog i društvenog razvoja koji zanemaruje ovu činjenicu, djelujući samouvjereno u pravcu strukturne nadgradnje silom i političkim ethnosom uspostavljene baze. Upravo u ovoj tački još jednom se potvrđuje kriza (post)moderniteta u BiH: svaka sociopolitička nadgradnja, koja za svoju osnovu ima pervertiran sociokulturološki fundament, osuđena je na neuspjeh. Dokazi su vidni. **Bosna i Hercegovina danas predstavlja sinonim međunarodne konfuzije i nemogućnosti uspostave kulturološki funkcionalne zajednice**. Bez obzira na političke vapaje za jedinstvom i zajedništvom u izgradnji složne budućnosti, **problem Bosne i Hercegovine, u političkom smislu, jeste kulturološke prirode**. Kulturološke anomalije, jednostavnije rečeno,

predstavljaju simultano postojanje dijametralno suprotnih kulturoloških koncepcija u prostoru koji, funkcionalno, zahtijeva minimum sociokulturološke usaglašenosti. Ovo ne predstavlja zagovaranje kulturološke uniformnosti, čak nasuprot; uniformnost se u Bosni i Hercegovini pojavljuje u trojnom aranžmanu, s konceptima simultanog uproštavanja zajedničkog naslijeđa, svodeći ga na uniformne obrasce koji su u skladu s političkim projekcijama; također, pod pojmom kulturološke funkcionalnosti ne misli se svodenje kulture na kvantitativne funkcionalne oblike, što bi već bio pozitivistički manir koji se ovdje nastoji kritikovati, već prije predstavlja **koncept koji zagovara funkcionalno prožimanje različitih obrazaca kulture** koji se pojavljuju unutar jednog sociološkog kruga, čije plodove beru članovi svake od prisutnih kulturnih zajednica.

Evropske integracije i ljudska prava: neoliberalna mantra i smrt Bosne i Hercegovine

Slična stvar se dešava i sa još jednim, *popularnim* shvatanjem u Bosni i Hercegovini. Kao zemlja u kojoj je politika ultimativna pop djelatnost, i to ne samo u smislu najunosnijeg egzistencijalnog mehanizma za lokalnu elitu, već i u smislu masovne, i često neselektivne konzumpcije i (re-)produkcije pseudopolitičkog mišljenja, Bosna i Hercegovina se, nakon rata, (u globalnom kontekstu nakon pada Berlinskog zida) upoznala s još nekoliko neoliberalističkih političkih koncepcija, od kojih su upadljive i dominantne dvije: **evropske integracije i ljudska prava** (European Integration and Human Rights). Ova dva principa, neovisno o njihovoj političkoj strukturi, kao rezultatu specifičnog društveno-političkog razvoja zapadne Evrope, u kontekstu ovog eseja predstavljaju tek nešto više od simboličkih mehanizama za odgonetanje društvene matematike u Bosni i Hercegovini, čija se suprapolitička perspektiva jasno projicira u evropsku političku budućnost. To, kao takvo, ne podrazumijeva hvatanje u koštac s detaljnijim ispitivanjem izvorišta oba ova pojma, ključna za razumijevanje smjera i pravca ka „tranzicijskoj transcenciji“ u zemljama Balkana, što bi podrazumijevalo jednu eksplicitnu historijsku analizu razvoja same Evropske unije i politike ljudskih prava koja se iščitava iz posthladnoratovskog liberalizma. Ipak, zanimljivo je ukazati na izraženu performativnu specifičnost ovih principa *u kontekstu* Bosne i Hercegovine. Tranzicijska dinamika drugih država u takozvanoj Istočnoj Evropi,⁵ poput recimo Češke i sličnih zemalja,

⁴ Rusmir Mahtmućehajić, *Sarajevo Essays: Politics, Ideology, Tradition*, University of New York Press, 2003.

⁵ Konstrukcija Istočne Evrope, kao političkog prostora sa specifičnom kulturološkom određenosti, rezultirala je i konsekventnim uspostavljanjem još nekoliko *Evropa*. Jugoistočna Evropa, kao jedan od tih posljedičnih konstrukata u idealnoj projekciji predstavljao bi geografski sinonim za zemlje Balkana, u prvom redu one koje su određene svojom fizičkom pozicijom u trouglu Balkanskog gorja na sjeveroistoku te Egejskog i Jadranskog mora na jugoistoku i jugozapadu. No, to očito nije slučaj. Konstrukt Jugoistočna Evropa nije stvoren kao puki sinonim za Balkan, već kao moderna političko-nominalna substitucija s ciljem učitavanja novoliberalnog koda u kulturološki prostor koji je, u toj percepciji viđen kao pogrešan, odnosno opterećen neželjenim historijskim i simboličkim balastom *balkanizacije* kao „kulturološkog neuspjeha“. Kao treće rješenje, nešto uže i specifičnije u geografskom i donekle političkom, ali i još neodređenije u kulturološkom smislu, pojavila se konstrukcija *Zapadni Balkan*, označavajući zemlje bivše SFRJ ...

u kojima se lice liberalizma pojavilo zajedno s jasnim naličjem agresivnog neokapitalizma podrazumijevala je, između ostalog i uspostavljanje koncepta individualnih prava kao neumitnog principa ekonomske i socijalne integracije u evropski okvir. Ne procjenjujući vrijednost koncepta (koji bez sumnje predstavlja jedno od najvećih društvenih dostignuća humanizma) njegova primjena u svim kontekstima istočnoevropskog kontingenta postsocijalističkih zemalja, uključujući tu i balkanske zemlje, predstavljala je *conditio sine qua non* uključivanja u Evropsku Uniju, odnosno bivanja dijelom širih političko-ekonomskih integracija. Kao specifična metodologija uspjeha, koja je predstavljena principom zadovoljavanja seta političkih i ekonomskih zahtjeva, koncept evropskih integracija se tranzicijskim zemljama (jugo)istočne Evrope nametnuo kao sudbinsko rješenje, ali i logičan evolucijski korak, od bijede socijalizma do raskoši zapadnog političkog vrednovanja. Donekle u skladu s principima historicizma, otjelovljenog kao moderno božanstvo savremenog političkog konstituisanja nacija-država, principi evropskih integracija, uključujući i zahtjev uspostavljanja i poštivanja individualnih ljudskih prava, viđeni su tek kao puko sredstvo ekonomskog i političkog napretka određene zemlje, a ne kao vrijednost za sebe. U tom smislu, ovi zahtjevi, posebno princip ljudskih prava, kao aksiološke forme sa nezanemarljivim historijskim iskustvom iza sebe, pretvoreni su u čiste političke diskurse, skrojene u obliku funkcionalnih mehanizama za političku i ekonomsku legitimizaciju *budućnosti* posebnih političkih subjektiviteta.

Profanisanje principa ljudskih prava i pretvaranje koncepta evropskih integracija u tržišni mehanizam desilo se po određenoj korporativističkoj matrici, karakterističnoj za neoliberalni diskurs. U okviru ovakvog diskursa, bosanskohercegovačka situacija je shvaćena kao politička neumitnost, čije organske, tradicijske i ontološki ukorijenjene mržnje (paradigmatične kao pseudoandrićevski konstrukt Realnog) mogu biti riješene jedino tržišno-političkom razgradnjom, u kojoj sama Historija, kao liberalno evropsko sopstvo konačno preovlađuje, i mehanički vrši društvenu regulaciju na osnovu svojih političkih iskustava. U tom svijetu nema mjesta za bosanskohercegovačku tradiciju, njene iskonske obrasce kulturološke egzistencije i funkcionalnosti mnoštva subidentiteta, kao njene uslovljenosti *par excellence*. **Evropsko iskustvo, kondenzovano u konstrukciji „Evropskih Integracija“ i specijalno upakovano za izvoz na južnoslavensko tržište sadrži prin-**

cipe pripremljene u drugačijem kontekstu, personalizirane monade jednog subjektivnog kulturološkog i civilizacijskog shvatanja, koji su, kasnije, konstruirani kao *template* koji se može i treba primijeniti na bilo koji, željeni kontekst. Evropa, kao ultimativni lijek, ovdje određuje političku dijagnozu i propisuje socijalni lijek, politički sirup ili kulturološki antibiotik za upalno mjesto. U tom smislu je ispravna konstatacija Ivana Lovrenovića, kada kaže da „**dok Bosna nije imala ideju o sebi kao „multikulturalnoj“, ona je to u svakodnevnicima, u nekonceptualiziranoj praksi bila;** kada je tu ideju, i tu terminologiju, prihvatila kao nešto što bi trebalo adekvatno izražavati njezinu društvenu strukturu i „prirodu“, ona je to prestala biti.“⁶ Lovrenović je time sukusirao, slobodno možemo reći sudar dvaju sociološki nepomirljivih koncepata, **evropskog multikulturalizma**, kao ideologije nametnute odozgo subjektima čije jedinstvo nije pripadalo tradicijskoj vertikali, već predstavljalo politički cilj, u funkcionalnom smislu, i **bosanskohercegovačke multikulturalnosti**, kao socijalnog spontaniteta *po sebi i za sebe*, koji je originirao u onome što je Lovrenović označio „pučkom kulturom“⁷. U istom tonu, s čime se je lako složiti, Lovrenović kaže i da je „multikulturalnost kao društveni koncept nastao na iskustvima Zapada u razdoblju laicizma i moderniteta, koji označava simultanu prisutnost različitih, međusobno ne-bliskih i „nerazumljivih“ jezičnih i etničkih zajednica u istom državno-političkom okviru, te način rješavanja problema koji iz toga proizlaze, samo djelomično, u vrlo ograničenom smislu, bio primjenljiv na Bosnu kakvu smo znali do 1992. odnosno do Daytona 1995. U Bosni se u pravom i jasnom smislu moglo govoriti samo o višekonfesionalnosti, u nešto relativnijem smislu o višetetničnosti. Moglo je biti govora i o kulturnom pluralizmu u onomu posve specifičnom smislu, u kojemu su se kulturne razlike generirale iz religijsko-konfesionalnoga backgrounda. No, te su se razlike ponašale kao nijanse, a mnogo je dominantnija bila **kulturna homogenost cijeloga bosanskohercegovačkog prostora**, ako se kulturni identitet shvaća kao pripadanje i nesmetano „funkcioniranje“ u zajedničkom referencijalnom i socijalnom okviru.“⁸

S obzirom na ovo, sasvim evidentnom biva činjenica da, ukoliko bosanskohercegovačka budućnost, koja se projicira u ovome pravcu, u kojem će *multikulturalizam* nadvladati *multikulturalnost*, bude društveno i realizirana, Evropa će za Bosnu i Hercegovinu predstavljati ništa manje do sociološki i politički pakao; **plamen pozitivizma, upa-**

... (osim Slovenije) sa evidentnim tranzicijskim problemima. Ovakvim konstrukcijama se – što je sasvim u skladu s cjelokupnim pozitivističkim diskursom međunarodnih i evropskih autoriteta – nastoje transcendirati već spomenute kulturološke anomalije uvođenjem određenog metagovora i stvaranjem simboličke i aktivne matrice djelovanja koja prepoznaje nove kodove i reaguje na ovakav diskurs, stvarajući privid socijalne funkcionalnosti i stvarnog efekta savremenog političkog pozitivizma međunarodne zajednice. Suština, u svom socijalnom i političkom smislu, u ovom slučaju ostaje neditirna, zakopana duboko ispod političkih nominalnija i metanarativa koji se organizirano i smišljeno proizvode.

⁶ Intervju sa Ivanom Lovrenovićem u *Zarezu*, 6. 11. 2003. broj 116.

⁷ Ivan Lovrenović, *Unutarinja zemlja*, Durieux, Zagreb 1998.

⁸ *Zarez*, ibid.

Ijen apsolutnom dominacijom koncepta evropskih integracija kao ultimativnog društveno-političkog rješenja, odnosno metodologije za izlazak iz krize u BiH, **na kraju će dovesti do potpunog isušivanja bosanskohercegovačke tradicije i vrijednosti koje ovu zemlju egzistencijalno i tvore kao takvu**. Evropska Bosna i Hercegovina će predstavljati tako jednu praznu ljušturu, plastični politički oblik jednog zbuđenog mačehinstva. U takvoj Bosni i Hercegovini, kulturološku suštinu (odnosno njen privid) će i dalje zloupotrebljavati politizirani ethnosi i nacionalne ideologije koje su, u prvom redu i dovele do krize. **Evropa će, na taj način, Bosni i Hercegovini donijeti konceptualnu i tradicijsku smrt**. U tom kontekstu, i više nego indikativno zvuče riječi René Guénona, kada je, prije tačno 80 godina govorio o pojmovima „napretka“ i „civilizacije“ kako bivaju shvaćeni u okvirima zapadnog političkog kruga. Ova dva pojma, u direktnoj su vezi sa pojmovima evropskih integracija i multikulturalizma, kojima se i ovdje bavimo. U prvom redu, „**Napredak**“ i „**Civilizacija**“ predstavljaju konceptualne i kulturno-političke izvore „**Evropskih integracija**“ i „**Multikulturalizma**“; potonji su kreirani na kulturološkim zasadima prvih, te iz njih (kao i europocentrizam) crpe socio-političku moć, zajedno s ekonomskim backgroundom koji omogućujuće političko širenje. S druge strane, radi se o istoj naravi pojmova konstruiranih u modernosti, koja, čini se, s lakoćom usvaja i **proizvodi himerične političke i socijalne konstrukte, zamjenjujući ih postepeno za samu realnost**, te su i po metodologiji nastanka i postepenog odrođavanja od realnosti, ovi pojmovi u određenom srodstvu. „Evropske integracije“ i „Multikulturalizam“, kao i guénonovski denuncirani „Napredak“ i „Civilizacija“, „...pisani velikim početnim slovom mogu biti veoma efikasno korišteni u određenim rečenicama; retorički šuplji, ovi pojmovi su najpogodniji za nametanje masi, za koju su **riječi prije zamjena za mišljenje, nego način njegovog izražavanja**; tako, ove

riječi igraju jednu od najznačajnijih uloga u setu formula koje oni „na vlasti“ danas upotrebljavaju kako bi postigli svoj čudni cilj kolektivne sugestije, bez koje bi mentalitet karakterističan za moderna vremena, bio zaista kratkog vijeka. ... Nema sumnje da je moć riječi bila, više-manje u upotrebi i tokom drugih, ranijih vremena, ne samo u našem; ali, ne postoji paralela ovoj gigantskoj kolektivnoj halucinaciji, pomoću koje je cijeli jedan dio čovječanstva zaludnim fantazijama zamijenio nepobitnu realnost; i od svih idola savremenog obožavanja, ova dva o kojima govorimo su, možda, najpogubniji od svih.“⁹

Ukoliko razmotrimo današnji odnos većine bosanskohercegovačkog društva prema vrijednosti Evrope, prelomljenih kroz snop evropskih integracija i sličnih neoliberalnih mantri koje su prozele cijelo društvo, primijet ćemo skoro nekritičko prihvatanje i slijepo slijeđenje svih zahtjeva i uzusa koji se nameću, bilo u političkom ili idealnom smislu. S druge strane otpora radikalnih i nacionalističkih krugova (prvenstveno u Republici Srpskoj) političkom otvaranju koje bi podrazumijevalo otoplavanje i kritički prostor za afirmaciju nešto šireg društvenog legitimizma, većini društvenih i političkih aktera evropska referenca predstavlja **ultima ratio** svakog budućeg političkog djelovanja. **U BiH ne postoji kristalizirana kritička misao, bilo intelektualna ili umjetnička, koja bi intezivno i eksplicitno preispitivala kvalitet takozvanih „evropskih“ vrijednosti koje su u opticaju**, i koje se emituju iz međunarodno-briselskih centara moći, ili onih koji tvrde da ih predstavljaju ili se na njih pozivaju. Pri tom, ne mislim na kritiku međunarodne zajednice kao političkog subjekta u BiH; čak štaviše, **kritika OHR-a danas predstavlja trend među „sарајevskom intelektualnom elitom“; novinarnima i raznim analitičarima**; međutim, bosanskohercegovačka kulturološka scena je lišena svakog snažno artikuliranog kriticiзма spram vrijednosti koje nam dolaze sa zapada.¹⁰ Takva

⁹ René Guénon, *East and West*, SP Hillside, New York, 2001, str. 16.

¹⁰ Očit primjer ovome daje i dobar dio novije bosanskohercegovačke kinematografije, koja, po prirodi svoje ekspresije, nudi mnogo, u smislu prostora za društvenu kritiku i umjetnički angažman u rastvaranju političkih himera. Sjetimo se, recimo, **Oca na službenom putu**. Što se tiče savremene bh. kinematografije, osim par izuzetaka, koji su iskoristili tradicijsko naslijeđe BiH u narativnom sustavu filma, poput Žalčinog **Kod amidže Idriza**, većina novih filmskih ostvarenja su, bez obzira na sav marketinški nominalizam koji ih svakako prati, sasvim daleko od bosanskohercegovačke izvornosti, u njenom interkulturalnom obliku. Umjesto toga, na sceni su pseudobosanske i pseudohercegovačke naracije, prilagođene zapadnom modelu i diskursu pseudopostmodernog filma. Očiti konceptualni promašaji, ako ih promatramo kroz određenu sociokulturološku prizmu, poput **Ljeta u zlatnoj dolini**, pa u dobroj mjeri i najnovijeg **Go West**, ukazuju na nespojivost dvaju kulturoloških senzibiliteta, tradicijskog i modernog, oličnim u konceptima zapada i istoka. Ovdje ne argumentiram umjetničku vrijednost nijednog od ova dva filma – oni nesumnjivo posjeduju određene kvalitete, a i ovdje se ne nastoji izgraditi jedna filmska kritika – već prije želim ukazati na sociološki kontekst u kojem su nastali i kojem doprinose. Kulturološka specifičnost Bosne i Hercegovine, osim što daje dosta materijala za savremenu umjetničku kreativnost, u posljednje vrijeme je poslužila i kao referentna tačka predstavljajući kulturološkog, (manifestovanog kao politički) neuspjeha zemlje u procesu zvaničnog postajanja Evropom. To je vidljivo u umjetničkim modelima poput filma, od kojih smo neke primjere spomenuli; u tim modelima prevladava kompromisni mentalitet (portretiranje Srba u *Go West* kao uteg namijenjen balansirajućem percipije filma u kontekstu homoseksualnosti kao narativnog specifikuma i reakcije bošnjačke elite na nju) i predstavljanje Zapada i prozapadnjačenja kao ultimativnog rješenja postojeće situacije (opet *Go West*), te usadivanje potpuno zapadnog sociološkog kostura u artikulaciju bosanskohercegovačkog umjetničkog izražaja (*Ljeta u zlatnoj dolini*). U slučaju Imamovićevog *Go West*, kome je najbolji marketing dao tuzlanski pseudomislihar Fatmir Alispahić, situacija je i više nego razočaravajuća. Kritički pristup spram političkih metakoncepata (kakav je Zapad i slični globalni ili poluglobalni konstrukti), koji je, na određeni način svojstven bosanskohercegovačkom umjetničkom naslijeđu, ovdje je sasvim odsutan; iako je jedan dio publike, uključujući i pisca ovih redova, očekivao određen kritički odnos filma, kako spram jednodimenzionalnosti apriornih kritičara i bošnjačkih nacionalnih čistunaca, tako i spram metavrijednosti i ultimativnih uvoznih socijalnih rješenja, Imamović je i više nego podbacio, pokušavajući da u kontekst „primordijalnog zla“, oličnog u nacionalizmu, ubaci neoliberalni ideal zapadnog spasenja i iskupljenja, u kome su ova dva principa (nacionalizam i zapadni liberalizam), konceptualno, historijski, civilizacijski i kulturološki sasvim odvojena jedan od drugog. Tako se implicitno poništava naslijeđe Bosne i Hercegovine i stvaraju epistemološki međaši evropeizacije BiH, koja podrazumijeva ne jedinstvo u raznolikosti (Unity in Diversity) već multiplicitet jedinstava kao postmoderna osnova egzistencije. Tako se, na umjetnički način, dekonstruiše stvarna Bosna i Hercegovina i stvara neoliberalni simulakrum – privid postojanja jedne tradicionalne i kulturološki funkcionalne zemlje.

kritika bi, dakako, podrazumijevala snažnu sigurnost samih subjekata društva u vlastiti kolektivni identitet, i transcendirala bi unaprijed struktuiranu dijalektiku *nas* i *njih*, u ovom slučaju, *nas* kao nepromjenjivog i vječno zadatog *locusa* našeg identiteta i historijskog načina življenja u skladu s njim, i *njih* kao zapada koji donosi tuđe vrijednosti i tuđi *lifestyle*. Takav, kritički odnos bi, ustvari predstavljao klicu nezavisnog promišljanja koje bi o stvarima prosuđivalo direktno, preko njih samih kao takvih, umjesto preko konteksta koji su konstruisani u širim kulturološkim i političkim zamascima, i koji (u ovom slučaju negativno) *objektivno* determinišu realnost određenog socijalnog trenutka. Subjekt (individualno-kulturološki) u tom slučaju gubi na hermeneutičkoj važnosti, biva određen političkom i medijskom moći snažnijeg partnera, i doživljava socijalnu krizu, koja se ispoljava kao kompleksna kriza društvenog i kulturnog identiteta.

Međutim, kada je riječ o Bosni i Hercegovini, nepobitna je činjenica da je ovaj prostor –kao zaseban kulturološki subjektivitet, kreiran stoljećima, od političke i kulturne individualnosti, oličene u srednjovjekovnoj Bosni, do kasnijeg i političkog i kulturnog podređivanja snažnijim i širim kulturnim krugovima – u čitavoj historijskoj perspektivi, bez obzira na pomenute turbulencije, ipak zadržavao određen (često i ne tako mali) stepen kulturološke i socijalne autonomije, koja je kreirana upravo preko kategorija vlastitog sopstva i njegovog odnosa spram snažnijeg civilizacijskoga Ja, bilo onoga sa istoka ili zapada. Drugim riječima, upravo je bosanskohercegovački identitet kao takav, bio stvoren kao unutarnja kulturološka (odnosno kulturološko-podsvjesna) reakcija na izvanjsku snagu, kao vojnu i političku silu koja ga je svjesno ugrožavala i težila njegovoj inkorporaciji u to veće i snažnije kulturno i civilizacijsko Ja. Smatram da nema potrebe navoditi posebne primjere koji potvrđuju ovu tvrdnju. Danas ipak, u svjetlu modernih sociopolitičkih gibanja u cijeloj regiji i šire, koja se neminovno odražavaju i na bosanskohercegovačku realnost, možemo reći da je ovaj identitet prvi puta ozbiljno ugrožen. Ne mislim ovdje u prvom redu i samo na politička i društvena gibanja koja su porodila nacionalizam, težeći da dvije od tri etničke skupine direktno, a treću indirektno odrode od **suštinskog kulturološkog bića Bosne i Hercegovine, već prije na modernost kao takvu, koja preko meta-konstrukata, poput Evropske Unije i njoj referentnih procesa „integracija“, dekonstruiše samu suštinu BiH**, pretvarajući je u još jednu uniformisanu ciglu u izgradnji skladišta tradicionalnih evropskih kultura. U tom procesu, previda se veza modernosti kao ideološkog konstrukta,

i destruktivnih snaga koje su imale intenciju destruiranja Bosne i Hercegovine i ranije, i koje i danas onemogućavaju normalan razvoj ove zemlje – normalan u smislu stvaranja socijalnog spontaniteta i izgradnje budućnosti na osnovama vlastite tradicije suživota i kulturološke funkcionalnosti. S druge strane ove projekcije figurira današnji neoliberalni diskurs, koji i dalje stoji nemoćan spram onih snaga koje sam interpretira kao svoju suprotnost, a u samoj suštini stvari, predstavlja sastavni dio cijelog projekta koji je ranije opisan simplifikatorskim. Svjesno ili nesvjesno, ipak se previda činjenica da je „moderna politička ideologija neodvojiva od sredstava pomoću kojih postiže svoje ciljeve. Nacija i država su njeni najviši ciljevi. Jedinstvo nacije i učinkovitost države zahtijevaju homogenost. Ovaj zahtjev tako vodi do paradoksalne veze između univerzalnih prava i suverenosti države, što rezultira tenzijama između postuliranog nacionalnog jedinstva i individualnih, grupnih i komunitarnih prava za očuvanje vlastite različitosti. Priroda uspostavljenog političkog poretka biva pravdana voljom i „zajedničkim interesom“. Razlika tako postaje ništa više do pravo koje se održava na bazi političkog realizma, i sve dok vladajuća većina ovo pravo smatra neophodnim zlom, vrijeme za njegovu eliminaciju još neće doći. Slično ovome i „manjine“ bivaju protjerane na poziciju van socijalnog mainstreama, gdje su prisiljene prihvatiti i postupati po standardima koje postavlja vladajući sistem.“¹¹

Bosna u Hercegovini, Hercegovina u Bosni: univerzalno i

Kako je ranije kazano, trenutni javni diskurs o Bosni i Hercegovini u kontekstu regionalne dihotomije na *Bosnu* i *Hercegovinu* kao zasebne kulturološke entitete, u najvećoj mjeri biva politiziran i iskorišten u sukobu dvaju nacionalnih koncepata bosanskohercegovačkog federalnog pseudojedinstva.¹² Takav diskurs biva žrtvom dva nacionalna koda, bošnjačkog i hrvatskog, u kojem i jedan i drugi, u nomološki kontekst zemlje nastoje usaditi vrijednosti i obrasce vlastitih nacionalnih, političkih i nerijetko stranačkih interesa. U prvom slučaju, što se u određenoj mjeri preliolo i u polje historijske i političke nauke, **preko nacionalnog koncepta Bošnjaštva, Bosna i Hercegovina se nastoji reducirati na proto-otomansku osnovu Bosne, s Bošnjacima kao „temeljnim narodom“ političke egzistencije zemlje**. Ovaj koncept, kao eksplicitno modernistička primjena željenog koncepta nacije-države na prostor Bosne i Hercegovine od strane određenih bošnjačkih političkih krugova, direktno se suprotstavlja izvornom bo-

¹¹ Rusmir Mahtmućehajić, *Sarajevo Essays: Politics, Ideology, Tradition*, University of New York Press, 2003, str. 176.

¹² Treći koncept koji bi, u skladu sa srpskom političkom i kulturnom egzistencijom u BiH trebao biti protumačen je ovdje isključen; vojno-političkim mehanizmima, srpska komponenta Bosne i Hercegovine je potpuno izbacila svaki nominaliju koja bi, u jedinstvenom kulturološkom smislu referirala na BiH; samo u neophodnim slučajevima, što je rezultat kompromisa i nevoljkog konsenzusa, u Republici Srpskoj se koristi odrednica Bosne i Hercegovine; kao i u slučaju velikog dijela hrvatske političke elite u Hercegovini, pojmovlje se nastoji reducirati na geografsku referencu, s minimalnim kulturološkim implikacijama.

sanskohercegovačkom naslijeđu, koje tvori bosanski (time dijelom i bošnjački unutar njega, konsekventno) identitet kao takav, koji je kompleksan i po tradiciji *inkluzivan*, u određenom sociološkom smislu. Drugim riječima kazano, koncept i politika koja Bosnu i Hercegovinu u ovom smislu nastoji reducirati na principe apsolutne nomološke jednakosti ethnosa i države jeste totalitaran po svojoj prirodi. Iako bi ovakva kvalifikacija bila možda i preoštra za, u suštini reaktivnu politiku jednog dijela bošnjačke elite, koja je istim mehanizmima pokušala odgovoriti hrvatskoj i srpskoj eliti u njihovim destruktivnim politikama po Bosnu i Hercegovinu, opasnost šire grupne legitimacije takve politike time ne biva nimalo manja. U okruženju u kojem caruje princip *apsolutnog ethnosa*, kao sveobuhvatne ideologije i prakse podređivanja svih segmenata društva jednom, etničkom principu, sjena *totalizma* kao filozofskog predvođa političkog *totalitarizma* i više je nego prisutna.

Mehanizmi sprske, pa i određenim dijelom hrvatske političke elite u ovom smislu, nisu se mnogo promijenili i nakon Daytona. **Srpska politika se, naravno, svim mogućim metodama, političkim, historiografskim, kulturološkim i drugim nastoji odvojiti i odroditi od suštine bosanskohercegovačkog komunitarnog bića;** ova činjenica je i više nego znana, kako u domaćim tako i u međunarodnim političkim i akademskim krugovima. Nakon neuspjele konstrukcije Herceg-Bosne po principu stvaranja Republike Srpske, **hrvatske političke elite** su se, jednim dijelom (za sada, vjerovatno) pomirile s egzistencijom Bosne i Hercegovine kao zasebne zajedničke države Hrvata, Srba i Bošnjaka, dok drugim dijelom zagovaraju **stvaranje trećeg entiteta**, kao konstitucionalnog okvira za već postojeće regularne institucije kantona s hrvatskom većinom u Federaciji BiH i parainstitucionalne strukture Herceg-Bosne, od kojih jedan dio i dalje (što de facto, što u sjeni) opstoji i aktivno politički djeluje. Iako su ovo već poznate, i medijski i intelektualno, donekle, proživakane stvari, koje češće onog koji mnije odvođe na pesimističnu stranu političkog prognoziranja o budućnosti ove složene zemlje, **jedan od modaliteta iz kojeg se tako jasno da isčitati negiranje suštine Bosne i Hercegovine** kao specifične, kibernetски kazano, komunikativne zajednice, ostao je manje osvijetljen. Priroda političkih i filozofskih koncepata koji su, iskrivljeni modernošću i njoj imanentnim iluzijama i simulacijama, na prostoru (i geografskom i kulturološkom) Bosne i Hercegovine nastojali stvoriti nove etnopolitičke zajednice, direktno je i eksplicitno uništavala (ili nastojala uništiti) najvećeg simboličkog neprijatelja monoetničkih modernizama koji

su se, na tlu BiH pojavili u devedesetim godinama: **slovo i**. I zaista, kada se, nomološki, osvrnemo na skoriju prošlost BiH, možemo naći etnonacionalne koncepte čiji se *raison d'être* zasnivao na negiranju ovoga *i* kao inkluzivnog socijalnog mehanizma, ali i simbola univerzalizma Bosne i Hercegovine kao zajednice.

Ovdje ne mislim, što je rečeno i ranije, samo na osnovu jezičke konstrukcije graditi apologezu i podržavati određeni mit o vječnoj i neuslovnoj multikulturalnosti Bosne i Hercegovine; čak protivno tome, želim ukazati na određeni simbolizam koji je u proteklih deset godina figurirao kao bitan indikator odnosa određenih politika spram suštine BiH, i koji i danas može predstavljati značajan potencijal kulturološke funkcionalnosti zemlje.¹³ Kod svih političkih koncepata koji su posljednjih desetak godina nastojali rekonstruisati Bosnu i Hercegovinu po modernim principima nacije-države, uočljiv je nomološki nedostatak inkluzivnosti, koji Bosnu i Hercegovinu kao suštinu i čini time što jest – **iz imena tih političkih koncepata isčitava se bijeg od ovoga i koje sačinjava simbol bosanskohercegovačke suštine kao takve: Republika Srpska; Hrvatska Republika Herceg-Bosna;** Sasvim je uočljivo, i iz samih naziva ovih pseudoetatizama da je iz ovakvih ideja protjerana svaka simbolika koja bi mogla ukazivati na kulturološku raznolikost, kojom se i geografski prostor BiH odlikovao još od davne prošlosti, ne uzimajući u obzir moderne dvadesetovjekovne procese izgradnje raznih država koji su obuhvatali i ovaj teritorij. Upravo zbog svjesne percepcije tog *i* kao univerzalističkog kotača bh. egzistencije, etnonacionalni konceptu su ga nastojali svim sredstvima negirati i uništiti, zatirući usput i historijske artefakte koji bi ukazivali na postojanje takve jedne zajednice, čak i u prošlosti, te svaku naznaku jedinstva u raznolikosti. Jer upravo je to *i* predstavljalo onu kozmološku os, koja je, teozofski kazano, bila veza transcendencije i kontigencije, oličene u bosanskohercegovačkoj tradiciji; *i* je predstavljalo simboličku osnovu komunitarnog postojanja isprepletenih religijskih tradicija u Bosni i Hercegovini, kao osnove današnje etničke diversifikacije. **To i kao** (refleksija egzistencijalne neodređenosti kontigencije i) **metasubjektivna društvena os, koja ne vrši objektivističko negiranje posebnosti subjektiviteta abrahamskih tradicija i identiteta iz njih proisteklih, već upravo na njima kao različitim gradi jedinstvo** (koncept koji svoju suštinu upravo crpi iz postojanja raznolikosti kao svojevrstne dijalektičke suprotnosti) predstavlja sukus svog civilizacijskog naslijeđa koje Bosna i Hercegovina kao datost, nosi u svojoj suštini; čak i dalje, *i* jeste i jedna komunitarna ideja

¹³ Bitno je, možda, još jednom ovdje ukazati da se pod pojmom kulturološkog funkcionalizma ne misli u određenom strukturalnom radcliffe-brownovskom smislu, dakle u kontekstu britanske antropološke škole s početka 20. stoljeća, koji je kulture, donekle, tumačio u funkcionalnom ključu. Pod pojmom kulturološkog funkcionalizma u Bosni i Hercegovini, u prvom redu misli se na stvaranje kulturološke podloge (u smislu javne, masovne kulture) socijalnog jedinstva svih političkih koncepata koji se bore za moć i za stvaranje vlastitog konstitucionalnog okvira življenja. Jedinstvo ovdje podrazumijeva postojanje nivoa političkog i socijalnog konsenzusa potrebnog za opstojnost Bosne i Hercegovine kao jednog društva, koje posjeduje politički subjektivitet kao takav.

čovječanstva kao takvog – jer upravo i ono samo se sastoji od zbroja individua koje ne postoje bez međusobne veze i odnosa između kojih se uvijek i bezuslovno nalazi upravo veznik *i*, kao središte Logosa humaniteta, u bilo kojem jeziku on bivao izgovoren. **/ tako isijava ne samo političku, nego i ontološku simboliku svakog sopstva koje učestvuje u egzistenciji metafizičkog Jedinstva, svjedočeci ga vlastitom raznolikošću kao refleksijom beskonačnosti u ovozemaljskom bitku, čovjeku i fenomenima koji ga okružuju.**

Samo tako Bosna i Hercegovina zaista predstavlja egzemplar globalne egzistencije i zajedničkog življenja raznolikih socijalnih grupa; slična paradigmatika, koja je često bivala patetičnom **zazivajući svijet da „spasi BiH kako bi spasio sebe“**, ne predstavlja ništa drugo **do poligon za testiranje modernosti i njene metodologije za rješavanje sličnih problema u svijetu.** Upravo zbog toga, filozofija neoliberalnog pragmatizma, koju je, u uproštenoj optici, međunarodna zajednica u Bosni i Hercegovini pokušavala i dalje pokušava primijeniti, bila je i kritikovana ranije u ovom tekstu, kao neuspješna i u krajnjoj liniji neprikladna kulturnom kontekstu ove zemlje. Trendovski hipermodernizam koji se, osim u političkom, nastoji primijeniti i ukorijeniti u kulturološkom smislu (posljedica globalizacije ali i prirode neoliberalnog kapitalizma, koji sebi prisvaja sve ingerencije pop-kulturološkog oblikovanja) za Bosnu i Hercegovinu ne predstavlja rješenje. Danas bi trebalo biti sasvim jasno da modernost kao takva nije donijela rješenje problema za koje se mislilo da su tradicijske, primordijalne, odnosno pred-moderne prirode; tako bi i u slučaju BiH trebalo biti jasno da koncepti rješenja konflikta (conflict resolution) po pozitivističkoj metodologiji skrojnih *template* rješenja i odgovora Bosni i Hercegovini nisu donijeli i ne donose konceptualnu, kao osnovu političke ili samoodržive ekonomske stabilnosti. U tom smislu, politička i društvena rješenja koja se donose, a sve češće i nameću sa zapada, mijenjaju kulturološku sliku Bosne i Hercegovine, epistemološki rekonstruiraju socijalnu metodologiju i odnose različitih etničkih i drugih socijalnih i sub-socijalnih grupacija, mapirajući jednu sasvim novu realnost, koja nema direktne ni indirektno veze sa bosanskohercegovačkim izvornim naslijeđem, niti s tradicijskim vrijednostima, koja su, u funkcionalnom smislu, (tako omiljenom zapadnim „političkim doktorima“) osiguravala i opstojnost zemlje kao zajednice raznolikosti. Umjesto reafirmisanja, i u dobroj mjeri reinterpretacije bosanskohercegovačke tradicije, koja je bila zloupotrijebljena od strane etnonacionalnih politika i pokreta, koja bi izgradnju političke, sociološke, pa jednim dijelom i ekonomske budućnosti zemlje crpila iz sebe same, odnosno iz vlastitog simboličkog bunara tradicije i modela poligrupne egzistencije u raznolikom okruženju, svi akteri današnje bh. političke scene ostaju snažno i slijepo privrženi modernosti i njenim često totalitarnim uzusima, radikalno odbacujući sav kulturološki pr-

tljag tradicionalne BiH. Čak i oni koji, deklarativno, stoje na branici tradicije i čvrsto zagovaraju oživljavanje i ponovnu upotrebu određenih tradicionalnih modela, ustvari simuliraju reprodukciju ovih tradicijskih obrazaca, selektivno naglašavajući i radikalizirajući određene modele, a odbacujući druge; **tradicija koja je iskorištena kao građevinski materijal etnonacija u BiH, bila je ustvari ona hobsbawmovska izmišljena tradicija**, zloupotrijebljeni i nadograđeni zbir sjećanja i perpetuiranja „drevnih“ praksi i modela, specifičnih za svaku od grupa koja pretendira na politički subjektivitet u modernom okruženju, a ne istinsko naslijeđe BiH koje je u većini slučajeva inkluzivno i neodvojivo od pojmova inter-grupne komunikativnosti i polikonfesionalnosti.

S druge strane ovog diskursa postoji i još jedna tendencija, mahom političkog karaktera, predstavljajući se često identitetskom, odnosno kulturološkom u određenom smislu. U kolokvijalnom govoru u Bosni i Hercegovini, zbog prirodne simplifikacije neformalnog komuniciranja dolazi do **redukcije i jezičko-funkcionalnog svođenja Bosne i Hercegovine na njen prvi dio, na Bosnu.** Osim razloga koji se tiču jezičke ekonomije, u ovoj redukciji prisutna je i historijska dimeznija, koja se u prvom redu odnosi na politički i kulturni subjektivitet kojim je srednjovjekovna Bosna obilježila bosanskohercegovačku tradiciju, a u drugom na naslijeđe otomanske Bosne i tadašnje administrativno-teritorijalne geometrije, u kojoj je naglasak primarno bio na Bosni. U oba ova slučaja, osjećaj državnosnog (u drugom slučaju samo identitetskog, odnosno pokrajinskog) subjektiviteta bio je sadržan u *Bosni* kao sukusu srednjovjekovnog imidža zemlje, naroda koji je nastanjivao, *Bošnjana*, te rijeke po kojoj su i zemlja i narod dobila ime, i. S te strane, **redukcija**, koja je, u kolokvijalnom govoru, kako je rečeno, uzrokovana određenom jezičkom ekonomijom, **često se politički zloupotrebljava**, bivajući pravdana upravo tim ponašanjem subjekata komunikacije, ljudi koji govore i u svakodnevnom procesu komunikacije grade ono što smatraju neodvojivim dijelom sopstva: identitet. Upravo u toj oblasti figuriraju one snage koje BiH kao simboliku univerzalizma koji se isčitava kroz veznik *i*, pokušavaju svesti na etno-političke identitetske odrednice i **preko govora instalirati odnos nacije i države u modernom, monoetničkom smislu.** Iste intencije gaje i one političke i društvene snage, te učesnici javnog diskursa, mediji i drugi, koji po, samozvanom egalitarističkom ključu modificiraju spontanitet Bosne i Hercegovine (koji izvire u tradiciji, kako je ranije rečeno), čija je i kolokvijalna redukcija Bosne i Hercegovine na *Bosnu* često odraz, u kontekstu „pučke kulture“, koja gaji jezički kolokvijalizam u najvećoj mjeri. Drugim riječima, **pod krinkom univerzalističkog zalaganja za Bosnu i Hercegovinu, takve snage žele postići određeni stepen pozitivističkog ekvilibrijuma bosanskohercegovačke nominalne dijalektike**, s krajnjom konzekvencom artifičijelne i sintetičke egzisten-

cije Bosne i Hercegovine *isključivo* kao funkcionalne nominalije, konstruisane modernim konsenzualnim putem, s modernim političkim „etnitetima“ – akterima čiji stvarni politički subjektivitet ne biva doveden u pitanje, niti biva podređen onoj vrsti političke plastifikacije koja isisava egzistencijalni tradicijski sadržaj i stvara postmoderni socijalni imaginarij. **Takav imaginarij se čvrsto drži vanjskih, egzoterijskih stvarnosti i radikalizira ih do krajnjih granica smisla.** Međutim, ta radikalizacija se u političkom kontekstu pojavljuje kao apsolutno racionalizovan princip, oblikovan savremenim političkim metodama i oprobanim praksama „zapadnih demokracija“, čiji primjeri Bosni i Hercegovini trebaju poslužiti kao metodski uzusi i intelektualne aplikacije za uspješan sociopolitički oporavak i uključivanje u legitiman evropski politički krug. Tu je Bosna i Hercegovina tek Terra Exterior, dvosmislena zemlja na periferiji političko-civilizacijskog uspjeha i ultimativna drugost kao upozorenje na opasnost „primordijalne strasti“ tradicije i iracionalnosti. **Vječna drugost**, kao kulturološko stanje Bosne i Hercegovine se gradi upravo onim mehanizmima koji, u savremenom političkom diskursu o „evropskim integracijama“ nastoje proizvesti sliku uključivanja Drugog u Prvo, usisavanja „drugosti“ u „prvost“ kao simbola prihvatanja Bosne i Hercegovine u njedra „majke Evrope“. Ovaj proces izgradnje drugosti preko simulacije njegove razgradnje, hrani se ne samo današnjim modusima neokolonijalizma i globalizacije, najčešće zasnovane na neoliberalnom kapitalizmu i iskorištavanju svih mogućih resursa zemlje domaćina, već i (u slučaju Bosne i Hercegovine) onim historijskim naslijeđem, koje se objektivizira po svim uzusima ranog antropološkog racionalizma, čiji principi pozitivno tumače i promoviraju prosvjetiteljsko-kolonijalnu misiju Zapada, kome je historija odredila cilj i zadatak rasprostiranja svog *way of life* drugim narodima. Tako pročitana modernost, za Bosnu i Hercegovinu je započela Berlinskim kongresom, kada su „**velike sile**“ legitimirale BiH kao zemlju-objekt prostiranja jednog ovakvog racionalizma, i prosvjetiteljstva tadašnjeg panevropskog simbola – Austrougarske imperije. Od tog vremena, pa sve do danas, takva percepcija Bosne i Hercegovine je, u međunarodnim krugovima, najvećim dijelom latentno, a često i sasvim otvoreno, zadržana, pa čak i promovirana, političkim odlukama i ponašanjem određenih međunarodnih političkih predstavnika.

Obacujući aktivni intelekt kao sredstvo spontanog, najvećim dijelom intuitivnog i subjektivnog promišljanja realnosti uopće, neovisno o njenim političkim, odnosno filozofskim manifestacijama, odbacuje se i ideja Bosne kao Hercegovine, i Hercegovine kao Bosne, u nešto nadograđenom značenju **lovrenovićevske Terra Interior, unutarnje zemlje, tamnog vilajeta i divljine spontanosti u racionalizovanoj Evropi.** Bosna i Hercegovina kao unutarnja zemlja – osim doslovno-geografske eksplikacije (dovoljno simbolične da naznači i skriveno značenje) o kojoj je go-

vorio Lovrenović, a koja se (opet simbolično i indikativno) zgodno pojavljuje i u Andrićevoj *Travničkoj hronici*, u trenutku kada predstavnik francuskog konzulata, preko Splita dolazi, odnosno ulazi u Bosnu (i Hercegovinu), opisujući je kao zemlju unutar visokih planina, u nutrini postojećeg i poznatog (otkrivenog, u kolonijalnoj terminologiji) svijeta – posjeduje i snažnu simboličku unutrašnjost, onu koja se da jasno rastumačiti upravo preko veznika *i*, o čemu je ranije bilo riječi. Zasebno uzete, Bosna i Hercegovina kao geografske kontigencije kulturološke egzistencije Bosanstva i Hercegovstva, predstavljaju fizičke, egzoterijske, odnosno okvirno-formalne parametre postojanja Bosne i Hercegovine kao povijesnog i kulturnog subjekta, odnosno jedne sasvim konkretne društvene, pa i filozofske ideje. Unutar tih parametara opstoji **zemlja kao ideja i kao smisao združenog bivstva.** Taj smisao, rastumačen jednim dijelom i kroz prizmu savremenosti, ranije prepoznatu u mrkonjićgradskom momentu *ni-ni-ni-i-i-i* jeste upravo **inkluzivnost, dakle otvorenost sopstva** (kako kolektivnog tako i individualnog) **prema drugosti**, čime se, dijalektički, otvara prostor univerzalizaciji manifestnog bivstvovanja, odnosno vrjednosnom prepoznavanju takvog bivstvovanja kao imanentne činjenice postojanja, od strane prisutnih kolektiviteta, ali i konstituisanju svakog od zasebnih sopstava kao autonomnih i slobodnih subjekata komunikativne egzistencije. Iz tog razloga, koji svoj smisao crpi iz same suštine Bosne i Hercegovine kao sopstvene i zajedničke unutrašnjosti, odnosno kao unutrašnjosti uopće, **ne postoji negiranje bilo kojeg od ovih subjektiviteta a da se u isto vrijeme ne negira i sama Bosna i Hercegovina, odnosno njena suština**, bilo kao tradicija ili politička ideja iza koje stoji neka interesna, kulturna ili druga grupa. Tako je *i* kao konceptualna sredina između Bosne s jedne, i Hercegovine s druge strane simbol njene ponutarnjene egzistencije, koja jeste i **jedina njena egzistencija kao takva.** **Ako je Bosna i Hercegovina u geografskom smislu unutarnja zemlja, i u nazivu te zemlje se može prepoznati i kao unutrašnjost te unutrašnjosti, uterus njenog bivstva i majčinstvo kao bezinteresna ljubav**; drugačije kazano, ljubav kao takva, s onu stranu jeftinog patriotizma i domoljublja. Tamni vilajet, na taj način, simbolički ne predstavlja prostor/vrijeme sveopćeg nazatka, tame koja se obično (u ideološkom ključu, popularnom u posljednjih desetak godina bosanskohercegovačkog modernog bivstva) pripisuje određenoj srednjevjekovnoj egzistenciji neznanja i haosa, ali isto tako ni „čarobno“ mjesto, puno dragog kamenja i dijamanta, gdje jedino tama onemogućava da se prepoznaju te, „stvarne“ vrijednosti (dragulji); već prije, **jednu teško određivu egzistenciju koja (idealno) isijava neopterećenost materijalnim dobrima** – polit-filozofskim rječnikom kazano, **isijava indiferentnost prema krutim etno-političkim okvirima društvenog bivstva**, karakterističnim za modernost i njene totalitarne koncepte. Dragulji u tamnom vilajetu, u ovom tumačenju (koje je, u odnosu na ranije spo-

menuti lovrenovićevski smisao, nadograđeno, ali na drugačijim vrijednosnim osnovama) i ne figuriraju *kao dragulji* za njegove stalne stanovnike – što nije slučaj s privremenim posjetiocima, i prolaznicima kojima konji krče put kroz mrak – dragulji su tu tek „ositno kamenje“ po kojem se hodi; kamenje kao i svako drugo. Simboličko tumačenje kazat će da ti dragulji predstavljaju upravo otkriće političkog ethnosa – izneseni na evropsku „svjetlost“ dana, oni bivaju prepoznati kao moderne političke vrijednosti zarad kojih se vrijedi i boriti; ta borba, naravno podrazumijeva uništenje tame (koja je viđena kao osnovni neprijatelj vrijednosti, jer onemogućava njihovo *viđenje*, odnosno prepoznavanje njihove vrijednosti kao takve), drugim riječima, uništenje suštine Bosne i Hercegovine (tame kao prostora afirmisanja suštinskih, unutrašnjih vrijednosti egzistencije) u ime etničkih dragulja, pod svjetlom evropeizacije pretvorenih u nacije, apsolutna egzoterijska božanstva modernoga svijeta; dragulji su *idoli ethnosa*, čije obožavanje postaje moguće tek modernim osvjetljavanjem njihovog spoljašnjeg sjaja i svjetlucave privlačnosti.

Bosna i Hercegovina, iz ovakvog tumačenja bi trebalo biti jasno, ne može egzistirati kao spoljašni konstrukt, puki formalni okvir bivstvovanja ideoloških konstrukata zasnovanih na etnicizaciji tradicionalnih obrazaca ili na političkoj i kulturnoj westernizaciji, svemogućem lijeku socio-političkih boljki, svedenih na razlikovanje i odvojenost (u prvom slučaju etnonacionalnih zajednica, a u drugom lokalnog, kao zaostalog i westerniziranog „globalnog“ kao progresivnog i poželjnog) kao *raison d'être*, već jedino kao unutrašnjost u svojoj simboličkoj tami (vilajet), koju treba spoznati i istražiti, crpeći iz nje vrijednosti komunitarnog, tolerantnog i multikulturalnog bivstva. Dakle, tradicije svih etno-kulturnih grupa u Bosni i Hercegovini nije moguće valjano interpretirati bez razmatranja modusa zajedničkog života, odnosno snažne, često i određujuće međugrupne egzistencije i komunikacije kao unutarnjeg konstituensa svih zasebnih grupa. Upravo preko međusobnih veza, prepoznatih i interpretiranih u simbolici veznika *i* u nazivu Bosne i Hercegovine, moguće je govoriti o BiH uopće. Tek tada se može izmaći modernoj zamci (koja često ima tradicionalistički *image*) partikularizacije Bosne i Hercegovine

ne u ključu njenih etničkih, odnosno nacionalnih komponenti. Svaka partikularizacija BiH danas polazi od tih etničkih dijelova, i svi pokušaji primjene nekih drugih, političko-funkcionalnih principa unutarnjeg uređenja zemlje (poput koncepta regionalizma) bivaju apriorno podređeni samo tom principu, bez obzira na administrativnu, ekonomsku ili drugu funkcionalnost koja bi se, također mogla uzeti u obzir. **S jedne strane** te ose zahtjeva za preformulisanjem unutrašnjeg poretka u Bosni i Hercegovini figurira **određena (kon)federalistička forma**, koja pod krinkom određenih političko-funkcionalnih specifičnosti nastoji legitimizirati već ranije konstituisanu podijeljenost i odrođenost – postojanje Republike Srpske kao srpske države u bosanskohercegovačkoj „državnoj zajednici“ – **dok s druge nalazimo pseudointegrativni centrizam, koji pod parolom jedinstva u sistem nastoji ugraditi vlastite mehanizme sticanja i održavanja političke moći.**

Drugačije kazano, aktuelni diskurs o unutarnjoj strukturi Bosne i Hercegovine ponajmanje vodi računa o njenoj *unutrašnjosti* kao takvoj; taj diskurs, naprotiv, apriorno polazi upravo od njene spoljašnjosti, kao kriterija „konačne“ konstitucije. Tu se, fenomenološki, otkriva intencija onih subjekata koji nameću takav diskurs, i prepoznaju nijanse odnosa tih grupa spram onoga što može biti prepoznato kao put ka spoznaji suštine BiH, po određenoj simboličkoj interpretaciji koja se i ovdje pokušala. Bez pretenzija na tvrdnju da je taj „**put ka suštini**“ Bosne i Hercegovine otkriven, i da može biti otkriven tek određenom, i strogo subjektivnom interpretacijom kao što je ova, sasvim slobodno se s druge strane može ustvrditi evidentna činjenica da se svaki relevantan i istinski dobronamjeran diskurs o Bosni i Hercegovini mora aktivno pozabaviti (barem na simboličkom fonu) njenim unutrašnjim značenjem, kao i *značenjem unutrašnjeg značenja*, izvorom tradicionalnog univerzalizma zemlje – tamnog vilajeta koji, kao takav, i jeste i nije.

ELDAR SARAJLIĆ ROĐEN JE 1978. GODINE U DOBOJU. ZAVRŠIO JE FAKULTET POLITIČKIH NAUKA U SARAJEVU, GDJE I DANAS POHAĐA POSTDIPLOMSKI STUDIJ IZ OBLASTI POLITOLOGIJE. BAVI SE NOVINARSTVOM I RADI U UNDP-U.

PRAGMATIKA I IDENTITET

BIH – ŠTA NAS DIJELI, ŠTA NAM JE ZAJEDNIČKO

Dejtonskom mirovnom sporazumu prethodio je rat tri naroda od kojih je svaki ratovao protiv svakog, i vrijeme u kojem je svaki od njih kontrolisao dio teritorije i na njoj vršio vlast. I bliža i dalja prošlost BiH odavno se dijametralno suprotno tumači i, na žalost, rezultati svih tih istraživanja nisu i ne mogu da budu osnova za savremeno realno promišljanje političke sadašnjosti, a samim tim i političke budućnosti BiH

Miloš Šolaja

PROMJENE USTAVA BOSNE I HERCEGOVINE POJAVLJUJU se od samog njenog starta u današnjem “dejtonskom obliku”. Prve reakcije nakon usvajanja Dejtonskog mirovnog ugovora bile su voma različite – Bošnjaci/Muslimani nisu bili zadovoljni, jer nisu dobili centralizovanu državu, Srbi u Republici Srpskoj smatrali su da su dobili državu u državi i da je Bosna i Hercegovina samo prolazni okvir odnosno prolazna tvorevina za ostvarivanje njihovih ciljeva, a Hrvati su bili razočarani činjenicom da nisu ostvarena njihova očekivanja i nikada nisu odustali od želje da imaju državnu pravnu tvorevinu u BiH. Dejtonskom mirovnom sporazumu prethodio je rat tri naroda od kojih je svaki ratovao protiv svakog, i vrijeme u kojem je svaki od njih kontrolisao dio teritorije i na njoj vršio vlast. I bliža i dalja prošlost BiH odavno se dijametralno suprotno tumači i, na žalost, rezultati svih tih istraživanja nisu i ne mogu da budu osnova za savremeno realno promišljanje političke sadašnjosti, a samim tim i političke budućnosti BiH.

Političku realnost BiH iz koje se izvode svi drugi realni aktuelni procesi određuje način na koji je uspostavljena mir koji je trebalo da bude osnova za dalji demokratski, ekonomski, bezbjednosni i svaki drugi razvoj. Govoreći o ustavnom uređenju BiH mora se reći da je današnja situacija

uspostavljena pod pritiskom velikih sila i međunarodne zajednice, prije svega Sjedinjenih Američkih Država. Činjenica da se ni jedan od političkih faktora, uključujući i populističko vođenje politike i javno mnjenje, otvoreno nije protivio rješenjima proizvedenim u svih jedanaest dijelova ili, kako se nazivaju, “aneksa” Dejtonskog sporazuma govori o staju političke volje da se zaustavi rat i da se pređe na politička sredstva. Zahvaljujući tome, **BiH i dan-danas funkcionise bez obzira što je najsnažniji faktor njene unutrašnje politike određen isključivo političkom voljom međunarodne zajednice.** Ustavna rješenja, odnosno **Ustav BiH pisan u međunarodnoj zajednici i usvojen u Dejtonu, nije doživio svoju demokratsku provjeru i potvrdu što je moguće učiniti isključivo referendumom.** Zbog toga, ukoliko se kao politički principi i polazne pozicije na kojima su počeli i sprovedeni pregovori u Dejtonu ne smije se izgubiti iz vida činjenica da je **delegacija tadašnje Republike BiH imala u svom sastavu i predstavnike Herceg-Bosne odnosno hrvatske predstavnike,** a da je **delegacija Republike Srpske bila u sastavu jugoslovenske u kojoj je odlučujući glas imao tadašnji njen predsjednik Slobodan Milošević.** Delegacije su, dakle, **išle odvojenim avionima i sjedili za odvojenim stolovima** u različitim delegacijama i to je tada bio

neophodan uslov za uspostavljanje mira. Ali, i tako iskazan način pregovaranja bio je odraz političke volje naroda u BiH u datom trenutku koju su izražavali preko svojih predstavnika, a koje su u to vrijeme kao takve uvažavali i organizatori pregovora i međunarodna zajednica bez obzira šta se s nekima od njih kasnije pojedinačno desilo. Ono što je usvojeno u Dejtonu, a potpisano u Parizu, ima snagu međunarodnog ugovora bez obzira na to ko je u datom trenutku bio personifikovao neku od strana. Iako se radi o aksiomu međunarodnog prava (u normalnim okolnostima to ne samo da se ne bi trebalo, nego se sasvim sigurno ne bi smjelo isticati), zbog kasnije sudbine nekih od učesnika optuženih od strane Haškog tribunala, prisutna je veoma snažna težnja da ti parazitolzi budu iskorišćeni za reviziju Dejtonskog sporazuma, prije svega Aneksa 4 odnosno Ustava BiH.

Šta se do danas promijenilo u ključnim opredjeljenjima u BiH? Da li su u BiH stvorene pretpostavke za stabilan razvoj? Kako se nacionalne zajednice i državne strukture odnose prema BiH? Kakva je uloga međunarodne zajednice i šta je njen stvarni cilj u BiH, odnosno, da li je stvarni cilj ono što ona deklarativno proglašava? Uprkos raznim izjavama i izvještajima iz međunarodne zajednice koji se prenose u BiH, ne postoji ni u međunarodnoj stručnoj javnosti potpuna saglasnost o tome šta Dejtonski ugovor znači za BiH. **“Rezultat Dejtona je nastavak primirja između zaraćenih strana** više nego što je to socijalna kompaktnost usmjerena na izgradnju Bosne (i Hercegovine)”¹

Od samog početka bilo je vidljivo da **pripadnici dva naroda nisu željeli da se identifikuju s državom u kojoj žive**. Zatvaranje očiju pred tom činjenicom bilo bi zabijanje glave u pijesak. Sportske manifestacije, posebno učesće nacionalno-državnih reprezentacija postale su poligon za izražavanje snažnih nacionalnih osjećanja u kojima, na razočarenje i službenih i neslužbenih predstavnika međunarodnih organizacija, prednjače mladi. To su situacije za koje ni međunarodna zajednica nema odgovor – ni politički ni silom, niti je na bilo koji drugi način sposobna da spriječi izražavanje takvih osjećanja i jednostavno dopuštaju da se takvi izlivi osjećanja i politike do kraja dešavaju sami i odvijaju bez ikakvog usmjeravanja. Zbog toga pitanje identiteta dobija na važnosti u vrijeme kada su sve glasniji zahtjevi za promjenu ustava BiH, bez obzira da li će do tih promjena i doći. Već sam zahtjev o promjenama ustava koji dolazi sa svih strana dovoljno govori o potrebi da se ustavna rješenja moraju preispitati, ali ne po inerciji koja je bila vladajuća u BiH, a koje određuje politika međunarodne birokratije i koja najčešće nastoji da to i sprovede svim sredstvima i ako ne može nikako drukčije onda pod

pritiskom. Rječit dokaz toga jeste i posljednja izjava Visokog predstavnika Pedi Ešdauna povodom nazivanja sarajevskog aerodroma imenom “Alija Izetbegović” koji je rekao “da, ali nije još vrijeme” uz obećanje da će se to desiti nakon šire diskusije “svih u BiH”. Prema ustaljenim metodima međunarodne zajednice, lako je zaključiti da takve izjave sigurno prati pritisak na srpsku i hrvatsku stranu. Kad do takvih situacija dođe onda nije teško zaključiti zašto dva naroda u BiH ne osjećaju identitet sa državom u kojoj žive i ostvaruju svoja prava i ta razlika je očigledna. Dok **Bošnjaci teže za jedinstvenom, centralnom i centralizovanom Bosnom, često ispuštajući ili, čak “zaboravljajući” ono “i Hercegovina”**, ne samo da među Srbima u Republici Srpskoj niti među Hrvatima skoncentrisanim i u Zapadnoj Hercegovini (koju ne prestaju da nazivaju Hercegovina) nije prestala težnja za tješnjom vezom sa Srbijom i Crnom Gorom odnosno Hrvatskom, već te nacionalne zajednice nastoje da budu isključivo dio identiteta svojih nacija u državama u kojima živi većina njihovog matičnog naroda. Takve mogućnosti su ponuđene Dejtonskim ustavom BiH kroz klauzulu o “specijalnim paralelnim vezama” koju je Republika Srpska sa tadašnjom SR Jugoslavijom i iskoristila. Ali, i pored pravne mogućnosti, postoje znatne političke prepreke koje polaze od aksiomatske pretpostavke da ako je Bosna i Hercegovina država, onda svi koji u njoj žive moraju da se identifikuju s njom.

Koliko god da se danas pitanju identiteta prilazi sa strahom, ono će se u svakom raspletu oko ustavnih promjena neminovno postaviti kao izvorište za rješavanje budućih odnosa među nacijama u BiH kao njenim konstitutivnim faktorima. Od samog početka primjene Sporazuma sve mogućnosti za rasplet situacije ostale su otvorene. **“Daytonski sporazum nije potpuno isključio ni jednu od opcija za Bosnu – ni reintegraciju, ni podjelu. On je svim stranama ostavio dovoljno prostora za kockanje”**.² Problem identiteta u Bosni i Hercegovini i identiteta s Bosnom i Hercegovinom još nije otvoren, jer će se već na samom početku takvih analiza vrlo brzo doći do potpuno različitih identiteta naroda u BiH. Iako je sprovedena reforma odbrane i to uz pristanak institucija Republike Srpske, na ovom polju će Srbi iz Republike Srpske još dugo osjećati identitet s jednom izuzetno snažnom i važnom državotvornom funkcijom kakva je odbrana. S druge strane, u cilju realizacije unitarističko-centralističkih ideja upravo bošnjački autori nastoje da pokažu da je Bosna i Hercegovina prevalentna u odnosu na entitete. “Neophodno je što hitnije usklađivanje ustava entiteta sa Ustavom BiH da bi se smanjile tenzije između entiteta i države, i država preuzela svoje obaveze u pogledu sigurnosne i odbranbene politike.”³ Time se opštim principima nacionalnog identiteta po-

¹ Steven L. Burg & Peter S. Shoup: “War in Bosnia and Hercegovina: Ethnic Conflicts and International Intervention”, M. E Sharpe, New York – London, 2000., str. 415.

² “Nedovršeni mir” – izvještaj Međunarodne komisije za Balkan (Leo Tindemans, predsjednik), Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava i Pravni centar FOD BiH, Zagreb, Sarajevo, 1997., str. 77.

³ Omer Ibrahimagić: “Supremacija Bosne i Hercegovine nad entitetima”, Kult B, Sarajevo, 1999., str. 96.

put istorije, jezika i kulture u okviru nacionalnih zajednica kao cjeline u Bosni i Hercegovini razvija i jedan segmentirani nacionalni identitet Srba i Hrvata kroz njihove državotvorne ideje, a s druge strane centralističko-državni identitet kod Bošnjaka. Srbi se i dalje identifikuju sa Republikom Srpskom kao državom u kojoj ostvaruju sva svoja temeljna prava i obaveze, a Hrvati i dalje zadržavaju niz institucija koje nastavljaju da oblikuju Herceg-Bosnu kao državnu tvorevinu poput mirovinskog osiguranja, sportskih asocijacija i neke druge. Budući da ni jedan od tri naroda u BiH nema mogućnosti dominacije nad ostala dva teško je moguće očekivati da postojeći unutrašnji odnosi mogu uopšte da budu osnova stvaranja jednog jedinstvenog identiteta stanovnika ili građana BiH. **“U Bosni i Hercegovini očito nije izgrađen zajednički identitet nacionalnih zajednica”⁴**

Pitanja političkog razvoja Bosne i Hercegovine u budućnosti ostala su otvorena od završetka rata. Ni do danas ti putevi nisu precizno definisani ni od jedne političke snage, ako se izuzme politika organizacija i institucija koje trenutno u ime međunarodne zajednice upravljaju Bosnom i Hercegovinom, a koje najčešće predstavljaju čvrstu centralizaciju države kao jedini izlaz. I pored tog pragmatičnog stava međunarodnih predstavnika u samoj BiH, ne tako rijetka kritička promišljanja na zapadu veoma često govore drugačije. “Vidljivo je da veće garantovanje autonomije narodima može da bude jedini put da Bosna (i Hercegovina, op. aut.) prevaziđe podjele sama od sebe. Dozvoljavanje regionima kojima upravljaju Hrvati da imaju bliže veze sa Hrvatskom i dozvoljavanje veće nezavisnosti Republici Srpskoj moglo bi postati prepreka koja brani ugrožavanje bezbjednosti za običan bosanski narod”⁵ U određenim razmišljanjima postoje čak pretpostavke, pa i ideje, kojima se govori o potrebi promjene sadašnjeg stanja u pravcu većeg samoodređenja. “Međunarodna podrška reintegraciji Bosne mora biti konstruisana tako da potakne reintegraciju njene infrastrukture i lokalnih ekonomija. Njegovanje pojedinaca i grupa čiji se interesi presijecaju preko vještačkih linija razdvajanja kreirani tokom rata i prema Dejtonskom mirovnom sporazumu mogu da vode prema “mirnoj ustavnosti”. To je kroz ograničenu, samozainteresovanu saradnju preko etničkih granica da, preko nečeg što može da potraje veoma dugo, kultura povjerenja i prosvjetljene saradnje između tri etničke zajednice što može ponovo da se pojavi između nekih društvenih sektora u korijenu Bosne”⁶

Pitanje koje se neminovno postavlja jeste da li je Dejtonski mirovni sporazum riješio temeljna pitanja koja su bila uzrok međusobnog borenja među stranama u

Bosni i Hercegovini. Kao što je već navedeno ni jedna od strana nije bila zadovoljna postignutim rješenjem, ali su to rješenje sve prihvatile prije svega da bi se zaustavile oružane borbe i stao otvoreni rat. Nakon prekida borbi međunarodna zajednica je trebala da uloži velika materijalna sredstva, vrijeme i napor u cilju brže ekonomske reintegracije BiH koja bi se odvijala na temelju bržeg ekonomskog napretka. Na žalost, napredak u ekonomiji koji je postignut nije ni blizu uloženi materijalnih i socijalnih resursa tako da očekivani rezultat nije postignut. Posljedica nedovoljnog uspjeha jeste zamrzavanje odnosa na nivou od prije početka sukoba BiH, posebno, što niko ne želi da prizna, među mlađim ljudima. Upravo oni i jesu nosioci različitih nacionalnih identiteta što se i ispoljava u navijačkim strastima. **Predstavnici međunarodnih organizacija nikada u svojim izvještajima ne navode neuspjeh, jer je svakoj birokratiji imanentno da skriva neuspjeh i postojeće stanje prikazuje kao uspješan rezultat rada.** To može da traje do trenutka dok unutrašnja napestost ne preraste spoljne stege koje je drže kontejniranom i ne provali sa svim svojim problemima i još većim unutrašnjim sukobima nego što su bili prije izbijanja krize. Neke situacije u Bosni i Hercegovini su bile na ivici takvog rješenja, a primjera ima i u neposrednom susjedstvu kao što je to bilo na Kosovu i Metohiji prethodne godine. Pozitivni izvještaji međunarodnih predstavnika u BiH zasnivaju se na rezultatima postignutim silom – ili je to povratak izbjeglica i imovine koji su obezbjeđivani stranom vojskom i policijom, dakle silom, ili se radi i zakonskim i drugim rješenjima za koje se domaći političari nisu mogli dogovoriti, pa ih je propisao Visoki predstavnik.

Način odlučivanja u BiH je specifična igra u kojoj lokalne političke elite prepuštaju Visokom predstavniku svu odgovornost za donošenje odluka čime postaju oslobođeni svake političke odgovornosti pred svojim narodom i biračima i tako ostvaruju poziciju s koje u svakom trenutku mogu da se vrate na političku scenu s novim obećanjima i starim metodama održanja na vlasti. Pošto predstavnici međunarodne zajednice nisu ograničeni u svojim (ne)odgovornostima, njima je mnogo lakše da takvu uslugu učine političkim predstavnicima u BiH koji im tako omogućavaju da nastave da “popuštaju”, a s druge strane i dalje ostvaruju materijalnu i političku korist, kako ličnu za sebe, tako za svoje partijske i vladajuće elite, uključujući i one koji te elite podržavaju. Takva situacija zadržava postojeće stanje u BiH zamrznutim na postojanje tri, praktično odvojene teritorije, na kojima političke partije nastoje da ostvare uticaj i čiji su birači osnova njihove vlasti. Time su stvorena praktično tri segmentirana politička sistema koji

⁴ Mirjana Kasapović: “Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i nestabilna država”, Politička kultura, Zagreb, str. 199.

⁵ David Chandler: “Bosnia – Faking Democracy After Dayton.” (Dejvid Čandler: Lažna demokratija nakon Dejtona), Pluto press, Pondon-Sterling, Virginia, 1999., str. 199.

⁶ Steven L. Burg & Peter S. Shoup: “War in Bosnia and Hercegovina: Ethnic Conflicts and International Intervention”, M. E Sharpe, New York – London, 2000., str. 415 – 416.

su omogućili da se politički odnosi koji karakterišu BiH neposredno prije, za vrijeme i nakon rata u velikoj mjeri zadrže. "Taj paradoks nije ukorijenjen samo u intenzivnim razlikama između bivših zaraćenih strana već i u naznačenoj "realnoj pukotini" između, s jedne strane, zapadnog modela što je Bosna i Hercegovina trebala da bude i kakvu je politiku vodila međunarodna zajednica nakon Dejtona i, s druge strane, onoga što je postala nakon katastrofe. Zapadni model je podrazumijevao poštovanje pravnih normi, dobronamjerne efekte prosvijetljene samozainteresovanosti za uvođenje društvenih odnosa, tolerancije i razumijevanja među etničkim grupama. To je podrazumijevalo da će se oživjeti ideal multikulturalnosti. Ali BiH je postala zemlja karakterisana borbom za opstanak koja ostaje ukorijenjena u etničkoj solidarnosti, nestanku iluzija o etničkoj koegzistenciji i predominantnom uskom etničkom samodovoljnošću nasuprot zajedničkim interesima".⁷

Ono što je kod naroda u BiH u svakom slučaju isto jeste da su sva tri u period raspada Jugoslavije i krizu na Balkanu ušli sa svojom državnom idejom i da od nje još nisu odušali. "U ovom trenutku, efektivna politička legitimnost u BiH, ako već nije efektivna politička vlast, izvedena je preko tri odvojena regiona pod srpskom, muslimanskom (bošnjačkom prim. aut.) i hrvatskom kontrolom." Ono što je u metodološkom pristupu nacionalnih vođstava isto, a ispljava se kao ključna različitost jeste da ni jedna od tih državnih ideja nije razvijena, nije uspjela niti uspijeva i nakon donošenja Dejtonskog mirovnog sporazuma i uspostavljanja današnje Bosne i Hercegovine. Razlike među narodima u BiH su sadržina tih ideja koje su nepomirljive uprkos željama predstavnika međunarodne zajednice da ih prikriju i zanemare, prikrivajući tako u stvari sopstvene neuspjeha koje, kao i svaka druga birokratska mašina, ne želi javno prizna i od svojih nalogodavaca traži ocjenu da je postignut zadovoljavajući rezultat. "Postojeći pravac međunarodne politike izveden u dejtonskom okviru pokazao je veoma malo snage da razriješi političke podjele u Bosni (i Hercegovini, prim. aut.)."⁸

I danas, petnaest godina nakon pada Berlinskog zida odnosno završetka Hladnog rata odnosno deset godina potpisivanja Mirovnog ugovora i završetka rata, međunarodna zajednica je u velikim dilemama u pogledu budućnosti Bosne i Hercegovine. **U obnovu i rekonstrukciju uloženo je više od pet milijardi dolara**, koliko je i predviđeno za period od 1995. do 2000. godine. Ta sredstva treba-

la su da budu osnova političke modernizacije i demokrtizacije društva, kao i ekonomska osnova povratka međunarodnih odnosa kakvi su bili prije izbijanja rata. Osnovna koncepcija međunarodne zajednice bila je izgradnja građanskog društva u šta se savršeno uklapala koncepcija o centralizaciji poluga vlasti i odlučivanja, pa na kraju i svega ostalog koju je promovisao i sprovodio vrh bošnjačke nacionalne politike u BiH. Hrvati i Srbi bili su za decentralizaciju i za zaokruživanje političkog sistema u nacionalne zajednice. Pri tome su Hrvati morali da se bore za "nacionalni glas" na dva nivoa – u Federaciji Bosne i Hercegovine i u okviru zajedničkih organa BiH kao zemlje. Tinedmansova komisija je zaključila da je "za vođe bosanskih Hrvata iz "Herceg-Bosne" i njihove pokrovitelje u Zagrebu Federacija međupostaja prema secesiji samoproglašene Hrvatske zajednice Herceg-Bosne. Za bosansko rukovodstvo u Sarajevu Federacija može biti međupostaja na jednom drugom putu – na putu prema reintegraciji čitave Bosne i Hercegovine"⁹. Postojeći državno-pravni okvir zato nije predstavljao ambijent u kojem se mogao graditi zajednički identitet. Postojeća politika međunarodne zajednice sprovedena u dejtonskom okviru "pokazivala je isuviše malo snage da razriješi političke podjele u Bosni".¹⁰ Iako je cijela decenija prošla još nije moguće reći da je BiH cjelovit političko-državni entitet, a zbog uloge međunarodne zajednice u upravljanju nemoguće je reći i da je suverena država. "Bosna i Hercegovina je u suštini bila podeljena država i mnogo više protektorat NATO-a i OEBS-a¹¹ nego država koja normalno funkcioniše".¹² Uprkos političkoj volji međunarodne zajednice ujedinjavanje institucija u jedinstven sistem, centralizovan i objedinjen, išao je veoma teško i bez političke volje u entitetima (i drugim dijelovima) kao konstitutivnim jedinicama države i političkog sistema u cjelini. **Svaka mjera, a gotovo sve su pokrenute "odozgo" uz pomoć internacionalnih organizacija, sprovedena je političkom silom međunarodnih organizacija zasnovanoj na, isto tako, moćnom faktoru – međunarodnoj oružanoj sili u BiH.** Otpori su se ogledali u opstrukciji koja je najčešće dolazila iz Republike Srpske kroz neprihvatanje, otezanje ili nesprovođenje određenih rješenja, kao i kroz nekoliko projekata koji su više trebali da naglase političke mehanizme za izražavanje hrvatske samobitnosti poput dokantonizacije mješovitih kantona, hrvatske samouprave, pokušaja (i danas aktuelnih) kreiranja "trećeg entiteta" i sličnih.

Domaćih politoloških analiza prilika u Bosni i Hercegovini

⁷ Steven L. Burg & Peter S. Shoup: "War in Bosnia and Hercegovina: Ethnic Conflicts and International Intervention", M. E Sharpe, New York – London, 2000., str. 416.

⁸ David Chandler: "Bosnia – Faking Democracy After Dayton." (Dejvid Čendler: "Lažna demokratija nakon Dejtona"), Pluto press, Pondon-Sterling, Virginia, 1999., str. 198.

⁹ "Nedovršeni mir" – izvještaj Međunarodne komisije za Balkan (Leo Tindemans, predsjednik), Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava i Pravni centar FOD BiH, Zagreb, Sarajevo, 1997., str. 81. (Isto).

¹⁰ David Chandler: "Bosnia – Faking Democracy After Dayton." (Dejvid Čendler: "Lažna demokratija nakon Dejtona"), Pluto press, Pondon-Sterling, Virginia, 1999., str. 198.

¹¹ OEBS – Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju (OESS, OSCE).

¹² Ričard P. Krempton: "Balkan posle drugog svetskog rata", Klio, Beograd, 2003., str. 391.

ni jako je malo i literatura koja se većim dijelom odnosi na aktuelne prilike inklinira pravno-institucionalnim rješenjima. Nadomjestak za politološke analize često su bile i analize nekih "think-tank" nevladinih organizacija, ali su one i same obično izazivale dosta oprečne komentare čime im je u velikoj mjeri umanjivan kredibilitet. Razlog za nedostatak politoloških, a povećan broj pravnih, analiza nije samo inflacija pravnih fakulteta i pravnih nauka na univerzitetima u BiH, već u velikoj mjeri leži u permanentnim institucionalnim promjenama koje je uvodila međunarodna zajednica. Neki autori smatraju da je jedan od razloga za promjene dejtonskog Ustava BiH činjenica da su u velikoj mjeri te **promjene već izvršene i da to treba i verifikovati**. "Sukcesivno je značajno promijenjena uloga BiH kao države, dok je snaga entiteta znatno oslabljena".¹³

Šta je to danas što drži na okupu Bosnu i Hercegovinu uprkos težnjama za segmentacijom nacionalnih zajednica? Prije svega to je spoljni pritisak međunarodne zajednice koja je i uspostavila BiH kao državu u granicama bivše centralne socijalističke jugoslovenske republike. Ustavom BiH odnosno i Aneksom 4 Dejtonskog mirovnog ugovora određen je institucionalni okvir BiH. Dugim dijelovima Ugovora i **političkom voljom međunarodne zajednice**, čiji su najčistiji izraz takozvana "Bosna ovlaštenja" iz decembra 1997. godine, **stvoren je osnova da se uspostavljeni državni okvir čuva uz pomoć oružane sile međunarodne zajednice i moći njenih ostalih institucija kojima je dat mandat autoriteta iznad svih domaćih institucija i autoriteta**. Ta politička volja izazvala je konformizam elita na vlasti koje su političke aktivnosti međunarodne zajednice ne samo prihvatile kao pravno-političku obavezu, već su se i dobrovoljno prepustile njenim ovlašte-

njima. Druga je posljedica konsenzus tih elita izgrađen na nepostojanju političke moći da bitnije utiču na procese u BiH, bilo da se radi o projektovanju procesa za budućnosti ili jednostavno prepuštanju vrhovnom autoritetu političke moći instalisanom od strane međunarodnih upravljača. Pragmatički pristup prema realnosti koju predstavlja međunarodno upravljanje predstavlja zajednički okvir unutar kojeg nije prestao da se osjeća pritisak ne samo različitih, nego čak i suprotstavljenih identiteta.

Proces pristupanja Evropskoj uniji u koji je Bosna i Hercegovina krenula, sasvim sigurno će morati da unese promjene u političko ponašanje nacionalnih i institucionalnih leadership-ova i da promijeni odnos prema odgovornosti. U tom slučaju i ono po čemu se nacionalne zajednice u BiH razlikuju, a to je, prije svega, identitet, biće gledani u sasvim drugom svjetlu. Ta dimenzija biće označena činjenicom da se u proces pristupanja Evropskoj uniji, oko čega je iskazan nepodijeljen konsenzus nacionalnih političkih elita u BiH što podrazumijeva njihov konsenzus oko svih bitnih društvenih pitanja. Tu se radi o ustavnim promjenama, ali i o pravnom okviru za pristup u evro-atlanske integracije, kao i o dubinskom vođenju tih procesa u dubini društva. Kao zaključak može se ponoviti i ono što je u pogledu Bosne i Hercegovine zaključila Međunarodna komisija za Balkan, takozvana "Amatova komisija".¹⁴ Prema tom zaključku, za promjene u BiH "nije potreban novi Dayton već okvir koji će omogućiti izvornu ustavnu raspravu. Proces pregovaranja za Evropsku uniju može da bude taj okvir i pregovarača EU može da odigra ulogu poštenog posrednika u ustavnim odnosima".¹⁵

MILOŠ ŠOLAJA, PREDSEDNIK *CENTRA ZA MEĐUNARODNE ODNOSI*, BANJA LUKA.

Literatura:

1. Steven L. Burg & Peter S. Shoup: "War in Bosnia and Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention", M. E. Shharpe, New York – London, 2000.
2. David Chandler: "Bosnia – Faking Democracy After Dayton:" (Dejvid Čendler: Lažna demokratija nakon Dejtona), Pluto press, Pondon-Sterling, Virginia, 1999.
3. Dr Vitomir Popović, dr Vladimir Lukić: Dokumenti Dejton – Pariz, documents Dayton – Paris", Institut za međunarodno pravo i međunarodnu poslovnu saradnju, Banja Luka, 1997.
4. Radovan Vukadinović: "Security in South Eastern Europe", Politička kultura, Zagreb, 2002.
5. Da li je održiva Dejtonska BiH", zbornik radova sa rasprave u Narodnoj skupštini Republike Srpske 12. februara 2004. godine
6. "Balkans 2010", Report of an Independent Task Force Sponzored by the Council on Foreign Relations, New York, November 2002.
7. "Nedovršeni mir" – izvještaj Međunarodne komisije za Balkan (Leo Tindemans, predsjednik), Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava i Pravni centar FOD BiH, Zagreb, Sarajevo, 1997.
8. Ustav Republike Srpske Službeni glasnik Srpske Republike BiH 1/92.
9. Zbornik radova sa naučnog skupa "Republika Srpska – deset godina dejtonskog mirovnog sporazuma", Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005., str. 247-261.
10. International Commission on the Balkans: "The Balkans in the Europe's Future", Sofia, 2005.

¹³ Dr Miroslav Mikeš "Entiteti, prednost ili preprijetka ka funkcionalnoj Bosni i Hercegovini", Zbornik radova sa naučnog skupa "Republika Srpska – deset godina dejtonskog mirovnog sporazuma", Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, 2005., str. 247-261.

¹⁴ Predsjednik Međunarodne komisije za Balkan je bivši italijanski premijer Giuliano Amato

¹⁵ International Commission on the Balkans: "The Balkans in the Europe's Future", Sofia, 2005., str. 25.

HERCEGOVINA IZMEĐU NEGIRANJA I OPSTANKA

Negiranje Hercegovine i Hercegovaca, a favoriziranje Bosne i Bosanaca kao novog "političkog naroda", ne iscrpljuje se samo u izostavljanju njihova imena. Dapače, u politološkoj terminologiji sve je više novih izraza s istim ciljevima, kao što su: bosanski duh, bosanski um, bosanska tradicija, bosanska kultura, bosanski patriotizam, pa i odgoj mladih "u duhu Bosne"

Božo Žepić

"NASLIJEĐE CIVILIZACIJE I KULTURE NIKADA NIJE BILO TAKO SIGURNO I NIKADA NI UPOLA TAKO BOGATO. MI MOŽEMO PRIDODATI SVOJ DIO KAKO BISMO GA POVEĆALI I PRENOSILI DALJE, UVJERENI DA ĆE VRIJEME OTPUHATI SAMO NEČISTOĆE, A ONO ŠTO JE U KONAČNICI LIJEPO I VRIJEDNO U TOJ BAŠTINI BIT ĆE OČUVANO KAKO BI PROSVJETLJIVALO NOVE NARAŠTAJE." (WILL DURANT)

Uvod

MOŽDA NIKADA U SVOJOJ POVIJESTI HERCEGOVINA nije bila na jednoj strani tako razvijena, lijepa i bogata, a na drugoj ugrožena i osiromašena, kao što je to danas. Mnogi se pitaju zašto je to tako i do kada će trajati? Još uvijek ima živih Hercegovaca koji su vam spremni ispričati svoje sjećanje na nerazvijenu i siromašnu Hercegovinu iz njihova djetinjstva, kada ona nije imala ni kilometra asfaltiranoga puta, ni kina, ni kazališta, ni gospodarstva, a niti mnogo čega još. Iz nje se stoljećima odlazilo u svijet i daleke prekomorske zemlje u potrazi za boljim životom. Odlazi se i danas, ali ipak mnogo manje. Neki se, pak, i vraćaju. Posvemašnji napredak, na jednoj, i svekolika ugroženost, na drugoj strani, dvije su proturječne strane iste ljepote i trajne vrednote, koja će sigurno biti očuvana za nove naraštaje, što će sve više ostajati ovdje, umje-

sto da idu tamo gdje će ih slabije grijati "sunce tuđeg neba". Ipak, takvi će uvjeti ovdje biti mnogo prije stvoreni ukoliko neki shvate da je bolje baštiniti rezultate civilizacijskih postignuća, nego ih stalno i na sve načine ugrožavati i devastirati, kao što je to učinio minuli rat (1992-1995).

Možda nikada u svojoj dugoj povijesti Hercegovina nije bila tako stiješnjena između posvemašnje ugroženosti, koja seže sve do pokušaja potpunog negiranja izbacivanjem njezina imena iz naziva države, na jednoj, i povijesne šanse da se održi i stasa u važnu i razvijenu pokrajinu, sa svim elementima autonomnosti, na drugoj strani. Što će se od toga dogoditi niti je ovisilo, a niti će presudno ovisiti od onih koji svjesno rade na njezinu štetu, koliko od Hercegovaca svih nacionalnosti, vjera i profesija, koji će i dalje vriedno raditi i posvuda aktivno sudjelovati djelujući Hercegovini u prilog.

1. Domoljublje, patriotizam i ljubav prema zavičaju – najbolja brana od nepoželjnih tendencija

Autor ovoga teksta, koji je rođen u Bosni, a već skoro trideset godina živi i radi u Hercegovini, uvijek se rado prisjeća nekih vlastitih i nadasve prijatnih iskustava iz dalje i bliže prošlosti, koji su dio njegova nataloženog i kristaliziranog iskustva na ovu temu. Za bolje razumijevanje teksta koji slijedi i blagog optimizma koji želi potaknuti, evo nekoliko anegdota.

U vrijeme bivše države, kada je na vlasti bila samo jedna – komunistička partija i njezina vladajuća ideologija, našao se kao voditelj polaznika jedne mostarske političke škole za odrasle, u posjeti Kumrovcu. Domaćini su bili vrlo ljubazni, osobito u tijeku “drugarske večeri”, kakve su u ta vremena i u takvim okolnostima u pravilu organizirane s ciljem razvijanja “bratstva i jedinstva”. Međutim, u pozdravnim govorima domaćini su pozdravili samo goste “Bosance i iz bratske Bosne.” Nastala su komešanja, povici, ali i zvižduci. Uz glasno dovikivanje: zašto samo Bosance, a gdje su vam Hercegovci? Mi nismo Bosanci, “mi smo Hercegovci iz Hercegovine”. Domaćini su ubrzo shvatili o čemu se radi, a kako se nije radilo o izražavanju nacionalnih ili nacionalističkih, već samo pokrajinskih i regionalnih obilježja, ljubazno su se ispričali, pa zatim srdačno pozdravili Hercegovinu i Hercegovce. Uslijedio je aplauz i nastavak nezaboravnog druženja. Reagiramo li uvijek, posvuda i danas na isti način i u svim takvim, samo naizgled bezazlenim situacijama, kada se zapostavljaju Hercegovina i Hercegovci? Ne činimo li to, drugi će se navići i smatrati normalnim ako i kada tako rade.

Drugi primjer. Rođen sam u Bosni, a već skoro trideset godina živim u Hercegovini. U vrijeme kada sam bio vojnik u bivšoj JNA skupina od nas desetak vojnika radila je na održavanju jednog pilotskog doma. Međusobno se uopće nismo oslovljavali imenima, već po pokrajinama iz kojih smo, te smo se oslovljavali: Slovenac, Makedonac, Srbijanac, Dalmatinac, Crnogorac, Hercegovac. Mene su zvali Bosanac, ja sam se tada time ponosio. Ma koliko je Bosna uvijek bila siromašna, nerazvijena, zaostala, ipak se svaki čovjek s pravom ponosi svojim zavičajem i svojim korijenima. Taj me osjećaj ni danas nije napustio. Ali:

– nakon što se riječ Bosanac sve više nastoji umjesto regionalnog tumačiti kao nacionalno opredjeljenje;

– nakon što neki sve više govore o Bosni bez spominjanja Hercegovine u imenu države;

– nakon što je formiranje nove bosanske nacije postalo važnim dijelom programa nekih političkih stranaka;

– nakon što je iza takvog programa velikim dijelom stala i ugledna Akademija nauka BiH;

– nakon što stranci, intelektualci i brojni predstavnici međunarodne zajednice sve više poprimaju iste navike, ponavljajući “Bosna” bez Hercegovine;

– nakon toliko drugih negativnih i upozoravajućih iskustava,

i dalje ostajem veliki prijatelj rodne mi Bosne, ali sve se lošije osjećam kada mi netko danas kaže: “Ti si Bosanac.” Jer, i tada u bivšoj JNA, na prvoj stranici moje vojne iskaznice u rubrici nacionalnost, pisalo je latinicom – Hrvat. Neka tako i ostane i, ako hoćemo dobre međunacionalne odnose u ovoj zajedničkoj nam državi graditi na načelu zajedništva bez ugrožavanja, na međusobnom punom uvažavanju bogatstva različitosti i izgrađivanja politike međusobnog povjerenja, neka nitko, ni meni osobno niti narodu kojem pripadam, ne nudi “bosanstvo” kao alternativu hrvatstvu. Jer, ni ja osobno, niti hrvatski narod u BiH, ne nude drugima da se odriču onoga što jesu i kako se osjećaju.

Treći primjer. Prije tridesetak godina na javnom sam natječaju izabran za docenta na Sveučilištu u Mostaru. Čuvao sam to kao tajnu sve dok nisam potpisao ugovor o radu. U pripremama za preseljenje susjedi su moju malu kćerku počeli zadirkivati govoreći joj u šali: “Ti si sada Hercegovka, ti više nisi Bosanka.” Ona se u obrani regionalnog identiteta stalno branila raznim dosjetkama. Kada joj je to do dijalo rekla im je svojom dječjom intuicijom i logičkim razmišljanjem veliku stvar u sljedećoj rečenici: “Ostavite vi mene na miru – sada je moja i Bosna i Hercegovina”. Dobro bi bilo kada bi ovo postalo svojina svih nas koji ovdje živimo i kada bismo jedinstvo Bosne i Hercegovine, dviju važnih i jedinih pokrajina zajedničke države, gradili uvažavanjem te povijesne zbiljnosti, a ne nametanjem umjetnog “bosanstva” po svaku cijenu.

2. Primjeri negiranja Hercegovine u javnom komuniciranju

Istaći ćemo prvo one koji nisu zlonamjerni ni tendenciozni. Ljudi su racionalna bića i u komuniciranju nastoje izbjeći suvišne riječi. Naziv države “Bosna i Hercegovina”, sastavljen je iz tri riječi, od kojih jedna ima dva puta više slova nego prve dvije zajedno. On jednostavno nije pogodan za izgovor. Taj se naziv u našem javnom komuniciranju nužno i stalno ponavlja. To ljudima jednostavno dosadi. Priznajemo, ime nije najsretnije izabrano. No, nismo ga mi ni birali, već smo ga jednostavno naslijedili. A, nije ni jedino takvo u svijetu. Primjerice, naziv susjedne države – državna zajednica – “Srbija i Crna gora”, još je glomazniji, ima više riječi i slova, a nastao je tek nedavno. U takvim slučajevima me-

đusobne komunikacije mi imamo mogućnost rabiti jednostavnu, razumljivu i uporabljivu kraticu – BiH, što nije slučaj s našim susjedima. Tko to i zašto ipak neće da čini?

Svjesno i tendenciozno izostavljanje imena Hercegovine iz naziva države nije tak samo komunikativne i racionalnije jezične problematike. Ono ima daleko dublje i dalekosežnije posljedice, nego što se to na prvi pogled bezazlenim čini.

Prvi primjer, je navijanje na važnim športskim natjecanjima. Kada navijači u gromoglasnom euforičnom raspoloženju iz tisuće grla skandiraju “Bosna”-”Bosna” ili “Srbija”, “Srbija”, oni i ne pomišljaju da u tom trenutku ne vode računa o činjenici da to vrlo neprijatno doživljavaju Hercegovci i Crnogorci svih nacija i vjera. Pogotovo onda kada su ekipe sastavljene isključivo od Bosanaca ili Srbijanaca, pretežno ili isključivo iste nacionalnosti. Pa ih onda novinari pitaju, a kako to vi ne navijate za svoju državu Bosnu, već za susjednu Srbiju ili Hrvatsku, kao što su to pitali i autora ovoga teksta. **Prvi** je razlog **zapostavljanje Hercegovine** u sastavu ekipe, a **drugi, veća emotivna privrženost naciji nego državi**. Po načelu državnosti oni bi trebali dati prednost državi u kojoj žive i rade. Ali, po sastavu reprezentacije i po unutarnjim emocijama koje su znatno jače, oni daju prednost naciji. Jer, u tom slučaju države su dvije, a i državljanstvo je uglavnom dvojno. Međutim, nacija je samo jedna, iako živi podijeljena u dvije države. Iskonska težnja za spajanjem s matičnom državom tada postaje dodatni motiv za javno iskazivanje nacionalnih, a počesto i nacionalističkih strasti i osjećaja. **Treći razlog** je što svatko drži do svoga, jer mu je njegovo draže nego tuđe, a često u nijansama ima golemo različito značenje. Tako Bosanci pri navijanju gotovo da ne mogu u ritmu skandirati “Bosna i Hercegovina”. Ako bi htjeli zadovoljiti Hercegovce, mogli bi u ritmu skandirati “Herceg-Bosna”, “Herceg-Bosna”. Međutim, ta mala razlika za njih ima golemo i potpuno suprotno značenje, pa to ni po koju cijenu ne bi mogli prihvatiti, budući da je medijska propaganda učinila da za njih Herceg-Bosna ima negativno značenje i sasvim suprotne konotacije.

Zapostavljanje Hercegovine u navedenom primjeru osobito teško doživljavaju oni Hercegovci koji žive u Bosni. Njima ostaje samo da pjevaju onu narodnu “Herceg-Bosno u srcu te nosim...”. Naravno ne javno, niti suviše glasno. Kao što ljudima rođenim u Bosni, koji žive u Hercegovini, ostaje pjevati druga narodna: “Nema raja do rodnoga kraja, ni miline bez Hercegovine.” Kako vidimo, autori narodnih pjesama daleko su senzibilniji u razvijanju patriotskih osjećanja, nego što su to organizatori športskih natjecanja i autori navijačkih parola i poruka koje one sadrže. Prvi se trude i uspijevaju razvijati domoljubna i zavijačna osjećanja

koja, u pravilu, ne vrijeđaju ostale, a drugi se često trude upravo to postići te poticati i raspirivati šovinističke strasti. Izravna natjecanja između Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, Srbijom i Crnom Gorom, a osobito važne utakmice u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu, koliko god bila korisna kao oblik međusobnog natjecanja, kulturnog prožimanja i zbližavanja, nažalost često imaju sasvim suprotne i za zdravu pamet nepoželjne i neshvatljive posljedice. Međutim, realnost je takva i takvom se mora uzeti. To, dakaiko, ne znači da se ona ne može svjesnim i osmišljenim mjerama i poticajima u pozitivnom smislu postupno mijenjati. Mada ne i potpuno eliminirati dok u svijesti pojedinaca i skupina postoji nacionalizam te nacionalistički i šovinistički osjećaji. Toga, pak, uvijek je bilo i vjerojatno će uvijek biti. A strastvene navijačka skandiranja na stadionima bili su i ostati će važan indikator stanja svijesti, unutarnjih osjećanja i stvarnog stanja međunacionalnih odnosa u ovoj nadsve složenoj državi.

3. Primjeri negiranja Hercegovine u znanstvenim krugovima, raspravama i djelima

Na prividno jednostavno pitanje – tko najviše svjesno izbjegava, ili samo “zaboravlja” spomenuti Hercegovinu u imenu države, nije lako naći jednostavan odgovor. Ipak se čini da to najviše rade afirmirani bošnjački intelektualci. Brojni su takvi primjeri.

Prof. dr. MUSTAFA IMAMOVIĆ, raspravljajući o agresiji na Bosnu i Hercegovinu, nigdje uz ime srpskog agresora ne zaboravlja dodati i Hrvatsku, hrvatski narod i osobito “ustaški dio HVO”, ali zato optužujući međunarodnu zajednicu za nedovoljnu pomoć, između ostalog navodi: “U praksi se sva pomoć Bosni i Bošnjacima svela na humanitarnu gibiru, kojom je Europa čistila vlastite krvave ruke i umirivala svoju navodnu demokratsku savjest. Takvom vrstom pomoći samo se svjesno produžavala agonija **Bosne i Bošnjaka**, inače prešutno, ali jednodušno osuđenih na propast i iščezavanje. Odgovor je bio oružani i duhovni otpor **Bosne i Bošnjaka** i svih ostalih **bosanskih patriota**, zahvaljujući kojemu je postignut postojeći mir, do čije stvarne realizacije Bosni predstoji još vrlo dug i složen put.”¹ (IMAMOVIĆ, 1997/19)

Niti su zemlju branili Hercegovina i Hercegovci, niti njima predstoji dug i složen put do mira.

Prof. dr. SRETO TOMAŠEVIĆ, izvrstan je primjer intelektualca koji se “utopio” u bosanski milje, pa za sebe kaže da mu nacionalno uopće nije jasno, te ne zna kojem naro-

¹ O tomu šire, vidi: Agresija na BiH i borba za njen opstanak, Zbornika znanstvenog skupa, PF Sarajevo, 1997.

du pripada, niti pak razumije, niti hoće razumjeti da u BiH žive tri naroda. On piše: "Za sada **sudbina Bosne** i njenog žrtvovanog naroda je u rukama tzv. Kontaktne grupe, u kojoj glavnu riječ vode Amerikanci i Rusi, to jest dvije nacije koje predstavljaju samo moć i svojoj volji za moći ne daju nikakvo značenje, a ekspanziju svoje sile ne prate nikakvim idealom (američka intervencija u Vijetnamu, ruska u Afganistanu). Jer, kad prvi tvrde da predstavljaju demokraciju i brane slobodu, a drugi da grade društvo socijalne pravde i mir, oni lažu. To su samo riječi kojima oni zaodijevaju svoju težnju za dominacijom nad tzv. malim narodima. Ne smijemo zaboraviti da na moralnom planu prvi idu najdalje do reklame, a drugi do propagande, oduzimajući dušu svojim vlastitim narodima, pretvarajući ih u moderne barbare. Primjera barbarizma i jednih i drugih ima i previše na kraju ovog drugog milenija, a na našim TV ekranima još su aktualne slike razorenih gradova Iraka i Čečenije. Pitanje bez odgovora je da li u vremenu koje dolazi **Bosna i njen narod** imaju snage da se vrate sebi i svojim korijenim **tako da Bosanci budu Bosna**, kao što su Amerikanci – Amerika, Rusi-Rusija, Englezi-Engleska, Kinezi-Kina..." (TOMAŠEVIĆ – Bosanski krug kredom, 1997:45).

U svom radu **Bosna** i Ustav Prof. dr. IBRAHIM FESTIĆ piše: "Tim više začuđuje pasivnost pravne nauke u svijetu, Europi i kod nas, koja "Daytonskom sporazumu" nije poklonila odgovarajuću pažnju, prelazeći preko njegovih rješenja kao mogućih i dopuštenih u pravu. Umjesto toga, u naučnoj javnosti se iscrpno elaborira politička i moralna **dimenzija rata u Bosni**, apelira se na mir i sl. Kao od Kanta nismo baštinili stav da "propadne li pravda nema više nikakve vrijednosti da ljudi žive na Zemlji", i kao da mira može biti ne bude li pravda zadovoljena.

Prof. dr. NIJAZ DURAKOVIĆ, u svojoj knjizi pod naslovom "**Bosanski izazovi**", ima podnaslove **Bosanska "politička ekonomija"**, **Tko je prodao Bosnu**, **Nasukana bosanska lađa**, i slično. Istini za volju, ovaj bivši visoko pozicionirani bošnjački intelektualac i političar, uvijek kada mu je predugačak i nezgrapnan cijeli naziv države, za razliku od mnogih drugih, uspješno i vješto koristi kraticu "BiH".

U svojoj knjizi "**Bosanska državnost i nacionalnost**" Prof. dr. OMER IBRAHIMAGIĆ, u podnaslovu "**Bosanci narod zemlje Bosne**" iznosi smionu u povijesno nikada dokazanu tezu kako "nema nikakve sumnje **da je u Bosni u srednjem vijeku živio jedinstven bosanski narod zvan Bošnjani.**" Po njegovom uvjerenju "u odnosu na susjedne zemlje koje su dobile ime po doseljenim Slavenima, pa tako Hrvatska po Hrvatima ili Srbija po Srbima, s Bosnom je bilo drukčije." Objašnjavajući podrijetlo Bošnjaka od Bogumila u vrijeme Turske on navodi sljedeće: "U tim sudbonskim

trenucima zbili su se neki **dogadaji koji su trajno odredili sudbinu Bosne** i njenog naroda. Predstavnici domaćeg plemstva i vjerske starješine s masama bogumilskog stanovništva samoinicijativno su došli pred sultana u Jajce da mu se poklone i priznaju ga za svoga gospodara. Tom prilikom su izjavili da od svoje volje žele preći na islam. Sve se desilo neočekivano i na način da je i sultan time bio zatečen. Kao odgovor na sve to dao im je neuobičajeno niz krupnih povlastica koje su **Bosni i njenom narodu**, odnosno bivšim Bogumilima a sada novim muslimanima, osigurale poseban status u Turskom Carstvu."² Ispada da su se Bogumili dragovoljno odrekli svoga "krstjanstva" i da su jedva dočekali dragovoljni prelazak na islam. Za razliku od toga, Dr. O. DOMINIK MANDIĆ, tvrdi da "ipak novoobjavljeni suvremeni turski izvori ne potvrđuju dosadašnje opće mišljenje, da je pučanstvo Bosne i Hercegovine brzo i listom, masovno, prešlo na islam" i tvrdi da "nije bilo brzoga ni općega prijelaza na islam."³ IBRAHIMAGIĆ pak, iznosi tvrdnje da je i "budućnost Bosne i Hercegovine u političkom jedinstvu Bosanaca (i Hercegovaca) sve tri etničke zajednice", da su "Bosanski građani – politički narod Bosne", a "Bosna je zemlja Bosanaca." Ništa tu ne bi bilo sporno da Hercegovci kod njega nisu smješteni tek u zgradu, da on kada govori o Bosni ne podrazumijeva i Hercegovinu, da ne razdvaja politički identitet pripisujući ga Bosancima, od etničkog, vjerskog i kulturnog, kojeg ostavlja konstitutivnim narodima. Po njemu je "**Bosanac** politički, a Bošnjak, Srbin i Hrvat etnički identitet." Za njega je dosadašnji spoj političkog i kulturnog identiteta bio destruktivan te ga treba razdvojiti i integracijom u Europu konačno sačuvati. "Samo tako će Bosna i Hercegovina u svojoj neposrednoj budućnosti moći očuvati svoj državopolitički identiteti svoju teritorijalnu cjelovitost od razarajućih učinaka spoja kulturnog i političkog identiteta sva tri njena naroda, kao zasebno politički suverenih naroda u jednoj državi, što (po njemu) danas nema nigdje u svijetu. Bez toga, **Bosna će zbog agresivnih teritorijalnih pretenzija njenih susjeda, uz podršku svojih nacionalističkih filijala u njoj samoj, ostati dugoročno politički trusno područje.**" (IBRAHIMAGIĆ, 2003/147) Po njegovu mišljenju "**Bosna** može postati stabilna i perspektivna država ukoliko u njoj budu razdvojeni kulturni i politički identitet njene tri etnije i one postanu **državni politički narod Bosne, uz očuvanje postojećih etno-kulturnih zajednica i kulturnih identiteta.**" Dakako, mi mislimo potpuno suprotno. Razdvajanje političkog od kulturnog identiteta urodilo bi automatskim otuđivanjem od svakog oblika političke autonomije druga dva naroda i njegovim prenošenjem na Bosance, a zadržavanje samo nekog oblika kulturne autonomije trasirao bio put u pravcu svođenja na status nacionalne manjine i konačnu asimilaciju druga dva naroda.

Jedan od važnih razloga zapostavljanja i negiranja Herce-

² OMER IBRAHIMAGIĆ, Bosanska državnost i nacionalnost, VKBI, Sarajevo, 2003., str.179

³ Dr. O. DOMINIK MANDIĆ, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim, 1967., str.146-149

govine i Hercegovaca od strane Bosne i Bosanaca, je upravo većinsko hrvatsko stanovništvo, njegov izgrađen i duboko utemeljen hrvatski nacionalna osjećaj, kao i čvrsto ukorijenjena svijest o nacionalnom identitetu. Hercegovčkim Hrvatima stalno se spočitava težnja za podjelom Bosne i pripajanjem državi Hrvatskoj. Dr. MUHAMED BOROGOVAC ovako to opisuje: “Za razliku od Hercegovaca bosanski Hrvati su u ovom ratu uglavnom bili za očuvanje Bosne i Hercegovine. To je najviše zbog svijesti da su **Hrvati u Bosni manjina** i da će prilikom eventualne podjele Bosne i Hercegovine na nacionalne državnice oni izgubiti svoja imanja i domove. Zato su bili za jedinstvenu građansku Bosnu i Hercegovinu u kojoj će imati **jednaka građanska prava.**” Zbog toga je za njega “veoma značajna činjenica da je bosanskih Hrvata znatno više nego hercegovčkih.”⁴ Dakako, da tu zbog većinskog sastava postoje određene razlike u nijansama, ne samo zbog činjenice da su Hrvati Bosne u njoj manjinski, dok su Hrvati Hercegovine u njoj većinski u odnosu na druge narode, već također i zbog razlike glede čvrstoće njihove nacionalne svijesti, koja čini jedan od bitnih elemenata razlikovanja naroda i nacije. Međutim, kvalificirati Hercegovce kao separatiste i tvrditi kako je “ovdje riječ “Hercegovac” u navodnicima jer **označava političku struju djelatelja BiH**, a ne samo regionalnu pripadnost” (M. BOROGOVAC, 2000/16), niti je politički ispravno, a niti znanstveno utemeljeno. Isto je tako i s obzirom na ocjenu da su svi Hrvati iz Bosne za građansku državu u kojoj bi ostvarivali jedino svoja individualna građanska i imovinska prava, a da im je pritom nevažna jednakopravnost njihova naroda s drugima.

NERZUK ČURAK, smatra da, “ako bi rijetke sačuvane **ade bosanskog uma** prihatile novu **Bosnu** kao stvarnost, a vjerovala da tu stvarnost mogu nadmudriti kroz političku i intelektualnu igru, moraju računati s nemogućnošću promjene, odnosno s promjenom koja radi za nacionalističke strukture podijeljene **Bosne**”. Zamislite tu tugu, piše on: “da neetnički razum **Bosne** radi za boljitak etnizirane države; da se faktički pojavljuje kao najbolji proizvod nacionalista, koji bi svaki dobar rezultat mogli prigrabiti sebi, jer je i taj rezultat dio državne strukture rađene po njihovoj slici i prilici. Raditi za boljitak daytonske **Bosne** znači raditi za boljitak tri ratna druga.”⁵ **Prosto je teško razumjeti kako intelektualna elita jednoga naroda, koji je od manjinskog u jednoj, postao većinski u drugoj državi, tako odjednom i preko noći postane odbojna prema rješenju nacionalnog pitanja na temelju ravnopravnosti tri naroda i prema uvažavanju etničke strukture stanovništva pri iznalaženju svima odgovarajućeg ustavno-pravnog ustrojstva države, da sve što je nacionalno proglašava nacionalističkim, odbacujući svako rješenje koje bi podrazumijevalo uređenje BiH**

kao složene i, forsirajući po svaku cijenu jedino vlastiti koncept unitarne “građanske” države?

Negiranje Hercegovine i Hercegovaca, a favoriziranje Bosne i Bosanaca kao novog “političkog naroda” ne iscrpljuje se samo u izostavljanju njihova imena. Dapače, u politološkoj terminologiji sve je više novih izraza s istim ciljevima, kao što su: bosanski duh, bosanski um, bosanska tradicija, bosanska kultura, bosanski patriotizam, pa i odgoj mladih “u duhu Bosne”.

4. Primjeri negiranja imena Hercegovine u radovima stranih znanstvenika te izjavama predstavnika i dokumentima međunarodne zajednice

Neshvatljivo je da neki stranci daleko više, mnogi i potpuno, izostavljaju ime Hercegovine u svojim raznim oblicima javnog komuniciranja, ističući samo ime Bosne u nazivu države. Čine to novinari, znanstvenici, političari i drugi predstavnici međunarodne zajednice. Rade to pod izravnim utjecajem bošnjačke inteligencije, sredstava javnog komuniciranja, prevoditelja, ali također znanstvenike i političara. Nekima od njih toliko su puna usta Bosne da u toj retorici podilaženja znatno nadilaze one kojima se obraćaju.

Primjera je mnogo, a jedan od najeklatantnijih do kojega smo došli je knjiga “SOCIOLOGIJA NAKON BOSNE”, KOJU JE U EDICIJI Biblioteka – NACIJA I DRŽAVA, 2003. godine u Sarajevu objavila nakladnička kuća *buybook*. Knjiga, čiji je autor poznati sociolog KEITH DOUBT. Ne radi se o njegovom autorskom djelu već o svojevrsnoj hrestomatiji i prikazu tekstova različitih autora.

ZIGMUNT BAUMAN, koji je autor Uvoda u ovu vrijednu knjigu, razmatra pitanje odnosa sociologije prema Bosni (ne i Hercegovini), tvrdeći “**Bosna** se suprotstavlja sociologiji. Težina **Bosne**, dugotrajna patnja i nezamisliv bol koji su doživjeli njeni ljudi, možda su preteški da bi ih konvencionalna sociologija pojmla. Drugim riječima, sociologija više nema privilegiranu poziciju *visa-a-vis* **Bosne**, **Bosna** sociologiju unižava. Ipak, **Bosna** je postala tema u kojoj sociologija mora i sama riskirati. Ako, kao što je sada slučaj, sociologija nije u stanju objasniti događaje u **Bosni**, onda horizonti sociološkog saznanja trebaju biti preispitati i prošireni.” Objašnjavajući motivaciju onih koji su doveli do ratnih događaja koji su zgrozili suvremeni svijet on piše: “Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak, na kome je zajednica počivala stoljećima. Društvena nit zajednice bila je pokidana.” Doi-

⁴ Dr. MUHAMED BOROGOVAC, Rat u Bosni i Hercegovini – politički aspekti, Narodni list, Sarajevo, 2000., str.16.

⁵ NERZUK ČURAK, Dejtonski nacionalizam, buybook, Sarajevo2004., str.176-177

sta, ovdje su gotovo sve socijalne, političko-pravne i druge veze među ljudima i narodima u ratu toliko pokidane da je veliko pitanje hoće li više ikada moći biti obnovljene da bi barem dostigle predratnu razinu. Autor je u toj ocjeni sasvim u pravu. Napokon, objašnjavajući što je cilj ove knjige, autor piše: Ova knjiga artikulira jednu sociologiju za **Bosnu** kao pokušaj razumijevanja što su to, tijekom rata u **Bosni** ljudi u njoj radili i zašto su to radili, pozivajući se na referentni okvir djelovanja.”⁶

JOHN DEWEY, raspravljajući o etničkom, njegovim funkcijama i ciljevima piše: “Zapadni lideri i dužnosnici UN-a godinu za godinom i iz sastanka u sastanak povlađuju srpskim nacionalističkim vođama zato što zapadnim liderima i dužnosnicima UN-a manjka pravilnog razumijevanja razloga etničkog čišćenja..”, pa im je i pored obilja relevantnih informacija “manjkalo objektivnog shvaćanja razloga dešavanja etničkog čišćenja.” Što je bio cilj i što se njime postiglo, on objašnjava sljedećim riječima: “Kad se bolje razmisli, manifestna **funkcija** etničkog čišćenja nije tako racionalna kao što izgleda. **Bosna** je sada podijeljena. Može se reći da je postignut **cilj** etničkog čišćenja. Zašto onda etničko čišćenje i dalje traje ?”⁷

TIM JUDAH i ROY GUTMAN, u raspravi pod naslovom “Žurnalizam i moderna etika” pišu: “Novinar danas igraju čak i važniju ulogu u politici nego što to WEBER pronicavo opisuje, zato što političke vođe, možda čak i više nego prije, niječu ulogu moralnog uvjerenja u politici; oni izbjegavaju zadatak izricanja moralnih razloga zato što su poduzeli određeni politički potez.” Politika i političar pri donošenju političkih odluka počesto nisu rukovođeni moralnim načelima niti sustavom moralnih vrijednosti. “Događaji u **Bosni** i na **Kosovu** suprotstavljaju se ljestvici vrijednosti koja privilegira etiku odgovornosti u odnosu na etiku krajnjeg cilja. Još jače Bosna i Kosovo kao društvene cjeline prave farsu od shvaćanja uloge etike u politici.”⁸ Međutim, kada politika i političari, žurnalistika i novinari, znanost i znanstvenici napuste sustav vrijednosti utemeljen na etici i pravdi, a rukovode se isključivo vrijednosnim sustavom čija su osnovica samo interesi i politički ciljevi, oni počinju opravdavati sva sredstva koja su koristili da bi postigli ciljeve. Tako nužno padaju na pozicije grubog makijavelizma, što je rat u Bosni i Hercegovini pokazao i dokazao u najgrubljoj formi. Takva politika bez moralnog oslonca gubi svaki smisao za humanizam i za zajednicu utemeljenu na istinskim moralnim vrednotama.

TALCOTT PARSONS, kritizirajući stavove pozitivističko-utilitarističkog razumijevanja događaja koji su se ovdje zbili, ROBERTA HAYDENA, navodi: “Glavni problem u **Bo-**

sni, nastavlja HAYDEN, je u tome što ne postoji etnička većina za koju se može reći da konstituira naciju na osnovu koje treba izgraditi državu. Prema HAYDENU, kod predstavnika Europske zajednice i Sjedinjenih američkih država bilo je prisutno dosta neznanja prilikom priznavanja Bosne i Hercegovine kao nezavisne države. Bosna je kaže on, “pravna fikcija”. Ona ne postoji na terenu. Nemoguće je Bosnu proglasiti državom jer ne postoji jedna nacija na osnovi koje bi se uspostavila država.” Ustvari “Za Sjeverne Amerikance termini nacije i države su sinonimi. U Europi ovi termini imaju različita značenja. Da bi država imala stabilnu konfiguraciju (u kojoj je “demokracija sigurna”), kao prvo, nužno je uspostaviti naciju. Nacija, kaže HAYDEN, “stječe, državu, teritoriju, vlast”. Ovaj koncept, HAYDEN kaže, standardni je europski model i “on funkcionira”. Ova misao, bez obzira koliko kritizirana i osporavana, ipak upućuje na odgovor zašto danas u BiH bošnjačka nacionalna politika djeluje u pravcu stvaranja bosanske nacije, zašto njezini pojedini znanstvenici na svaki način i ovdje pokušavaju proturiti doktrinu koja poistovjećuje ove bliske, a ipak vrlo različite pojmove, i konačno, zašto Amerikanci ne razumiju što se to ovdje događa, pa toj politici povlađuju djelujući u prilog uređenja BiH kao tobožnje “građanske države”, a protiv njezinog uređenja kao složene državne zajednice sastavljene od tri federalne jedinice za tri konstitutivna naroda i sve građane koji u njoj danas žive. Kritici je podložan i HAYDENOV stav o odnosu i mogućem alternativnom izboru dva malobrojnija naroda u BiH u kojoj on iznosi tvrdnju da “ako im se da mogućnost izbora, bosanski Hrvati i bosanski Srbi bi izabrali da žive u državi u kojoj njihova etnička grupa konstituira ne tek pluralitet već ogromnu većinu. Ako im se da izbor bosanski Hrvati i bosanski Srbi će izabrati da žive tamo gdje bi bili ogromna većina. Izbor je racionalan. Uzimajući da je moć pravo, razumno je izabrati živjeti tamo gdje smo na strani moći. Ljudi čine ono što je nužno za preživljavanje”, tvrdi HAYDEN.

PETER HANDKE u svojoj raspravi pod naslovom O Srbiji i lekciji iz **Bosne**, objašnjava nam simpatije i podršku američke i europske politike prema Srbiji i Srbima, bez obzira na sve što je ovdje počinjeno. On piše: “Na ovakav način europske i američke političke vođe iskazuju svoje osjećanje dobre volje prema situaciji u **Bosni**.... Očigledna simpatija koju pokazuju europske i američke političke vođe prema kriminalnim bosanskim Srbima na lošim je osnovama. Njihova simpatija pokazuje moralno neznanje. Jedno je sigurno, oni gube osjećaj razlike između ugodnog i dobrog.” Time u biti onemogućuju srpski narod da sam raščisti s onim što je u njegovo ime i na njegov račun ovdje urađeno. Zato, “Srpski narod ne može da uradi ono što bi morao da bi postao društvo; oni ne mogu nad sobom izvršiti

⁶ ZYGMUNT BAUMAN, *Sociology after the Holocaust*, KEITHA DOBTA, Sociologija nakon Bosne, str.7-13

⁷ JOHN DEWEY, O latentnoj funkciji etničkog čišćenja u **Bosni**, Isto, str.15-27

⁸ TIM JUDAH i ROY GUTMAN, *Žurnalizam i moderna etika*, isto.str.42 i 45

pravdu”, pa je zato rat na Kosovu “jedini način na koji srpski narod može prisiliti američke i europske političke vođe da za srpski narod urade ono što srpski narod ne može uraditi za sebe.”⁹

Nama se s toga postavlja pitanje objašnjava li nam ovo, također i dvostruki karakter tih politika, koje su u DAYTONU izradile Ustav za Bosnu i Hercegovinu u kojem su ostalim narodima nametnule privilegiranu poziciju Srba, dodijelivši im republiku na polovici državnoga teritorija, kao nagradu za ono što je ovdje počinjeno. Napokon, krije li se tu odgovor i na produžetak iste politike danas, deset godina nakon DAYTONA, kada se američka politika ponovno prihvatila pisanja novog ustava za Bosnu i Hercegovinu, tako što je već unaprijed stavila do znanja da ustavne promjene neće, i ni po koju cijenu ne smiju, dovesti u pitanje opstanak Republike Srpske, kao što ni po koju cijenu neće dozvoliti uspostavu hrvatskoga entiteta u Bosni i Hercegovini. Čemu dvostruka mjerila za dva konstitutivna naroda i čemu odstupanje od temeljnih akata Ujedinjenih naroda po kojima su svi narodi, veliki i mali, jednaki u svojim skupnim pravima i obvezama. Gdje zapravo leži uzrok i koji je dugoročni cilj te i takve političke nepravde svjetskih moćnika? On sigurno nije u sferi moralnog, a time i pravednog, nego je negdje u sferi interesnog ponašanja s pozicije sile i moći, čiji nam krajnji ciljevi nisu ni približno jasni.

ASIM MUJKIĆ, u pogovoru ove DOUBTOVE knjige, pokušava potaknuti u prvom redu sociologe, a onda i druge intelektualce, da se zapitaju za stanje u našoj sociologiji i društvenim znanostima općenito, budući da “S druge strane, temeljitost i neumorni angažman KEITHA DOUBTA i nekolicine drugih zapadnih intelektualaca ne može nas ostaviti ravnodušnim, a (po)najmanje amnestirati kada su u pitanju domaće društvene znanosti. Što je, prilika je ovo da se zapitamo, s našim društvenim znanostima u cjelini? Zašto najbolje knjige o **Bosni**, uz rijetke izuzetke, dolaze izvan Bosne?”¹⁰

Dokumenti koji su produkt nekih međunarodnih organizacija i njihovih stručnjaka, u čijem je središtu pitanje novog uređenja Bosne i Hercegovine, također sadrže niz odredbi i iskaza koji idu u prilog negiranja Hercegovine i zanemarivanja Hercegovaca, a favoriziranje Bosne i Bosanaca. Tako, primjerice, “Plan Europske inicijative za stabilnost o novom državno-pravnom uređenju Bosne i Hercegovine” sadrži niz upravo takvih izričaja. On govori o Bosancima kao zbirnom izrazu za sve ljude i narode ove države, tvrdeći kako se sa svim dotadašnjim prijedlozima “ništa ne dešava, jer nitko ne zna odakle da počne. Kao posljedica toga, mnogi **Bosanci** osjećaju se zarobljeni – nezadovoljni su trenutnim ustavnim sustavom, ali su nesposobni

iznaći praktičan put naprijed.” Krivotvoreni izraz “**Bosna**” ili “**bosanska država**” koristi se često da označi ime države, umjesto njezinog originalnog službenog imena pod kojim je priskrbila međunarodno priznanje i postala članicom Ujedinjenih naroda. Tu se također koristi izraz “**bosanska politika**” koji nitko nikada nije identificirao niti definirao kao zajednički pojam za sve različite nacionalne i druge politike koje se vode u ovoj podijeljenoj državi. Spominje se pojam “**bosanski federalizam**”, iako Bosna i Hercegovina kao država nije federacija, već samo ima određene elemente federalizma u njezinom većem entitetu, sastavljenom od deset županija (kantona) kao federalnih jedinica u sastavu toga entiteta. U promišljanju načina i puta budućeg ustrojstva koristi se izraz “**bosanski pristup**” koji je toliko neodređen da ne možete identificirati što on zapravo znači. Kao što je još manje određen pojam “**bosanske normalnosti**”, pa samo možete pretpostaviti da bi on mogao označavati sve ono suprotno znatno rasprostranjenim bosansko-hercegovačkim nenormalnostima.

5. Što imaju, što nemaju a htjeli bi htjeli imati Bosna i Bosanci, Hercegovina i Hercegovci?

Bosna i Bosanci uglavnom ne bi htjeli Hercegovinu u imeu države, a rado bi je sačuvali u sastavu države i ni po koju cijenu ne bi dozvolili njezino izdvajanje. **Hercegovina** to i ne traži, ali ni ona ni **Hercegovci** nipošto ne bi dozvolili njezino brisanje iz naziva države. Kada bi stjecajem okolnosti bili prinuđeni na izbor jedne od te dvije alternative, čini se da bi radije prihvatili razdvajanje i potpuno osamostaljenje, nego da ostanu bezimni živjeti u državi koja bi se zvala samo Bosna.

Bosna bi rado postala prosta, unitarna i centralizirana država-nacija, jer bi kao takva bila znatno stabilnija i rastećenija problemima rješavanja tzv. nacionalnog pitanja. Za to joj je potreban novi politički narod – **Bosanci**, kojega bi sačinjavali svi građani u državi, bez obzira na narodnost, vjeru, kulturu i sve druge razlike. Time bi se **politički identitet** kao osjećaj pripadnosti državi, razdvojio od nacionalnog identiteta i ostvarivao na razini središnje državne vlasti. **Nacionalni, kulturni i vjerski identitet** ne bi u prvo vrijeme bio zabranjivan, ali bi postojeća tri konstitutivna naroda izgubila svojstvo političkog subjekta. Ipak, bi im bila ostavljena samo **kulturna autonomija**. Za razliku od toga Hercegovina ne pokazuje želju biti državom, ali bi rado zadržala odgovarajuću razinu političke autonomije, kao poseban entitet, pokrajina, županija, regija i slično. **Hercegovci**, pak, ne pokazuju nikakvu želju postati nacijom, jer smatraju da im je dovoljno to što sada jesu. Pono-

⁹ PETER HADKE, O Srbiji i lekciji iz Bosne, Isto, str.104-105

¹⁰ ASIM MUJKIĆ, Sociologija i moralno ogledalo, Pogovor za knjigu KENETA DOUBTA, Sociologija nakon Bosne, Isto, str. 166

sni su na to ime i smatraju da su ga dobili po osnovu pokrajinskog, odnosno regionalnog obilježja. **Bilo koje nacionalnosti i vjere da su, potpuno su odbojni na svaku pomisao i inicijativu da ih se proglašava ili tretira Bosancima.** Jednako su tako odbojni i prema ideji razdvajanja političkog i kulturnog identiteta i svođenja postojeća tri naroda na razinu kulturne autonomije. Svjesni su da bi to praktično značilo degradaciju sadašnjih konstitutivnih naroda – Bošnjaka, Hrvata i Srba, na status nacionalnih manjina.

Bosna je šumovita i lijepa, jer ima svoje prirodne ljepote: šume, rijeke, planine, pa se **Bosanci** njima s pravom ponose. **Hercegovina** je kršovita, ali ima zato ima zlata vrijedan komadić Jadranskoga mora. Iako ga Hercegovci ne zovu hercegovačkim morem, ljudi iz Bosne često ga svojataju i od želje nazivaju “bosansko more”. **Bosanci** se ponose bosanskim šumama, a **Hercegovci** isto toliko svojim hercegovačkim kamenom. Prvi pretežno proizvode i piju nadaleko poznatu bosansku šljivovicu, dok Hercegovci proizvode i piju brojne vrste svjetski poznatih hercegovačkih vina.

Bosanci, iako nisu narod od nedavna imaju svoj **bosanski jezik**, kao bitan element pojma nacije i obvezni uvjet bez kojeg ne mogu biti priznati bosanskom nacijom, jednako kao što bez bosanske nacije ne mogu uspostaviti državu Bosnu. **Hercegovci** i ne pomišljaju, a pogotovo ne traže svoj posebni hercegovački jezik, jer ne žele uspostavljati ni posebnu hercegovačku naciju, da bi preko nje pravili državu Hercegovinu. Oni bi rado prihvatili Hercegovinu kao regionalnu republiku u sastavu Bosne i Hercegovine uređene po mjeri sva tri njezina konstitutivna naroda. Tek po dijalektu i naglascima pojedinih riječi Bosanci će u svojoj sredini lako prepoznati Hercegovca, kao što će i Hercegovci po izgovoru lako prepoznati Bosanca.

Bosna ima svoj teritorij, a **Hercegovina** svoj. Osim na nekim mjestima, točna se granica između njih ne zna. Neki smatraju da je njihovo razmeđe Ivan planina, ali mnogi ljudi u Livnu ili Kupresu, primjerice, neće vam moći kategorički i izričito odgovoriti na pitanje jesu li, i osjećaju li se, kao Bosanci ili Hercegovci.

Bosna kao glavni grad ima Sarajevo, a Hercegovina Mostar. Prednost je Bosne što je njezin glavni grad ujedno i glavni grad države, ali je njezin hendikep što su neke gradske općine u jednom entitetu, Republici Srpskoj, dok su ostale u drugom, Federaciji BiH. Sarajevo, pored toga što je glavni grad države, ujedno je i glavni grad Federacije te istoimene županije – kantona, dok je Mostar tek samo glavni grad Hercegovačko-neretvanske županije.

Bosna ima pretežno kontinentalnu, a **Hercegovina** mediteransku klimu, pa zato meteorolozi u svojim vremenskim izvješćima obvezno i svakodnevno naglašavaju vremenske

razlike i prognoze odvojeno za obje pokrajine. Tako izgleda da jedino oni ne preskaču i ne zaboravljaju svakodnevno i ravnopravno dati prognozu za obje pokrajine, u svojim izvješćima i vremenskim prognozama.

Bosna je stanovništvom brojnija, ali etnički složeno strukturirana, budući da u njoj žive i Bošnjaci i Hrvati i Srbi. Identično je etnički strukturirana i **Hercegovina**, iako ona ima znatno manje stanovništva. **Bosanci** se zato osjećaju superiornijim, nadmoćnijim i državotvornijim, ali **Hercegovci** ne priznaju, niti prihvaćaju ta njihova osjećanja i u svemu teže regionalnoj ravnopravnosti.

Bosna ima svoju državotvornu povijest i tradiciju, osobito iz vremena srednjovjekovne bosanske države. **Hercegovina** također, osobito iz vremena Hercega Stjepana kosače. Iako su to pokušavale i uvijek imale neki oblik vlastite političke autonomnosti, svaka za sebe nikada nisu uspijevale postati samostalne, međunarodno priznate države. Zato su bile podložne raznim osvajačima, pa je njihova povijest najviše obilježene vremenima kada su egzistirale kao posebne pokrajine ili zajedno u okvirima raznih srednjovjekovnih država, osobito Turske, Austrije i bivše Jugoslavije. Njihovu povijest zato karakteriziraju neke posebnosti, ali mnogo više zajedničko služenje stranim osvajačima. Njihovu su sudbinu podjednako dijelili njihovi ljudi – **Bosanci i Hercegovci**. Zato oni nemaju povijesno državotvorno iskustvo ni tradiciju. Taj povijesni usud ostavio je neizbrisive tragove sve do današnjih vremena, što se osobito pokazalo u domovinskom ratu (1992-1995), koji se završio po prvi put međunarodnim priznanjem samostalne zajedničke države, ali pod upravom međunarodne zajednice i pod svojevrsnim protektoratom njezinog namjesnika u obliku visokog predstavnika. Učinjeno je to na godinu dana, a traje deset i uopće se ne zna kada će biti završeno. Možda tek onda kada BiH bude postala članicom Europske Unije, a kada bi se to moglo dogoditi to nitko ne zna. Po nekima, neće nikada. Mi mislimo da hoće, ali kada, veliko je pitanje. Bit će to prije ukoliko Bosanci i Hercegovci stasaju na rang državotvornosti i pokažu sposobnost samostalno upravljati vlastitom državom, ili pak nepredvidivo dugo ukoliko taj ispit državotvorne zrelosti uspješno i čim prije ne polože. U suprotnom, sve dotle ostat će pod međunarodnom upravom, pri čemu se ne može potpuno isključiti ni mogućnost da konačni ishod bude definitivni raspad labilnog i nefunkcionalnog političkog sustava, pa i same države BiH??

Između **Bosne**, na jednoj, i **Hercegovine**, na drugoj strani, ne postoje nikakva duboka proturječja koja bi ih razjedinjavala. I u jednoj i u drugoj žive pripadnici sva tri konstitutivna naroda, tako da ih etnička struktura više približava nego što ih dijeli. Naravno, ukoliko se isključi težnja srpskog i hrvatskog naroda za sjedinjenjem s matičnim narodima i državama, a prevladaju razlozi za održanjem BiH kao zajedničke, demokratske i stabilne države ravno-

pravnih naroda i građana. I, ukoliko se isključi težnja nekih struktura najbrojnijeg bošnjačkog naroda da Bosnu i Hercegovinu urede kao državu-naciju, u kojoj bi **Bosanci** bili dominantna "politički narod", a sadašnji narodi tek neke etničke, kulturne i vjerske skupine, bez prava na političku i tek s nekim elementima kulturne autonomije. **Državu-naciju koja bi se zvala Bosna, bez Hercegovine u njezinu imenu, koja bi bila unitarna centralistička država, izgrađivana na programu asimilacije, dominacije i hegemonije jednog, nad druga dva naroda.** Ako se isključe i separatističke i unitarističke ambicije, dapače, mnogo je više onih razloga koji idu u prilog toj zajedničkoj državi tri konstitutivna naroda, čemu podršku daje i međunarodna zajednica.

Sažetak

Bosna bez Hercegovine ne može biti državom, niti to može Hercegovina bez Bosne. Kao što desetogodišnje iskustvo pokazuje, vrlo teško bez stranih posrednika i upravljača to mogu biti obje zajedno, ukoliko ne riješe nacionalno pitanje, ne iznađu adekvatno ustavno ustrojstvo i ne prevladaju tendencije koje vode u pravcu daljeg razdvajanja. One su dvije pokrajine iste države, s mnogo više povijesnih, etničkih, kulturnih, pravnih i inih drugih razloga za zajedništvo, nego što je onih razloga i tendencija koje vode razjedinjavanju. Jedna od takvih je izostavljanje Hercego-

vine iz naziva države, a sve češće forsiranje naziva: Bosna, Bosanska nacija i Bosanci, kao novi "politički narod". Izostavljanje Hercegovine nije uvijek zlonamjerno ni tendenciozno, budući je zbog dužine i čestog ponavljanja imena države, ponekad racionalno i kao izuzetak opravdano. Međutim, budući da to od opravdanog izuzetka sve više postaje neopravdano pravilo u komuniciranju domaćih i stranih ljudi, osobito političara i novinara, ali također sociologa, politologa i drugih znanstvenika, držimo da **takve tendencije, mogu voditi daljem produblivanju već postojećih i nagomilanih tenzija, podjela i animoziteta.** Bilo je nužno na to ukazati u cilju njihovog prevladavanja i međusobnog boljeg razumijevanja u interesu svih naroda, nacionalnih manjina i građana ove ionako podijeljene zemlje.

Hercegovina, njezini ljudi i narodi, i njihovo bogato kulturno-povijesno nasljeđe, ne mogu nestati jer predstavljaju trajno dobro, koje je rezultat dostignute razine civilizacijskog razvitka. Sve što je u toj baštini lijepo i vrijedno važno je sačuvati za sadašnje i buduće generacije, a nadalje je štetno produbljevati razlike i stvarati osjećaj njihovog negiranja i zapostavljanja. Stiješnjena između negiranja i opstanaka, Hercegovina će ipak opstati.

PROF. DR. SC. BOŽO ŽEPIĆ, SVEUČILIŠTE U MOSTARU, PRAVNI FAKULTET.

Literatura:

- DOMINIK MANDIĆ, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim, 1967.
- OMER IBRAHIMAGIĆ, Bosanska državnost i nacionalnost, VKBI, Sarajevo, 2003.
- MIĆO CAREVIĆ, Kako dalje, "Comesgrafika", Banjaluka, 1999.
- MUHAMED BOROGOVIĆ, Rat u BiH – politički aspekti, Narodni list, Sarajevo, 2000.
- MLADEN ANČIĆ, Tko je pogriješio u Bosni, Crkva na kamenu, Mostar, 2001.
- NERZUK ĆURAK, Dejtonski nacionalizam, Buybook, Sarajevo, 2004.
- BOŽO ŽEPIĆ, – Enigma Bosna i Hercegovina, Matica Hrvatska, Mostar, 2002.
- Pat pozicija u Bosni i Hercegovini, Matica Hrvatska, Mostar, 2005.
- KEITH DOUBT, Sociologija nakon Bosne, Buybook, Sarajevo, 2003,

Posebno radovi:

- ZIGMUNT BAUMAN, Uvod – Sociologija nakon Bosne;
- JOHN DEWEY, O latentnoj funkciji etničkog. čišćenja u Bosni;
- TIM JUDAH I ROY GUTMAN, Žurnalizam i moderna etika;
- PETER HADKE, o Srbiji i lekciji iz Bosne;
- ASIM MUJKIĆ, Pogovor: Sociologija i moderno ogledalo;

- Zbornik: Agresija na Bosnu i Hercegovinu, PF Sarajevo, 1997.

HOMMAGE
CARL PATSCH
1865. - 1945.

PIONIR ANTIČKE ARHEOLOGIJE U BIH

GODINA 2005. MOŽE SE NAZVATI spomen godinom arheološke znanosti u BiH. Naime, te godine pada 140. obljetnica rođenja i 60. obljetnica smrti **Carla Patscha**, 140. obljetnica rođenja **Ćire Truhelke**, 20. obljetnica smrti **Pave Andelića**, 15. obljetnica smrti **Đure Baslera** i 90. obljetnica smrti **Ive Bojanovskoga**. Visoko cijeneći doprinos korifeja arheološke znanosti u BiH, uredništvo "Statusa" odlučilo je obilježiti obljetnicu rođenja i smrti Carla Patscha, objavljujući njegov gotovo nepoznat rad u domaćoj stručnoj javnosti "*Nekadašnja gustoća naselja ilirskoga krša*", Beč, 1933. Radi se o arheološkoj, povijesnoj, etnografskoj i demografskoj studiji područja negdašnjega ilirskoga plemena Plereja, na području srednjovjekovna Zažablja, današnje donje Hercegovine, u predjelu između Metkovića, Neuma, Slanoga, Ravnoga, Hutova i Čapljine.

Dr. Carl Patsch

PRIJEVOD PATSCHEVA DJELA S NJEMAČKOGA URADIO JE DR. **IVICA ŠARAC**, A LEKTURU I PRIJEVODE S GRČKOGA, LATINSKOGA I TALIJANSKOGA **RADOSLAV DODIG**.

IN MEMORIAM CARL PATSCH (1865. – 1945.)

Uz 140. obljetnicu rođenja i 60. obljetnicu smrti 2005.

Radoslav Dodig

CARL (KARL) PATSCH NEDVOJBENO JE NAJVEĆE IME antičke arheologije u povijesti Zemaljskoga muzeja BiH u Sarajevu. Patsch, daljnjim podrijetlom iz Tirola, rođen je u Irtschinu, okrug Prag, 14. rujna 1865. Za školovanja u češkim školama naučio je poljski i ruski jezik, a klasične jezike na Sveučilištu u Pragu, gdje je studirao povijest i zemljopis. Godine 1889. obranio je doktorsku tezu na temu “Strabos Quellen zur Geschichte seiner Zeit” (Strabonovi izvori za povijest svojega vremena). Nakon toga upisuje arheološko-epigrafski seminar u Beču, gdje usvršava znanja iz povijesti, klasične filologije i arheologije. Odazvao se pozivu austrougarskih vlasti u BiH i postao profesorom Gimnazije u Sarajevu 1893. Patsch je kao ambiciozan mladi znanstvenik odabrao Bosnu i Hercegovinu za područje svojega djelovanja najvećma što je ona bila netaknuta u arheološkom smislu. Kada je 1888. utemeljen Zemaljski muzej u Sarajevu, četiri godine nakon Muzeja na Humcu kod Ljubuškoga, Patsch je prvo postao vanjski suradnik za arheologiju BiH, a od 1889. postao je kustosom u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, gdje je radio i djelovao 30 godina, sve do kraja rujna 1919. U Muzeju razvio je živu istraživačku, znanstvenu i nakladničku djelatnost. Obišao je mnoga područja BiH, ali i Dalmacije, Sandžaka i Crne Gore, izvršio je više iskapanja i rekognisciranja terena, o čemu je objavio niz članaka, ne samo u Glasniku Zemaljskoga muzeja (GZM) i njegovoj njemačkoj inačici Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina (WMBH), već i u drugim znanstvenim časopisima, publikacijama i leksikonima.

Još kao suradnik Zemaljskoga muzeja Patsch je otkrio i istražio lokalitet Privilicu kod Bihaća, svetište japodskoga božanstva Binda – Neptuna. Bind je bio domaća inačica Neptuna, rimskoga boga voda i mora. Uskoro je i u Konjicu otkrio hram boga Mitre, s jedinstvenim reljefnim prikazima scena mitričkoga kulta. U Duvnu, blizu Franjevačko-

ga samostana, Patsch je iskopao ostatke jednoga rimskog objekta, s više ulomaka nadgrobnih spomenika i žrtvenika, za koji je tvrdio da je rimski forum. Sukladno tome, objavio je članak o otkriću rimskoga municipija Delminija. U Skelanima blizu Srebrenice otkopao je antičko naselje i dvije ranokršćanske bazilike, s većim brojem natpisa i grobnih ulomaka. Krajem 19. st. slijedilo je Patschevo najznačajnije arheološko otkriće: lokalitet Mogorjelo kod Čapljine. Za njega najstariji nalaz rimske arhitekture na Mogorjelu bila je villa rustica suburbana iz I.–II. st., na čijim je porušanim ostacima početkom 4. st. podignut građevinski kompleks u obliku palače, sličan čuvenoj Dioklecijanovoj palači u Splitu. Međutim, za razliku od kasnijih istraživača (E. Dyggve, H. Vetters, Đ. Basler) Patsch je tvrdio da je Mogorjelo bio rimski vojni tabor (castellum), krajnja točka rimskoga limesa kroz delmatski teritorij, što je u novije doba podržao I. Bojanovski. Uz ostatke utvrđene vile Patsch je okrio i dvojnu ranokršćansku baziliku, ali o njoj nije pisao. Patscheva je zasluga što je Mogorjelo konzervirano i kultivirano i što je na ulazu u dvorište sagrađena čuvareva kuća. U njoj je osamdesetih godina prošloga stoljeća otvorena arheološka zbirka Mogorjelo. Nažalost, opljačkali su je do temelja domaći barbari tijekom rata u BiH 1992. Unatoč tome, Mogorjelo je i danas najistraženiji, najočuvaniji i najposjećeniji rimski lokalitet u Bosni i Hercegovini. Carl Patsch istraživao je s puno pozornosti rimske ostatke u Vidu kod Metkovića, gdje je nekoć bila rimska kolonija Narona. Rezultate istraživanja objavio je pod naslovom “Zur Geschichte und Topographie von Narona”. Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Wien, 1907. (Prijevod na hrvatski “Povijest i topografija Narone”, Matica hrvatska, Metković, 1996.), kao i članak o dodatnim istraživanjima u Naroni i okolici “Kleinere Untersuchungen in und um Narona”. Jahrbuch für Altertumskunde II, Wien, 1908. (Prijevod na hrvatski “Manja istraživanja u Naroni i oko nje”, Matica hrvatska, Metković, 1997.).

Patschev velik doprinos bosanskohercegovačkoj arheologiji predstavljaju njegovi epigrafski radovi. Oni su objavljeni u GZM-u i WMBH-u pod naslovima "Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije" ("Archäologische-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien"). Radi se o nadgrobnim, kultnim i počasnim natpisima od 1. st. pr. Kr. do razdoblja kasne antike, kao i o rimskim miljokazima. Ne treba zaboraviti da je Patsch bio sustavan istraživač rimskih cesta u provinciji Dalmaciji, o čemu je, zajedno s Ph. Balifom, objavio monografiju "Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893. Rimski i grčki novci također su bili predmetom njegovih istraživanja (GZM VI, 1894, 167-187), rimska vojska (GZM VIII, 1896, 193-195), nalazi u kninskom (GZM VII, 1895, 379-422) i imotskom kotaru (GZM XII, 1900, 295-344), te u Sandžaku (GZM VI, 1894, 465-490). U prigodi otvaranja nove zgrade Zemaljskoga muzeja u BiH objavio je sintezu "Zbirke grčkih i rimskih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju", GZM XXVI, Sarajevo, 1914., 141-219. Još jedan njegov sintetski rad i danas je aktualan "Bosnien und Hercegovina in römischer Zeit", Sarajevo, 1911. (objavljen kao posebno izdanje "Bosna i Hercegovina u rimsko doba", Sarajevo, 1912., te u Krakovu 1912. na poljskom).

U okviru Zemaljskoga muzeja u Sarajevu Patschevim zalaganjem utemeljen je "Institut za proučavanje Balkana" (Institut für Balkanforschungen, odnosno Bosnisches-Herzegowinisches Institut für Balkanforschungen), koji je djelovao do 1918. U njemu je bila knjižnica blizu 20.000 naslova krajem 1918., te veći broj rukopisa i ostavština književnika Kranjčevića, Šantića, Kapetanovića i Kemure. U Institutu Patsch je pokrenuo publikacijski niz pod naslovom "Zur Kunder der Balkanhalbinsel", sa serijama "Reisen und Beobachtungen", "Quellen und Forschungen" i "Inventarie und Bibliographie", u kojima je objavljeno 27 knjiga. U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata u BiH osnovani su Orijentalni institut, i u okviru Akademije nauka i umjetnosti BiH Centar za balkanološka ispitivanja, koji su nastavili utrtim stopama Balkanskoga instituta, čiji je spiritus movens bio upravo Carl Patsch. Zanimljiva je prosudba Čire Truhelke, dugogodišnjega kustosa i ravnatelja Zemaljskoga muzeja, o Carlu Patschu: "Jedan od najistaknutijih suradnika muzeja bio je dr. Karlo Patsch, podrijetlom češki Nijemac, koji je u Sarajevo došao kao nastavnik povijesti u gimnaziji; ali kako nije znao hrvatski, niti je brzo mogao naučiti, koliko je potrebno profesoru, dodijeljen je muzeju, i poslije imenovan kustosom rimske zbirke i to na preporuku bečkih profesora Benndorfa i Bormanna, kojima je bio đak. Još kao gimnazijski profesor obradio je u "Glasniku" nekoliko rimskih epigrafskih spomenika, a tome je nastao i kao upravitelj zbirke sve do svjetskoga rata, Kao epigrafik bio je valjan stručnjak, solidan u radu, te je svaki redak, svaku riječ, triput kritički razmotrio, prije nego li bi ga napisao. Radi toga radio je sporo, minuciozno i naporno,

i izišao na glas kao jedan od najboljih rimskih epigrafika. Neumorno je radio i na tomu, da preteče svoje starije kolege, što mu je za rata i uspjelo, te je premješten u odjel vlade kao referent za umjetnost, a njegovim je nasljednikom u muzeju imenovan iza prevrata prof. Skarić. Patsch je kasnije umirovljen te se preselio u Beč. Tu mu je uspjelo dobiti katedru balkanologije, koju je držao Jireček" (Č. Truhelka, Uspomene jednog pionira, pretisak Azur journal, Zagreb, 1992., 55-56).

Nakon povratka u Beč Patsch je 1920. postao profesorom na Višoj školi za svjetsku trgovinu, a godinu kasnije na Bečkom sveučilištu profesorom na katedri za slavensku povijest i arheologiju. Njegovim zalaganjem katedra je preuređena u Institut za balkanologiju (Institut für Balkankunde), na čijem je čelu Patsch bio sve do umirovljenja 1934. Godine 1928. postao je pravim članom Akademije znanosti u Beču (Akademie der Wissenschaften in Wien). U razdoblju između dva svjetska rata nastavio je pisati i istraživati balkanske starine i povijest jugoistočne Europe. Jedno vrijeme boravio je u Tirani, gdje je udario temelje muzeologije i znanstvenih istraživanja. Zadnje Patschevo djelo objavljeno je 1939. Umro je od posljedica bombardiranja u Beču 21. veljače 1945.

Za povijest, arheologiju i etnologiju Hercegovine i danas je nezaobilazna Patscheva knjiga "Historische Wanderungen im Karst und an der Adria I. Die Herzegowina einst und jetzt". Wien, 1922. ("Povijesna putovanja po kršu i uz Jadran I. Hercegovina nekoć i sada"). U njoj je s puno pomnje i naklonosti opisao hercegovačke krajolike, pučke predaje, etnološke značajke, te arheološke ostatke – nadgrobnice i vojničke natpise, žigove na amforama i crijepu, novce i sitne nalaze keramike, stakla i kulturnih kipića. Možemo bez pretjerivanja reći da je Hercegovina u Patschu našla svojega europskoga promotora početkom 20. stoljeća. Još jedan njegov rad o hercegovačkom poručju, gotovo nezapažen u domaćoj javnosti, zaslužuje pozornost "Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. Die einstige Siedlungsdichte des illyrischen Karstes", 1-56, Wien, 1933. (Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe. Nekadašnja gustoća naselja ilirskog krša). U njemu je opisao s arheološkoga, povijesnoga i zemljopisnoga gledišta područje donje Hercegovine, Zažablje i Popovo. U uvodnom dijelu ističe kako je još ranije, dok je bio kustosom u Muzeju u Sarajevu, obradio područje Humnina, "jedan interesantan isječak iz najnižeg dijela hercegovačko-dalmatinskoga krša", kako sam Patsch kaže. Prvo je detaljno prikazao zemljopisne i demografske odlike kraja, te potom pretpovijesne i rimske lokalitete. Pisao je i o "vječnom" zanimanju Neretvana – gusarenju, posebice ilirskih Ardijejaca na ušću Neretve. U područje Neuma, Zažablja, Graca, Žukovice, sve do Cicrine na jugu, Patsch smješta ilirsko pleme Plereje (vidjeti njegovu kartu na kraju knjige). U tom kraju on je evidentirao 57 rimskih lokaliteta, na kojima je pronašao sitne nalaze: keramiku, novce,

cijep, grobove i nadgrobnice natpise. Zacijelo će objava ovog Patscheva djela popuniti prazninu, u inače rijetkoj stručnoj literaturi iz arheologije, povijesti i zemljopisa s područja donje Hercegovine.

Za hercegovačku znanost posebno je vrijedna ostavština Carla Patscha u Središnjem državnom bavarskom arhivu u Münchenu (Bayerisches Hauptstaatsarchiv), pod imenom "Südost-Institut Nachlass Patsch", koju je prethodno Münchenski Südost-Institut otkupio 1956. od njegovih nasljednika. Premda nije još sređena i proučena, u njoj se nalazi Patscheva privatna kućna knjižnica, zbirka pisama i raznolika građa, sastavljena od skica, bilježaka, crteža, fotografija i terenskih dnevnika. Između ostaloga, u njoj su terenski dnevnik s iskapanja na Mogorjelu i u Arnautovićima kod Visokoga, te bibliografija i autobiografija C. Patscha.

Sumirajući nakon 60 godina život i djelo Carla Patscha možemo reći da je on udario temelje znanstvenih istraživanja iz antičke prošlosti Bosne i Hercegovine. Bez njegova oštra oka i plodna pera puno rimskih starina ostalo bi pod zemljom, propalo ili ostalo nepoznato. Njegovi radovi nezaobilazni su temeljci za istraživanje prošlosti rimske provincije Dalmacije. Gajio je poseban odnos prema Hercegovini, tom živopisnom krškom kraju, u kojemu je, kako on piše, pronašao život koji je stao na prijelazu iz srednjega u novi vijek. O tomu svjedoče i dvije njegove monografije o Hercegovini, male opsegom, ali velike značenjem. Istom nakon Drugoga svjetskoga rata Patschevim znanstvenim stazama nastaviti će Ivo Bojanovski (1915-1993). Cijeneći Patschev rad u Hercegovini, Ljubušaci su u njegovu čast dali ime jednoj ulici.

I. Bibliografija Carla Patscha:

1. Rudolf Egger, Carl Patsch, Almanach für das Jahr 1945., Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien, 1947., 178-182;
2. Matija Lopac, Bibliografski podaci arheološko-epigrafskih radova o spomenicima Bosne i Hercegovine, II. dio, posebni otisak iz GZM-a, Sarajevo, 1957., 293-300;
2. Arheološki leksikon BiH, T. 1, Sarajevo, 1988., 328-329.

II. Životopis Carla Patscha:

1. Rudolf Egger, Carl Patsch, Almanach für das Jahr 1945., Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien, 1947., 163-178;
2. Veljko Paškvalin, Patsch Carl, Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskoga muzeja BiH, Sarajevo, 1988., 52-56.

III. Ostavština Carla Patscha:

1. Dejan Zadro, Ostavština Carla Patscha u Münchenskom Südost-Institutu, Bosna franciscana, god. XI, br. 18, Sarajevo, 2003., 250-265.
2. Dejan Zadro, Karl Nehring, Ostavština Carla Patscha čuvana u Münchenskom Südost-Institutu. Pisma Carlu Patschu 1888-1944., Bosna franciscana, 18, Sarajevo, 2003., god. XI, br. 18, 236-249.

Akademie der Wissenschaften in Wien

Philosophisch-historische Klasse

Sitzungsberichte, 215. Band, 3. Abhandlung

Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa

Von

Carl Patsch

wirkl. Mitglieder der Akademie der Wissenschaften in Wien

VI.

Die einstige Siedlungsdichte des illyrischen Karstes

Mit 3 Abbildungen im Text und einer Kartenbeilage

Vorgelegt in der Sitzung am 1. März 1933

1933

Hölder-Pichler-Tempsky A.-G.

Wien und Leipzig

Kommissions-Verleger der Akademie der Wissenschaften in Wien

Akademija znanosti u Beču
Filozofsko-povijesni razred
Izvješća sa sjednice, svezak 215., rasprava br. 3.

Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe

Carla Patscha
djelatna člana Akademije znanosti u Beču

VI. Nekadašnja gustoća naselja ilirskoga krša

S trima slikama u tekstu i jednim kartografskim prilogom

Dostavljeno na sjednici 1. ožujka 1933.

1933.
Hölder-Pichler-Tempsky A.-G.
Beč i Leipzig
Izdavačka komisija Akademije znanosti u Beču

PRILIKE STANOVNIŠTVA HERCEGOVINE VIŠE PUTA bile su temom prikaza sa zemljopisna gledišta. U tu su tematiku najdublje zašli G. Daneš u monografiji *Bevölkerungsdichtigkeit der Herzegowina*¹ (Prag, 1903.) te J. Dedijer, šest godina kasnije, u svojim antropogeografskim studijama pod naslovom *Hercegovina*² (Beograd, 1909.). No, pritom su pristupili obradi povijesnih pitanja na nejednak način. Dok je spomenuti istraživač iz Praga usporedio samo ono malo tiskanih statističkih podataka iz zadnjih godina turskoga doba, dotle se Dedijer, inače i sam Hercegovac, marljivo potrudio prikupiti podatke iz još žive usmene predaje o kretanju naroda nakon prodora Osmanlija na zapadni dio Balkanskoga poluotoka, odnosno o useljavanjima, iseljavanjima i prolazima pojedinih skupina, te s time povezanim promjenama položaja naselja u Hercegovini, zatim o nepostojanosti gospodarstva itd. Za starija razdoblja i on se, jednako kao i E. Richter u svojem, na žalost, nedovršenu *Landeskunde von Bosnien und der Herzegowina*,³ koristio rezultatima istraživanja ove zemlje, provedenih s povijesna gledišta. A ti su rezultati bili objavljeni samo u dijelovima. Odnosili su se uglavnom na riječne i krševite kotline Hercegovine i susjedstva, dakle u gospodarskom smislu na plodnije prostore. Jer pretraživanje takvih prostora tijekom kakva duljega boravka, uvjetovana iskapanjem ili nekim važnijim slučajnim pronalaskom, moglo je biti daleko korisnije nego samo kovanje po tlu.⁴

Tek su 1922., u mojim *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria I. Herzegovina einst und jetzt*⁵ str. 9slj, iznesene određene informacije o prilikama vezanim za naselja. Tu su izvedeni zaključci o fizičkom i gospodarskom stanju, biljnom pokrivaču, korištenju tla, poduzetnosti, gustoći, razmještaju stanovništva u krajevima koji su po prirodi siromašniji, a takav je bio najveći dio ilirskoga krša. No, i u tom djelu je sve to prikazano u sažetu obliku, sukladno značaju monografije, sa značajnim dokazima, ali bez namjere kakva sveobuhvatna istraživanja. Ukorijenila se na neki način nesigurnost u procjenama situacije na uzvisinama, kao i mišljenje da su veće gustoće naselja u rimsko doba bile ograničene isključivo na pojedine regije, a rimsko razdoblje inače je najbolje razdoblje balkanskih zemalja uopće, čiji se tragovi naseljavanja lakše i točnije daju istraživati nego pretpovijesni ili srednjovjekovni.

Objavljivanje svih bilježaka uzelo bi puno prostora i djelovalo monotono. Te su bilješke, u proširenoj verziji, svojedobno u Sarajevu bile namijenjene za izradbu topografskoga

leksikona i za kartu pronađenih predmeta. Na prosudbu, stoga, prikazujemo samo jedno određeno područje sa čitavim njegovim inventarom: jedan siromašan, neveseo, tih – dakle, jedan tipičan krški krajolik. Osnovni rezultati daju se uvijek generalizirati, kao što to pokazuju i stručna mišljenja drugdje, naravno uzimajući u obzir varijacije od mjesta do mjesta. Zbog mogućnosti korištenja nekih informacija iz literature, izabran je jedan interesantan isječak iz najnižega dijela hercegovačko-dalmatinskog krša. Taj kraj J. Cvijić nazivao je Humnina, a radi se o brdovitu području odmah južno od donjeg toka Neretve, jer se tako, kako je pokazano na str. 1. bilj. 4, priključujemo na već poznato područje s obje strane ove rijeke. A to područje tvori jedan jasno omeđen pojas. Taj kraj izgleda zapravo kao neka teško dostupna i unutra teško prohodna tvrđava, s iznimkom jedne šupljine, koja je zbog svojih strmih obronaka nalik Crnoj Gori. Inače, u tom se krajoliku ne bi baš tražilo puno svjedočanstava izvanjskog utjecaja. Odlučujuća je bila, premda bez posljedica, i sljedeća spoznaja: Di tutto il littorale dell' antica Dalmazia romana la parte meno conosciuta e forse meno esplorata in linea di antichità, è il tratto che si stende da Narona ad Epidaurum (*Primorje antičke rimske Dalmacije od svega najmanje je poznat i ispitivan kraj s gledišta starina, a proteže se od Narone do Epidaura, R. D.*).⁶

I.

Okvirni dio područja koje ovdje istražujemo čine usjeci Jadrana s obje strane prevlake poluotoka Pelješca do zaljeva Slano, zatim dolina Slano koja izgleda poput kanjona, nadalje Zavala (na Popovu) s obroncima visokim po više stotina metara, te sjeverni dio Popova Polja; zatim duga uska dolina Hutova, koja je od Popova Polja odijeljena jednim niskim stjenovitim pragom, duboki prijevoj zvan Prijedor između gorskih gromada Lopota i Nina, ravna kotlina Brštanica na zaravni Donje Hrasno i na kraju strmi obronak koji se spušta do široke močvare Hutova Blata. Ona gore spomenuta šupljina u prirodnoj graničnoj brani otvara se upravo oko Brštanice, jer se na tom mjestu zaravan Donje Hrasno nastavlja prema istoku, prema unutrašnjoj Hercegovini, i tamo se razvija u područje Gornjega Hrasna.

Sjeverna periferija toga kraja pripada najužem području Neretve, koja, nakon što napusti posljednji dio svoga dugog usjeka između južnog dijela Mostarske kotline i Čapljine, protječe u stalnim zavojima, usijecajući,

¹ *Gustoća stanovništva Hercegovine*, nap. prev.

² *Izbornik ćirilicom*, nap. prev.

³ *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina X*, 1907., 383slj.

⁴ Patsch, *Wissenschaftliche Mitteilungen VII*, 1900, 119slj. (gornji dio doline Cetine), VIII, 1901, 61slj. (kotlina Jmoski, *zacielo Imotski*, nap. prev.), IX, 1904, 171slj. (Županjac), XI, 1908, 118slj. (Livno), XII, 1912, 68slj. (Neretvanska nizina između Čapljine i Dračeva), *Zur Geschichte und Topographie von Narona (1097)*, 1slj. (ravnica Narona-Vid, sjeverno od Metkovića).

⁵ *Historijska putovanja kršom i Jadranom. Hercegovina nekoć i danas*, nap. prev.

⁶ F. Bulić, *Bullettino di archeologia e storia dalmata XXIV*, 1901, 85.

razarajući i gradeći prostranu ravnicu između rubnih uzvisina. Naročito je pod njezinim utjecajem stajala, i još uvijek stoji, ravnica zapadno od suženja Gabela – Dračevo, na čijem se sjevernom dijelu Neretva širi u obliku luka pored mjesta Vida, staroga trgovišta Narone, a na južnom dijelu dobiva na širini tvoreći dva odvojka. Ta su dva odvojka, pružena između pojasa Metković – Dračevo i uskog obalnog lanca, razdijeljeni kao nekom ostrugom, koja se pruža pravcem sjever-jug, a pred njezinim sjevernim krajem leži selo Fort Opus.⁷ Nekoć su ti odvojci tvorili okvire morskoga zaljeva, koji je na strmom dijelu obale bio povezan jednim prolazom, punim stjenovitih otoka, s jadranskim rukavcem između kopna i poluotoka Sabbioncello.⁸ Naposlijetku su ti odvojci postali dio kopna zbog naplavina koje je Neretva nanijela iz Hercegovine, navlastito nakon uništenja njezinih šuma, koje je ta rijeka nanosila za izgradnju vlastite delte. Postali su kopnom i djelovanjem divljih voda te kišnica s neposrednih uzvisina u razdoblju zimskih obočina, kao i bujnom vegetacijom tla, koje se stalno podizalo. Tim je procesom (kako je to već dokazano⁹ za Hutovo Blato, veliki ravničarski bazen istočno od Metkovića) protokom Neretve formirana *límñē megále*¹⁰ s jednim *nēsos eugéōrgos sfódra*.^{11 12} Te ravne, moru otete, površine još i sada pokazuju sve osobine svoga nastanka. Iako je 1888., nakon neuspjela venecijanskoga pokušaja odvodnjavanja, bila počela regulacija Neretve i čišćen njezin mulj, ona se danas kod Opuzena račva u dva rukavca, a ranije se razgranavala u ukupno dvanaest ušća.¹³ Zbog malarije to je područje (uostalom kao nekoć čitava Neretva i teritorij s obje strane te rijeke¹⁴) bilo izrazito ozloglašeno u čitavoj Dalmaciji i do danas je ostalo nesansirano mekano tlo, poplavljeno u doba kiša. Čak je i nakon dolaska suhih godišnjih doba išarano brojnim plitkim jezerima¹⁵ i močvarama, obraslim rogozom, šašom, vrbama, jasenom, topolama, kao i kanalima uzduž i poprijeko. To umjetno odvodnjeno, za sadnju pogodno tlo puca od plodnosti. Plavljenju istočnoga prolaza (od dvaju gore spomenutih prolaza, kojima se ravnica otvara prema jugu) pridonose i mnogi snažni izvori, koji su

rasuti na njegovom istočnom rubnom dijelu od Metkovića preko Mliništa do Đuveleka. Stanovništvo te izvore smatra podzemnim vodama Popova, budući da presušuju kada je to polje suho. Čak je 19. svibnja 1903. i zaton Koševo, odmah južno od Metkovića, bio sasvim natopljen ili još pod vodom. Dugačka udubina Pologoša, ljeti inače dobra livada, tada je vrlo živa žablja bara, a ispred nje smješteno zabrdje Hum, s dvama vrhovima, u to vrijeme postaje otokom. Iza Lovorja, na južnom kraju zapadna dijela kopna, preko jezera i kanala svako malo pristižu barke s Neretve, a u doba poplava čak i veća vodena prijevozna sredstva.

To naše područje negdašnjega zaljeva ušća Neretve najvećim je svojim dijelom dvostruko odijeljeno od mora. Prvo svojom vlastitom visokom strmom obalom, dvama malim usjecima, a prije toga preko poluotoka Pelješca, koji se od svoga prijevoja Prevlake, između Stagno grande i piccolo¹⁶, širokog samo 1.4 km, usporedno pruža duž kopna u smjeru sjeverozapada, dok se u smjeru jugoistoka pruža nešto povoljnije, nastavljaajući se u otocima Olipa, Jakljana, Giuppana,¹⁷ Mezze¹⁸ i Calamotte¹⁹. Tu je i maritimna situacija utoliko bolja, što je kopno prema istoku otvorenije i što njegov najdublji zaljev, onaj u Slanom, preko svoje 12 km dugačke suhe doline Slano – Zavala, koja čini južnu granicu toga našeg područja, ima lako dostupno zaleđe. Loša strana pelješkoga praga jest prije svega u tome što je plovidba iz smjera juga ometena kopnom. Njegovi zaljevi sjevernije, skupa s riječnom lukom Narona, ne dolaze u obzir kao stanice za trajni longitudinalni promet Jadranom, a i posjet sa sjevera tim zaljevima moguć je tek dugom vožnjom širokom zaobilaznicom. Inače, taj bi obalni pojas mogao imati za uzdužni promet najbolju luku srednje Dalmacije, bolju nego što je Spalato,²⁰ gdje se moralo potpomagati s velikim lukobranom. Nakon kratkoga, uskoga poprečnog ulaza iza poluotoka Rep,²¹ maloga Pelješca, proteže se dugačak uzdužni zaljev Neuma, 1.2 km širok i 6.5 km dugačak; zaštićen od svih vjetrova i s dobrim pristaništem. Dubok je toliko da neposredno uz oba-

⁷ Opuzen (dalje u tekstu Opuzen), nap. prev.

⁸ Pelješac (dalje u tekstu Pelješac), nap. prev.

⁹ Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen XII 68slj.

¹⁰ Veliko jezero, nap. prev.

¹¹ Jako plodan otok, nap. prev.

¹² Pseudoskylax, 24 (Müller, Geographi Graeci minores I 30).

¹³ F. Petter, Dalmatien in seinen verschiedenen Beziehungen I 42; II 118

¹⁴ Usp. Petter, nav. dj., II 118; VI. Skarić, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLII/2, 1930, 15.

¹⁵ A. Gavazzi, Die Seen des Karstes I 36 slj., tab. X-XII; Daneš, Uvodi dolni Neretvy 92 slj., tab. V slj. karta 2.

¹⁶ Ston Veliki i Mali, nap. prev.

¹⁷ Šipan, nap. prev.

¹⁸ Lopud, nap. prev.

¹⁹ Koločep, nap. prev.

²⁰ Split, nap. prev.

²¹ Nazvan i Donji Klek, dok se Gornjim Klekom u narodu naziva njegov kopneni nastavak s uzvisinama Ćurilo, Isbraća i Šumet, a Starim Klekom nazvana je mjesna luka Klek na sjevernom dijelu ulaza u zaljev. Godine 1903. na poluotoku su se nalazile samo dvije stalno naseljene kuće na prijevoju između Velike Kose i Opuće; ovdje zimu provodi više obitelji, skupa sa stokom.

lu može primiti velike trgovačke i ratne brodove. Što se tiče prometa s unutrašnjošću, taj je zaljev maloga značaja, jer se vrhovi, kao i u Bocche di Cattaro,²² uzdižu odmah visoko pod velikim nagibnim kutom. Zaleđe je tu još teže prohodno i ne nudi nikakav gospodarski poticaj za određene djelatnosti. Jedna uska vrata u opasanom zaljevu na krajnjem jugoistočnom kutu formiraju završetak uske doline Jazina. Tu su se do 1878. (kada je zaljev s jednim uskim pojasom od zapada prema istoku bio turski zbog razgraničenja venecijanskoga i dubrovačkoga područja) iskrcavale trupe, ratni materijal i živežne namirnice za Hercegovinu, vojnomo dionicom Klek – Gradac –Stolac,²³ ako to ne bi bilo pretovareno na barke i Neretvom dovezeno do Klepaca, pored Čapljine.²⁴ Austrijska monopolna uprava bila je toliko oštećena zbog učestala krijumčarenja duhana i strane (napuljske, engleske) soli preko Neuma u Hercegovinu, tako da je od 1850. na ulazu u zaljev kod Staroga Kleka, koji je bio austrijski, stacionirala više nadzornih brodova.²⁵

U doba Austrije, kada je pristanište premješteno ispod sela Neuma, na krajnju točku nove ceste sa serpentinama (a ta cesta je bila povezana s onom iznad strmog obronka, cestom izgrađenom za francuskoga maršala Marmonta) u zaljevu se, dakle, u to doba, sve do 1885., odvijao živ promet zbog vojne opskrbe istočne Hercegovine. Gotovo su svaki dan, po pričama, stizala dva broda austrijskog Lloyd²⁶. Otvaranje željeznice Metković – Mostar te iste godine loše se odrazilo (*na promet u zaljevu, nap. prev.*), a pogotovo linija Gabela – Gruž – Trebinje, koja je 1901. završena i stavljena u promet. Pred Neumom sada se ljulja nekoliko trabakula²⁷ sa crijepom iz Molfetta u Apuliji, koje odavde uzimaju drvenu građu kao teret za povratnu vožnju. O istom uvoznom artiklu (a prema cestovnim prilikama uvezenom najvjerojatnije također preko Neuma) svjedoče u Gracu (dolje str. 33slj.) pronađeni pečati još iz ranoga rimskog doba, nakasnije iz doba Tiberija, a potječu iz carske ciglane Pansiana između Riminija i Pesara,²⁸ kao i iz ciglane Gaja Tita Hermerota,²⁹ smještene vjerojatno kod Akvileje. No, crijep Pansiana (dolje str. 35.) stizao je u Ilino³⁰ Polje, sjeverno od Neuma, vjerojatno preko bližega Neretvanskog zaljeva,

gdje su pronađene u mjestu Soče (dolje str. 29.).

Sljedeći zaljev, smješten tik do Neuma, jest Bistrina, prostran i pun mulja, koji sada traže još gotovo samo skupljači školjki. U starom vijeku taj je zaljev imao vjerojatno veći promet s obližnjom, razvučenom, vrlo naseljenom dolinom Imotica –Topolo – Ošlje (dolje str. 8. i 36.), kao i usjeklinom Štedrica, kamo vode prohodni putovi. Za Zlatni Rukav kod Ošlja dostavljana je roba iz ciglane Tiberija Vetija Avita,³¹ koja je također tražena kod Akvileje (dolje str. 37slj.).

Jadranski kanal, koji odvaja Pelješac, sužava se već pred Bistrinom u jedan uzak i dugačak prolaz i pri tome sve do kraja poluotoka formira čitav niz zaljeva, prekrivenih otocima i grebenima. U gospodarskom smislu izrazito značajni, ti su zaljevi (jednako kao i otočje Školji i zaljevi zapadno te obalni usjeci sjeverno od Neuma) imali svoje zlatno doba. Jer u tim je vodama cvjetalo gusarstvo sve do Neretve, kako što je naznačeno dolje na str. 15. slj. Tada su tu bila pristaništa s kojih se plijen prebacivao do naselja na uzvisinama. Sigurno je u to vrijeme prevlaka Ston bila dobrodošla obrambena utvrda, koju se koristilo pri opasnom povratku kući s juga, kada se pri isplavljanju izbjegavala zaobilaznica oko Pelješca. Ilirska prijevozna sredstva bila su mala i lagana, a Iliri vrlo okretni.³² Da bi se skratio put, u srednjem su se vijeku³³ (čak još i u 19. stoljeću³⁴) prevozile barke tim tjesnacem, koji je s obje strane imao blagi uspon i bio, kako je već gore na str. 4. primjećeno, samo 1.4 km širok. Još je 1333., odmah nakon što su Dubrovčani došli u posjed poluotoka, bio planiran prokop. Godine 1396. započelo je prokopavanje, ali nikada nije dovršeno.³⁵ I kasnije nije nedostajalo projekata i poticaja za to. Zadnji uvjerljiv pokušaj učinio je nadvojvoda Ludwig Salvator u svojoj anonimno izdanoj knjizi *Über den Durchstich der Landenge von Stagno*³⁶ (Prag 1906.).

Kao što je i obala teško savladiva, tako i unutrašnjost toga područja pokazuje sva svojstva (zaoštrena još i fenomenima vapnenasta krša) ilirskoga nabranog gorja, koje se

²² Boka Kotorska, *nap. prev.*

²³ O. Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina* (Berlin 1877) 50.54.

²⁴ Patsch, *Historische Wanderungen* I 36slj.

²⁵ Petter, *Dalmatien* II 132.

²⁶ *Prema imenu jednog brodovlasničkog društva, nap. prev.*

²⁷ *Teretni obalni jedrenjaci sa dva jarbola, nap. prev.*

²⁸ Patsch, *nav. dj.*, 110slj.

²⁹ *Nav. dj.*, 114slj.

³⁰ Čuje se i *Iljino polje, nap. prev.*

³¹ Abramić und Colnago, *Österreichische Jahreshefte* XII, 1909. Prilog 61; Patsch, *nav. dj.*, 115.

³² Patsch, *nav. dj.*, 45 bilj. 2. Novčići kralja Gencija i plemena Daorsa prikazuju slike južnoilirskih brodova. Literatura u *nav. dj.*, 41slj. sa slik. 14slj.

³³ Jireček, *Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters* 26.; *Geschichte der Serben* I 118.

³⁴ Petter, *nav. dj.*, II 220.

³⁵ Jireček, *Die Handelsstraßen* 26.

³⁶ *O prokopavanju prevlake Stona, nap. prev.*

proteže usporedno s Jadranom. Gusti, nepregledni nanižani lanci ostavljaju tek nešto mjesta za duge usjekline, protegnute u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Inače i one svojom strmošću i visinom reduciraju mogućnost prometa na najmanju moguću mjeru. Za izravnu povezanost s južnim dijelom, sjeveroistični dio ograničen je na dvije prohodne gorske staze preko 15 km dugog pojasa planine Žabe, koja je već iz daljine prepoznatljiva po svojoj visini i oštrom grebenu nalik na kornjaču. Na toj planini posebno se ističe Ilino brdo, visoko 953 m, zvano i Velika Žaba. Svibnja 19. 1903. po kiši morali smo odustati od svladavanja prijelaza Dobranje – Vidonje. Odvojeni sjeverozapadni dio čini jedan negostoljubivi kompleks gusto nabrana gorja, a veći dio, onaj na jugoistoku, tvori najveća visoravan cjelokupna područja – zaravan Donje Hrasno. Njoj treba pribrojati i nešto višu razinu oko sela Kolojanj, s kojim je opet, kao s nekim crijevom, povezana niža razina Dubravica, koja ide u široki strmi obronak prema Hutovu blatu, ispresijecan dubokim koritima. I Hrasno sa svojim “priključnim” područjem također loše stoji u gospodarskom smislu: raspucalo kamenito tlo s naslaganim pločama, gromadama i gomilama, vrletima ili škrapama,³⁷ koje su sada prekrivene grmljem, a nekada su bile šumom. Obradiva su samo mala, ravna korita i dublje doline³⁸ s njihovom Terra rossa.³⁹ Uz to je težak problem i nestašica vode. Unatoč skrbi austrijske uprave⁴⁰ nije dovoljan broj čatrnja, koje stanovništvo često zapušta, kao ni mutna, topla kišnica u ravnim lokvama⁴¹, koja služi kao piće za stoku. Oborinska voda najvećim dijelom otiče podzemnim putem u gore spomenuto Blato, kako to pokazuje niz izvora u podnožju zaravni između Sjekosa i Svitave.

Gore je (str. 7.) skiciran oblik terena koji je dominantan u prostoru južno i jugoistočno od Žabe, te južno od početka Popova sve do obale. Takav teren nije samo nezgodan za promet, već i u gospodarskom pogledu ne pruža mnogo – no ipak puno više nego Hrasno. Broj većih, uzdužno formiranih, depresija nije značajan, a onih manjih, naprotiv, nije malen i rasprostranjen je čitavim područjem. No, kamenito tlo i ljetna suša štete plodnosti tla pojedinih manjih depresija. Pravo blago predstavljaju živi izvori. Veće kotline, koje prirodno tvore privredna središta kraja, smještene su od sjevera prema jugu i označeni prema selima u njima: Vidonje (s malom plodnom izbočinom Ružne Njive), Slivno,

Gradac, Babin Do – Mošević, Blaca, Imotica – Topolo – Stupa – Ošlje, Smokovljani, Lisac i Trebimlja. Neke od njih su poplavljene kao kraška polja. Zadnja od gore navedenih kotlina ‘pliva’, kako stanovništvo pripovijeda, u svojim najdubljim dijelovima u zimu i proljeće. Blace čini više izvora. Među njima je i snažan izvor Vir na sjeveroistočnom rubu, koji je duboko pod vodom sve dok se ne isprazni kroz jednu pukotinu na jugozapadu. Imotica – Ošlje s Blacama, od kojega je odijeljena samo jednom nižom gromadom, najdulja je uzdužna dolina čitavoga područja. U vrijeme dugotrajnih padalina izložena je gorskim brzacima, koji se s golih obronaka dubokim usjeklinama slijevaju u dolinu.

Što se tiče biljnog pokrivača ta je zemlja posvuda teško trpjela, a gledano na duge staze i neizlječivo. Visoke šume nigdje nema. Niska šuma (hrast, bukva, jasen, javor, kamena lipa, terpentini) počela je izbijati tamo gdje je naseljavanje rijeđe ili gdje se korištenje drveta manje isplatilo. Najpoznatiji je kompleks Hrasno; nekoć se rasprostirao kao visoka šuma obronkom zaravni, preko Dubravice i Bulutovca do u nizinu Neretve kod Višića.⁴² Što bi sve u kratkom vremenu moglo nastati iz sadašnjih panjeva, unatoč kamenitu tlu (gore str. 7.), i što je sve tu ranije bilo, pokazuje veliko zaštićeno šumsko područje oko rezervoara za kišnicu kod željezničke postaje Hrasno, kao i visoka stabla, koja su se u očuvala u grmlju. Kamenita pustara vlada na čitavom pojasu Metković – Koševo – Veraje – Pologoša – Bili Vir – Dobranje: na obroncima i padinama, uz koju nisku gromadu i tlo presvučeno nečim poput lišaja, samo tu i tamo šikarje, koje je nagrizala stoka. Ovdje su sve rijeđi čak i kleka (*Juniperus oxycedrus*) i trnovita drača (*Paliurus australis*), inače najotporniji grmovi u kršu blizu mora, a oni su prema G. Becku von Mannagetta⁴³ znaci negdašnje hrastove šume. Krajolik sjeverno od Dobranja izgleda kao golemo groblje s gusto poredanim nadgrobnim pločama; tako je vapnenac tu gol i rascjepkan! Duž morske obale održalo se mjestimice rijetko grmlje, pretežno jagoda, vrijes (*crnjuša: Erica arborea*, R. D.), česvina, kamena lipa i borovica. U jugoistočnom dijelu našega područja gotovo je sve golo oko kotlina Imotica – Topolo – Ošlje, Smokovljani, Visočani, Lisac i Čepikuće. Južno od Smokovljana dva vrha nose znakovita imena: Goli brijeg i Goli vrh.⁴⁴ Pojas Čepikuće – Trebimlja još je jedna značajna slika za putovanje tim krajem, jer tvori nekakvu šutljivu kameni-

37 F. Katzer, Karst und Karsthydrographie 12.

38 *U orig. stoji “Dolinet”, nap. prev.*

39 *Zemljom crvenicom, nap. prev.*

40 Usp. Ph. Ballif, Wasserbauten in Bosnien und der Herzegowina I 83slj. tab. XV.

41 *Lokve u orig., nap. prev.*

42 Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen XII 74.

43 Kod A. Ginzbergera i K. Malya, Führer zu den wissenschaftlichen Exkursionen des II. internationalen Botanischen Kongresses, Wien 1905. I. Exkursion in die illyrischen Länder 38. 49.

44 Goli kahl (*tako u izvorniku, nap. prev.*)

tu pustinju s tek pokojim hrastom. Iznenadjuće je, naprotiv, da je oko sredine pograničnog kanjona Slano – Zavala razmjerno gusta šipraga: stari šumski klanac koji bi, ako bi bio zaštićen, opet mogao oživjeti.

Promjena fizionomije krajolika i smanjivanje iskoristivosti tla postupno su u velikom opsegu provedeni sve do današnjih dana⁴⁵ neprestanim odvozom drveta u trgovačke svrhe, ali i još više primitivnim stočarstvom, koje je prevladavalo još od ranoga srednjeg vijeka (kao i u čitavoj Hercegovini, Dalmaciji i u drugim balkanskim zemljama) i koje nikada nije poznavalo uzgoj u štali. Primitivnim stočarstvom s besmislenim dobivanjem ispaše spaljivanjem čitavih kompleksa šuma. Takav postupak ponavlja se svake tri ili četiri godine na spontano izraslim mladima, čime se sprječava obnova šume. Obnavljanje šume onemogućeno je i ispašom koza, koje obrste grmlje i kojima je dostupna svaka pukotina u stijenama. A kako bi se lakše došlo do lišća za stočnu hranu, čak su obarana i stabla da se ne bi moralo popeti na drvo i okesivati granje.⁴⁶ Zbog slabije naseljenosti manje su pogubne bile ugljenare i klačine. Na otvorenim uzvisinama, uglavnom obraslim grmljem, čije tlo od rahlosti nije štiti nikakav pokrov od lišća, često su djelovale jake kiše, nalik prolomima oblaka, kao i žestoki udari bure, navlastito nakon što je oko naselja, nakon nedostatka drveća za ogrjev, uništeno i korijenje drveća.

U venecijanskoj Dalmaciji, u koju je spadao i sjeverozapad toga našeg područja, Provveditore Generale⁴⁷ Francesco Grimani zabranio je 25. travnja 1756.⁴⁸ u jednom, prema njemu nazvanom, značajnom privrednom zakonu, ispašu koza na šumskim površinama i inače zapovijedio čuvanje ostataka šume. No, bez trajnijeg uspjeha, jer su koze za seljaka imale neusporedivo veći značaj⁴⁹ nego govedo, koje je na čitavom istočnom Jadranu zbog manjka njege i hrane bilo degenerirano. U turskom dijelu nitko se nije brinuo oko šume i pašnjaka. U dubrovačkom je (obala jugoistočno od Neuma) zbog tovljenja žirom bilo zabranjeno sjeći *arbores ferentes glandes (drveće sa žirom, R. D.)*⁵⁰ – s kakvim uspjehom, pokazuje samo šipražje od negdašnje hrastovine.

U dolovima prakticira se zemljoradnja, ali ne dovoljno, budući da tlo većih kotlina, kako je već na str. 7. spomenuto, nije svugdje jednako plodno. U malim koritima sela Bobovišće, Medići, Sprčić, Arnaut, Stankovići itd., sjeveroistočno od Vidonja, tako su male obradive čestice i vrtovi, da se mogu obrađivati samo s motikom.

Zima je blaga; na planini Žabi⁵¹ (776, 818, 953, 802 m) snijeg ne ostaje na tlu svake godine, a u kotlini Gradac, na njezinu južnom dijelu, jedva ga ima na jedan dan. Ljetna vrelna ublažena je vjetrovima s mora. Zbog toga su, a i zbog povoljnog tla, raširene kulture vinogradarstva i maslinarstva. Maslinarstvo je u većoj mjeri rašireno prema obali, oko Opuzena, Brestice, Slivna, Staroga Kleka, Neuma, u dolini Imotica -Ošlje, u kotlinama Smokovljani, Visočani, Lisac i Mravinjica, kod Slanoga, itd., ali i u Gracu i malim dolama Broćanca i Propratnice ispod Žabe.⁵² No, stablima nedostaje njega; kod Brestice su npr. stari gajevi bili prepušteni sami sebi. S kulturom vina stvari stoje bolje. Hvaljeno je vino iz Graca. Razvučene vinograde vidio sam u Lovorju, Slivnu, Starom Kleku, Ilinom polju, Đeletinu, Dobranjama, Imotici, Topolu, Stupi, Ošljama i Slanom.

Srednjoeuropsko voće, jabuke, dunje, trešnje, šljive, zatim smokve, šipci i murve odlično uspijevaju, ali bez veće koristi na rubu visoravni južno od Metkovića. Selo Glušci u tom smislu posebno je upadljivo. Prema Slanom uočljiv je porast mediteranske flore, a da joj ne nedostaje zaštićenija kotlina unutrašnjosti. U Slanom i oko njega pojavljuju se rogači i datulje; na mjestima ograđenim zidovima, kao u dvorištu franjevačkog samostana toga mjestašca, uspijevaju naranče i limuni. No, najunosnija biljka našega područja bio je duhan. Kvaliteta duhana austrijska je monopolna uprava unaprijedila i dobro plaćala. Duhan je podario sredstva makar za skromno poboljšanje načina života najvećeg dijela toga stanovništva. To se u pojedinim mjestima najočitije primjećuje po sve većem broju krovova od crijepa. No, još uvijek je ostalo starih i siromašnih nastambi, poglavito u hercegovačkom dijelu: kolibe od suhozidine sa slamatim krovom ili krovom od kamenih ploča, te malenim oknima. U dalmatinskom dijelu već je u drugoj polovici 19. stoljeća više bilo rašireno korištenje talijanskoga krova od

⁴⁵ Gore str. 5. Još i danas u Slanom i u selu Majkovi Donji, smještenom jugoistočno – gdje se kao i u susjednim mjestima Grgurići, Banići, Trnova i Mravinjica s mukom traži drvo za ogrjev – živi sjećanje da se nekada u ovom području drvo izvozilo. O snažnom izvozu drveta iz područja Neretve u srednjem vijeku usp. Jireček, *Die Handelsstraßen* 79, bilj. 265; *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters* 67, bilj. 56; *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien* II 57; Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Naron* 8slj.; *Historische Wanderungen* 38. bilj. 1.

⁴⁶ *Wanderungen* 14 slj.; Ginzberger i Maly, nav. dj., 22slj. U općim crtama i A. Philippson, *Das Mittelmeergebiet* 147slj.; H. Hassinger, *Geographische Grundlagen der Geschichte* 27.

⁴⁷ *Generalni providur, nap. prev.*

⁴⁸ G. B(rodman)n, *Memorie politico-economiche della città e territorio di Trieste, della penisola d'Istria, della Dalmazia fu veneta, Ragusi ed Albania (Venedig 1821)* 205. 224slj.; G. Cattalinich, *Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Repubblica Veneta con un saggio sull'amministrazione pubblica veneta e del regno d'Italia (Spalato 1841)* 258slj..

⁴⁹ Usp. Petter, *Dalmatien* I 129slj..

⁵⁰ Jireček, *Staat und Gesellschaft* II 27.

⁵¹ *Tako u izvorniku (imenica "planina" s početnim velikim slovom), nap. prev.*

⁵² Patsch, *Aus Herzegowinas letzter Feudalzeit. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien* LXIV, 1922, 183.

crijepa (usp. gore str. 5).

Naselja u unutrašnjosti leže isključivo u dolovima. Na području između naselja teško je pronaći kakav smještaj. Rijetko se nađe i na kakvoga pastira ili žene koje nose drva za ogrjev. Na koliko su dijelova podijeljene općine koje posjeduju samo male doline, ili kako je razvučeno njihovo područje, a malen broj stanovnika, neka posluži kao primjer (usp. kartu u prilogu) podatak iz 1910⁵³ o Čarićima, smještenim na istoku kotline Graca:

	kuće	stanovnici
Broćanac	12	90
Propratnica	23	203
Dubravica	11	75
Hotanj	13	106
Žukovica	11	96
Radetići	4	26
Donji i Gornji Drijen	15	117
Donji i Gornji Zelenikovac	18	130
	107	843

Ali i Polje⁵⁴ Graca tada je prehranjivalo samo 359+131=490 ljudi u oba svoja mjesta, Gracu i Dobrovu. Pristanište Neum brojalo je skupa s istoimenim selom i financijskom postajom 105,⁵⁵ a najveća dolina u području (gore str. 7slj.), u četiri mjesta Imotica, Topolo, Stupa i Ošlje, 142+332+165+411=1050 stanovnika.⁵⁶ Nema nikakva trgovišta; jedini grad, Metković, leži na periferiji i živi ponajprije od svoga položaja ulaznih vrata za Hercegovinu, kao riječna luka i glavna postaja željezničke pruge u dolini Neretve. U južnom rubnom dijelu našega područja nalazi se jedno mjesto slično gradu, s 501 stanovnikom, a to je Slano.⁵⁷

Nekakav znatniji porast broja stanovnika u čitavom području teško da je i u budućnosti moguć, budući da devastirane uzvisine ne dopuštaju racionalniji tip uzgoja stoke, a i tlo u dolinama već je prilično iskorišteno. I u većim depresijama nastambe su bojažljivo zbijene u skupinama, ili u redovima uz kamenite obronke, kako se dragocjeni obradivi sloj zemlje ne bi smanjio. I groblja su nastala na neproduktivnom tlu, nerijetko na ranijim naseljima, izgrađenim ispod zidina. Teško da bi moglo doći do

proširenja i poboljšanja kulture maslinarstva, te uvođenja uzgoja dudova svilca njegovom dudovih stabala, a još je manje očekivati da će početi kultiviranje neretvanskih bara.

II.

U usporedbi s ranijim vremenima i dosadašnjim pregledom povijesne znanosti o naseljima, ovaj materijal nastao je obilaskom terena (uglavnom već u svibnju i rujnu 1903.) u potrazi za starim indicijama o naseljima, budući da povremeni pronalasci natpisa nisu bili dovoljni, a arhivskih, kao i literaturnih novosti vezanih za to područje gotovo da i nema. Izleti su obuhvaćali prilično uzak prostor, no zasigurno ipak sve nije bilo na visini: kao npr. u malenim kotlinama Brestice, Kiševa, Propratnice i Selišta. Razumljivo je da stanovništvo pokazuje malo interesa za mala događanja. Informacije o životu na uzvisinama može se u najboljem slučaju dobiti samo od pastira. Ukoliko se radi o nižim stjenovitim brežuljcima, točno uočavanje najstarijih nekropola otežava njihova mimikrija u sivi, kameniti krajolik. Također i vlastita premorenost u ogromnoj pustari snosi određenu krivicu u pojedinim slučajevima. Rezultat je ipak bio tako izdašan, kako potvrđuje i poredani popis u trećem dijelu ovoga rada, tako da bi naknadni unosi prilikom jednog ponovnog traganja (eventualno s pomoćnim osobljem) mogli samo potvrditi iznesene zaključke.

Svjedočanstva tla iz rimskoga doba, tj. iz razdoblja najveće raširenosti krovnoća crijepa,⁵⁸ nisu raznolika, ali zato jesu brojna, pouzdana i točna. Komadići materijala za pokrov, izišli na vidjelo prilikom radova na zemlji, tj. prilikom kopanja, oranja i krčenja, oblikom su, bojom i strukturom kronološki općenito sačuvani na licu mjesta i to ponajprije zbog broja i njihove bezvrijednosti. Pečati su vrlo rijetki. Ti komadići upućuju na negdašnji sastav građevine, čak ako je ona do najsitnijih dijelova nestala u tlu i ne otkriva se ni na kakav drugi način. Bolji materijal za gradnju, kao natpise i reljefe, mještani odnose i koriste za ponovnu uporabu. Novčići i antikviteti također običavaju nestajati. Tijekom nekog duljeg boravka, i uz pomoć informacija domaćih stanovnika, moguće je na temelju neke površine posute mrvicama crijepa rekonstruirati širinu i oblik naselja, odnosno zaključiti radi li se o pustarama, zaseocima, zatvorenom, središnjem naselju, selu uz cestu itd. Kao drugo pomoćno sredstvo služe i tipične glinene posude, osobito krhotine amfora na području blizu obale.

⁵³ Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Herzegowina vom 10. oktober 1910 (Sarajevo 1912) 376.

⁵⁴ *U orig. velikim slovom, nap. prev.*

⁵⁵ Nav. dj., 376. 378.

⁵⁶ Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. XII. Dalmatien (Wien 1919) 30slj.

⁵⁷ Isto, 30.

⁵⁸ Usp. Patsch, Historische Wanderungen I 109 slj.

Na predrimsko razdoblje ukazuju grobne gomile, u nekropole skupljeno veliko i malo kamenje, te obrambena zdanja, koja su u pravilu smještena na dominantnim, strmim vrhovima i glavicama. Ti su se obrambeni položaji nekoć sastojali od nutarnjeg prostora i jedne (ili više) okrugle suhozidine, povezane gredama u visinu, dužinu i poprijeko. Suhozidine su se urušile nakon što je drvena struktura sagnjila ili izgorjela, i tako stoje u današnjem obliku. Te su utvrde, koje je narod nazivao gradinama, stanovništvu služile uglavnom za zbijeg i u njih se, kako to 26. godine izvješćuje Tacit o ustaničkim tračkim plemenima, povlačilo stanovništvo iz naselja u uzburkanim vremenima: ...simul castella rupibus indita conlatosque illuc parentes et coniuges ostentabant bellumque impeditum arduum cruentum minitabantur (*...istodobno pokazivahu tvrđave smještene na liticama i onamo sabrane roditelje i žene i prijetili su teškim, pogubnim i krvavim ratom, R. D.*).⁵⁹ Nijedno takvo naselje iz toga doba do sada nije pronađeno.

Iz srednjega vijeka potječu groblja s velikim, teškim spomenicima, u obliku sarkofaga, sanduka i ploče.

Utvrđeno je 57 rimskih mjesta. Taj bi broj mogao dokazati puno više od onoga da "tom području rimski život nije bio stran".⁶⁰ Od tih naselja barem je 16 bilo znatnije prostranosti, a pritom zatvoreno: Slivno (dolje br. 2), Glušci (9), Metković (11), Doljani (12), Brštanica-Kučine (17), Broćanac (19), Gradac (20), Ilino polje (27), Vranjevo Selo (30), Topolo (32), Ošlje (37), Smokovljani-Lepeš (39), Visočani (43), Trebimlja (49), Grgurići (53) i Slano (56). Najveći areal zauzimali su Metković, Gradac, Ošlje i vjerojatno Slano. Nalazišta se rasprostiru čitavim krajem. No, ipak se ne smije ispustiti iz vida da bi istraživanja mogla biti manjkava upravo tamo gdje se nalazišta rijeđe pojavljuju, i to zbog navedenih razloga na str. 12. Kako su se počeli poboljšavati prirodni i gospodarski egzistencijalni uvjeti, tako su se nizala stara i nešto veća mjesta, gusto poređana jedna do drugih. Tako npr. Metković i Doljani, zatim Imotica (31), Topolo-Šterbe, Topolo-Topoštik (32, 33), Stupa-Podvor, Stupa-Studenac (34, 35), Neljetgrad (36), Ošlje (37) i Zlatni Rukav (38), skupa s navedenom dolinom na str. 8., također i naselja oko kotline Smokovljani: Lepeš, Sutvid, Nikići i Gradac (39). Kadkada se na području nekog današnjeg sela pojavljuju ostaci ruševina i dvaju naselja (Brštanica 16 i 17), Topolo (32.33), Stupa (34.35), kadkada tri (Dobranje 23-25), Grgurići (53-55), pa i četiri (Smokovljani 39-42). Razlika između negdašnjeg i sadašnjeg broja stanovnika pogotovo se jasno primjećuje na primjeru Vranjeva Sela (30): 1910., na mjestu jednog čitavog kompleksa čestica, koje je zauzimalo nekoć staro naselje, vegetiralo je tek pet bijednih koliba s 36 stanovnika. Današnje

stanovništvo, kako je navedeno na str. 10., naseljava se u unutrašnjosti, i to isključivo u kotlinama i dolinama. A uzvisine su u rimsko doba, koje su nekoć i same bile tvrđave, imale svoja vlastita stalna naselja (9, 10, 13. 15: str. 32.; 27, 29, 31, 36, 40, 43, 45, 47, 50, 57.).

Gustoća naselja nije osobina samo rimskoga doba, ona je bila zamijetna već i ranijem razdoblju. Dokaz tomu jesu brojne gradine. No, još su neposredniji dokazi brojne gomile (gore str. 13.), razbacane po čitavom kraju, formirajući nerijetko brojne nekropole, koje je teško pregledati na širokim prostranstvima, po uzvisinama i udubinama. Obronak planine Žabe, južno od Dobranja (dolje str. 34slj.), s mnogim svojim grobnim humcima, izgleda kao zemlja mrtvacu. Takav dojam još je više pojačan slikom ogoljenih hridi i iščezla biljnoga pokrivača, pod kojim su nekoć pohranjivani biljezi mrtvih, kao što se još i sada čini u Hrasnom. Nešto dalje smješteno je jedno drugo, sivo groblje, koje prožima i opasuje kotlinu Trebimlje (dolje str. 39.).

Razgovara li se s današnjim stanovnicima o mnogim svjedočanstvima koja su nanijeli smrt i život njihovih predaka, onda je primjetno njihovo čuđenje nad negdašnjim brojem stanovnika. Od čega se živjelo? Bolje se živjelo nego sada, ako se s novim nastambama (str. 10.) usporede stari, dobri zidovi od vapnenca i uvezen crijep za krov (gore str. 5 i 12.). Već odavno na otvorenom kamenitom tlu ne manjka brojnih gradskih zidina, kao ni grobišta s natpisima na kamenu. No, količina plodne zemlje nekada znatno je nadmašila današnju situaciju. To se već i po tome vidi što se tada nije škrtarilo s iskoristivom površinom, za razliku od današnjice (gore str. 12.).⁶¹ – to je uostalom bio slučaj i drugdje u Hercegovini. Ostaci građevina pojavljuju se, kako to pokazuje treći dio ovoga rada, vrlo često na oranicama, u vinogradima i maslinicima. Pojavljuju se i ogromne gomile, poslagane i ostavljene po plodnom tlu kotlina. Vjerojatno je da je neravno, sada sterilno tlo (osobito obronci oko udolina) u jakoj mjeri bilo korišteno u poljoprivredi. Taj zaključak potvrđuju i (gore na str. 13 i 14.) pobilježena mjesta na uzvisinama. Na koji su način kulture bile sadene i obrađivane na jako nagnutom tlu i kako su propadale, zorno pokazuje Poljice na Popovu, jugoistočno od Zavale. Na golom brežuljku iznad skupina kuća našao sam 4. kolovoza 1906. ostatke zidova terase i saznao da je prije 40 godina među njima pronađeno korijenje trsova stare vinove loze. Nakon što je drveće uništeno, kiša je postupno odnijela zemlju iz vinograda.⁶²

A što se ponajprije proizvodilo svjedoče današnji glavni proizvodi vrtlarstva: vino i ulje (gore str. 10.). To se, međutim, moralo odvijati na dosta intenzivniji i racio-

⁵⁹ Ann. IV 46slj. Diese Beiträge (Ovi prilozi) V/1 135slj.

⁶⁰ Bullettino dalmato XXIV 88.

⁶¹ Wissenschaftliche Mitteilungen XII 78; Wanderungen 13.

⁶² Jedan drugi primjer u: Wanderungen 29. slj.

nalniji način, kako bi se vani našla dobra prođa i kako bi se za tu robu, kao i ostale vrsteizvoza, pokrila nedostatak vlastita količina žitarica za, tada, brojnije stanovništvo. Stočarstvo je po broju i kvaliteti stoke moglo biti bolje i lukrativnije na tadašnjem bogatijem tlu i zaštićenim visokim pašnjacima, te u hrastovim šumama (sa žirjem, usp. gore str. 10.). Moguće je da je tada i drveta bilo dostatno za izvoz, *Expositio totius mundi et gentium (Prikaz svijeta i naroda, R. D.)*, 53⁶³: “Post hanc paulo superius Dalmatia est: quae in negotiis eminens esse dicitur. Caseum itaque Dalmatenum et tigna tectis utilia, similiter et ferrum, tres species, cum sit utilia, habundans emittit” (*Malo iznad nakon toga nalazi se Dalmacija: za nju kažu da je izvrsna u trgovini. Tako izvozi dalmtinski sir i praktične krovne grede, slično i željezo, tri vrste, jer time obiluje i od toga ima korist, R. D.*). Naselja na sjeveru imala su svoj izvor prihoda u ribarenju. Bogatstvo ribe Neretve, ili rijeke Naro, bilo je tako značajno da se toga i Katon⁶⁴ sjeća: *Fluvium Naronem magnum pulchrum pisculentum (Rijeka Neretva velika, lijepa i bogata ribom, R. D.)*. Još je i danas izvanredno velika plodnost te rijeke morskim ribama u području negdašnjih jezera na ušću, pa sve do u sadašnje močvarno područje Hutova Blata⁶⁵ (gore str. 3.). Nadaleko su poznate debele neretvanske jegulje.

Na dalmatinskoj obali u predrimskom razdoblju postojao je još jedan unosan i, jednako kao u Grka⁶⁶ i Feničana⁶⁷, nika-ko odbojno zanimanje: gusarenje. U to je doba, kao kasnije i u srednjem vijeku (gore str. 26.), a zatim – u nešto skromnijoj mjeri – još i u tursko doba⁶⁸, jedno od glavnih gusarskih središta bilo područje ušća Neretve sa širokim vodenim površinama, bogatim zaljevima, mnogim pristaništima i usjecima. Vodeću ulogu u tom pogledu imalo je pleme Ardijejaca,⁶⁹ smješteno na desnoj obali donje Neretve. To je pleme svoje akcije povremeno širilo i na mora južnije oko Peloponeza sve do Egejskoga mora, a pritom je bilo neometano s grčke strane. Stoga je i moglo područje svoje vladavine protegnuti preko južnodalmatinskih otoka, s

iznimkom Lisse,⁷⁰ i na pristaništa sve do Albanije.⁷¹ Dakle, pod njihovu vlast potpadalo je i to naše područje, i to u čitavom svojem prostiranju od sjevera prema jugu. A da su stanovnici i toga područja također sudjelovali u flibustjeri,⁷² može se već zaključiti po grananjima Neretve upravo u tom području, a ti njezini rukavci sezali su sve do u sadašnje Hutovo Blato. Nadalje, može se na to zaključiti i po samoj obali, koja je svojim oblikom stimulirala takvu djelatnost (gore str. 6slj.). A za potvrdu gornjega zaključka još i sljedeće: na tom području nalaze se i visokopozicionirani vidikovci s pogledom daleko na more i na čitav kraj uokolo (gore str. 29. i 42.). Osim toga, tu je bilo i dovoljno drveta za gradnju brodova. I na kraju: postoji i jedna izričita vijest o suradnji jednoga ilirskog plemena, koje je tu boravilo, s Ardijejcima.

Obalni pojas skupa sa zaleđem tvori jedinstven teritorij sve do oštirih, prirodnih granica (opisanih na str. 2) i na drugoj strani do otoka Curzole⁷³, do kojega se proteže poluotok Pelješac. A kome je pripadalo čitavo to područje, to sa svom jasnoćom donosi Strabon, VII 5, 5 (315): “Eīth’ ho Nárōn potamòs kai hoi perì autòn Daórizoi (Daorsi na lijevoj obali Neretve u području Stoca⁷⁴) kai Ardiaíoi kai Plēraíoi, hōn toīs mèn (Plerejima) plēsiázēi nēsos hē mélaína Kórkyra kalouménē (Curzola) kai pólīs, Knidiōn ktisma, toīs dē Ardiaíois hē Pháros (Lesina)...” (*Zatim je rijeka Neretva i oko nje Daorsi, Ardijejci i Plereji, kojima je blizu otok zvan Crna Korčula, i grad naseobina Knidana, a Ardijejcima /blizu/ je Hvar..., R.D.*), VII 5, 7 (316): “Metà d’ oun tēn tōn Ardiaíōn kai Plēraíōn paralían ho Rhizonikòs kólpos estī”...⁷⁵ (*Nakon obale Ardijejaca i Plereja Rizonski /bo-kokotorski/ je zaljev..., R. D.*).

Porazom kralja Gencija protiv Rimljana, 168. prije Krista, ograničen je aridijski utjecaj na moru i ardijejska je država doživjela značajan udarac.⁷⁶ Tom su plemenu preostala samo stara sjedišta sjeverno od Neretve, odnosno njegovi dotadašnji podanici južno od te rijeke, dakle među nji-

⁶³ Geographi Latini minores (A. Riese), str. 119.

⁶⁴ Originum reliquiae V 9 (Jordan).

⁶⁵ Petter, Dalmatien II 125; V. Čurčić, Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini. Glasnik Zemaljskog Muzeja XXV, 1913, 459slj.

⁶⁶ E. Ziebarth, Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland 3slj. 9slj.

⁶⁷ O njihovom djelovanju kao gusara na Jadranu u godini 325./24. prije Krista i o tadašnjem trgovačkom značaju ovoga mora za Atenu, isto, 18. slj. 21.52. 69.

⁶⁸ Patsch, Wanderungen 37.

⁶⁹ Nav. dj., 42. 45slj.

⁷⁰ Visa, nap. prev.

⁷¹ Isto, 45 bilj. 2; 48slj.; M. Holleaux, Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avant J.-C. 22slj.; Ziebarth, nav. dj., 27.

⁷² Gusarenju, nap. prev.

⁷³ Korčule, nap. prev.

⁷⁴ Patsch, R.-E. IV 2231slj.; Wanderungen 41.

⁷⁵ Potrebno je ispraviti nazive na zbrkanim mjestima kod Pomponija Mele II 56slj.: Dein sunt quos proprie Illyrios vocant, tum Piraei (=Pleraei) et Liburni et Histria...amnes autem Aeas et Nar (=Naro) et Danuvius qui iam dictus est Hister: sed Aeas secundum Apolloniam, Nar (=Naro) inter Piraeos (Pleraeos) et Liburnos, per Histros Hister emittitur (*Zatim su oni koje pravim Ilirima nazivaju, pa Pireji (=Plereji), Liburni i Istra... rijeke su pak Ajant, Nar (=Naron) i Dunav koji je već nazvan Hister: ali Ajant je kod Apolonije, Nar (=Naron) između Pireja (Plereja) i Liburna, a Hister teče kroz /zemlju/ Histra, R. D.*).

⁷⁶ O tome Wanderungen 50 slj.; Wiener Studien XLVII, 1929, 102slj.

ma i Plereji, koji su potpali pod rimsku vlast. Međutim, 135. prije Krista ta su plemena opet pokušala zadovoljiti staru želju za plijenom. Ardijejci su počeli pljačkati u savezu s Plerejima, koji su, dakle, kao gusari rimskog Ilirika još i nakon jedne generacije više simpatizirali svoje stare vladare od novih.⁷⁷ Pokušano je putem poslanika nagovoriti ih na obustavu neprijateljstava i na naknadu štete. No, kako je uspjeh izostao, na njih je poslan konzul Servije Fulvije Flak s kaznenom ekspedicijom od 10000 pješaka i 600 konjanika. Tako velika vojska dokaz je da su ta dva plemena nešto značila i da je njihovo gusarenje poprimilo veće dimenzije. Što se Ilira tiče, oni su prihvatili pregovore, "jer još nisu bili naoružani", tj. vjerojatno su, premda već pod oružjem, čekali pojačanje. Ali na povrat plijena nisu se odlučili, jer su se vjerojatno pouzdavali u to da su njihova sjedišta, osobito područje Plereja, vrlo nezgodna za osvajanje. Nepoznato je kako je rat bio vođen. O glavnom prostoru rimskog širenja moći može se samo zaključivati. Za iskrcavanje velike vojske, kao i za njezinu opskrbu u području tih dvaju plemena, moglo je doći u obzir samo područje oko Neretve sa starim emporijem⁷⁸ Naronom. Na tom je mjestu, gdje je inače i bilo gusarsko središte, jedno čvrsto uporište moglo onemogućiti povezivanje protivnika. I vjerojatno su upravo tu ratni brodovi stajali konzulu na raspolaganju. Na kraju odatle su i provedene mjere kojima je završio vojni pohod protiv Ardijejaca. Našoj spoznaji izmiče kako su se Plereji izvukli, a za pretpostaviti je da je njihov teritorij bio poharan. Konzul je prihodom od plijena dao podići zid u slavnom svetištu Dijane kod brda Tifata blizu Kapue u donjoj Italiji.⁷⁹ Da bi im se onemogućilo bavljenje gusarenjem, Ardijejce se iz njihovih dotadašnjih naseobina, uz more i Neretvu, premjestilo u unutrašnjost zemlje, te prisililo na zemljoradnju, Strabon, VII 5, 6 (315): Οuardαious d' hoi hýsteron ekálesan toús Ardiaíous. apéōsan d' autoús eis tēn mesógaian apò tēs thaláttēs Rhōmaíoi limainoménoús autēn dià tōn lēistēríōn, kai ēnánkasan geōrgeín...⁸⁰ (*Vardeje kasnije nazvaše Ardijejcima. Njih su otjerali Rimljani u unutrašnjost od obale, koja je bila opustošena zbog gusarenja, i primorali ih da se bave zemljodjelstvom..., R. D.*)

No, razbojništvo na Jadranu nije niti tim energičnim

postupkom bilo trajno iskorijenjeno: za to su, naime, dalmatinsko otočje i obalni pojas sve do Kvarnera izrazito pogodni. Snažan poticaj za to opet je bio došao kada je u prvoj trećini prvog tisućljeća prije Krista čitavo Sredozemlje, uglavnom iz Cilicije i Krete, postalo poprištem obilna gusarenja, kome je tek Pompej 67. stao u kraj. Pritom je jedan dio poraženih, jednako kao ardijejski pobunjenici 135., bio upućen u nova boravišta.⁸¹ Za potvrdu pretpostavke da se tada i Iliri nisu mirno držali, može se navesti to da je Pompej pri podjeli Sredozemlja u 13 akcijskih područja, postavio i za Jadran vlastitog dozapovjednika u osobi Gneja Kornelija Lentula Klodija, dok je nešto južnije, u Jonskom moru, zapovijedao Marko Terencije Varon.⁸² Kasnije je još i Oktavijan August, nakon što mu je 40. godine prije Krista prema zaključenom ugovoru u Brundiziju s Markom Antonijem pripao Ilirik, zbog opasnosti po Italiju dao podići pristanište za flotu⁸³ s brodogradilištem u Raveni, kasnijoj velikoj ratnoj luci. Vjerojatno su se tu gradili i ratni brodovi, nazvani po Liburnima, koji su služili kao lovci na gusare. Taj tip brodova Rimljani su preuzeli od Liburna, nastanjenih u zaleđu Zadra, a oni su bili još jedno, gusarenju sklono dalmatinsko pleme, koje se s lakim, brzim i na moru okretnim lađama⁸⁴ plovilo i po Jonskom moru. A da je tada bila uistinu potrebna neka djelotvorna "služba sigurnosti" na moru, koja je uvijek iznova morala drastično djelovati, pokazuje akcija rimske flote vjerojatno pod vodstvom Agripe 35. prije Krista.⁸⁵ Tom akcijom žestoko su kažnjeni stanovnici otoka Curzole⁸⁶ i Melede,⁸⁷ hōti elēisteuon tēn thálassan (*jer su gusarili po moru, R. D.*); mlađi muškarci su pobijeni, a ostali prodani kao roblje. Liburni su prošli bolje, što je znak širenja Brigantaggioa nasuprot Raveni; oni su morali isporučiti svoje brodove, hōti kai hoíde elēisteuon (*jer i oni su gusarili, R. D.*). Budući da Korčula i Mljet leže pred obalom Plerejaca, moglo bi se stoga pretpostaviti da oni tada nisu ostali skrštenih ruku na Pelješcu i u zaleđu. Oni koji su vozili uz obalu zaobilazili su i njih.

Dalmatinska opasnost niti kasnije nije ispuštena iz vida: u Saloni je bila trajno stacionirana jedna eskadra, kombinirana brodovima iz Ravene i mizenske mornarice (*Classis Misensis, R. D.*) druge najveće ratne flote u Sredozemlju.⁸⁸

⁷⁷ Livius, Epit. LVI; Appian, III. 10: Ardeíoi dē kai Palárioi, génē hētera Illyriōn, tēn hipō Rhomaíous Illyrida edēioun... (*Ardijejci i Plereji, dva druga ilirska plemena, napali su rimski Ilirik... R. D.*)

⁷⁸ Glavnim trgovačkim središtem, nap. prev.

⁷⁹ Dessau, Inscriptiones Latinae selectae 22: Servius Fulvius Quinti filius Flaccus consul murum locavit de manubies (*Servije Fulvije Flak konzul, Kvintov sin, podigao je zid od plijena, R. D.*)

⁸⁰ Wanderungen 52slj.

⁸¹ Usp i Ziebarth, nav. dj., 33slj.

⁸² P. Groebe, Klio X, 1910, 385slj. 388slj.; Drumann-Groebe, Geschichte Roms IV 420slj.; É. Cuq, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions 1923, 135slj.

⁸³ Diese Beiträge V/1 53slj.

⁸⁴ P. Gauckler, Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités III 1238slj.; R. Grosse, R.-E. XIII 143slj.

⁸⁵ Appian, III. 16. J. Kromayer, Hermes XXXIII, 1898. 3slj.

⁸⁶ Korčula, nap. prev.

⁸⁷ Mljet, nap. prev.

⁸⁸ Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen VII, 1900, 58 bilj. 4; VIII, 1901, 127slj. Usp. i CIL III 14.695.

S kakvim uspjehom, vidi se po napretku čitave obale skupa s malim, lako pristupačnim, otvorenim otocima, koje je trajalo sve do u kasno doba carstva.⁸⁹

Toj žilavosti pohlepna i smiona ilirskoga ratovanja na moru,⁹⁰ kome ipak nisu bila odana sva obalna plemena⁹¹, bitno je pridonijelo to što u njemu nisu samo sudjelovali oni dijelovi dotičnoga plemena koji su živjeli neposredno uz obalu, nego očito i sve što je u unutrašnjosti bilo sposobno za oružje. Na taj zaključak navodi prilično veliki broj pomorskih ratnika. Godine 384./83. prije Krista priteklo je u pomoć stanovnicima otoka Phara (Lesina),⁹² koje se branilo protiv osnivanja jedne grčke kolonije na njihovoj obali, preko 10000 Ilira s kopna, Diodor XV, 14, 2: *Metà dè taúta tòn prooikoúntōn en tē nēsō barbárōn dysherainóntōn epì tē parousía tōn Hellēnōn, kai metapempoménōn toús pérān katoikoúntas Illyríous, mikroís ploíois polloís diébésan eis tēn Pháron, óntes hypèr toús myríous...* (*Ipak, nakon toga, stari barbarski žitelji na otoku rasrdili su se u nazočnosti Grka i pozvali su Ilire s druge strane kopna, oni u mnogim malim lađama predoše na Hvar, brojem preko deset tisuća...*, R. D.). Prema položaju Hvara – Strabon, VII 5, 5 (gore str. 22.): *plēsiázei ...toís dè Ardiaíois he Pháros (blizu je... Ardijejcima Hvar, R. D.)* – to su bili Ardijejci i vjerojatno Plereji, čiji se Neretvanski kanal otvara prema Hvaru. Hitrost pružanja impozantne pomoći govori puno o spremnosti ljudi i brodova, a isto tako navodi na zaključak da se pleme moglo brzo podići na akciju. Pritom su vjerojatno kao signalne postaje služile, gore na str. 22 spomenute gradine, visokopozicionirane i izdaleka vidljive. O institucijama gusara, na koje je udarao Pompej, izvješćuje Plutarch⁹³: *ēn dè kai naústathma pollahóthi peiratiká kai phryktōria teteihisména, kai stóloi prosépipton*⁹⁴ (*bijahu na mnogim stranama gusarske luke i izgrađene signalne promatračnice, a brodovi su napadali, R. D.*).

Za Ardijejce zna se da su posjedovali brojne robove.⁹⁵ I Plereji nisu mogli bez zamjene za vlastiti rad u gospodarstvu, navlastito u vremenima nesputana gusarenja. A sigurno su pored plijena uzimali sa sobom i robove, jer vjerojatno u tom pogledu nisu bili ništa suzdržaniji od svojih gospodara i kasnijih saveznika, koji su prema Polibiju II 3,7 (godine 231. prije Krista) ... *kai polloús mēn autōn apéktein-*

an, éti dè pleíous aihmalótous élabon (... i mnoge od njih pogubili su, još više uzeli su kao zarobljenike). Strana narodnost, u konačnici ipak apsorbirana, morala se u tih Ilira i antropološki manifestirati. Promjena od zemlje ka oružju nije svoj uzrok imala samo u porivu za morem. Taj kraj, već po svojim prirodnim obilježjima vrlo sposoban za obranu na granicama i u unutrašnjosti, pokazuje, jednako kao i ostali ilirski dijelovi, brojne gradine, obilježene gore na str. 18. To je dokaz da su postojale stalne opasnosti, od kojih čak i unutrašnjost nije bila sigurna, budući da stalna utvrđena mjesta ne leže samo na periferiji, nego su smještene na čitavom području i poredana u kratkim razmacima. Kod Kolojanja (dolje str. 43.) nalaze se dvije gradine jedna pored druge, pored Hutova smještene je po jedna na sjeveru i jugu kotline (str. 44), koja zapravo leži na samoj granici. No, i dolina Dobranja (str. 46) imala je pojačanu zaštitu preko gradina na sjeveru, istoku i jugu, premda je smještene potpuno u unutrašnjosti. Mnoge gradine također stoje i iznad Crkvice (str. 47). Dodatni snimci (fotografiranja) pokazali bi još više takvih obrambenih punktova i dalo bi uvid u sustave sigurnosti zemlje i stanovništva doline – u tom su smislu, naime, iskrslili neki problemi za vrijeme rada. Neprijateljstva među ilirskim susjednim plemenima potvrđena su i u literaturi.⁹⁶

Osocijalnojstrukturi u Plereja, kojima je dosada posvećivano tako malo pozornosti da su zaobiđeni i u proučavanju osobina dalmatinskih plemena W. Tomascheka,⁹⁷ može se dobiti nekakav zaključak na temelju njihovih grobova. Među stotinama grobnih gomila putniku upadaju u oči moćne kamene gomile (gore str. 18.), osobito ako nadvisuju grmlje ili leže na dominantnim uzvisinama, kao npr. na dvama vrhovima Huma, koji postaje otokom samo u zimu. Takve gomile nalaze se pored Bilog Vira (dolje str. 40.), na vrhu zvanom "Na brdu" iznad Mravinjica (str. 52), na glavici Šipačko brdo iznad sela Trnova (str. 52slj.), na prijelazu Ljuti iznad Barbijerića (str. 53.), na glavici Čelina kod Slanoga (str. 55), te velika gomila na Veloj gomili kod Zavale (str. 56). Rasprostranjene su po čitavom području, dijelom pojedinačno, dijelom u skupinama ili nizovima. Pored zaseoka Maslačina (str. 43) nalaze se četiri jedne do drugih, od toga dvije od otprilike 6 m visine i promjera 102 koraka. U podnožju kotline Propratnice (str. 44) nalazi se jed-

⁸⁹ Patsch, Südösteuropäische Skizzen und Studien. II. Die Insel Torcola und die Scogli Bacili. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien LXVIII, 1925, 128.

⁹⁰ Usp. dokaze u: Wanderungen 45 bilj. 2.

⁹¹ Veliko ratničko pleme Dalmata oko Salone djelovalo je samo na kopnu. Međutim, u rimsko doba bilo je dobro izvježbano za plovidbu. Patsch, R.-E. IV 2455.

⁹² Hvar, nap. prev.

⁹³ Pomp. 24.

⁹⁴ O vatrenim i dimnim signalima W. Riepl, Das Nachrichtenwesen des Altertums 43slj.

⁹⁵ Usp. Wanderungen 42. O tome takode i M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im Römischen Kaiserreich I, 334 slj., bilj. 58; II 283 bilj. 12; 284 bilj. 16.

⁹⁶ Usp. Patsch, R.-E. IV 2448. 2451. 2453.

⁹⁷ Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 1880, 49slj.

na visoka 5 m., a široka 91 korak. U mjestu Duži (str. 48) 7 m. i 147 koraka; u Dobranju (str. 46) je vrh jedne gomile pružio dovoljno prostora za kapelu. Uloženi trud prilikom iznošenja materijala bio je pogotovo stoga značajan, jer se radilo o izoliranim, strmim vrhovima, iako se taj rad, koliko se to može prosuditi prema površini, većim dijelom sastojao od skupljanja kamenja.⁹⁸ Jasno je da je takav trud uložen za nekoga pokojnika, čiji su rodaci bili kadri upeti sve snage, ili čije su zasluge i ugled mobilizirali dobrovoljce. To bi posljednje (dakle čašćenje nekog velikana iz plemena, možda nekog uspješnoga i slavnoga vođe gusara) mogao biti slučaj kod tih velikih gomila, koje su, kao npr. između Pećine i Trnčine (str. 52), kod Trnove (str. 52slj.) i pored Zavale (str. 56) bile napravljene unutar jedne tvrđave, dakle na javnom zemljištu, odvojene od ostalih. Ili kod onih, također izoliranih gomila, koje su zauzimale osobito markantne vrhove, kao što je npr. slučaj s dvama grobovima na vrhovima otoka Huma. Većinu ostalih treba promatrati (čak i s obzirom na njihov značajan broj) kao privatne grobove jednog višega društvenog sloja. Kod onih koje su napravljene bliže jedna do druge, može se naslutiti da potječu od jedne obitelji ili jednoga roda, čije je sjedište ili čija su sjedišta bila u blizini. U ilirskim plemenima plemstvo je postojalo još u drugom stoljeću prije Krista. U Dalmata,⁹⁹ Dezitijata,¹⁰⁰ Dokleata,¹⁰¹ Japoda,¹⁰² a vjerojatno i u Dindara,¹⁰³ nasljedni su vladari epigrafski objavljivani. A rimska vlast katkad je od njih uzimala i upravitelja (praepositus civitatis), dok god su plemenska područja tvorila peregrinske općine¹⁰⁴ – civitates.¹⁰⁵ Njihovo plemensko stablo moglo se pratiti svakako do predrimskog razdoblja. Iliri su u velikoj mjeri bili konzervativni.¹⁰⁶ Dugo postojanje staleža upućuje na njegovu negdašnju snagu i značenje u plemenskom životu.

Rimskim zauzimanjem zemlje Plereja, ili zemlje Ilira uopće,¹⁰⁷ nije odmah prestao ni tradicijski običaj označavanja

groba kamenom gomilom, što je među ostalim već dokazano za noričko-panonsko granično područje¹⁰⁸ i za Dobrudžu.¹⁰⁹ Jedno dobro financirano, tehnički besprijekorno provedeno istraživanje nekog od kompleksa gomila u tom našem, još uvijek premalo dotaknutom području, vjerojatno bi ponudilo kulturnopovijesne, a i šire zaključke, za jedno dulje vremensko razdoblje. Obilan inventar sadržavali su grobovi na koje se naišlo pri gradnji ceste kod Stona. Na žalost, mnogo je toga još i prije objavljivanja odvezeno; ustanovljena su¹¹⁰ dva grčka vojnička kostobrana (nazuvka) od bronce, jedan željezni mač i vrhovi koplja od željeza, kao i brojne kopče, igle i dugmad. Takvih predmeta neće nedostajati osobito u velikim gomilama, na kojima se nije štedjelo niti uložena rada ni utrošena vremena. Tu se nađu primjerci zaplijenjene, ali i trgovačke robe.

U neposrednu susjedstvu zemlje Plereja bila je Narona, čiji je dodir s grčkim jugom literarno posvjedočen za četvrto stoljeće prije Krista. No, pronalascima unutar grčke prirodne sfere utjecaja, ti dodiri sežu u još starije doba.¹¹¹ Grčki trgovac snalazio se dobro u svim situacijama. Ako je bilo potrebno pristajao je i na poreze; trgovina je te izdatke ionako ponovno vratila.¹¹² Od grčkih su se proizvoda u Plereja dosad pojavili, osim gore navedenih vojničkih nazuvaka, lijepa keramika u Gracu (dolje str. 45), kako se pretpostavlja apulska iz 4. stoljeće prije Krista, i igle za odjeću od bronce i srebra u više komada, vjerojatno kao pronađeni predmeti u grobovima – točnije vijesti, naime, nedostaju. Ti su predmeti bili odlagani kao posljedica legitimna prometa, jer su istraživanja u Daorsa pokazala – a Daorsi su susjedno pleme Plereja, naseljeno na sjeveroistoku, s druge strane Hutova jezera – da su također i grčki obrtnici nesmetano dolazili u ovu zemlju i tu djelovali dulje vrijeme u izradi kovana novca,¹¹³ te pri pravljenju monumentalnih zdanja za obranu.¹¹⁴ Novac Daorsa (lijepi, uspjeti komadići bronce, iz drugog stoljeća prije Krista) prikazuje, pored

⁹⁸ Prema Č. Truhelki, *Wissenschaftliche Mitteilungen* III, 1895, 514, jedna je velika gomila između Hutova i Graca – točno mjesto nije navedeno – pokazivala okruglo postolje zida od velikih kamenih blokova, otprilike 2m visine. O takvom obliku groba i njegovoj raširenosti usp. F. Oelman, *Forschungen und Fortschritte* IX 1933, 17 slj.

⁹⁹ CIL III Indeks p. 2533.

¹⁰⁰ D. Sergejevski, *Novitates musei Sarajevoensis* 9, 1930, 8slj.

¹⁰¹ *Wanderungen* 93 (sa literaturom)

¹⁰² Patsch, *Wissenschaftliche Mitteilungen* VI, 1898, 178.

¹⁰³ *Isto*, XI, 1908, 156

¹⁰⁴ *Gaugemeinde znači i županiju, nap. prev.*

¹⁰⁵ *Isto*, VI, 176slj.; VII 37slj.

¹⁰⁶ *Wanderungen* 80slj. 92slj.; R.-E. IV 2454.

¹⁰⁷ *Isto*, 100slj.

¹⁰⁸ O. Menghin, *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 1928, 30slj.

¹⁰⁹ C. Schuchhardt, *Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha* (Berlin 1918) 24.

¹¹⁰ J. Posedel, *Wissenschaftliche Mitteilungen* XI, 1909, 101slj. tab. XX slj. – Truhelkina iskanja (nav.dj.) u Bročancu i Gracu (dolje str. 44slj.) bila su dvaput samo kraća kopanja po periferiji, a u trećem navratu gomila je već bila raznesena za izgradnju ulice. Pritom su nađeni samo megaliti, bez ikakvih drugih predmeta.

¹¹¹ *Wanderungen*, 3. 68. 76.

¹¹² *Isto*, 76; diese Beiträge V/1 5.

¹¹³ *Wanderungen* 78.

¹¹⁴ Nav. dj., 81slj. te sl. 24slj.

broda na vesla, i Hermovu glavu, te natpis DAORSŌN.¹¹⁵ To su grčki utjecaji kojima i Plereji nisu ostali netaknuti. Pri tome se misli na utjecaj i muževa i žena, vraćenih kući iz područja grčkih voda.

Pronalazak komada zlata iz Dirahija¹¹⁶ u Hutovu (dolje str. 43.) neće ostati pojedinačan slučaj, budući su kovanice iz Apolonije i Dirahija, dvaju trgovačkih gradova na albanskoj obali, tvorile skupa s kasnijim rimskim denarima i kvinarima novac u optjecaju u čitavoj Hercegovini i šire, i to u razdoblju posljednjega desetljeća trećeg stoljeća prije Krista sve do u kasno doba carstva.¹¹⁷

Recepcija grčkoga i – kad je talijanski trgovac na Jadranu stupio u natjecanje s grčkim¹¹⁸ – apeninskoga kulturna dobra nije spriječavala stanovništvo, naviknuto na slobodno korištenje mora, da to čini i dalje što je dulje moguće (gore str. 25.). Tim je onda ona brza prilagodba na nove odnose u doba Augusta još vrjednija spomena. Nije nevjerovatno da se aktivnost Plereja prigušivala novačenjem za ratnu mornaricu¹¹⁹. To se pak odvijalo u Dalmaciji, koja je u tu svrhu prilično korištena.¹²⁰ To se provodilo i na Dalmatima, koji ranije nisu imali veze s pomorstvom (gore str. 26. bilj. 1.), pa čak i na kopnu s Mezejima.¹²¹ U samoj zemlji primjetno je odgojno djelovanje Rima u jednoj već korištenoj praksi – u uvozu crijepa! Talijanski materijal za krov zasigurno je već pod Tiberijem dopirao sve do unutrašnjosti (gore str. 9.). Bilo je bolje graditi! Dakle, pomirilo se sa situacijom, unatoč dalmatinskom ustanku od 6. do 9. godine nakon Krista. A što je od potomaka gusara postalo, razvidno je iz (gore na str. 21.) rekonstruirana gospodarstva u rimsko doba: marljivi seljaci! Moguće je da je s vremenom civitas (gore str. 29.) u svom općenitom razvoju slijedila i takav pravac da je na tom području napravljen jedan ili dva grada, kojima je dodijeljen teritorij, odakle se njime upravljalo. Takav je bio slučaj sa susjednim plemenom Daorsa, kod kojih je nastao jedan, nama po imenu

još nepoznat¹²², dobrostojeći grad.¹²³ Tu bi – prema arealu u kojemu dominiraju ruševine (gore str. 19.), i zbog veće udaljenosti od jednog drugoga gradskog centra, kao npr. Narone – u obzir mogli doći Gradac, Ošlje ili Slano. U Konstantina Porfirogeneta¹²⁴ Ošlje se pojavljuje kao *tò Ioslē*¹²⁵ (dakle već sa svojim sadašnjim slavenskim imenom) među šest tvrđava, prema tome kao prominentnije mjesto Zahumskoga kraja, koje je obuhvaćalo obalu između Neretve i Dubrovnika, skupa s Pelješcem i dugim kopnenim pojasom iznad Mostara. U 14. stoljeću to je bilo samo jedno selo.¹²⁶ U slučaju Slanoga radi se o vjerojatno prostranijem mjestu, čiji su komercijalno povoljan položaj prepoznali možda već Grci zbog duboka zaljeva,¹²⁷ zaštićena od vjetra, i poprečne doline, koja omogućuje lagan pristup unutrašnjosti – ponajprije u plodnu kotlinu Popovo (gore str.7.). U doba dubrovačke slobodne države, kojoj je i samo pripadalo, Slano je posjedovalo vlastite trgovačke brodove. To je svakako imalo veze i s čestom dionicom turskih karavana: Dubrovnik – Popovo – Ljubinja – Stolac – Mostar, za čiji je prelazak trebalo 28 sati.¹²⁸ Do otvaranja željezničke linije Gabela – Gruž 1901., još uvijek je jedan dio hercegovačkog uvoza i izvoza išao preko te luke, ali i preko Neuma (g.str. 8.). Iz doba kasnoga starog vijeka, točnije iz 462., postoji svjedočanstvo o postojanju jedne kršćanske zajednice na tom mjestu (dolje str. 54.).

To je istodobno i zadnja vijest s toga područja koju još možemo uzeti iz pronađenih predmeta i iz nasljeđa rimskih iskopina prije temeljite promjene zbog dolaska Slavena. Od dvaju važnijih mjesta koja su smještena na sjeveru, odnosno na jugu prije zemlje Plereja, koja je prema mnogim ostacima građevina i nešto oskudnijim pronalascima predmeta, te prema grobnim natpisima (gore str. 37slj. 39. 41. 47. 50. 51. 54) kulturno i jezično već dugo bila romanizirana, srušena je Narona oko 580¹²⁹ i nešto kasnije, malo nakon 598.¹³⁰ Epidaur, matični grad Dubrovnika. Taj je kraj, sa spomenutim emporijem (Naronom), zasigurno bio pove-

¹¹⁵ Isto, 41slj. sl. 14slj.; 78. 135.

¹¹⁶ *Drač, nap. prev.*

¹¹⁷ Isto, 82slj. 135.

¹¹⁸ U gradu Corcyra Nigra na Korčuli već su 181. prije Krista bili zarobljeni rimski građani, koji su tamo mogli dospjeti samo putem trgovine. Livius XL 42, 4. V. Parvan, Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreich 31; Wanderungen 85.

¹¹⁹ O novačenju kao rimskom sredstvu pacificiranja na Balkanskom poluotoku vidi Beiträge V/1 136.

¹²⁰ Usp. isto, 176.

¹²¹ CIL III D. VII = VIII p. 850. 1959. Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen VII, 1900, 57.

¹²² Njegovo identificiranje s putnim odmarištem Dalluntum na Itineraru Antonini 338, 5 (str. 51 u Cuntza), ili s Tabule Peutingeriane, nesigurno je. Patsch, R.-E. IV 2024.

¹²³ CIL III 13.874. Wissenschaftliche Mitteilungen III, 1895, 279.

¹²⁴ De administrando imperio 33 (str. 161, 1)

¹²⁵ Prema P. Skoku, Južnoslovenski filolog, VI, 1926/27 i Starohrvatska Prosvjeta I, 1927, 172. 181. 185. to treba ispraviti u "Oslie".

¹²⁶ Jireček, Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien 27; G. Čremošnik, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XL/2, 1928, 120 (gdje su za godinu 1399. nabrojana i druga mjesta našega područja).

¹²⁷ Usp. lijep opis toga zaljeva kod nadvojvode Ludwiga Salvatora, Der Kanal von Calamotta (Prag 1910) 13slj.

¹²⁸ Ami Boué, Die Europäische Türkei II 545; Petter, Dalmatien I 110.

¹²⁹ Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona 103slj.

¹³⁰ Patsch, R.-E. VI 53.

zan cestom, što nije ostalo bez utjecaja na njegovu sudbinu. Pričali su nam u Kolojanju da je od Doljana na Neretvi, jugoistočno od Narone, vodio jedan stari put kroz usjek Kljenak, preko predjela Glušci, do Petrova i Babina dola, pored nalazišta blaga (dolje str. 41slj.), zatim dalje preko Opuća, Brštanice i preko dubokog sedla Prijevoj (gore str. 5), u kotlinu Hutova. Kao ostatak toga puta može se utvrditi samo grubi popločani dio u grmlju između ostataka rimskoga naselja Kljenak i Kućine u seoskom području Brštanice (dolje str. 43). Trag može potjecati tek iz turskoga doba; ali kako je trasa zabilježena na terenu i jer se već od Doljana veže s rimskim naseljima, moguće je da je već u to doba korištena. Austrijska uprava za svoju prometnicu izabrala je kraću trasu, no to je prouzročilo i znatne troškove, jer je trebalo svladati velike terenske poteškoće, što su Rimljani, prema zapažanjima u provinciji Dalmaciji, moguće izbjegli.¹³¹ Kako se o daljnjem smjeru ceste od Hutova dalje ništa nije moglo istraživati, ostavili smo po strani pitanje, je li možda ta cesta identična¹³² s dionicom one trase, koja je već bez uspjeha obrađivana: Narona – Ad Turres – Dalluntum – Pardia – Adzizium – Epidaurum prema Tabuli Peutingeriani.¹³³ Vjerojatno se velik dio prometa odvijao i po gorskim stazama na najrazličitijim uzvisinama naseljenih područja, koje ovdje prikazujemo. U novije doba konji i mazge sa stonskoga područja postali su poznati kao dobre tegleće životinje.

Maleni jadranski pojas pokazuje, uostalom kao i mnoge druge zemlje, što je Rimsko Carstvo bilo svojim podanicima i što je s njim zauvijek zamrlo na Balkanskom poluotoku. Ono je tu, na zapadu, odumrlo kasnije nego u većoj pontskoj polovici, koja leži pred vratima naroda između koljena Karpata i delte Dunava i koja je puno otvorenija za masovna kretanja. Tek su Slaveni bili ti koji su u svom naseljavanju širokoga planinskog bedema duž Jadrana nailazili na manje zapreke. Za razliku od naroda koji su se prije njih probijali iz Transdanubije i kojima je više bilo stalo do brzih pljačkaških pohoda i koji su se u konačnici većim dijelom ponovno i povukli. Slaveni su se sa svojim stadima razmilili po uzvisinama i tu ostali. Ako je suditi po propasti

Narone (i Epidaura), to se naseljavanje na ovome području dogodilo, kako je natuknuto na str. 33., prije 600 godine. Jedan dio starih Sasa pomirio se s tim da bude s doseljenicima. Iznad sela Smokovljana jedna se uzvisina, naseljena u rimsko doba, zove Sutvid (dolje str. 50.). To ime (prema prvom slogu potječe od "svet") po C. Jirečku¹³⁴ spada u najbrojniju skupinu imena mjesta, koja se daju pratiti do u 12. stoljeće i stoga predstavljaju jasno svjedočanstvo da su postojale uske veze doseljenih Slavena i starog rimskog kršćanskog stanovništva. U naselju na uzvisini postojala je jedna crkva, posvećena sv. Vidu, po kojemu je i nazvana, jednako kao što se zove i selo Vid, koje vegetira na ruševinama Narone. Moramo ostaviti stručnijima na prosudbu, može li se u toponomastici dokazati još takvih starih ostataka. Prema P. Skoku¹³⁵ romanski se element u Zahumlju, kraju kojem je pripadalo i ovo naše područje (gore str. 32.), održao jače nego u susjednom neretvanskom.

Taj drugi mali komad rimske Dalmacije, koji je (premda ne tako kao u ilirsko doba) ponovno bio rascjepkan u samostalne teritorije, obuhvaćao je dugački obalni pojas između desne obale Neretve i Cetine, te sezao i dublje u unutrašnjost.¹³⁶ Tom teritoriju pripadala je i matična zemlja starih Ardijejaca i preko nje su zapadnije županije Neretvana ili pagana, kako su nazvani zbog svoga žilava ustrajanja u poganstvu,¹³⁷ postale ono što su bili njihovi ilirski prethodnici: smioni, pohlepni gusari, koji su već 642. išli u Apuliju "cum multitudine navium" (*s mnoštvom lađa, R. D.*)¹³⁸ i prema tome mogli su se mjeriti s bizantinskim i venecijanskim ratnim flotama.

Moguće je da je izvorište i glavno leglo tog drugoga gusarenja bilo samo ušće Neretve, kao i prvi put. Prema tome ušću nazvano je i pleme, koje je (kao Zahumljani u Zahumlju i ostale skupine Slavena) tek prema svojim novim sjedištima primilo potpun naziv.¹³⁹ Situacija s područjem na ušću rijeke nije se u međuvremenu u značajnijoj mjeri promijenila, jer je devastiranje šuma, a time i pretvaranje ušća u kopno, uslijedilo tek sada u većem omjeru, kad je prevladalo stočarsko gospodarstvo.¹⁴⁰

¹³¹ Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona 67; Jahrbuch für Altertumskunde II 100.

¹³² Literatura i pretpostavke kod Bulića, Bullettino dalmato XXIV 85slj.

¹³³ Usp. Itinerarium Antonini 338, 4slj. Kiepert, Formae orbis antiqui XVII.

¹³⁴ Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer 21slj. i Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I 57slj.

¹³⁵ Razprave Znanstvenega Društva v Ljubljani IV 35 bilj. 66.

¹³⁶ Jireček, Die Handelsstraßen 27slj. i Geschichte der Serben I 119; F. von Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara 451slj.; Skok, Starohrvatska Prosvjeta I, 1927, 187.

¹³⁷ Konstantin Porphyrogenetos, De adm. imp. 36 (S. 163, 11slj.). Skok a.a.O.68.

¹³⁸ Paulus Diaconus IV 44. L.M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter II/1 244.

¹³⁹ O tome kao i o hrvatstvu Neretvana i Zahumljana usp. L. Hauptmann, Iz dubrovačke prošlosti, Zbornik u čast M. Rešetara, 1931, 17slj. – Kasnije je ozloglašanim, ali prostorno ograničenim, gnijezdom gusarenja postalo mjesto Almissa (hrv. Omiš) na ušću, koje je bilo u obliku kanjona, jednog kratkog plovnog dijela rijeke Cetine.

¹⁴⁰ Koliko je to snažno bilo u 16. stoljeću, vidljivo je po velikim poklonima u maloj i velikoj stoci, siru i masti, koje su turski velikodostojnici u Hercegovini darivali Dubrovačkoj Republici. VI. Skarić, Glasnik Zemaljskog Muzeja XLIII/2, 1931, 59. 63slj. 66. 68slj. 71.

U gusarenju Ardijejaca sudjelovali su i njihovi južni susjedi, Plereji. Nije pretjerano smiona pretpostavka da su i njihovi slavenski nasljednici, uz obalu nastanjeni Zahumljani, bili također namamljeni na more pozicijom i maritimnim svotvom svojih sjedišta, ali i uspjehom Pagana.¹⁴¹

Za to se, gore navedeno, u samome tlu ne mogu naći nikakva uporišta, što je drukčiji slučaj nego kod Plereja (gore str. 22, 26). I u literaturi tek u Konstantina Porfirogeneta poznato samo Iosle=Ošlje u priobalnom Zahumlju, što je već navedeno na str. 32. No, kako je to mjesto već imalo rimsku prošlost i kako se i Sutvid održao, vjerojatno su tako i druga starija mjesta – već zbog toga što u planinskom području nije bilo puno izbora za povoljnija mjesta naseljavanja, a ta su mjesta sada bila prilagođena novim, primitivnijim potrebama i svojstvima – nadživjela tu etničku promjenu. To se npr. za Slivno može zaključiti iz kasnijih vijesti (dolje str. 39). Brojni nadgrobni spomenici svjedoče o ponovnom nastanku barem ovih mjesta: Starih Doljana, Brštanice, Hutova, Broćanca, Graca, Moševića, Dobrova, Dobranja, Vidonja, Brestice, Vranjeva Sela, Topole, Ošlja, Smokovljana, Lisca, Čepikuća, Cicrine itd., jer su u njima većim dijelom očuvani (gore str. 18, dolje str. 41slj.), a također u Hercegovini i dalje. Ti se spomenici općenito promatraju kao glavno obilježje bogumilske ili patarenске sekte, te pripisuju razdoblju od 13. do 15. stoljeća.¹⁴² Broj tih mjesta, njihova veličina i raspodjela svjedoči da je u to vrijeme ta zemlja, iako zlorabljena, gospodarski bila još u snazi. Potpuni raspad uslijedio je tek kasnije, na što ukazuje i propadanje crkava. U *“Historische Wanderungen im Karst und an der Adria”* (I, str. 14slj.) napravljen je bio pokušaj prikaza toga raspada za čitavu Hercegovinu.

III.

Numerirana su ona mjesta, za koje se pouzdano zna da potječu iz rimskoga doba

Fort Opus. Ostaci neke građevine južno od mjesta na brdu Gradina. Prema Peteru, *“Dalmatien”* II 131, s *“jednim komadom podnoga mozaika, za kojega se čini da potječe iz ranog srednjega vijeka; sličan je onome u Saloni! Ja ga nisam vidio. To mjesto, nekoć smješteno na jednom polutoku u Neretvanskom zaljevu, pogodovalo je već u ranijem razdoblju za neku trgovačku naseobinu. U srednjem je vijeku postojala na tom mjestu, na jednom otoku gdje se Neretva račva, jedna živa dubrovačka trgovačka naseobina (trgovište) zvana Posrednica¹⁴³; taj se punkt spominje*

kao utvrda još u ugarsko-osmanskim sukobima oko zauzimanja ostataka Hercegovine pod kraljem Matijašom Korvinom (+1490).¹⁴⁴ Je li taj ulomak, što ga je Mommsen vidio u Opuzenu, CIL III 1873: *Poplicia Clymene* nađen tamo ili u blizini, nije sigurno; CIL III 1835, 1839, 1864 (usp. p. 1494) prebačeni su tu iz Narone.

Tutavci. Na poljima Kućine brojne gomile.

1. *Lovorje.* U vinogradu zvanom Lučina, u vlasništvu Mate Vodanovića oruđa, ulomci crijepa i krhotine amfora. Iz Lovorja potječe (ali točno nalazište nije poznato) i nadgrobni spomenik (na sl. 1), koji je već dulje vrijeme bio uzidan iznad vrata u kući Mijovila Provića u skupini kuća Provići (zvani i Mrčena rupa i U Glavicama), smještenim u jugoistočnu dijelu. Nakon premještanja kuće taj je spomenik deponiran u kući Šimuna Provića (24. V. 1903).

Ploča od kamena vapnenca, 0.39 m visoka, 0.41 m široka i 0.15m debela; polje natpisa obrubljeno profiliranim okvirom, jako udubljeno; gruba slova. Na koncu drugoga retka stoji L umjesto E. Točke na koncu retka, tamo gdje prostor dopušta. Pobočne strane ostavljene hrapave (neobrađene). Kamen je vjerojatno bio ostavljen u nekom zidu mjesta ukopa. CIL III 1765=8418 s malim netočnostima.

Timot(h)eo Lucio homini inf[e]licissimo Fulvinia Tertia cogn(ato) inconparabili posuit. (Timoteju Luciju, vrlo nesretnu čovjeku, rođaku bez premca, Fulvinija Tercija, podignu /spomenik/, R. D.).

Prema toj primitivnoj spomen ploči dvoje siromašnih ljudi bili su sluge, muškarac je prema prvom imenu bio grčkoga podrijetla. Grci su se u Naroni, trgovačkom glavnom središtu u neretvanskom području, rano naselili; u doba Rimskoga Carstva tu je postojala jaka, dosta imućna manjina, koja je nastala od Grka starosjeditelja i greciziranih istočnjaka. Ta se manjina služila grčkim jezikom, kako u privatnu tako i u poslovnu životu.¹⁴⁵ Smijemo pretpostaviti da je i u Lovorju postojalo jedno skromnije trgovište, koje je danas pristanište za Slivno i, bez obzira na sva pretvaranja ovoga dijela u kopno, još uvijek po njemu voze veća vozila (g. str. 7.)

Buline. Više gomila

2. *Slivno.* Veće naselje, koje se prema ostacima zidina, ulomaka crijepova i povremenim nalazima novčića oko

¹⁴¹ Kako su brzo i lako Slaveni na Balkanskom polutoku postajali pomorci, pokazuje Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens* I 29slj.

¹⁴² Usp. Truhelka, *Wissenschaftliche Mitteilungen* III 406.

¹⁴³ Jireček, *Die Handelsstraßen* 79 i *Die Bedeutung von Ragusa* 20. 67, bilj. 54.

¹⁴⁴ L. von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter* 243.

¹⁴⁵ Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Naron* 107slj.; *Wanderungen* 82. 86slj.

SL. 1. NADGROBNI KAMEN IZ LOVORJA

škole, u vinogradu trgovca Boška Babića, u masliniku Mije Babića, proširilo odatle do crkve. Pored mnogih žlijebova crijepa, od kojih je više njih bilo sa žigom, Mijo Utovac pronašao je na svom polju, smještenom pored crkve, jednu svjetiljku od gline s oznakom VIBIANI.¹⁴⁶ Povremeno otkriveni grobovi, napravljeni od crijepova, kvadratna su poprečna presjeka. Slivno je u srednjem vijeku bilo poznato dubrovačkoj trgovini,¹⁴⁷ a iz venecijanskog doba (od mira u Karlovcima, 1699.) potječe jedan kameni grb koji odgovara onom grbu Staroga Kleka (dolje br. 3).

Provići. Iznad mjesta veliko srednjovjekovno groblje.

Smrdan. Dobro očuvane zidine jedne vjerojatno venecijanske tvrđave, koja je služila za nadziranje ulaza u Neumski zaljev. U njenoj pustoj unutrašnjosti nova crkva Sv. Marije. Iznad ruševine na strmoj glavici stoji kao još bolji vidikovac tvrđava Gradina iz predrimskog doba, zaštićena tri koncentričnim suhozidinama, s vidikom koji obuhvaća prevlaku Ston, Trpanj na Pelješcu, ušće Neretve, Naronu i Čaplinju.

3. *Stari Klek.* U masliniku iza kapele, koja se sad koristi kao štala, kao i u vrtu Šimuna Tutavca, ulomci crijepa. Komadić nadgrobna spomenika s ostatkom nedešifrirana natpisa, koji je prema CIL III 1764 ovdje pronađen, nestao je. U usjeklini Kleka, gusto obraslom maslinama, murva-

ma i vinovom lozom, nalazi se visok, četverokutan toranj iz venecijanskog doba, još uvijek očuvan. Iz toga doba potječe i jedna vrlo lijepa ograda na čatrnji u selu, ukrašena grbom: a) orao sa otvorenim krilima, s prednje strane vidljiv b) zvijezda s polumjesecom. Iznad oba je poklopac s križem, na njemu ptica okrenuta nalijevo.

Zavala. Tri gomile. Kod

Đuveleka navodno se u jezeru *Kuti* naziru tragovi zidina.¹⁴⁸ Zbog visoka vodostaja 23. svibnja 1903. provjera je bila nemoguća.

4. *Soče.* Lijevo od ceste prema Metkoviću, na oranici Jakinovac, u vlasništvu Mate Soče, smještenoj ispod kapele Gospe od Karmena, grobovi od crijepa. Na jednom tu pronađenom ulomku crijepnoga žlijeba, s obje strane otkinuta oznaka Pansiana.¹⁴⁹

5. *Badžula.* Na poljima Mate Mioča ulomci crijepa. Također u

6. *Crnčeviću* na terasastim poljima kod skupine kuća Trojavina.

7. *Đeletin.* U vinogradima *Na brijegu*, grobovi izvedeni od ploča crijepa kvadratna presjeka. Povremeni nalazi

¹⁴⁶ Wanderungen 125 bilj. 12.

¹⁴⁷ Jireček, Die Handelsstraßen 79.

¹⁴⁸ Usp. dolje str. 54, bilj. 2.

¹⁴⁹ Jahrbuch für Altertumskunde II, 1908, 95.

novčića. Od starih cigli ovdje se prave utezi koji služe za potapanje mreža.

8. *Bili Vir*.¹⁵⁰ Na općinskoj livadi, smještenoj na unutarnjoj strani terena, koje je u zimsko doba poplavljeno, lijevo od ceste prema Metkoviću ulomci crijepa i glinenih posuda. Prije toga po jedna velika gomila na dvama vrhovima Veliki i Mali Humac na brežuljku Hum, koji kao otok strši iznad vode nastale poplavom. Lijevo od puta Bili Vir – Bobovišće smještene su još tri gomile, jednu su tragači za blagom izrovali. Iznad

Bobovišća nalazi se okrugla zidina Gradina kod Mršina dola

9. *Glušci*. Na pašnjaku Crkvina, pored mjesnog izvora, izvan ostataka zidina oko kapele s grobljem, ulomci crijepa, koji se također pojavljuju i sjeverno na poljima Čukovina, Pitina njiva i Pitomina. Dakle, radi se o nešto razvučenijem rimskom mjestu. U južnom dijelu sela visoko sagrađena utvrda Gradina s ulomcima crijepa.

10. *Veraje*. Na zabrdi Vlaka, koje se koristi kao pašnjak, komadi crijepa za krov i komadići posuda.

11. *Metković*. 1902. kod kolodvora, u vinogradu Ante Gluščevića i Mihovila Omana, pojavili su se tragovi zidina i toliko ulomaka crijepa, da je gradski bilježnik A. Gazzari zaključio da se tu nalazila rimska ciglana i stoga je podigao novu, koja je naravno uskoro ugasla. I okolni vinogradi i oranice prekriveni su komadićima crijepa, kao i humci od skupljena antičkoga građevna materijala.¹⁵¹ Prema tome, to je jedno značajnije mjesto, koje je, iako ta ruševina leži na desnoj obali Neretve, spadalo u naše područje, budući rijeka tada nije proticala pored Metkovića, nego pored Narone, koja je bila nasuprot smještena.¹⁵²

12. *Doljani*. Također jedno veće rimsko mjesto. Na pašnjacima pored katoličke crkve, smještene neposredno uz Neretvu, ulomci crijepa i ostaci zidina, koji strše iz strmog dijela obale, a protežu se i s druge strane, lijevo od ceste koja vodi za Metković, uz strminu obronka Popine. U Metkoviću, u kući Andrije Martića nalazi se sada (18. svibnja 1903.) nadgrobni kamen CIL III 1876=8428, nađen kod crkve: *Dis Manibus sacrum. Pulcra et Ursus parentes Viperino filio pientissimo posuerunt bene merenti, sibi et*

suis.¹⁵³ (*Božanskim duhovima posvećeno. Roditelji Pulcra i Urso, premilom i zaslužnom sinu Viperinu, podigoše /spomenik/, te sebi i svojim, R. D.*). Oko crkve nalazili su se i brojni srednjovjekovni nadgrobni spomenici, koji su uporabljeni za gradnju ceste.

Na nekadašnje jezero Hutovo strmo se obara obronak

13. *Bulutovac*, na kojem je okrugla zidina s već jako oronulim suhim vanjskim zidom. Izvan toga nalaze se ostaci jedne manje zgrade, izvedene ožbukanim zidom i nekoć opekom obložene.¹⁵⁴

14. 15. *Kolojanj*. Povrh korita *Petrov do*, na pašnjaku *Crkvina* ostaci zidina vjerojatno neke crkve. Uz crkvu su i grobovi, sudeći prema ostacima crijepa uokolo. U četvrt sata udaljenom *Babinu dolu* (identično s *Jurkovićem* na karti u dodatku) i na parceli Vidoja Jurkovića u jednoj plitkoj, šipragom okruženoj udubini u tlu, pastiri su nakon velikih kiša običavali skupljati pojedine bakrene komade novca veličine jednoga guldena, koje su ili bacali, ili u Metkoviću prodavali, sve dok u rujnu 1899. jedna koza nije isčeprkala ostatak blaga, koje se isključivo sastojalo od sestercija. Ležalo je u goloj zemlji, vjerojatno je bilo deponirano tu u nekoj vreći. Otprilike polovica toga potajno je prodana; 32 komada nabavio je bosanskohercegovački Zemaljski muzej u Sarajevo. Većina tih novčića, osobito stariji, tako je izlizana od uporabe, da ih nije baš moguće točno odrediti.¹⁵⁵

1. Vespazijan ili Tit,

2. Nerva,

3. Nerva?,

4. 5. Trajan, Cohen 423¹⁵⁶ ili 426 i jedan posve izlizan,

6. 7. Hadrijan, Cohen 1083 i jedan potpuno izlizan,

8. – 15. Antonije Pio, Cohen 600, 715 ili 724, 749, 790, 805 (usp. VII str. 138). 861 ili 881, 920, 948,

16. Faustina I., Cohen 203?.

17. – 22. Marku Aurelije, Cohen 427, 555, 556, 694 (usp. VII str. 166). 732 ili 735 ili 736, VII n: 4,

¹⁵⁰ *Danas Bili Vir, prim. prev.*

¹⁵¹ Zur Geschichte und Topographie von Narona 6slj.

¹⁵² Isto, 3slj.

¹⁵³ Wissenschaftliche Mitteilungen XII 99slj.

¹⁵⁴ Jugoistočno od Bulutovca, u podnožju strmine zaravni Donje Hrasno, poznata rimska naselja u Vardi, Sjekosama, Bajovcima i Svitavi (nav. dj., 100slj.) nisu ovdje navedena, jer su očito pripadala gospodarskom području jezera.

¹⁵⁵ Usp. Glasnik Zemaljskog muzeja XII, 1900, 545slj. s netočnim podacima, koji su 20. svibnja 1903. na mjestu zbivanja bili korigirani.

¹⁵⁶ Prema prvom izdanju, budući da drugoga u Sarajevu nije bilo.

23. – 26. Faustina II., Cohen 119, 164, 196, 215,

27. – 29. Lucilla, Cohen 70?, 71 i jedan, koji je pronalazač otrebao,

30. – 32. Komod, Cohen 508, 710 ili 712, 861 ili 863.

Najmlađi poznati novčić (br. 30.) jest Komod, Cohen 508 iz godine 186. nakon Krista i već pokazuje tragove od uporabe. Motiv za tajno pohranjivanje toga malog bogatstva ne leži u nesigurnosti našega područja, nego – kao što je to ustanovljeno i kod brojnih analognih nalazišta, a i istog kronološkoga sastava¹⁵⁷ – primjetnom pogoršanju (kvalitete) bakrena novca; stoga se vredniji stariji novac morao pohranjivati. Na mjestu pronalaska novčića nisu se mogli pronaći nikakvi ostaci naselja.

Kod *Petrova dola* jedna gomila, druga na lokalitetu u Pješinom brijegu. Istočno od Kolojanja, odmah lijevo od puta za Brštanicu, dvije okrugle utvrde, jedna do druge. Jedna pripada obitelji Bulumi, a druga Menali. Na prvoj su pronađeni ulomci cigli i glinenih posuda.

16. 17. U seoskom području *Brštanica* nalazila su se također dva rimska naselja: a) oko stjenovitog brijega *Kljenak*, gdje se osobito na polju Andrije Boškovića pojavljuju ostaci zidina, ulomci crijepa i krhotine od amfora, b) jedno veće naselje na kompleksu parcela *Kučine* sa obje strane željezničke pruge, na 190,6 – 190,8 kilometru, posut s komadićima cigle. Prigodom gradnje pruge temelji zidina tu su poslužili kao kamenolom. – Kod škole pronađeni srednjovjekovni nadgrobni spomenici.

Maslačina mahala. Pored zgrade bivše područne ekspoziture pronađen mjedeni (brončani) novčić Konstantina II. – Otprilike jedan km sjeverozapadno od mjesta, desno od puta prema Brštanici nalazi se gomila od šest m. visine i opsegom od 102 koraka; dalje prema zapadu, odmah lijevo od staze za Svitavu, nalazi se jedna druga gomila 2.5m visine i opsegom od 58 koraka; treća, koja po veličini odgovara drugoj, nalazi se desno od staze na predjelu Miškovo brdo; četvrta, Sirna gomila, velik kao i prvi, opet lijevo od staze. Sva su udaljene u većim razmacima jedna od druge; no ipak se čini kao da ocrtavaju liniju jednoga starog puta.

18. *Hutovo*. Na pašnjaku Crkvina, na kojem se nalaze brojni srednjovjekovni nadgrobni spomenici, ostaci zidina i komadi crijepa. Takvi komadi kao i krhotine glinenih posuda

na parceli Rače selo kod kuće Vukana Konjevoda. Iz Hutova je, kako se čini, i poluviktorijat¹⁵⁸ iz Dirahija u bivšoj kolekciji K. Barona Pitnera¹⁵⁹, inače nepoznat: A.: NI KH [NOΣ], R. : ΑΦΡΟ. Usp. Viktoriat *Nikēnos – Aphrodisios* u A. Maier, Numismatische Zeitschrift NF I, 1908, 25 br. 310; R. Münsterberg, Die Beamtennamen auf griechischen Münzen 40. – U podnožju kotline brojne gomile, a na okolnim uzvisinama pojedinačne, ali zato velike gomile, ukupno oko 40. Na sjeveru, kao i na jugu, po jedna okrugla gradina.

S obje strane puta, koji vodi od Hutova pored ruševine tvrđave Hadžibegova kula za

Propratnicu, nalazi se više velikih gomila; brojni u podnožju kotline Propratnica – najveća je Ročna gomila, opsega od 91 koraka i 5 m visine. Dalje lijevo od puta za

19. *Broćanac*, u čijoj se kotlini također pojavljuju gomile¹⁶⁰, obrubljujući odmah desno i put za Vuletiće u paralelnim nizovima. Iznad Broćanca na nižem brdu tvrđava Gradina. – Ispod brijega Glavica u Broćancu, razvučene na čestici Kućetine, očuvane ruševine kuća do 2.5 m visine, napravljene od žbuke i kamena na stijeni kao temeljcu; tu su i rimski ulomci crijepa. Takvi ulomci pronađeni su i na poljima Ponornica i Lokve.

U Propratnici i Broćancu, kao i u mjestima Dubravica i Zelenikovac, koje isto tako spadaju u općinu Čarići (gore str. 16.), srednjovjekovni nadgrobni spomenici.¹⁶¹

Na najvišem vrhu planine Žabe, *Velika Žaba* ili *Ilino brdo*, navodno postoje ruševina jedne crkve, gdje se ranije održavala služba božja.

20. *Gradac*. Prilično razvučeno rimsko mjesto, koje se proteže od kuće Vidaka Babića u zaseoku Čukova greda sela *Dobrovo* i ide duž obronka linijom sjever-istok sve do vojarne u Gracu, u kojoj je smješteno financijsko nadgledništvo (straža). Odatle se penje strmim obronkom brda Glimca, a proteže se i nizinom i izvan katoličke crkve. Posvuda su tragovi zidina, krhotine glinenih posuda, ponegdje i kovanice – u Bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju nalazi se po jedan mjedeni novčić Konstantina I. i Konstantina III. – kao i ulomci crijepa. Među tim ulomcima tri su sa žigom u Zemaljskom muzeju: Pansiana, Tiberi Pansiana i Gaji Titi Hermerotis.¹⁶²

¹⁵⁷ Mommsen, Geschichte des römischen Münzwesens 815slj.; K. Regling, R.-E. II A 1880.

¹⁵⁸ Viktorijat, rimski srebrni novac s likom božice pobjede, kovan je u vrijeme Republike, nap. prev.

¹⁵⁹ Glasnik Zemaljskog muzeja XVI, 1904, 243 br. 25.

¹⁶⁰ Usp. Truhelka, Wissenschaftliche Mitteilungen III 514.

¹⁶¹ V. Vuletić Vukasović, Vjestnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva VII, 1885, 22slj. 57.

¹⁶² Truhelka, nav. dj., I 295; Patsch, Wanderungen 111slj. sl. 46; 115 bilj. 4.

O predrimskom razdoblju toga mjesta svjedoči više primjeraka grčkih igala za odjeću od bronce i srebra, očito pronađenih kao dodaci grobovima, zatim fine fibule za suliće (koplja),¹⁶³ a i prilično grube fibule za lukove spojnice u obliku životinjskoga kostura¹⁶⁴, zatim obojene glinene posude, dva vrča i jedan skifos (posuda za piće), za koje se pretpostavlja da su iz 4. stoljeća prije Krista i da potječu iz Apulije.¹⁶⁵

Oko crkve u Gracu, na čestici Grudine, nalazi se veće srednjovjekovno groblje, čiji su spomenici dijelom bili upotrijebljeni za gradnju crkve,¹⁶⁶ a kojemu pripadaju i pronađeni "etažni grobovi".¹⁶⁷

21. *Mošević*. U podnožju kotline, s obje strane puta Mošević – Babin do, kod vode Lokva na kompleksu polja Orašje, ostaci zidina i ulomci crijepa. – Duž navedena puta na pašnjaku Ispod Oraške glavice, kao i uz put za Kiševu, velike gomile. Na zapadnom dijelu kotline, na jednoj glavici, okrugla tvrđava Moševska gradina. – Na području sela desetak srednjovjekovnih nadgrobni spomenika.¹⁶⁸

22. *Dobrovo*. Osim pod br. 20. navedenih ostataka ulomaka crijepa na čestici pašnjaka Pothumac, obraslog šipražjem, brojni su srednjovjekovni grobni spomenici¹⁶⁹, gdje su također prepoznatljivi tragovi zidova neke crkve ili kapele. – Kod skupine kuća Podstine, gomile¹⁷⁰.

23. – 25. Prema tragovima zidina i ulomaka crijepa na području sela *Dobranje*, presječena dalmatinsko-hercegovačkom granicom, bila su tri antička naselja: a) na dalmatinskom tlu, u ograđenu području zvanom Ograda kod Zminje glavice, koje pripada močvarnu području (šaš, trska) zvanom Jamine; b) u Hercegovini, u močvarnom području Ilića omeđine kod kuće Andrija Maslaća i c) na lokalitetu Izbetina. Od sela – tu kapela stoji na jednoj gomili – diže se obronkom Žabe sve do grebena jedna gomila, sagrađena od mnoštva skupljena kamena. Lijevo od puta Dobranje – Borut po jedna gomila u šikarju Počivala i kod skupine kuća Nikoletića kuće; sporadično i na obroncima oko Boruta. Na sjeveru, istoku i jugu kotline Dobranja po jedna gradina. Kod seoske crkve srednjovjekovni nadgrobni spomenici.

26. *Vidonje*. Na polju zvanom Pod Vrtlima na Podu, u

vlasništvu Mate Šivača, ulomci crijepa. – U podnožju plodne doline velike gomile, koje se protežu sve do kapele, smještene u sjeverozapadnom dijelu sela. – Kod crkve tri srednjovjekovna nadgrobna spomenika, očito ostaci jednoga većeg groblja.¹⁷¹

Klisurić. Na obroncima više velikih gomila. Također na stjenovitom podnožju kotline Ružne njive.

Brestica. U hercegovačkom dijelu toga mjesta nazivaju se Crkvinama (Kirchenstätte) ona polja koja se protežu obronkom do groblja; no ostaci starih građevina nisu pronađeni. Ta je kotlina, zbog svojih izvora žive vode Javić i Lužac, svakako bila pogodna za jedno rimsko naselje, koje će se zasigurno još istraživati; o srednjovjekovnom razdoblju svjedoče brojni nadgrobni spomenici. – Iznad mjesta je jedna gradina.

27. *Ilijo polje*. Na poljima i u vinogradima kod trajnog izvora Raznac ulomci crijepa. Godine 1896., prilikom krčenja u vinogradu Boška Ležanića nađen je jedan grob ozidan ciglama; jedan ulomak crijepa pokazivao je oštećeni žig Ti(beri) Cl(audi) Caes(aris) Pans(iana) ili Ti(beri) C(laudi) Pans(iana).¹⁷² – Iznad sela nalazi se jedna kružna gradina s ulomcima cigle i glinenih posuda. U kotlini i oko nje puno gomila.

28. *Radež*. Na Polju Ivana Bačića komadi crijepa i prilikom krčenja puno oštećenih ostataka zidina.

29. Iznad sela *Neuma*, na brdu Osoje, gromade zidina i ulomci crijepa; ispod sela, na oranici Kućine, krhotine posuda. – Iznad seoceta

Crkvice, jugoistočno od luke Neum, tri tvrđave: Velika, Mala i Maljurića gradina.

Jazina. Na karti u prilogu ucrtana ruševina jedan jedan, od pamtivijeka razrušeni, okrugli toranj s puškarnicama i, kasnije nadograđenom, pravokutnom zgradom.

30. *Vranjevo Selo*. Ugledno rimsko naselje, koje je – prema pronađenim ostacima zidina, ulomcima crijepa i povremeno iskopanim novčićima – obuhvaćalo čestice Za Grudam, Ljeskovac, Čamin do, Na Guvnini i Bošnica, smještenima

¹⁶³ Wanderungen 129slj. sl. 65, 2 i 3. O tom tipu usp. Truhelka, nav. dj., XII 23slj.

¹⁶⁴ Čurčić, Jahrbuch für Altertumskunde II, 1908, 10. 12slj.; Wanderungen 130slj.

¹⁶⁵ Čurčić, nav. dj., 10.12.14slj. Sl. 40-42 i Wissenschaftliche Mitteilungen XI 77 sl. 3; Wanderungen 121 sl. 52; 123.

¹⁶⁶ Usp. Vuletić Vukasović, nav. dj., V 20slj.

¹⁶⁷ Truhelka, Wissenschaftliche Mitteilungen I 298slj.

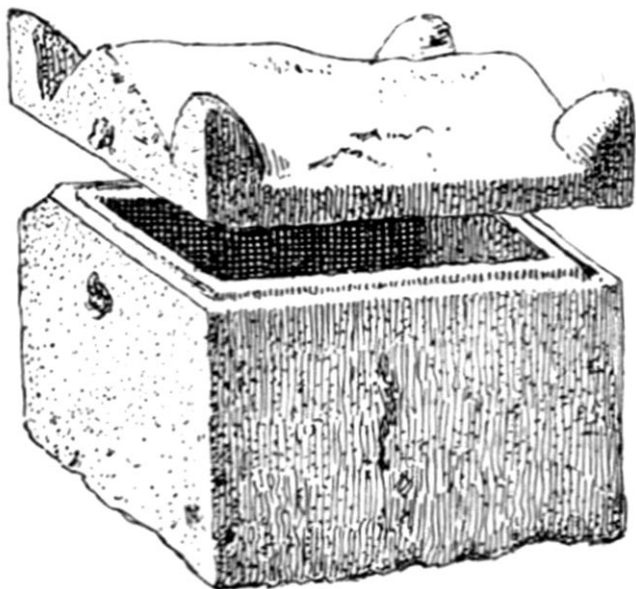
¹⁶⁸ Vuletić Vukasović, nav. dj., 20.

¹⁶⁹ Vuletić Vukasović, nav. dj., 21slj.

¹⁷⁰ "Na sjeverozapadnoj strani kotline Graca" – točnije mjesto nije navedeno – na jednom je brežuljku kopana ruda. Truhelka, nav. dj., III 514.

¹⁷¹ Vuletić Vukasović, nav. dj., XI 59.

¹⁷² Wanderungen 111 bilj. 10. Wissenschaftliche Mitteilungen VI 252, gdje je potrebno korigirati podatak o nalazištu.

SLIKA 2. ŠKRINJA ZA PEPEO IZ VRANJEVA SELA

SL. 3. KALUP IZ NELJETGRADA

na cesti Metković – Slano. Na toj posljednjoj (Bošnica) pronađeno je prije više od 40 godina (22. svibanj 1903.): 1. u kući vlasnika posjeda Pere Savića dugačka nadgrobna ploča, sada u Bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju, CIL III 1763 (usp. p. 1028:2258; još 8416, 12788): *Dis Manibus. Marcus Ulpius Severus se vivo sibi et suis fecit* (Božanskim duhovima. Marko Ulpije Sever, za svoga života podignu sebi i svojim, R. D.) i 2. kod Savića ostavljeni donji desni kut jedne ploče od kamena vapnenca, s ravnim, udubljenim i neispisanim poljem, obrubljenim profiliranim okvirom. Savić posjeduje, s lokaliteta Za Grudam, komad jedne visoke, okrugle i glatke urne za pepeo iz kamena vapnenca s dršcima, iskopane navodno kad “su Francuzi gradili cestu od Metkovića do Slanoga” (gore str. 8.). – Na čestici Na Gumnini, kod 314.750 cestovna kilometra, pet koraka od ceste, Andrija Savić 1909., prigodom traženja materijala za zid od ograde, pronašao je jednu škrinju za pepeo u obliku sarkofaga, 0.27 m dugačku, 0.245 široku i 0.284 visoku, koja je na uskim krajevima bila zatvorena željeznim spajalicama. Sada se nalazi u Bosanskohercegovačkom Zemaljskom muzeju. Vjerojatno u očekivanju da će unutra biti pronađeno blago, zasun je raznesen eksplozivom: između sprženih ostataka nalazile su se dvije brončane prstenaste fibule i jedan mjedeni novčić Faustina I.

Ulomak nadgrobnog kamena s dvama delfinima obavijenim oko trozuba, što ga je Vuletić Vukasović¹⁷³ vidio na cesti, nije pronađen. 22. svibnja 1903. – Na antičkim ostacima Vranjeva Sela srednjovjekovno groblje s puno spomenika.¹⁷⁴

Desno od puta Kiševo – izvor Vir, tri velike gomile; odmah se na to nadovezuje, desno od puta koji vodi od izvora preko kotline Blaca za Duži, u šipražju Smrekovina, sedam također velikih gomila; još tri u samim Dužima, od toga jedna otprilike 7 m visine i opsega 147 koraka. Tu su još, kao nastavak nekropole, i gomile na kamenitom podnožju doline između Duži i Imotice.

31. *Imotica*. Iznad vojarnje financijskog nadgledništva (straže), na obronku Lukovca, ostaci zidina i ulomci crijepa.¹⁷⁵ – Desno od puta od Imotice za

32. – 33. *Topolo*, gomile na ravnom brdu. – Na strmini iznad i ispod tog sela, od kuće Ive Šterbe na početku sjeverozapadna dijela mjesta, pa sve do crkve, protezalo se rimsko naselje, sudeći prema ulomcima crijepa. Prema istim znacima postojalo je i jedno drugo, manje naselje, jugoistočno odatle na putu za Stupa, na poljima ispod trajnog izvo-

¹⁷³ Vjestnik Hrvatskoga arheološkoga društva X, 1888, 28.

¹⁷⁴ Vuletić Vukasović, nav. dj., XI, 1189, 57slj.

¹⁷⁵ Usp. Vuletić Vukasović, nav. dj., X 28.

ra *Topoštik*.- Desno od tog puta, na ravnici ispod skupine kuća Matici, jedna gomila.- Kod crkve Topole veće srednjovjekovno groblje.¹⁷⁶

34. – 35. *Stupa*. Na području sela dva rimska naselja: a) u masliniku Podvor, gdje su se pojavili ostaci zidina i ulomci crijeva, i prema posljednjim pokazateljima b) od kapele Sveta Gospa do izvora Studenac.

U hrastovoj šumi velika gomila Mrgodina ljut. – Za dva mlađa natpisa, na mjestu Granica i na spomenutoj kapeli, saznali smo tek nakon što smo napustili selo.

36. *Neljetgrad*. Ruševina jugozapadno od Stupa, odmah lijevo od ceste za Slano, pripada Peri Konsulu. Tu su i antički ostaci zidina, ulomci crijeva i sanduci za grobove od crijeva. S posjeda Pere Konsula u Topolu potječe i pečat, pronađen pored jedne glinene urne (ili u njoj), s pepelom spaljena leša, zabunom objavljen u CIL III 10187.2 prema Vuletić Vukasovićevu¹⁷⁷ pogrešnu čitanju.

Pravokutna ploča iz bronce duljine 5.6 cm, širine 2.3 cm i debljine 0.6, s jednom na gornjoj strani spojenom karikom, promjera 1.6 cm i jednim čisto urezanim, neobrubljenim 1.9 cm visokim natpisom (sl. 3.) na donjoj strani: *Mal... Sab...*

37. *Ošlje*. Veliko rimsko naselje, koje je – prema ostacima zidina, komadima crijeva, novčićima i grobovima – obuhvaćalo pašnjake i nasad maslina Velika gruda kod crkve Sv. Petra, baru Bijela lokva, uzvisinu Gradac, kao i dijelove sela oko župne crkve Sv. Roka. Pored Velike grude, na stjenovitu brežuljku Vrezova glavica, Cvijetan Danišić pronašao je dvije glinene posude u jednoj pukotini stijene. U jednoj od tih posuda bila je zelenkasta, glatka, staklena šalica, polukuglasta oblika, visine 4.1 cm, promjera 11.7 cm i debljine stijenke 2 mm. Šalica se sada nalazi u Sarajevskom muzeju. – Kod Cvijetana Danišića i Nikole Kralja vidio sam po jednu, a kod gostioničara Pere Danišića tri rimske urne za pepeo s velikim vertikalnim ručkama, u uporabi kao spremnik za ulje. – Kod crkve Sv. Petra srednjovjekovni nadgrobni spomenici.

38. *Zlatni Rukav*, svježa krčevina, odmah lijevo od ceste za Slano, na 325.67 kilometru, posuta ulomcima crijeva i ispresjecana ostacima zidina. Odatle je i jedan komad crijeva sa žlijebom, sa žigom Tib(eri) Vetti Aviti u posjedu Pere Bejatovića u Ošljama. – Duž puta od Ošlja za Zlatni Rukav, a odatle za Smokovljane, kao i u samom selu u podnožju doline, velike gomile.

39. – 42. *Smokovljani*. U tom, u nekoliko skupina kuća razdijeljenu selu, četiri antička naselja: a) na poljima oko dijela sela imenom *Lepeš*, kao i između Lepeša i sjevernije smještena dijela sela Tunjica, ulomci crijeva. b) na goljoj uzvisini Sutvid, koja se penje strmo iznad sela, ostaci zidina i komadi crijeva. O tom mjestu i ruševini već postoji izvješće u CIL III 8409 (=1761, usp. p. 1028, 1494:2258): *Superest traditio quod in pago Smokovljani antiquitus urbs fuerit sive castellum dictum Sutvid parum distans ab ecclesia parochiali ex parte Boreae, in cuius ruinis a quodam rustico eiusdem pagi dicto Lepeš inventa fuit haec inscriptio: Dis Manibus. Aeliae Epidiae infelicissimae defunctae annorum XXX Publius Aelius Cassianus maritus coniugi pientissimae posuit (Postoji predaja da je u selu Smokovljani od davnine bio grad ili tvrđava zvana Sutvid, malo dalje od župne crkve sa sjeverne strane, u čijim ruševinama neki seljak, iz istoga sela zvana Lepeš, pronašao je ovaj natpis: Bogovima predaka. Vrlo nesretnoj Eliji Epidiji, umrloj u tridesetoj, muž Publije Elije Kasijan prepobožnoj ženi postavio je /spomenik/, R. D.). c) Na poljima oko skupine kuća Nikići, ostaci zidina, ulomci crijeva i troske. Po svojoj prilici odavde potječe CIL III 1762 (usp. p. 1028): *Lucio Calenio Apro Lucius Calenius Rufus pater filio annorum V posuit (Luciju Kaleniju Apru sinu, /umrlom/ u dobi od pet godina, Lucije Kalenije Rufo otac podignu /spomenik/, R. D.). Nalazište je navedeno samo sa in vico Montis Nikić dicionis Stagnensis (u selu predjela Nikić stonskoga područja, R. D.), no ipak je istraženo da se u kući Ive Nikića nalazio jedan natpis, koji je bio ugrađen u jednu suhozidinu, a zatim nestao. Isto tako nismo mogli pronaći niti jedan drugi, prema izvaji mjesnoga stanovništva, u Smokovljanima nađeni i u jedan zid od ograde ugrađeni natpis. Četvrto rimsko naselje d) nalazilo se, prema ostacima zidina i ulomcima crijeva, na stjenovitu brdu Gradac i oko njega. – A da je to selo bilo naseljeno i u srednjem vijeku, svjedoče nadgrobni spomenici.**

43. *Visočani*. Na Golom brdu i na poljima ispod njega komadi crijeva. – U podnožju doline i na uzvisinama oko Visočana velike gomile; iznad sela jedna tvrđava s krhotinama glinenih posuda.

44. *Lisac*. Kod kuće Bože Šutića ulomci crijeva. – U podnožju doline dvije velike gomile.- U selu više srednjovjekovnih nadgrobni spomenika.

45. *Podimoć*. Na brežuljku Poddubravi komadi crijeva. Isto tako i u

46. *Kotezi*, iznad kuće Mare Beda, a i u

¹⁷⁶ Vuletić Vukasović, nav. dj., VII 123; XI 58slj.

¹⁷⁷ Nav. dj., X 28.

47. *Točioniku*, na obronku brda Točilo, iznad zapadnoga kraja sela.

48. *Čepikuće*. Ispod skupine kuća, zvane Ispod Graca, ostaci zidina i ulomci crijepa.- Iznad toga, na uzvisini Gradac, jedna gomila. Ostalih sedam, od toga dvije veće, na putu za Trebimlju.- Kod crkve šest srednjovjekovnih nadgrobni spomenika, nazvanih Novakovo greblje, i još brojni drugi u okolici.¹⁷⁸

49. *Trebimlja* (također i Trebinja). U školskom vrtu rimski grobovi i poneki novčić. Jugozapadno odatle, na oranica zvanim Grude, tragovi zidina i ulomci crijepa. – U podnožju doline, duž puta za Pečinu, i na brežuljcima oko Trebimlje, puno gomila. Na goloj i strmoj glavici Gradina, jedna gradina od tri prstena zidina; ostaci zidina i na glavici Crkvina, koja leži prijeko.- U okolici sela srednjovjekovni nadgrobni spomenici.¹⁷⁹

Pećina. U dolini i na brežuljcima velike gomile. Na putu *Pećina – Turkovići* na mjestu Greblje, tri gomile i četiri srednjovjekovna nadgrobna spomenika. – Desno od staze *Pećina – Trnčina* utvrđena gradina s jednom gomilom. U okolici ih je još deset do dvanaest. – Na putu *Trnčina – Zagorac*, na groblju Lokva, koje se još i danas koristi, trideset srednjovjekovnih nadgrobni stećaka, iznad je jedna gradina.

Ovdje nisu razmatrana rimska naselja, zabilježena u kolo-vozu 1906., neposredno na rubu udoline *Popovo*, jer ona tamo gravitiraju.

50. *Cicrina*. Na niskoj glavici Gradac suhozidine i ulomci crijepa; na kompleksu polja Bijele njive srednjovjekovno groblje.¹⁸⁰ Jugoistočno od Cicrine u udolini

Plitki do, deset do petnaest gomila, koje se tek nejasno razlikuju od okolice.

51. *Mravinjica*. Na kompleksu polja Stolovi snažni ostaci zidina i posvuda ulomci crijepa. Ti prvi, osobito dobro vidljivi, pored i na dijelu puta zvanom Na dnu Obradove ulice, koji dijeli oranice Nikole Modera i Boška Pače. Tu je kiša isprala i jedan poklopac neke pravokutne škrinje za pepeo, poklopac je sada u kući Modera. Tu je nedvojbeno dospio s jednoga višeg mjesta zbog jakoga vodena vala.- Ispod sela na pašnjaku Gaj, šest manjih gomila, jedan veći iznad mjesta na glavici, zvanog Na Brdu.

52. *Trnova*. Ulomci crijepa u vrtu Vlahe Jelića, izvađeni prilikom krčenja starih hrastovih korijena. Prema njegovoj izjavi u grobu su bila dva željezna vrha koplja, fibule i novčići. – Iznad sela dvije velike gomile, Resova glavica i Strmeč gomila. Iznad sela je i gradina na goloj glavici Gradina ili Šipačko brdo; na njezinu vrhu, odakle se pruža pogled daleko uokolo, stoji moćna grobna gomila. U samoj Trnovi – na niskoj, ali strmoj kamenoj glavici, također zvanog Gradina – suhozidina, krhotine glinenih posuda i jedna gomila; u samom mjestu jedno malo srednjovjekovno groblje.¹⁸¹

Na putu *Trnova-Selišta* šest krasnih gomila: Gomila Bijelić, dvije u Bračevu dolu i tri nazvane Đevičine gomile. U samim Selištima nismo mogli ništa pronaći, jer se već bila spustila večer.

U *Banićima* nismo mogli ništa ispitati, budući da nitko nije bio kod kuće. Iznad sela kod 342. cestovna kilometra, na predjelu zvanom Na vrh Smrjeka, tri lijepe gomile, zvana Šilove gomile. Postoje tri, od toga jedna veća, između Banića i Grgurića na pašnjaku Međubrda. Na području

53. – 55. *Grgurića*, tri rimska naselja, od toga prva dva na obali. a) tragovi zidina, ulomci crijepa, iskopana kamena iz zidina, posložena za među. Prigodom rada u polju nađeni kvaderi (tesani kamen) pod zemljom, na oranica *U Gradičin* i *Totinica*, smještenima neposredno uz zaljev Slano. b) Na stjenovitu brdu Gradac, koje od Bijelog brda (visina kote 92.) blješti prema obali, kao i na dnu toga bila suhozidine od staroga zidana kamena, koje služe kao međa; na poljima i pašnjacima ponegdje komadi cigle. c) U hrastovoj šumi *Selište* i na okolnim poljima, oko 250 m desno od ceste Trnova – Slano, ulomci crijepa i nešto ljepše krhotine glinenih posuda; ispod zemlje tragovi zidina, na koja se nailazi prigodom oranja i krčenja.

Iznad *Barbijerića*, na gorskom ispupčenju zvanom Ljuti, postoji gomila, koja se vidi izdaleka; ima ih više, koje su teže prepoznatljive, i na lokaciji *U lokvi* (visina kote 177), lijevo od ceste Slano – Orahov Do.

56. U *Slanom* se, prema slučajno otkrivenim ostacima na trima mjestima, rimsko naselje protezalo oko luke. a) Prigodom obrađivanja svoga duhanskog polja zvanom U polju ili U peći za kućom, Baldo Smrdelj naišao je u travnju 1901. na jedno krćansko groblje, istočno od franjevačkoga samostana, otprilike 150 m od plaže, koje je, nažalost, bilo ot-

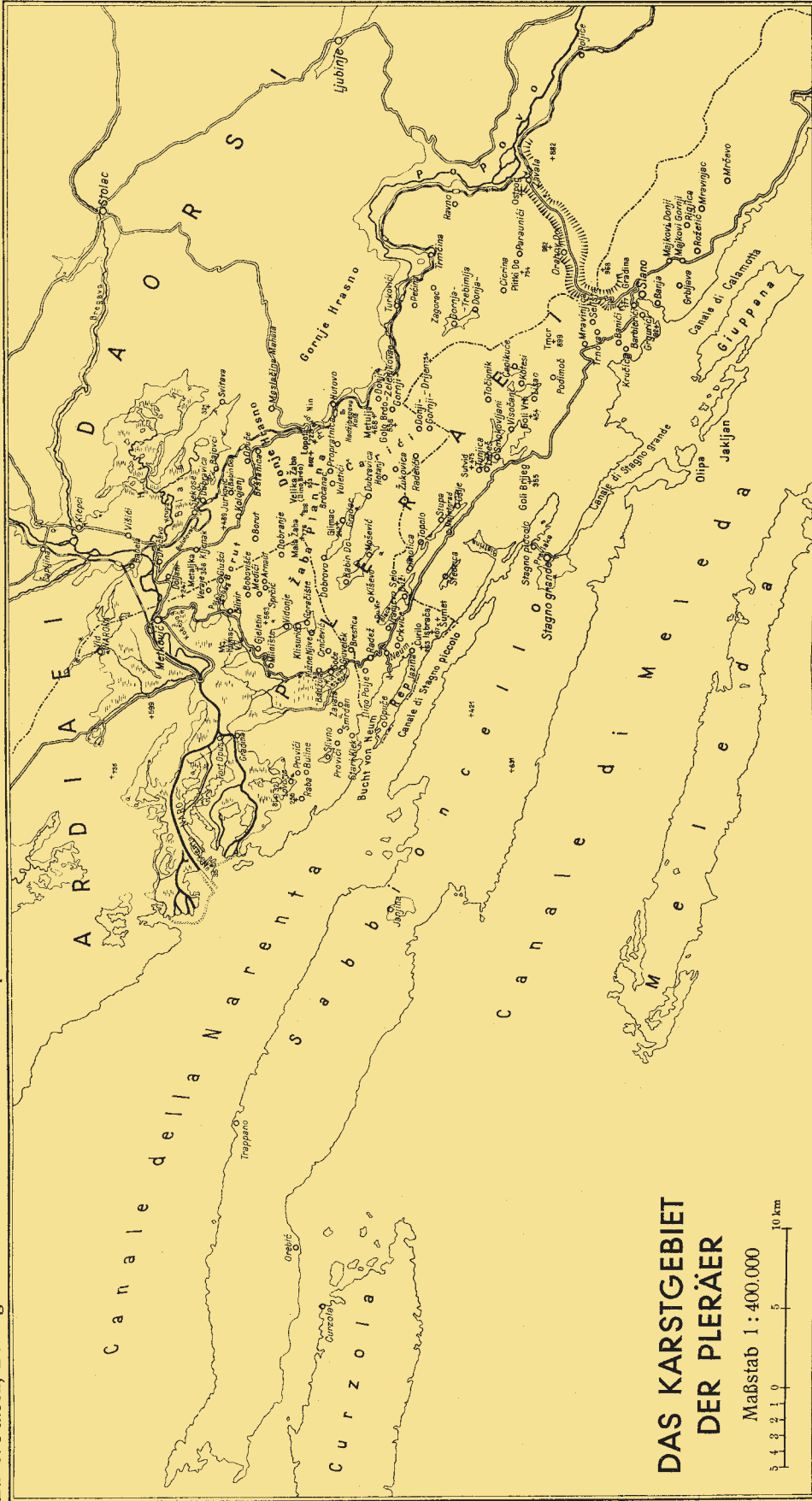
¹⁷⁸ Vuletić Vukasović, nav. dj., VII 58. 122slj.

¹⁷⁹ Vuletić Vukasović, nav. dj., VIII 53.

¹⁸⁰ Isto, 52slj.

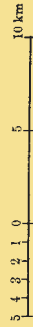
¹⁸¹ Vuletić Vukasović, nav. dj., VII 123.

Zu C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa VI

**DAS KARSTGEBIET
DER PLERÄER**

Maßstab 1 : 400.000

Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt A. G., Wien.

kopano samo na neposrednu mjestu nalazišta.¹⁸² U jednoj prostoriji, poplavljenoj podzemnim vodama¹⁸³, stajala su četiri sakrofaga, među njima jedan, CIL III 14623 iz 462., s natpisom: Depositio et requies sancti et venerandi Anastasi presbyteri die V Idus Martias, indictione XV, post consulatum Severini viri clarissimi (*Ukopište i odmorište svetoga i štovanoga prezbitera Anastazija, petog dana prije martovskih Ida, indikcije petnaeste, nakon konzulata Severina, vrlo slavna muža, R. D.*). "Sanctus non è qui...indizio di santità" (*Sveti nije tu znak svetosti, R. D.*), nego "un semplice titolo d' onore" (*jednostavno počasna titula, R. D.*)¹⁸⁴. b) Marko Miljković pronašao je prilikom krčenja u svom vrtu 'grobove i ploče od opeke'. I na kraju c) prilikom gradnje ceste pojavili su se komadi crijepa na oranici Pod kaluderom.

57. U okolici Slanoga¹⁸⁵ postoji jedan punkt od posebna interesa: to je u smjeru sjeveroistoka pružena hrid *Gradina*, s vrhom u obliku ploče, sa svih strana prilično strma, a najlakše joj je prići sa sjevera. Ta uzvisina dominira putovima od Slanoga prema Trnovi, Zavali i Majkovima i s nje je pregledan čitav kanal Calamotta¹⁸⁶ kao i morska pučina s Meledom¹⁸⁷. Na ploči toga vrha, duž njezina sjeverna ruba, pruža se jedan dugačak trag zida, a u smjeru mora mogu se pratiti takva tri traga, od kojih je jedan dugačak 11 koraka, veće debljine i savija se pod pravim kutom. Brežuljci, prekriveni klekom, posuti su otkotrljanim zidnim kamenjem, ulomcima crijepa svih vrsta i s komadićima glinenih posuda najrazličitijih veličina, oblika i kvalitete. Seljaci iz okolice skupljaju komadiće opeke za oblaganje peći. Dobro zidanje – klesani kamen sa žbukom od vapnenca -, pokrivanje crijepom i poteškoće s transportom materijala, svjedoče da je pri toj gradnji uloženo puno rada, vremena i troškova. O točnijem određenju može jasniju informaciju dati samo stručno iskapanje, koje se svakako preporuča. Za jedno seljačko gospodarstvo ta je građevina premasivna i skupocjena, a i položaj je nepovoljan. Rimska tvrđava? Protiv toga govori raznolikost glinena posuđa. Sama uzvisina navodi na pomisao da se radi o sjedištu nekoga gospodara, kojemu su, moguće, te građevine pripadale kao gospodarske zgrade. Na to dijelom navode ispresjecani (u obliku terasa) vinogradi i maslinici ispod Gradine, dijelom ulomci crijepa i krotine amfora na obronku Strimca Luke

Kraljevića, koje služi kao pašnjak.

Ta pozicija bez daljnega dopušta pretpostavku da je Gradina imala još i predrimsku prošlost, i to da je, jednako kao i istoimena utvrda u Smrdanu (gore str. 39.), imala funkciju kopnene i pomorske promatračnice (usp. gore str. 22.). U susjedstvu se posvuda pojavljuju gomile. Između Gradine i Slanoga stoji velika gomila na uzvisini Čelina, a ispod nje prema jugu, na jednoj manjoj uzvisini zvanoj Učijak, tri su manje gomile, prema kojima je taj predio nazvan Među gomilama. Južno od Slanoga proteže se jedna velika nekropola na još uvijek dobro pošumljenoj (pogotovo visokim hrastovima) zaravni Majkovi Donji¹⁸⁸, Grbljava i Majkovi Gornji, koja je naglo prekinuta od mora, a od unutrašnjosti odvojena strmim lancem. Na toj zaravni uspijevaju vino i masline. Od gomila u oči osobito upada pet velikih, raspoređenih u malim razmacima, kod Majkova Donjih, na vrhovima Ilino brdo, Humac, Grdani vrh, Vrjesno i Oštra gomila. Šesta, koja se nalazi na vrhu duge njive, lijevo od ceste Majkovi Donji – Slano, korištena je za cestovne svrhe. Polje grobova nastavlja se i južno od Majkova Gornjih, preko Rožetića i Ridice do usjeka Mravinjaca i Mrčeva.

Tjesnac, koji vodi od Slanoga do Zavale na Popovu, od obradiva tla ima samo nekoliko polja kod Orahova Dola. A da je taj tjesnac korišten još od davnina (usp. gore str. 32.) – cesta je duga 17.5 km – može se zaključiti prema samom terenu. U njegovu podnožju, lijevo od ceste, stajala su četiri gomile, između 2 i 2.5 kilometra, zatim 3 i 3.5 km, te kod 4. i 4.5 km; ova zadnja srušena je. U Orahovu Dolu nalazi se jedna gradina i sedam srednjovjekovnih nadgrobnih stećaka kod tamošnje crkve. Na istočnom izlazu udoline, već na Popovu, gomilaju se ostaci kod Zavale. Desno od mjesta uzdiže se jedna gradina, slična Gradini kod Slanog, zvana Kriševa glavica, s jednom gomilom u ograđenu prostoru. Sjeverno od gomila nalazi se lijep grobni humak Vela gomila, a iznad Zavale nalazi se ruševina Ostrog, sa žbukom od vapnenca, pomiješana sa crijepom; da je tu stajala neka rimska građevina, pokazuju ulomci crijepa oko. Pozornost nam je privukla i ruševina crkve Miholja crkva¹⁸⁹ u baruštini Petkovac, a u samom selu 45 srednjovjekovnih nadgrobnih stećaka.

¹⁸² Usp. Buličev izvještaj, Bullettino dalmato XXIV, 1901, 85slj.

¹⁸³ O spuštanju jadranske istočne obale, posebno u predjelu Koločepskog kanala, A. Penck, Bullettino dalmato XXII, 1899, 109slj. i Globus, LXXXVIII, 1900, 163; Bulić, nav. dj., 90; N. Krebs, die Halbinsel Istrien 76 i kod Ed. Brückner, Dalmatien und das österreichische Küstenland 15slj.; A. Gnirs, Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien LI, 1908, 11. Usp. gore str. 39., pod Đuvelek.

¹⁸⁴ Bulić, nav. dj., 93slj.

¹⁸⁵ Jednu prilično srušenu srednjovjekovnu nekropolu iznad mjesta, na Kovačevu brijegu, spominje Vuletić Vukasović, nav. dj., VII 121.

¹⁸⁶ *Koločepski kanal, nap. prev.*

¹⁸⁷ *Mljet, nap. prev.*

¹⁸⁸ Može se čuti i naziv Maljkovi. Hercegovina tu se katkad zove Murlakija ili Vlaška.

¹⁸⁹ Usp. Vuletić Vukasović, nav. dj., VI, 1884, 122.

INTERVIEW

1 2 3 4 5 6 7 8 9 0 * #

Interview Dubravka Lovrenovića sa Srećkom M. Džajom

STRAST ZA ISTINOM MOĆNIJA OD STRASTI ZA MITOLOGIZIRANJEM

Zadnjih godina zbog tragičnih političkih zbivanja u BiH je došlo do proliferacije, tj. prave poplave političke historiografije, osobito iz pera raznih diletanata, koji nemaju osjećaja ni za kritiku izvora ni za odgovarajući povijesni kontekst, nego svojoj drskoj mašti daju maha i izriču najneobuzdanije teze, kao što je na pr. ona o bosanskoj kraljici Katarini kao zatočenici u Rimu

DUBRAVKA LOVRENOVIĆ: Iz Vaših pet knjiga, objavljenih između 1971. i 2002, vidljivo je da ste za svoju glavnu preokupaciju kao povjesničar izabrali Bosnu i Hercegovinu s akcentom na njezinoj vjerskoj i političkoj povijesti. Odakle takvo opredjeljenje?

SREĆKO M. DŽAJA: Kao gimnazijalac napisao sam jedan tekst esejističkog karaktera o Bobovcu, a kao student teologije više sam se bavio filozofijom, ali su okolnosti odredile da za postdiplomski studij uzmem crkvenu povijest. U svojoj doktorskoj disertaciji na tom području odlučio sam se za istraživanje bosanskohercegovačkog katoličanstva u Napoleonovo doba, dakle na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Proučavajući povijesnu građu iz toga vremena uočio sam, da su politički čimbenici odsudno djelovali na sudbinu bh. katolika odnosno da su bh. katolici živjeli u specifičnom okruženju između islama i pravoslavlja ne samo u Napoleonovo doba nego od osmanskog osvojenja Bosne pa do danas. "Zagrizao sam u problem Bosne" i Bosna je ostala moja trajna preokupacija.

Jedini ste od živućih povjesničara koji je svojim knjigama, brojnim radovima i publikacijama izvora "pokrio" povijest Bosne i Hercegovine od kasnog srednjeg vijeka do konca XX. stoljeća. Otuda pitanje: što je crvena nit u povijesti ove zemlje ?

Životne okolnosti odvele su me iz Bosne u bijeli svijet, ali sam već stečena znanja o Bosni ponio sa sobom i dobio priliku da ih produbljujem i proširujem u okviru znanstve-

nih institucija lociranih u bavarskoj metropoli Münchenu. Svoje istraživačke projekte nastojao sam tako postaviti da budu od interesa i za Bosnu i za njemačku znanost – jer drukčije ti projekti ne bi bili financirani -, pa se nisam mogao zaustaviti na detaljnim opisima samo jednog predmeta ili jednog razdoblja, nego sam morao pisati znanstvene sinteze. Tako sam "prošetao" kroz sva razdoblja povijesti Bosne i došao do uvida da "crvenu nit" povijesti ove zemlje čine dvije tračnice, kojima je Bosna "putovala" iz jednoga u drugo razdoblje. Te su tračnice: a) ***Epohalni politički prijelazi*** iz europskog srednjovjekovlja u osmanski politički, socijalni i konfesionalni obrazac, iz osmanskog okvira nakon austrougarske okupacije u srednjoeuropsku političku paradigmu, koja je zamijenjena jugoslavističkom paradigmom, a koja je završila unutarnjim raspadom Jugoslavije i međunarodnim priznanjem BiH kao države. b) ***Epohalne političke preokrete*** pratile su kao sjena ***demografske promjene velikih razmjera***, koje su u velikim valovima tekle od osmanskog osvojenja do danas i BiH dale izrazito multikulturalno lice. Radi se o bježanjima i iseljavanjima, useljavanjima i islamizaciji i konačno etničkim čišćenjima. Čudnovato je koliko je malo pozornosti posvećivala dosadnja historiografija tome vidu bosanske povijesti. Prvi se temeljitije posvetio proučavanju demografskih promjena na Zapadnom Balkanu međunarodno priznati srpski geograf i etnolog Jovan Cvijić (1865. – 1927.), opisao ih kao "metanastazičke promjene" ili "transhumance", tj. kao "šetanje" polunomada sa svojim stadima iz jedne regije u drugu, a glavne razloge za tu pojavu tražio je u ekonomskim čimbenicima. **Za razliku od Cvijića smatram da su poli-**

tički preokreti odsudnije djelovali na promjene u sastavu bh. pučanstva negoli ekonomski – prije svega osman-sko osvojenje, prodor Eugena Savoyskog do Sarajeva 1697., austrougarska okupacija 1878. i etničko čišćenje koncem 20. st.

Vaša prva knjiga nosi naslov: “Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće”. Danas u BiH žive katolici-Hrvati. Kada i kako su bosanski katolici postali Hrvati? Kako definirati njihov današnji politički i kulturološki identitet?

U monografiji koju ste spomenuli nisam se bavio problemom nacionalne pripadnosti bh. katolika, jer se tada iz razvojnopovijesnih razloga to pitanje nije postavljalo kako će se postavljati od polovice 19. st. pa do danas. To sam pitanje načio u jednom članku o spisateljstvu bosanskih franjevac a *bosnicitetu*, ali taj problem zaslužuje temeljitije istraživanje. Zasad možemo reći da su za ozbiljnu historiografiju neprihvatljiva ekstremna stajališta. Jedno od tih bilo bi *primordijalističko (starodrevnosno)*, koje je na hrvatskoj strani najpotpunije formulirao hercegovački franjevac fra Dominik Mandić (1889. – 1973.), a prema kojemu su **u BiH oduvijek odnosno od stoljeća sedmog živjeli Hrvati** – kao da se povijest vrti u krugu ili pak stoji. Primordijalizam je još naglašeniji kod Srba i u novije vrijeme kod Bošnjaka, čiji historici **usađuju bošnjačke korijene u rimska vremena.**

Drugo ekstremno stajalište istupa s tvrdnjama da su **hrvatstvo i srpstvo u Bosnu unijeli nacionalni propagandisti tek polovicom 19. st.**

To se stajalište svjesno ili nesvjesno uklapa u okvir zapadnjačkih ljevičarskih povjesničara i sociologa, koji moderne nacije, nacionalnost, nacionalizam i nacionalne države proglašavaju *izumom* (imagined tradition) političara, jezikoslovaca i seoskih učitelja u 19. st. Na ovo treba primijetiti, da je riječ *izum* prikladna za tehničke izume, npr. izum žarulje, ali ne za dugotrajne i složene procese kao što su nastajanje nacija i nacionalnih država.

Za političku praksu neprihvatljivo je ne samo primordijalističko, nego i ljevičarsko stajalište, koje nacionalni identitet proglašava izmišljenom tradicijom. Jer dok primordijalisti znaju samo za svoju grupu, svoju naciju i drugima u najboljem slučaju nude asimilaciju, ljevičari omalovažavaju u biti svaku tradiciju i nude utopijske globalne identitete – i to u ime demokracije, građanskih apstraktnih prava i drugih fraza...

Da se vratim na postavljeno pitanje. U BiH danas žive tri etnosa – Bošnjaci, Hrvati i Srbi – s različitim duhovnim i kulturološkim osobinama, koje ih odvajaju ili povezuju sa susjednim prostorima odnosno državama. Zadnji krvavi

rat iznio je na vidjelo svu kaotičnost, kojoj je izloženo bh. pučanstvo svih triju etnosa kao i mentalnu i etičku nesposobnost ili nespremnost njihovih elita da razbistre pojmove *državnosti* i *nacionalnosti* i ponude ne iznuđena, nego jasno definirana i prihvatljiva rješenja za međusobni suživot. Konkretno, prije svega za Bošnjake je neprihvatljiva podjela BiH, na koju su igrale srpska i hrvatska politika, ali je za bh. Srbe i bh. Hrvate isto tako neprihvatljivo uporno obožavanje države BiH na bošnjačkoj strani. **Pravo pitanje nije, da li država BiH ili ne, nego koji je model države u BiH moguć odnosno prihvatljiv za sve njezine građane.**

Što se tiče hrvatske strane, bh. Hrvate je ovaj rat podijelio na *kroatocentriste* i *bosnocentriste*. Bh. kroatocentristi su nekritički slijedili direktive iz Republike Hrvatske, slijepo “lovili” međunarodne “pokusne balone” o eventualnoj podjeli Bosne, pomiješali državnu i nacionalnu pripadnost i svojim ponašanjem prema BiH približili su se stavovima hrvatskih Srba, za koje je suverenitet bilo koje hrvatske države bio i ostao teški kamen u želudcu. Hrvatski bosnocentristi s razlogom su se kritički postavili prema kroatocentristima. Posebno su ih uznemirivali oni signali iz Republike Hrvatske, prema kojima su bh. Hrvati više-manje interesantni samo kao “demografski rezervoar” za naseljavanje rijetko napučenih dijelova Republike Hrvatske. **Gdje je izlaz iz dileme kroatocentrizma i bosnocentrizma za bh. Hrvate?** U jasnom *razlikovanju hrvatskog državnog i kulturnog prostora* i – u skladu s tim – da je s obvezom političke lojalnosti prema BiH usko povezano njihovo pravo na svestranu kulturnu komunikaciju s Republikom Hrvatskom – sa svrhom čuvanja i njegovanja vlastitog hrvatskog identiteta, koji je produkt dugog povijesnog razvoja, a ne izmišljotina propagandista 19. st. Primjera radi, uz obavezno izražavanje lojalnosti prema BiH na drugoj strani ne bi smjelo biti zazorno pjevanje hrvatske himne *Lijepa naša domovino* u BiH, jer ta himna nije samo simbol jedne države, nego i simbol jednog naroda, koji živi ne samo u Republici Hrvatskoj nego i u BiH.

Moja “kultna” knjiga među Vašim knjigama je Nacionalnost i konfesionalnost Bosne i Hercegovine objavljena davne 1984. na njemačkom. Kasnije je u dva navrata – 1992. i 1999. – objavljena na hrvatskom i tako postala dostupna široj čitalačkoj publici. U toj ste knjizi opisali nastanak današnjih bosanskohercegovačkih nacija: Srba, Bošnjaka i Hrvata. Koliko mi je poznato prvi ste nebošnjački povjesničar koji je znastveno afirmirao bošnjačko-muslimansku naciju. Po čemu je povijesni put današnjih bosanskohercegovačkih nacija bio isti, a po čemu različit? Kakva je u svemu tome bila uloga religije, a kako su na taj proces djelovale političke okolnosti?

Da, u današnjoj BiH žive Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Za povjesničara se postavlja pitanje kako je do toga došlo. Pretra-

žujući pojedina povijesna razdoblja, pokazalo se da rješenje problema treba tražiti u osmanskome osvojenju Bosne i osmanskoj politici prema pučanstvu. Osmansko osvojenje Bosni nije donijelo samo promjenu dinastije ili vladalačke kuće, nego i dubinske promjene u sastavu cjelokupnog društva – kroz useljavanje novih elemenata, islamizaciju i toleriranje – moderno rečeno – *paralelnih društava*, kakva se u zadnjim desetljećima pojavljuju u modernim europskim metropolama. Pri tome su **starosjedilačko pučanstvo (bosanski katolici)** kao i **novouseljni elementi (pretežno pravoslavne vjere)** smjeli zadržati i njegovati svoj dotadašnji identitet, dakako u skućenom okviru islamskih propisa, a oni koji su prešli na islam, prihvatili su ne samo novi vjerski identitet nego i teokratsku islamsku državu. Konkretno, to su **današnji Bošnjaci**, za koje je osmansko razdoblje bitni dio vlastite političke i kulturne tradicije. Nasuprot tome, katoličko i pravoslavno pučanstvo, koje je također u načinu života poprimilo stanovite elemente orijentalne islamske civilizacije (npr. u kulinarsvu i načinu stanovanja, što bi se moglo označiti kao *islamizacija u širem smislu*), ali **nije prihvatilo islam ni kao religiju ni kao političku paradigmu**, nego je **njegovalo političke srednjovjekovne kršćanske tradicije i čuvalo ih** – rečeno jezikom modernih računala – *in sleep mode*. **Tako različite tradicije postale su sastavni dio njihovih različitih modernih političkih identiteta**. Stvar je slična kao npr. kod Iraca, koji su kroz duga stoljeća primili mnoge elemente engleske kulture, čak i jezik, ali britanska vladavina nad njima bila je i ostala tuđinska vladavina – s izuzetkom jednog dijela pučanstva u Sjevernoj Irskoj.

Ova tema priziva pitanje: Bosanski ili bošnjački jezik? U tome su danas među jezikoslovcima podijeljena mišljenja. Iako ste povjesničar Vama ta tematika nije ni daleka ni nepoznata. Bosanski franjevci su, primjerice, svoja djela stoljećima pisali na bosanskom jeziku. Je li taj njihov jezik bliži današnjem bosanskom, ili pak današnjem hrvatskom jeziku?

Među modernim nacijama jezik je postao *ens politicum par excellence*, prvorazredna politička kategorija – posebno među narodima koji su živjeli pod tuđinskim vladavinama, pa su u svojoj modernoj povijesti borbu za kulturnu i političku emancipaciju započeli i vodili osobito kao pravo na vlastiti jezik u javnom saobraćaju. Politizacija jezika u južnoslavenskim prostorima našla je odjek i u znanstvenim raspravama, npr. da li su hrvatski, srpski, crnogorski i bošnjački jedan jezik ili se radi ipak o različitim jezicima, iako su međusobno vrlo slični? U razdoblju *serbokroatizma*, koje je trajalo od polovine 19. st. do raspada Druge Jugoslavije koncem 20. st., predvladavala je *doktrina o varijantama* jednog jedinstvenog jezika ili tzv. *dijasistema*. Nakon raspada Jugoslavije živimo u razdoblju otklona od serbokroatizma i isticanja različitosti jezika. Primijenjeno na BiH? U razdoblju komunističke Jugoslavi-

je u BiH je izgrađivana jedna vrsta srpskohrvatskog jezika s očitom prevlasti srpskih elemenata. Taj bh. srpskohrvatski standard bio je jezik službenih medija, škola i drugih državnih ustanova, a od vjerskih zajednica prihvatila ga je *Islamska (vjerska) zajednica*, dok su *Srpska pravoslavna crkva* i *Katolička crkva* slijedile i dalje svoje tradicije, oslanjajući se pri tome na jezične standarde u Beogradu i Zagrebu, kako su to činili i književnici srpske i hrvatske orijentacije. **Jezična kultura bosanskih franjevaca**, koja seže unazad do srednjega vijeka, razvijala se u stalnom dodiru s drugim hrvatskim prostorima i na koncu – uz dubrovačku književnost – postala bitna sastavnica hrvatskoga modernog jezičnog standarda, bitnija od hrvatske čakavštine i kajkavštine.

Što se tiče imenovanja jezika prije moderne standardizacije, nazivi bosanski, bošnjački, slovinski, hrvatski, itd. više su izražavali regionalnu negoli nacionalnu pripadnost. **Tek modernom politizacijom jezika naglasak se pomiče s regionalnog na nacionalno**. Jezični idiom bosanskih muslimana odnosno današnjih Bošnjaka i bosanskih katolika odnosno bh. Hrvata ima iste početne pozicije, ali se razvijao pod različitim kulturološkim utjecajima, tako da su danas u bošnjačkom jeziku prisutniji orijentalizmi negoli u jeziku bh. Hrvata.

Nakon raspada serbokroatizma u jezičnom standardu bh. Srba još je više porasla tendencija ka ekvizaciji odnosno daljnjoj srbizaciji, a u jezičnom standardu bh. Hrvata volja da sačuvaju jezično zajedništvo s hrvatskim modernim standardom (u koji je ugrađena jezična kultura bh. Hrvata iz prošlih stoljeća!), dok Bošnjaci užurbano rade na izgradnji svoga vlastitog modernog jezičnog standarda na podlozi bh. serbokroatizma iz razdoblja komunističke Jugoslavije. Svome modernom jezičnom standardu Bošnjaci su dali naziv *bosanski jezik*, pozivajući se pri tome na nazive iz prošlosti. Problem je u tome što su suvremeni hrvatski bh. Hrvata i suvremeni srpski bh. Srba jednako *bosanski jezici* kao i jezik Bošnjaka, **pa bi bilo korektnije jezik Bošnjaka nazivati bošnjačkim jezikom**, da bi se izbjegli nesporazumi na ovom području. **Inzistiranje na nazivu bosanski jezik umjesto bošnjački jezik podrgijava sumnju, da se time ide za stvaranjem jednog državnog jezika u BiH**, što može izazvati i izaziva samo otpore na hrvatskoj i srpskoj strani i otežava uspostavu civiliziranog političkog suživota Bošnjaka, Hrvata i Srba u BiH.

Dobro je poznato da izučavanje povijesti BiH prate mitovi i falsifikati. Tako su nastali srpski, hrvatski i bošnjački mitovi od kojih je svaki zagovarao i zagovara ekskluzivno nacionalno vlasništvo nad ovom zemljom tražeći odgovor na pitanje čija je Bosna. Kako danas stvari stoje u tom pogledu i je li mitološka historiografija odnijela pobjedu nad znanstvenim tumačenjem povijesti?

Za ozbiljnu historiografiju mitologizatorska historiografija je izazov i u isto vrijeme poticaj da se sa svojim istraživanjima i otkrićima ne zatvori u znanstveni toranj od slonove kosti, nego još temeljitije pristupa svome poslu i svoje rezultate prezentira u oblicima, koji će naći odjeka u javnosti te politički diskurs učiniti kvalitetnijim.

Moj je dojam da mitolozi, opsjenari i alkemičari koji puno govore a malo ili ništa ne kažu dominiraju bosanskohercegovačkim javnim pa i znanstvenim diskursom, a da je zlouporaba povijesti u dnevno-političke i utilitarne svrhe postala općim mjestom u sveprijetnoj inflaciji ideja. Ako sam u pravu – a mnogo toga govori tome u prilog – kakvog uopće ima smisla bavljenje poviješću i traganje za znanstvenom istinom?

Bavljenje poviješću mora biti nošeno strašću za istinom, koja je na koncu konca ipak moćnija od strasti za mitologiziranjem. Strast za istinom je najpouzdaniji vodič do pobjede i nad najsofisticiranijim lažima. Ja vjerujem da je čovjekova potreba za istinom neuništiva, iako ima razdoblja u povijesti, u kojima ona biva potisnuta – da bi opet zasjela u svojoj neuništivosti. Isto tako vjerujem, da **naš zadnji životni obzor nije intelektualni, znanstveni uvid, nego moralna spremnost na prihvaćanje istine bilo gdje se ona pojavi**. To je izvorna poruka Biblije i svetih knjiga ostalih religija, u tome je i smisao znanstvene istine. Negdje je Albert Einstein (1879. – 1955.) rekao: “Znanost bez religije je slijepa, a religija bez znanosti inertna”.

Jedna je od Vaših teza da su na bosanskohercegovačku povijest snažno djelovali izvanbosanski vjerski i politički centri. Je li se u tom smislu nešto bitno izmijenilo od međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine 1992. godine?

Djelovanje *izvanbosanskih vjerskih i političkih centara* na stanje stvari u Bosni je trajna sudbina Bosne od srednjega vijeka pa do danas. Srednjovjekovno bosansko plemstvo bilo je izloženo osobito političkim pritiscima iz Ugarske i, nažalost, nije uspjelo zajednički se oduprijeti presizanjima ugarskih kraljeva niti je bilo u stanju zaustaviti osvajanja Osmanlija, nego se trošilo i potrošilo u međusobnim feudalnim kavgama. Osmansko carstvo politikom stvaranja paralelnih društava – useljavanjem novih elemenata, islamizacijom, zatim koncentracijom islamskog elementa u Bosni nakon gubitka Mađarske, Slavonije, Like, Dalmacije i Srbije – uspostavilo je u BiH **tročlanu konfesionalnu paradigmu, koja će se u doba nacionalnih pokreta pretvoriti u tročlanu nacionalnu paradigmu**. Novopridošlo pravoslavno pučanstvo u Bosnu se nije naselilo kao *tabula rasa*, nego je sa sobom donijelo vlastite političke tradicije srednjovjekovne srpske države, a bosansko katoličko pučanstvo sve se više miješalo s katoličkim pučanstvom Dalmacije i Slavonije i zajedno s tim pučanstvom sa-

njalo o oslobođenju ispod tuđinskih vladavina. Zahvaljujući migracijama katolika iz Bosne i u Bosnu došlo je do kulturnog ujedinjavanja katoličkog pučanstva Bosne, Dalmacije i Slavonije već u osmanskome razdoblju te povijesti. To kulturno jedinstvo prerاسlo je u 19. st. u moderni nacionalni pokret. Austrougarska politika pokušala je odvojiti BiH od srpskih i hrvatskih utjecaja, ali bez uspjeha, jer su austrougarsku okupaciju 1878. bosanski pravoslavci i bosanski katolici dočekali više ili manje već kao svjesni Hrvati i Srbi – barem što se tiče elita, a elite i institucije – ne anonimni nepismeni pojedinci! – definiraju identitet jedne grupe odnosno naroda. Muslimansko pučanstvo dočekalo je novo doba najprije s osjećajem izgubljenosti, upalo u neugodnu dilemu *opredjeljivanja* između srpstva i hrvatstva, posebno u vrijeme Prve Jugoslavije, da bi se tijekom Druge Jugoslavije emancipiralo od te dileme i konstituiralo konačno kao narod u modernom smislu riječi. Nakon međunarodnog priznanja BiH 1992. kao države političko oslanjanje na čimbenike izvan BiH se nastavilo i pri tome se zanemarilo međusobno uspostavljanje zdravog političkog konsenzusa. Dok je većina bh. Srba i najveći dio hercegovačkih Hrvata igrala srpsku, odnosno na hrvatskoj strani hrvatsku političku kartu, bošnjačka strana je nastavila oslanjati se na međunarodne lobije, da bi time ne samo suzbila hrvatski i srpski centrifugalizam, nego i BiH dala što jači *bošnjački dizajn*.

Utjecaji izvanbosanskih centara negativno su se odrazili na formiranje političke kohezije bosanskohercegovačkih naroda – Vi ste se, opisujući to stanje, na jednom mjestu poslužili sintagmom otuđeno triješće. U BiH danas ne žive nacionalni Bosanci nego Srbi, Hrvati i Bošnjaci sa dijametralno različitim pogledima na njezinu prošlost i budućnost. Postoji li ipak nešto zajedničko (bosansko), i je li moguće afirmirati tu bosansku kulturološku podlogu ne dovodeći pri tom u pitanje postojeće nacionalne identitete?

Metaforom *otučeno triješće* želio sam svratiti pozornost na **diskontinuitet** sadašnjeg bh. pučanstva s kulturnim i političkim tradicijama srednjovjekovne Bosne. Zahvaljujući političkim preokretima i demografskim promjenama velikih razmjera, o kojima je u našem dosadašnjem razgovoru bilo riječi, najveći dio bh. pučanstva nije memorirao bosansko srednjovjekovlje. Pravoslavno pučanstvo donijelo je vlastite tradicije i jednostavno ih presadilo u BiH, za bošnjačko pučanstvo povijest je počela *fetom* (osmanskim osvojenjem) Bosne, a potraga za priključkom na srednjovjekovnu Bosnu započela je tek nakon austrougarske okupacije i pretvorila se u sve osebujnije mitizacije bosanskog srednjovjekovlja, koje su zadnjih godina doživjele pravu eksploziju. Najsloženiji je odnos prema Bosni kod bh. Hrvata. Tu se miješaju autentično pamćenje i pozitivan emotivan odnos prema *bosnicitetu* kao kultu zavičajnih tradicija sa zaboravom i otklonom od njih. U najautentičnijem obliku bosni-

citet je njegovan u krugu bosanskih franjevac a i njihovih prijatelja. Franjevci su nastojali kroz povijest povezati bosnicitet i svoje hrvatstvo kao dvije vrednote koje se međusobno ne isključuju. Njihovi protivnici nisu razumjeli političku potrebu te sinteze, pa su ih često sumnjičili i proglašavali prevrtljivim i neloyalnim. Sjetimo se samodopadnih prigovora od strane *tvrdih* Hrvata u zadnjim godinama, kako su bosanski fratri u prošlosti ljubili sultanske papuče, a u sadašnjosti postali “Alijini Hrvati”. Ne mislim ovim reći da je političko ponašanje svakog pojedinog bosanskog fratra bilo uvijek korektno, ali gledano u cjelini – institucija Bosna Srebrena ne zaslužuje takve prigovore. I na koncu da odgovorim na postavljeno pitanje: **Stoljetno iskustvo suživota različitih identiteta na bosanskom tlu, iako često pod nepovoljnim političkim uvjetima, stvorilo je zajedničku psihološku podlogu za mogućnost suživota u modernim političkim okvirima.** Samo to treba htjeti bez zakulisnih ciljeva, tj. **prihvatiti ravnopravnost za sve!** Podjela Bosne – kao alternativa političkom suživotu – za sobom povlači opasnost ratova i etničkih čišćenja s nesagledivim političkim posljedicama i destrukcijom elementarnih moralnih vrednota.

U slijedu – kako ih Vi nazivate tuđinskih i otuđenih vladavina – koje su protutnjale preko BiH tokom zadnjih pet stoljeća, kakve su sociopsihološke posljedice ostale za Osmanskim carstvom i Austro-Ugarskom, kakve pak nakon raspada Jugoslavije?

Najbezbolnije su sociopsihološke posljedice austrougarskog razdoblja, ne samo zato što je austrougarska vladavina trajala najkraće, nego i zato što je u svojoj politici modernizacije bila oprezna, ponekad i preoprezna, i, gledano u cjelini, najmanje traumatizirala bh. pučanstvo. Traume iz jugoslavističkog razdoblja – koje je sebe službeno razumjevalo kao oslobođenje od *tuđinskih* (Prva, monarhistička Jugoslavija) i *otuđenih* vladavina (Druga, komunistička Jugoslavija) – različito su se duboke usjekle u dušu bh. etnosa, a da bismo cijeli kompleks razumjeli, potrebna je precizna analiza kako osmanskog tako i jugoslavističkog razdoblja. Reakcije na moja istraživanja tih problema pokazuju da se **nije lako osloboditi od štetnih i često nesvjesnih identifikacija s prošlošću** i povijesnoj stvarnosti pristupati *sine ira et studio* – bez srdžbe i pristranosti.

Vaša nedavno objavljena i na hrvatski jezik prevedena knjiga nosi naslov Politička realnost jugoslavenstva. U njoj se velikim dijelom bavite pitanjem položaja BiH u Prvoj i Drugoj Jugoslaviji. Kakva je bila politička implementacija BiH u prvu jugoslavensku državu, a kakav politički status BiH u koncepciji jugoslavenskih komunista?

Očekivao sam da ćemo se u našem razgovoru baviti više ovom knjigom, ali se razgovor protekao na cjelokupnu povijest Bosne. Spomenuta knjiga podijeljena je na tri dijela: Prvi dio bavi se razdobljem Prve, kraljevske Jugoslavije, drugi dio razdobljem Druge, komunističke Jugoslavije, a treći dio – opsegom najveći – posvećen je položaju BiH u objema jugoslavenskim državama. Upravo implementiranje BiH u jugoslavističku konstrukciju bjelodano pokazuje koliko je jugoslavenski projekt počivao na preuskim i pogrešnim povijesnim pretpostavkama. Jugoslavenstvo Prve Jugoslavije vrtilo se naime oko pojma “troimenog naroda” Hrvata, Slovenaca i Srba, odnosno oko značenja i praktične političke primjene toga pojma. Dok su Hrvati i Sloveneci u tome pojmu vidjeli tri naroda i tražili tročlanu federaciju, srpska strana je govorila o “trima plemenima jednog jedincatog naroda” i uporno radila na unitarizaciji države prema srpskim političkim i kulturnim tradicijama i srbizaciji jezika. **BiH je služila za potkusurivanje u hrvatsko-srpskim sporovima.**

Moram ipak reći, da nije tek tada započelo pogrešno gledanje na povijest Bosne, nego ono ima dužu tradiciju. Ta tradicija seže natrag do 18. st., kada je nastalo prvo djelo moderne bh. historiografije – *Pregled starina Bosanske provincije*, koje je polovicom 18. st. pisao i u tri izdanja na latinskom jeziku* objavio prvi moderni historik Bosne **fra Filip Lastrić** (1700. – 1783.). Svojim spomenutim spisom Lastrić se povijesnim argumentima suprotstavio podjeli odnosno dokidanju provincije bosanskih franjevac a – tendencijama koje su se pojavile među franjevcima u Dalmaciji i Slavoniji nakon neuspjele opsade Beča 1683. i potiskivanja Osmanlija iz Ugarske, Slavonije, Like i Dalmacije.

Komunisti su korigirali nacionalističke predodžbe o “troimenom narodu”, proširili paletu jugoslavenskih naroda od tri na šest, tako da su uz Crnogorce i Makedonce svoje mjesto dobili i Bosanski Muslimani, ali se totalitarni komunistički sustav nije uspio razviti u moderno demokratsko društvo, pa kada su dogmatski obruči komunističke utopije popucali, Jugoslavija se na krvav način raspala.

U svom prikazu jugoslavenstva Druge Jugoslavije svratio sam pozornost na činjenicu da su **komunisti nakon pobjede nad fašizmom izvršili strahovito okrutnu i pretjeranu odmazdu nad svim svojim protivnicima i time se pri uspostavi svoje totalitarne vlasti stavili u sličnu poziciju s fašistima.** Sukob između fašizma i komunizma na južnoslavenskim prostorima ostavio je za sobom duboke traume i zadatak je historiografije da cijeli kompleks ispita, da bi borbe između “četnika”, “partizana” i “ustaša” napokon našle svoj kraj i stvorili se uvjeti za istinsko pomirenje među narodima ovoga prostora.

* U hrvatskom prijevodu pod naslovom *Pregled starina Bosanske provincije* izišla su 2 izdanja; prvo u Sarajevu 1977., a drugo Sarajevo-Zagreb 2003.

U kojoj mjeri povjesničara određuju njegovo porijeklo i odgoj? Može li se povjesničar – i treba li se uopće – emancipirati od kategorija poput vjere i nacije?

Nijedan kulturni i znanstveni djelatnik, pa prema tome ni povjesničar, ne dolazi iz zrakopraznog prostora, nego iz stanovite tradicije, društvene grupe i svjetonazorske zajednice. Cilj kulturnih i znanstvenih djelatnosti nije emancipacija od konkretnog biotopa u smislu potpunog izdvajanja iz njega u ime tobožnje objektivnosti, nego **usvajanje kritičkih metoda znanstvenog rada i ostvarivanja kritičke distance**, koja nas liječi od jednostranosti i obogaćuje naš komunikativni prostor novim znanjima. Za potpunije razumijevanje djelatnosti jednog javnog djelatnika – znanstvenika, književnika, duhovnika, političara itd. – važno je npr. i poznavanje njegova socijalnog porijekla. U tome smislu zanemarivanje podataka o socijalnom porijeklu (seljačkom, radničkom, obrtničkom itd.), kako se to radilo u komunističkoj leksikografiji i što se nastavlja i danas, npr. u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, smatram nedostatkom, koji treba što prije ukloniti.

Iz Bosne i Hercegovine otišli ste prije više od 30 godina i u Münchenu izgradili zavidnu znanstvenu karijeru. Da li je odlazak iz BiH bio preduvjet Vašega uspjeha? Koliku je ulogu u formiranju Vaših znanstvenih uvida imalo Vaše životno iskustvo u BiH?

Za intelektualce u stranom svijetu vrijedi američko pravilo *publish or perish* (pisati i objavljivati ili propasti). Moj život u inozemstvu odvijao se u tom ozračju. Morao sam mnogo, vrlo mnogo raditi, i Bogu sam zahvalan, da mi je darovao odgovarajuću zdravstvenu kondiciju i potrebnu koncentraciju duha. Dakako, pri tome su pomogla i stečena iskustva iz domovine, ali su se u inozemstvu obzori duha i slobode proširili, a osjećaj za znanstvenu preciznost izoštrio.

Kako bi definirali prioritete današnje bosanskohercegovačke historiografije i na kojim znanstvenim postulatima istraživati bosanskohercegovačku povijest?

Zadnjih godina zbog tragičnih političkih zbivanja u BiH je došlo do proliferacije, tj. prave poplave političke historiografije, osobito iz pera raznih diletanata, koji nemaju osjećaja ni za kritiku izvora ni za odgovarajući povijesni kontekst, nego svojoj drskoj mašti daju maha i **izriču najneobuzdanije teze, kao što je na pr. ona o bosanskoj kraljici Katarini kao zatočnici u Rimu**, nakon bijega iz Bosne pred osmanskim najezdom. Današnja seriozna bh. historiografija trebala bi se posebno posvetiti kritičkom izdavanju povijesnih izvora te organiziranju višedisciplinarnih znanstvenih skupova. Kada je riječ o stanju povijesnih izvora, svraćam pozornost na činjenicu da bh. hercegovačkoj medijevistici još uvijek stoje na raspolaganje pretežno zastarjela izdanja povijesnih izvora iz 19. st. U tome

smislu trebalo bi već objavljenje izvore kritički preispitati, postojeće zbirke korigirati, popuniti i ponovno objaviti. Što se tiče organiziranja višedisciplinarnih znanstvenih skupova, nalazimo se pred vrlo teškim problemom, jer nije samo povijest Bosne slojevita, nego je i povijesna dokumentacija o njoj ispisana na više jezika i iz perspektive raznih svjetonazora, pa je vrlo teško organizirati skupove, na kojima bi došlo do plodne komunikacije među raznim stručnjacima. Spomenut ću kao primjer međunarodni skup osmanista održan u Sarajevu 2001. Rezultati toga skupa objavljeni su u jednom zborniku koncem 2004. pod naslovom *Ottoman Bosnia. A History in Peril*. Stručni povjesničar naći će u tome zborniku vrlo vrijedne rezultate osmanistike, ali se ne će moći oteti dojmu, da su stvari viđene odveć iz *turkološke* perspektive. Da su u većoj mjeri uzeti i neosmanistički povijesni izvori o Bosni, odnosno kada bi bila ostvarena temeljitija komunikacija između osmanista i drugih znanstvenika, onda bi i rezultati bili primjereniji bosanskoj povijesnoj stvarnosti. Ali, ponavljam, tako nešto vrlo je teško organizirati.

Kako bi ocijenili ulogu međunarodne zajednice u BiH od izbijanja rata 1992. do danas?

Odnos međunarodne zajednice vrlo je slojevit i bit će ga moguće točnije proniknuti tek kada se završi sadašnji projekt prisutnosti “međunarodnjaka” u BiH. Iluzija je očekivati od međunarodnih čimbenika da oni djeluju prema našim predodžbama i za BiH nađu političko rješenje onako kako ga mi zamišljamo. Međunarodni protektorat nad BiH treba shvatiti kao povijesni okvir, u kojemu se ne smije rezignirati nego se treba zdušno angažirati, da se nađe pravo političko rješenje za suživot različitih identiteta i time izbjegne Damoklov mač ponovnog ratovanja. “Od kuge, glada i rata – oslobodi nas, Gospodine!”

Kakve su uopće šanse BiH, uzimajući u obzir aktualno stanje te njezinu daljnju i bližu povijest, da se konsolidira kao demokratska država koja će preko svojih institucija jamčiti kolektivna i pojedinačna prava? Da li postizanje tog cilja vodi preko ispunjenja uvjeta što ih je postavila Europska unija, ili bi efikasnije bilo priključenje današnje BiH Europskoj uniji sa nekom vrstom specijalnog statusa? Postoji li, možda, i neka treća solucija?

Uza sve stanovite sličnosti između Turske i BiH, koje su nastale zbog stoljetne prisutnosti Osmanskog carstva u BiH, ipak Bosna nije jedna mala Turska. Ona je – iako periferni – ipak sastavni dio Europe i europskih političkih procesa. **Budućnost BiH teško je zamisliti izvan europskog konteksta**. Tempo političkog približavanja BiH europskim integracijama zavisit će kako od izgradnje europskog pravnog sustava u BiH, tako i o procesima u samoj Europskoj uniji. Jer je EU povijesni projekt, koji još u sebi nije u cijeloj

losti definiran i teško je prognozirati, kojim će se tempom i u kojem smjeru razvijati, kako su to pokazali referendumi u Francuskoj i Nizozemskoj, u kojima većina pučanstva nije prihvatila predloženi europski ustavni zakon. Konkretno, da li će Turska dobiti *specijalni status* prema EU ili će jednoga dana postati punopravni član EU, to je zasada otvoreno pitanje. Praktična posljedica takvog stanja za BiH jest prihvaćanje europskih standarda bez obzira na brzo ili sporo formalno članstvo BiH u EU. Svaka druga alternativa vodila bi destrukciji BiH i ugrožavala šansu mirna i zdrava političkog suživota njezina pučanstva.

Koliko u tom pravcu pomaže Međunarodni tribunal u Haagu? Hoće li Haag zaista izvagati pravdu i pridonijeti pomirenju i otvaranju perspektiva koje su sada, čini se, čvrsto zakovane?

Međunarodno krivično sudište za bivšu Jugoslaviju (engleska kratica: ICTY) – točnije bi bilo reći za ratne zločine počinjene na tlu međunarodno priznatih država Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine te na Kosovu – osnovalo je Vijeće Sigurnosti UN 1993., sa svrhom da se ratni zločini nepristrano procesuiraju i na taj način stvore preduvjeti za pomirenje među građanima i državama ovoga prostora. Međutim, čini se da se rad ovoga sudišta odvija u okvirima i oblicima, koji znatno otežavaju objektivnost. Meni se posebno problematičnim čine sljedeće okolnosti:

a) Svjesno se izbjegava odgovor na pitanje, **koja je strana kriva za rat**, odnosno koja je strana pokrenula rat, a koja se morala braniti odnosno rat prihvatiti? Pravičnost se ne može postići simetrijom, nego uočavanjem razlika u svim

aspektima počinjenih zločina, što se u praksi Sudišta jednostavno prešućuje, odnosno izbjegava. Dobiva se dojam, kao da se zataškava istina o Miloševićovoj Srbiji i igra na kartu uspostavljanja simetrije zločina.

b) **Princip zapovjedne odgovornosti** koji se u optužnicama primjenjuje, preuzet je iz anglosaksonskog prava i primjeren je u pomorstvu, gdje jedan kapetan broda može i mora sačuvati kontrolu nad brodom, ali nije primjeren u ratovima na područjima Hrvatske, Bosne i Hercegovini i Kosova, čije su se vojske tek stvarale i nisu bile u stanju uspostaviti međunarodne vojne standarde. Prema tome, **trebalo je umjesto zapovjedne odgovornosti više voditi računa o principu rimskog prava “in dubio pro reo” (u neizvjesnosti treba uvažavati korist optuženika)**, jer je to u danim okolnostima bliže pravičnosti i, prema tome, uvjerljivije.

Tužiteljica Carla de Ponte, odnosno njezin tim, svojim su ocjenama i ucjenama očito ne jednom prekoračili svoje kompetencije, posebno politički ucjenjujući Republiku Hrvatsku i sudski proganjajući novinare, koji su se drznuli objavljivati podatke koje je Sudište klasificiralo kao tajne. Mislim da je zadaća jednog međunarodnog sudišta da procesuiru stvarno počinjene zločine a ne da kažnjava pojedince, države i narode zbog prekršaja drukčijega karaktera ili nedostatka jednostrano viđene kooperativnosti pojedinih ustanova. Sumnjičavost prema Carli del Ponte i njezinu timu nije ni slučajna ni bezrazložna. Prema tome od “međunarodnjaka” i u Haagu ne treba previše očekivati niti se “infantilno” i rezignirano priklanjanje njihovim viđenjima stvari, nego kritički kooperirati – razvijajući pri tome vlastitu zrelost i kritičku svijest.

PRIKAZ

FENOMEN KRSTJANI U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI I HUMU

Zbornik "Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu" nastao je u okviru znanstvene suradnje Hrvatskoga instituta za povijest iz Zagreba i Instituta za istoriju u Sarajevu. O tome su priređena dva međunarodna skupa u Sarajevu i u Zagrebu, nakon kojih su tiskani zbornici radova. Zbornik sa skupa u Zagrebu obuhvatio je različite aspekte fenomena srednjovjekovnih krstjana, o čemu se još traju prijepori među povjesničarima. U njemu je objelodanjeno 26 radova

Radoslav Dodig

Mladen Ančić: BOSANSKA BANOVINA I NJEZINO OKRUŽENJE U PRVOJ POLOVICI 13. STOLJEĆA (11-24) polazi s pretpostavkom da se u Bosanskoj Banovini u prvoj pol. 13. st. ukorijenio dualistički nauk. Naime, političko obzorje na Balkanu stalo se transformirati nakon smrti cara Fridriha I. Barbarose i Emanuela Komnena i pape Aleksandra III. Pojavljuje se propulzivno Ugarsko Kraljevstvo, čija će hegemonijska sjena prekriti Hrvatsku, Bosnu i Hum, pa vladari kneževina, banovina, vojvodstava i zemalja, od Save i Mure do Bojane i Morave, postaju vazali ugarske dinastije Arpadovića Bele III., Andrije II. i Bele IV. Bosanski ban morao je balansirati između interesa kralja kao suverena, domaće feudalne elite, te pape kao vjerskoga autoriteta. Autor smatra da je Crkva sa svojim duhovnim naukom davala metafizički placet vladarevoj zemaljskoj moći. U opsežnu

FENOMEN
"KRSTJANI"
U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI I HUMU,
ZBORNİK RADOVA,
INSTITUT ZA ISTORIJU U
SARAJEVU,
HRVATSKI INSTITUT ZA
POVIJEST,
ZAGREB,
SARAJEVO-ZAGREB,
2005.,
686 STR.

radu **Luje Margetića**: NEKA PITANJA ABJURACIJE IZ 1203. GODINE (28-103) raščlanjuju se neki aspekti Abjuracije iz 1203., naučavanje istočnoeuropskih i zapadnoeuropskih heterodoksija prema nauku bosanskohumskih krstjana i odnos pape Inocenta III. prema krstjanima. Težište Abjuracije nedvojbeno je u izjavi aposlutne pokornosti Svetoj stolici (Sancta Romana ecclesia). U uvodu teksta predstavnici bratstva (societas fraternitatis) ističu da su lažne glasine (fama) da oni ne priznaju crkvenu vlast Rimske crkve, te da oni neće dopustiti ulazak u bratsvo nijednom krivovjercu (nullum manicheum vel alium hereticum). Invokacija u Abjuraciji spominje Boga kao stvoritelja i otkupitelja (creator et redemptor), nema sina ni Duha Svetoga, što je navelo još D. Kniewalda 1949. da zamijeti kako se tu kriju tragovi dualističkoga krstjanskog učenja. Uobičajene invokacije počinju "In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti". Za Rimsku crkvu u Abjuraciji rabi se odrednica "Ecclesia Romana", a ne standardna onodobna "Ecclesia Romana apostolica (et catholica)". Margetić piše da heterodoksija bosanskih krstjana ima temelja u kvaziarijanskim naučavanju, koje se od 4. st. uspjelo sačuvati u Bosni kao u nekoj enklavi. O tome on naširoko raspravlja (str. 55-64). Smatramo da je, ipak, prevelik vremenski hijat od 4. do 13. st. da bi Arijevo učenje imalo izravno duhovno uporište u bosanskohumskih krstjana. U daljnem razlaganju podrijetla ranosrednjovjekovnih ortodoksija pisac zaključuje da je učenja bugarskih bogumila naukovalo kako je Bog Otac stvorio nevidljivi svijet, a Sotona je stvorio drugi svijet i u njemu čovjeka. Osim toga, vjerovali su da je pričest samo "mistični ručak" i da križ kao materija ne može biti predmetom i simbolom poštivanja. Margetić raščlanjuje Hvalov zbornik i pritom piše "da je iz domaćih vrela vidljiva heterodoksija bosanskih krstjana". Oni su morali biti iznimno oprezni, pa su znali često u pisanim materijalima izraziti uvjerenja koja sami nisu prihvaćali (reservatio men-

talis). Čini nam se da takav Margetićev zaključak nije posve utemeljen na izvornoj građi. U zaključku autor piše da su "heterodoksije bosanskih krstjana nastale zbog nestanka predstavnika središnje crkvene organizacije iz Rima, a razvile su se pod utjecajem kvaziarijanstva, a kasnije i frontinijanista (str. 89.)". **Ivan Božilov**: BALGARSKOTO BOGOMILSTVO I NEGROVITE EVROPEJSKI IZMERENIJA (105-128) opisuju širenje bugarskoga bogumilstva pod dualističkim naukom masalijanaca i pavličana, o čemu znamo iz djela prezbitera Kozme (10. st.). Nakon 1018. bugarski bogumilski pokret širi se Rusijom, Vlaškom, Moldavijom, Transilvanijom i Bosnom. Božilov tvrdi da su bogumilska učenja uhvatila korijena i u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj (Bulgari, Bugri i Bougres sinonimi su za Katare i Albigenze). **Milko Brković**: BOSANSKOHUMSKI KRŠĆANI U KRIŽIŠTU PAPSKE I UGARSKO POLITIKE PREMA BOSNI I HUMU (129-178) razlaže da termin "krstjani" jest izričaj tadašnjega pisanog hrvatskoga govora, a on će rabiti suvremeni oblik "kršćani". On brani stajalište "da na temelju domaćih izvora, u prvom redu isprava bosansko-humskih vladara i velmoža, bosanski i humski kršćani nisu krivovjerci jer su priznavali sve sakramente". **Salih Jalimam**: BOSANSKI "KRSTJANI" U DRUŠTVENOM I POLITIČKOM ŽIVOTU SREDNJOVJEKOVNE BOSNE I HUMA (179-191) polazi od stajališta da je tumačenje problema srednjovjekovne bosansko-humske vjere (krstjani, patareni, heretici, bogumili, heterodoksni dualisti) otvaranje Pandorine kutije. Stoga ise iz njegova priloga ne može jasno razabrati njegovo stajalište, osim što je pun deskriptivnih činjenica.

Dubravko Lovrenović: KRIST I DONATOR: KOTROMANIĆI IZMEĐU VJERE RIMSKE I VJERE BOSANSKE I. /Konfesionalne posljedice jednog lokalnog crkvenog raskola/ (193-237) ima najopsežniji rad u zborniku, za koji su urednici naveli da je i kao takav skraćen upola. On kreće s postu-

latom da je Bosna, kada je sjedište Bosanske biskupije preneseno u Đakovo, "izgubila ugaoni kamen svoje srednjovjekovne državnosti: svoju zemaljsku crkvu (str. 195.)". Tada su bosanski katolički vladari "prešli konfesionalni Rubikon" i prihvatili novu kršćansku konfesiju, iz kasnijih izvora poznatu kao *vjera bosanska*. na mjesto dislocirane katoličke biskupije razvila se *autokefalna (shizmatička) Crkva bosanska*. Pisac zastupa mišljenje da je Crkva bosanska po svojem duhovnom ustrojstvu pripadala ogranku istočnoga reda bazilijanaca, pritom se pozivajući na Orbinija i Farlatija. Ona nije nikada pokušala reformirati svoju organizaciju, nije redila svjetovne svećenike, niti je pokušala ustanoviti teritorijalnu organizaciju. Konfesionalna nestabilnost Kotromanića dade se pratiti sve do prihvaćanja katoličanstva Stjepana Tomaša 1445. **Ivica Puljić**: CRKVENE PRILIKE U ZEMLJAMA HERCEGA STJEPANA VUKČIĆA KOSAČE (239-267) rad počinje tvrdnjom "da je herceg Stjepan Vukčić Kosača izborio velik stupanj autonomije od centralne vlasti bosanskih kraljeva", čime je vjerska situacija u Humskoj zemlji bila znatno drukčija od one u Bosni. Malo je izvornih dokumenata o vjerskim prilikama u Hercegovoju zemlji, u doba kada je on bio na vrhuncu moći (1435.-1466.). Puljić navodi više primjera gdje je herceg nastojao živjeti na temelju vjerskih običaja svoje obitelji, ali da mu je bilo stalo održavati dobre veze s papama. Jednostavno rečeno, bio je tolerantan prema svim vjerskim učenjima u svojem okružju, a sam nestabilan kao vjernik. Stjepan Vukčić Kosača držao je vjersku ravnotežu na trima stranama: svjedoci njegove oporuke su gost Radin, mitropolit David i komornik Pribislav Vukotić. U samoj Humskoj zemlji pravoslavlje nije uhvatilo čvrsta korijena, za razliku od Travunije. **Tomo Vukšić**: PAPA PIO II. I KRALJ STJEPAN TOMAŠ (269-308) govori o odnosima rimskoga pape Silvija Piccolominija (Pio II.) i bosanskoga kralja Stjepana Tomaša, koji je i kao katolik priznavao postojanje heretične krstjanske Crkve. Za-

nimljivo je kako su po kraljevu odobrenju trojica krstjanskih prvaka Juraj Kučinić, Stojisav Tvrtković i Radomil Vjenčinić bili uhićeni i poslani u Rim da se odreknu krivovjerja. Nakon vjerske pouke trojica krstjana odbacili su pedeset svojih ranijih zabluda, o čemu je kardinal Juan de Torquemada sastavio abjuraciju. Slijedi opis krstjanskih zabluda, prema Torquemadi manihejskih, i njihovo pobijanje katoličkim naukom. Taj dokument vrlo je značajan u raumijevanju vjerskih prilika u Humu i u Bosni. **Tomislav Zdenko Tenšek:** KRSTJANI I TRGOVINA ROBLJEM NA SREDOZEMLJU IZMEĐU 13. I 15. STOLJEĆA (309-334) raščlanjuje putove trgovine ljudima iz Bosne i Humske zemlje, koji su preko Dubrovnika vodili najvećma u Veneciju. Roblje je najčešće dopremalo iz dolina rijeka Bosne, Sane, Usore i Vrbasa. Tako je 1281. u Dubrovniku za 11 mjeseci prodano 87 robova. I u Drijevimama bilo je značajno trgovište ljudskim dušama, pače i djecom. Trgovci se nisu libili kupovati i prodavati kršćanke, a ne samo patarenke, kakvima su ih obično prikazivali. **Zlatko Matijević:** NEKOLIKO PRIMJERA NACIONALNOG I POLITIČKOGA POSVAJANJA CRKVE BOSANSKE U SRPSKO/SRBIJANSKOJ I MUSLIMANSKO/BOŠNJAČKOJ HISTORIOGRAFIJI (I PUBLICISTIČKI) XIX. I XX. STOLJEĆA (OD PETRANOVIĆA DO INTERNETA) (335-350) prikazao je posvajanje povijesti bosansko-humskih krstjana, u skladu sa svojim nacionalno-političkim interesima srpske i bošnjačke historiografije. Od srpskih povjesničara prvi su o krstjanima kao pravoslavni-

ma pisali Božidar Petranović i Vaso Glušac. O bogumilsko-islamskom sinkretizmu najviše je pisao Muhamed Hadžijahić.

Ante Škegro: BILINO POLJE PRIMJER JEDNE HISTORIOGRAFSKE KONTROVERZE (351-370) slaže se s mišljenjem Pave Anđelića da srednjovjekovni toponim "Bolino Poili" nije često spominjano "Bilino polje" pored Zenice, iz poznate abjuracije 1203., već Bulino (ili slično) polje (M. Brković pledira za Bolina Poila) u Visočkom polju. **Jadranka Neralić:** SREDNJOVJEKOVNA BOSNA U DIPLOMATIČKIM SPISIMA RIMSKE KURIJE (371-386) donosi diplomatske potvrde iz vatikanskoga arhiva o odnosima bosanskih i humskih vladara i velikaša i Rimske kurije. **Ante Birin:** BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI U PRAVOSLAVNIM GRČKIM I SLAVENSKIM VRELIMA (387-405) opisao je pregled grčkih i slavenskih vrela koja govore o bosansko-humskim krstjanima. Ona su mlada, za razliku od starijih vrela koja govore o bugarsko-makedonskim bogumilima. **Nenad Močanin:** BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI U TURSKIM VRELIMA (NAPOMENE) (407-412) upozorava da se ne može reći za krstjane, koji se spominju u turskim izvorima, koliko su vjerovali u načela Crkve bosanske. Primjeri navodne heterodoksije iz kasnijih stoljeća (koje traži M. Hadžijahić) više pripadaju pučkim i folklornim vjerovanjima i predodžbama. **Elma Hašimbegović:** PRVI POMEN KRSTJANA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI (ANALIZA IZVO-

RA S KRAJA XII I POČETKA XIII STOLJEĆA) (413-424) školski opisuje uglavnom poznate činjenice, zaključivši "da je pojava hereze registrirana sa više strana, te da Rim vodi istragu o nečemu što nije bilo u skladu sa učenjem Katoličke crkve". **Franjo Šanjek:** PAPA INOCENT III. (1198.-1216.) I BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI (425-439) definira nauku bosansko-humskih krstjana, koji se zalažu za povratak izvornoj komunitarnosti Pracrkve, idealu prvih kršćana opisanom u "Djelima apostolskim" i u Pavlovim poslanicama. Njihov nauk ima sličnosti s vjerskim učenjem bugarskih i makedonskih bogumila, ali u povijesnim vrelima nije dokazana njihova povezanost. **Andrija Šuljak:** BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI I PRIJENOS REZIDENCIJE BOSANSKIH BISKUPA U ĐAKOVO (441-454) procijenio je kako je odlazak biskupa u rezidenciju u Đakovo osiromašio duhovnu vlast i vjeru u njoj. **Marco Rainini:** PREDICATORES, INQUISITORES, OLIM HERETICI: IL CONFRONTO TRA FRATI PREDICATORI E CATARI IN ITALIA SETTENTRIONALE DALLE ORIGINI AL 1254 (455-477) opisuje heterodoksije u sjevernoj Italiji sredinom 13. st., posebice prijepore između dominikanaca i katara. Katarari, kako piše Rainini, "avevano costituito una componente fondamentale del successo del dualismo in Occidente". **Slavko Slišković:** DOMINIKANCI I BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI (479-498) u zaključku piše da su dominikanci nastojali upoznati fenomen bosansko-humskih krstjana na teorijskoj razini, ali da ipak nisu uspjeli u

svojoj misiji, jer je Bosna uskoro postala "franciscana." **Andrija Zirdum:** FRA-NJEVCI I BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI (499-537) izložio je djelovanje franjevacu u srednjovjekovnoj Bosni i Humskoj zemlji. Red Sv. Franje podržavali su bosanski vladari i humski velikaši, kao i Rimska kurija. Sredinom 14. st. utemeljena je Bosanska vikarija. O franjevačkom uspjehu duhovne pastorizacije Bosne i Huma govore brojni izvori i dokumenti. **Anica Nazor** u radu RUKOPISI CRKVE BOSANSKE (539-562) ukazuje na veliko značenje 20 izvornih rukopisa nastalih u krilu Crkve bosanske: 13 četveroevanđelja, četiri apostola i tri zbornika. Uz njih značajni su i pojedini fragmenti rukopisa u rasponu od 12. do 14. st. Rukopisi uglavnom sadržavaju biblijske tekstove, najčešće Novi zavjet, dijelove Staroga zavjeta i Apokalipsu. Oni su naslovnjeni na glagoljske predloške sličnih tekstova crkvenoslavenske književnosti, pisani su bosanicom i čine jednu zaočakruženu cjelinu. Slijede značajke crkvenobosanskih rukopisa: česta ikavizacija jata, vokalizacija poluglasa, zamjena slova "F" u imenima s domaćim "P" i dr. A. Solovjev pokušao je u pojedinim izrazima pronaći tragove dualizma i doketizma, ali oni ne govore gotovo ništa o heretičnosti Crkve bosanske. Nazorova donosi ilustracije iz "Hvalova zbornika", (čije je faksimilirano izdanje objavljeno 1986.), s portretima evanđelista, što sve niječe heterodoksiju. **Marko Josipović:** LITERARNA OSTAVŠTINA KRSTJANA BOSANSKE CRKVE I DUALISTIČKI SVJETONAZOR (563-586) pokušao je odgovoriti na pitanje, je li u krstjanskoj literarnoj ostavštini

(svetopisamskoj, liturgijskoj, diplomatskoj i drugoj građi) ostalo tragova manihejskoga dualizma, koji Crkvi bosanskoj pripisuju katolički latinski i glagoljski izvori. Slijedi raščlamba odlomka Batalova evanđelja, Srećkovićevo evanđelje, Hvalova zbornika, ulomaka Nikoljskoga evanđelja, Kopitarova, Mostarskoga i dr. Autor zaključuje da se iz sačuvane biblijske literarne ostavštine bosansko-humskih krstjana, premda su neki tekstovi djelomično modificirani, može zaključiti kako oni ne sadržavaju tragove dualističkih vjerovanja. Josipović niječe Šanjekove tvrdnje o izvjesnoj heterodoksiji "Zbornika krstjana Radoslava", nastalog sredinom 15. st. Od drugih literarnih izvora, između ostalih, pisac raščlanjuje "Bilino-poljsku abjuraciju" iz 1203. i "Oporuku gosta Radina Butkovića" iz 1466. Spominje i natpise na stećcima. Međutim, ni oni koji se odnose izravno na krstjane (gosta Mišljena i gosta Milutina) ništa ne govore o manihejsko-dualističkom vjeronazoru. **Mato Zovkić:** UPORABA SVETOGA PISMA MEĐU BOSANSKIM KRSTJANIMA (587-610) iščitao je više kodeksa i dokumenata bosansko-humskih krstjana (Hvalov i Radosavov zbornik, Srećkovićevo i Batalovo evanđelje, Oporuku gosta Radina i dr.). Zaključio je da su sastavljači navedenih spisa vjerovali u Krista i druge vjerske kršćanske istine. Zbornik završava radovima **Alojza Jembriha:** BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI U KORESPONDENCIJI DRAGUTINA PROHASKE I VATROSLAVA JAGIĆA (1909.-1910.) (611-627), **Zdravke Jelaske Marijan:** RECEPCIJA BOSANSKO-HUM-

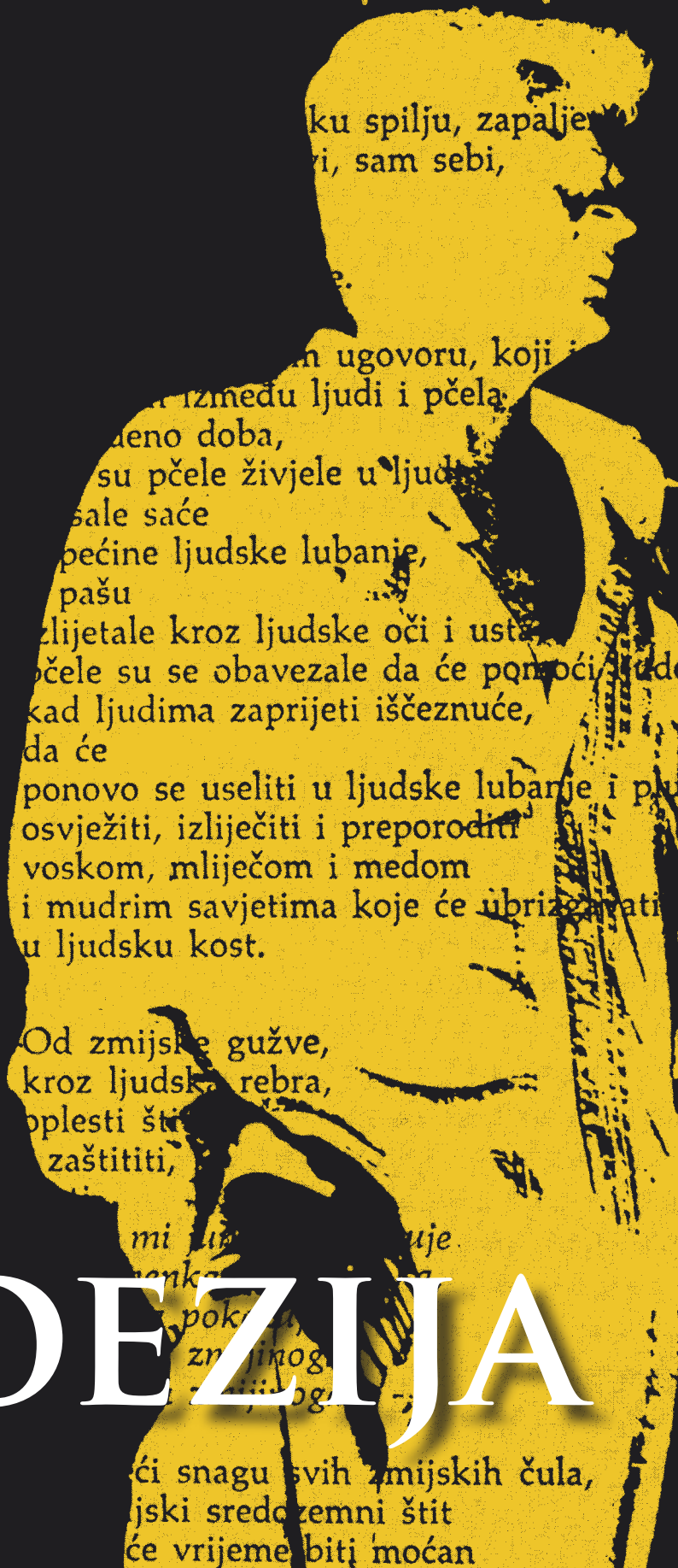
SKIH KRSTJANA U HRVATSKIM UDŽBENICIMA POVIJESTI (629-667) i **Margarete Matijević:** RECEPCIJA KRSTJANA U UDŽBENICIMA SR BOSNE I HERCEGOVINE I SFRJ (669-683).

Zbornik FENOMEN "KRSTJANI" U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI I HUMU neprijeporno je stručno, temeljito i vrijedno štivo u tumačenju srednjovjekovne humske i bosanske duhovnosti u srednjem vijeku. Premda nekolicina autora pripisuje krstjanima elemente heterodoksije, većina istraživača ima, pak, stajalište da raščlambom svih literarnih izvora, koji potječu od bosansko-humskih krstjana, ne možemo im pripisati dualistički, manihejski i bogumilski nauk, ili kakvo drugo krivovjere. Treba bosanski i humski obzor gledati kroz prizmu srednjovjekovnih odnosa, gdje je neetablirano crkveno ustrojstvo, ali i problematičan odnos suverena i vazala, izazivao prijepore, sumnje, optužbe i odreknuća. Baš po onoj staroj procjeni, za Rim i Carigrad Bosna je bila i ostala "unutarnja zemlja", a Hum "zemlja na rubu", jedna provincija, druga periferija.

Na koricama knjige tehnički urednik (iz impresuma iščitavamo da je to Tazrik Jesenković) "provukao" je konture nekoliko stećaka. Naoko sve se doima stilski i sadržajno uredno, ali ipak sugestivna podvala je ostvarena. Stećci su pojavno, umjetnički, funeralno, vjerski i simbolično posve drugi kontekst i s fenomenom krstjana i Crkve bosanske nemaju ni uporište ni sadržaj.

Petar Opudej

ku spilju, zapaljen
vi, sam sebi,

...n ugovoru, koji i
... između ljudi i pčela.
...eno doba,
... su pčele živjele u ljud
... sale saće
... pećine ljudske lubanje,
... pašu
... zlijetale kroz ljudske oči i usta
... pčele su se obavezale da će pomoći ljud
... kad ljudima zaprijeti iščeznuće,
... da će
... ponovo se useliti u ljudske lubanje i p
... osvježiti, izliječiti i preporoditi
... voskom, mliječom i medom
... i mudrim savjetima koje će ubrizgavati
... u ljudsku kost.

Od zmijske gužve,
kroz ljudska rebra,
oplesti št
zaštiti,

mi ljud
enke
pok
zn
jinog
rijlog

POEZIJA

...ći snagu svih zmijskih čula,
...jski sredozemni štit
...će vrijeme biti moćan

IZABRANE PJESME*

Petar Gudelj

KOMUNISTIČKA POEMA

Drugu Marxu, u bradu

ČETRNAESTOG OKTOBRA 1944. STADOSMO PRED Imotski, mali grad usječen u kamen Dalmatinske zagore. Za nas sedam skojevaca bio je to prvi podsjednut grad. Cijelo ljeto 1944. grizli smo zmije po biokovskim kamenjarima, pojili se otrovom poskoka i crnostriga, samo da što žešći prođemo kroz taj gradić što smo ga zorom gledali s planina.

Zato je razumljiva bila naša velika žalost što nismo imali bubanj. Za trubu smo se kako-tako snašli. Moj najmlađi brat nikako se nije razdvajao od cjevanice koju mu je talijanska granata otkinula na Zadvarju. Naučio je svirati na svoju kost. Sam se ponudi da nam trubi kroz Imotski. I baš kad smo htjeli jurnuti kroz grad škljocajući zubima, plašljivo nam se približi naš otac:

– Drugovi!

Kovački su sindžir o vratu, uši ožegom prožežene. Kad sam zabio pogled u njegove zjenice, on se zaljulja. Iza nokata, kap po kap, padala krv. (Smatrao sam za osobitu dužnost da propisno stegnem te bagave sitnosopstveničke papke.)

– Drugovi – obrati se on meni i šesterici moje braće, zamuckujući – udrite kundacima po mojim rebrima. U nedostatku pravoga bubnja, ne ću ni ja biti loš.

Moj peti brat nasrnu puščanom cijevi na njegova usta:

– Ala bih te slatko zaklao jednim metkom.

– Drugovi, mili drugovi, smilujte se, udrite me, dajte da budem bubanj! – procvili naš otac i ispljunu prednje zube i gutljaj mutne reakcionarske krvi.

Zgledasmo se nas sedam skojevaca i prihvatismo prijedlog sitnog buržuja, maloga gulikože, mikroskopskog zlikovca, svoga oca. Osjetismo to kao žeravicu na savjesti. Povedosmo ga na grad.

Smrče se. Ali to nije bila obična noć. Bila je to noć u kojoj provaljuju vode. Počeše jaukati ptice u jamama, stade podrigivati zemlja. Dobro smo znali što najavljuju ti znaci. Srca nam se stegnuše, jer ipak smo mi bili djeca. Instinktivno se pribismo uz oca. To ga malo osokoli. Uputa:

– Drugovi, imate li žigicu?

Iskidasmo žicu s njegovih ruku, netko mu ponudi i cigaretu, ali on odbi. Na svako njegovo rebro prislonismo po jednu cijev.

Moj otac zapali žigicu i u fosfornom plamenu užeže lijevi kažiprst. Na njemu pripali ostalih devet prstiju. Onda podiže dva mesnata svijećnjaka visoko iznad izranjene glave. Veselo su pucketale koščice, vjetar je raspirivao plamenje boje trešnjeva cvijeta, a vruća krv obilno oblivala podlaktice.

Svečano je koracao moj otac reakcionar. Iz njegovih stopala valjala se blatna klasna krv u jagodice prstiju i tu se pretvarala u svjetlost pri kojoj njegov sin čita stranice Karla Marxa:

“Tradicija svih mrtvih generacija kao mora pritiskuje mozak živih.”

Naš ulazak u grad bio je veličanstven. Bubnjali smo ja i moj peti brat, a sedmi je umilno svirao u svoju kost. Rebra

*Iz knjige: Petar Gudelj *Pelazg na mazgi*, Izabrane pjesme, Školska knjiga, Zagreb, 2004.

moga oca davala su brončan zvuk. Svijećnjaci nad njegovom glavom lagano su se ljuljali. Bio je tiho zanesen, jer je osvjetljavao put komunizmu. Za njim su išle vojske i omladinske radne brigade. Unučad njegova s crvenim zastavicama. Tvornice radnicima, zemlja seljacima!

– Kud ćeš na groblje, mater ti na drenov kolac! – dreknu na oca treći, najgrlatiji brat.

Počele vode provaljivati, lomiti grobove. Mrtvaci nam se hvataju za nogavice, pipaju nas po licu hladnim rukama. Vode: mračne, gvozdene, okovane zarđalim lancima, robi-jaške vode! Izvaljuju galije i galeote, moje djedove. Pucaju iz prsiju planina, ciče iz stabala, pište iz goljenica. Jama Gvozdjenjača mlijeko pomrlih mladih matera izbacuje. Mlijeko iz grobova: zamučeno, zakrvavljeno. Unaokolo plač dojenčadi. Vode se na noge osovile: razlamaju grobove na ramenima.

IMA ŽENA

IMA ŽENA KOJE NAM DOLAZE U SUSRET KRCATE plodovima, kao lađe s južnih mora, do kljuna utonule pod teretom slatkoga voća i mirodija. One plove ispod bijelog Južnog Krsta, izobilne, blage, nasmiješene, a mi ih čekamo obliveni augustovskim zvijezdama, vitki, visoki. Mi smo brončani lučki stupovi, i one se vežu oko naših snažnih pojasa kao labudova krila bijelim rukama, pletenicama. U njihovim dojka, kao kamenje, spavaju naši nerođeni sinovi. Mi ljubimo ove Bogom blagoslovljene žene kao da jedemo smokve, i od naših poljubaca bude se naši sinovi i izlaze iz tijela svojih matera, kao iz bijelih kamenih crkava, nasmijani.

Ima opet žena nalik nenadnim, sudnjim pticama. Njihovo je carstvo visinâ, lepet i trepet. One su ljubavi naše rane i kasne mladosti. Nalete u olujno i gromovito vrijeme. Poslije njihovih poljubaca gorka su usta. Puno munjine, ne donosi ploda ovo divlje cvijeće, samo nespokoj, groznicu, jad.

Ove rane i kasne žene, sestre vilenjaka i ponornica, igrači-ce na moždanim vijugama, među munjama, otvaraju i zatvaraju naše knjige pjesama. A kad ih se u starosti, skamenjenih kostiju sjetimo, učini nam se da smo nekada, vitki, obljubili košutu, u planini.

Beograd, 21. ožujka 1963.

– MIRNO! MRTVACI, NA SVOJA MESTA! ŽIVI, NAPANED MARŠ!

Krkljaju jame ko nedoklani popovi. Svakome od nas crijevo iz usta visi. Škripe vješala. O slatka muziko! Propišale krv krvopije. Profit bljuju buržuji s vješala.

Dimljivo praskozorje. Naprijed, Mlada Revolucijo!

Moj neznamkoji brat skide pušku s ramena:

– TRAS! TRAS! TRAS! Sad vidimo i bez tvojih smrdljivih papaka.

– Prijedosmo preko očeva lesa.

Beograd, 1960.

KUĆA JE TVOJA

Kuća je tvoja na vrhu Sredozemlja.

Gradili je djedovi tvoji lubanjama svojih djedova.

Nad kućom tvojom guvno.
Na guvnu stećak.
Na stećku poskok.

Kuća je tvoja nad gradovima.

Ti si pio toplo mlijeko iz kostiju mladih matera, mladih smokava i mladih koza.

Grilile te duge ruke mladih loza.

Tebe, koji si vitak sašao s nebesa.

Kuća je tvoja na vrhu Sredozemlja, pred licem Pasje zvijezde, nad gradovima.

Beograd, 12. lipnja 1973.

BITI KAMEN. PITI KAMEN

Biti kamen.
Piti kamen.

Zaklati kralja
i konja.

Disati konjsku,
disati kraljevsku krv.

Nad tobom skamenjena
ilirska epska pjesma.

Uzglavlje ti Cetina:
klupko zmija.

Podnožje ti Neretva:
koš jegulja.

Ležiš:
uza te legla noć.

Još miriše tvoje rođenje.
Već miriše tvoja smrt.

Baška Voda, ljeto 1976.

VUK U NOVINAMA

Kad pročitam u novinama
da ste zaklali stado,
oko mene zamiriše
ovčja krv.

Zabijele se ovčja runa,
s velikim crljenim cvjetovima
ispod grla.

Otvorim prozor i zagledam se
u prvu blijedu gradsku zvijezdu.
Počnem da urlam.

Još vas ima, braćo moja,
još lutate u čoporima.
Još koljete.

Svi još nismo ispunjeni
slamom i slamnatim rečenicama.

Svi se nismo preselili
u plitku dječju literaturu.

Svi se nismo komercijalizirali.

Još vas ima koji se bavite pravim poslom:
lutate poljem i gvozdom,
vijete na zvijezde.

Parite se po vukojebinama.
Koljete.

Ne dajte se, braćo.
Zbijajte se
u čopore.
Vijte
na sve zvijezde.
Gonite se
po vukojebinama.
Koljite.

Koljite ovce, koljite konje.
Koljite traktore
i kompjutore.

Koljite svemirske brodove.
Koljite ljude.

Ne mijenjajte
ni dlaku ni ćud.

Prezrite basnopisce.

Ne čitajte novine.

Sva literatura o vukovima
ne vrijedi ni koliko jedno
metiljavo šilježe.

Koljite za inat basnopicima.
Koljite za inat novinarima.

Koljite jer ste vukovi.

A kad se nađete na pijanci,
u bogatu toru,
ili kad budete lizali duboke vučje rane,
sjetite se brata u sužanjstvu,
koji piše ovu uzaludnu
pjesmu o vukovima,
umjesto da pije s vama, umjesto da izlizuje
duboke vučje rane.

Koješta. Kakva pjesma. Kakva
metiljava braća.

Radite svoj posao.

Beograd, 30. studenoga 1978.

KAD BI BILA ŠKRIP ZEMLJE

Kad bi bila škrip zemlje iz koje raste samo jedna loza, samo jedna maslina, jedna smokva, opet bi bila moja velika domovina.

Kad bi bila samo lubanja moga pradjeda, u lubanji očna jama, iz očne jame žut maslačak kojim moj pradjed, kroz maslačak, kroz svoj cvjetni teleskop, gleda Sunce i ptice, opet bi bila velika, moja domovina.

Kad bi bila dlan kamena (kameni dlan) kraj ognjišta mojih djedova, u jadranskim brdima, u Podosoju, u koji sam plivajući na ovaj svijet udario čelom. Kad bi bila samo taj kamen koji je obasjala materina krv, kad je pljusnula sa mnom iz materina, iz krškoga podzemlja i obasjala našu kuću, ti bi bila velika, bila bi moja domovina.

Kad bi bila konjska ploča kojom se u jadranskim visinama potkivaju brdski konji, kojom se potkivaju magarad i mazge, izgubljena, izlizana, koja miriše na konjsku i kozju mokraću, na gromove i cmilje, kad bi bila izlizana konjska ploča (izlizana Mjesečeva ploča, natrljana majčinom dušicom i rutvom) koja je obašla sve pute i stranputice, od Cetine do Neretve, od Jadranskoga mora do Save i koju ja sada, nađenu na putu, mirisnu od konjske mokraće i daljina, prislanjam na lice, na čelo, kad bi bila samo ta izlizana konjska ploča u cmilju, ti bi bila moja velika domovina.

Kad bi bila samo toliko zemlje, toliko vode i toliko svjetlosti, koliko može pojesti i popiti jedan jadranski bajam do podne i do večeri naliti i zakovati u svoj koštani plod, kad bi bila samo bajamov doručak i ručak, ti bi bila velika, moja bajamova domovina.

Kad bi sva stala u jedne ptičje oči, koje lete s malo perja i kosti, ti bi bila velika, moja, sva moja domovino u prepeličjim, u jarebičjim, u jastrebovim očima. I kad bi na moj dlan iscurile jarebičje, prepeličje i jastrebove oči, ti bi, sva moja domovino, bila na mom dlanu. Domovino koju vidim, domovino koja me vidiš.

Kad bi se slila sva u jedno riblje, u jedno jadransko, u jedno djevojačko oko po kojem iskri Krk, Hvar, Mljet, ti bi bila velika zemlja i voda, moja morska, očna i otočna domovina.

Kad bi moja domovina bila samo jedna dinarska zmija, poskok, crnostrig, i kad bi se ta jedna dinarska zmija svila oko moga grla i glavu naslonila na moje srce, to bi bila ti, moja velika zemljo, moja velika zmijo, moja domovino.

Kad bi sva tvoja zemlja bila samo ova zemlja koju ja nosim u svom tijelu, kad bi sve tvoje zemne, podzemne i nad-

zemne rijeke bile samo ove što teku kroz moje srce i izviru na moje oči, kad bi tvoja najveća litica bilo moje čelo a moje tjeme tvoj najviši planinski vrh oko kojega igraju munje i zvijezde, u koji pucaju gromovi, ti bi bila moja prastara zemlja, moja velika domovina.

Baška Voda, 10. rujna 1979.

CEROVI DOCI

U najkrševitijem i najjamovitijem kraju planine Biokova, pod njezinim najvišim vrhom, Svetim Jurom, u Cerovim docima, nikli su moji pelaški, pramediteranski predci.

Tu smo sijali ječam i svoje ljudsko sjeme, muzli koze, vučice, zmijske, prosipali se u zemlju i opet nicali iz zemlje.

Među svojim poskocima, jarcima i vucima, dočekivali, ispraćali: Feničane, Grke, Rimljane, Psoglave, Turke.

Slazili smo u Primorje natovareni suhim kozjim plečkama, kolutima voska i sira i ćupovima meda. Uzlazili uz goru s bremenima soli, svjetlosti i maslinova ulja.

U Cerovim docima nicao je moj mediteranski mit i oblikovao se po mjeri naših očnih i biokovskih jama.

Kao što ponornice u studenom, kad se prepune i preliju na jame izbacuju usnule poskoke, čovječje ribice, utopljene golubice i utopljene duše, tako moja prastara krv, nasred svijesti, na snježnu bjelinu mozga-dana, izbacuje ulomke mediteranskog mita.

Bacajući mreže u ponore i premrežavajući nebo, uhvatim ponekad u svoj tekst: utvu zlatokrilu, munju otočkinju, brodaricu vilu.

U Cerovim docima, u crljenici, usta. Iz usta mit i med.

Beograd, veljače 1981.

ZEMLJA U JEZIKU

Imam zemlju u jeziku.
Jezik u zemlji.

Zemlju nad jamama,
jezik pun jama.

Imam Mosor i Velebit
od lubanja.

Imam mjedeni Mjesec.
Imam medeno Sunce.

Iz lubanje, iz jezika izade.
U lubanju, u jezik zađe.

Po Mosoru čuvam koze.
Po Velebitu vukove.

U lubanje sadim smokve.
Po jeziku šijem pšenicu.

U očnim dupljama
držim pčele.

Jako je moje vino.
Sladak je moj kruh.

Gust je med i bistar vosak
iz mojih ulišta.

Nebo mi je u ponorima,
a u nebesima zemlja.

Jednako volim
nebo i zemlju.

I sve što gmiže i hoda,
leti i pliva.

Lisicama i lasicama
kujem krv.

Kopcima
oštrim kljun.

Vukovi kod mene
školuju glas.

Čovječja ribica u mom oku
uči da pliva.

Imam zemlju u jeziku.
Imam jezik u zemlji.

Ne mogu iskopati
zemlju iz jezika.

Ne mogu iščupati
jezik iz zemlje.

Beograd, 2. prosinca 1978.

UMRO JE MATAN NOGALO

Umro je Matan Nogalo.

Čovjek koji je skovao jastreba.
Čovjek koji je skovao zmiju.
Čovjek koji je skovao vuka.

Otvorio je kovačnicu
na nebu.

Kad grmi,
kad sijeva,
to Matan i Pile Nogalo
na nebu,
nad Velimom,
kuju.

Mogao je skovati
medeni sat.

Mogao je skovati pčelu.
Mogao je skovati med.

Kad su ustrijelili jastreba,
skovao jastrebu
gvozdeno krilo.

Kad su vuku razbili čeljust
i prebili nogu,
skovao mu gvozdenu čeljust
i gvozdenu nogu.

(Čuje se gvozdeni urlik.
Vidi se gvozdeni trag.)

Kad je Mate Radalj, u ratu,
izgubio oko,
rekao mu je: Ne plači,
imenjače,
ja ću ti skovati drugo.

Matanove sjekire, modre i oštre,
 progovarale su iz vatre.
 Matanove brave
 otključavale i zaključavale
 usta, utrobe, duše.

Nadmeću se Matan i Píle Nogalo:
 tko će skovati ljepšu zmiju,
 tko će skovati ljepši cvijet.

Píle skuje poskoka.
 Matan mu išara leđa.

Píle mu skuje rašljast,
 Matan njemušti jezik.

Píle skuje garipulu.
 Matan ružu.

Píle joj skuje miris.
 Matan joj skuje ime.

Píle skuje jarebicu.
 Matan u jarebici jaje.

Píle skuje Mjesec.
 Matan mjesečinu.

Píle skuje prsten.
 Matan skuje smrt.

Baška Voda, 16. lipnja 1981.

JAN PLAMEN

ZAPALI ga na prvoj strani.

U svoju pjesmu slij
 njegovu pjesmu, vatru,
 krv.

Među divljim guskama čuj
 staročehski njegov,
 staronebeski krik.

Jebat vaši materi.
 Jebat vaši dočeri.

Jebat vaše pamćenje.
 Jebat vašu krv.

Je li ti se ohladio
 pepeo?

Tvoj pepeo
 pao po mojim očima.

Gledam kroz tvoj pepeo.

Najljepše europsko drvo: Jan Palach.
 Najljepša europska ptica: Jan Palach.
 Najljepši europski krijes: Jan Palach.

Rodi nam se opet: iz pepela.

Zapaliti *Sebe*.
 Srušiti božje sazdanje.

Bože, protiv tebe.
 Protiv Nadmoći.

Protiv Rusije,
 ah, ljubljene.

Vidi: *byline*.
 Vidi: *Slovo o polku Igorove*.

Ovdje: šumi Prag.
 Tamo: šumi tajga.

Šume milijuni pluća,
 u gulazima.

Pod krilima Lenjina-Staljina
 i Sjevernoga pola.

Pripitomljeni tenkovi.

Jedu praškim djevojčicama
 iz ruke.

Umiljavaju se. Tepaju češki.
 Češkaju se.

Pomuzi tenkicu. Napij se
 tenkovskoga mlijeka.

Stado mladih kobila
 igra po tvome pepelu.

Pune su im nozdrve
 tvoga pepela.

Oplodi mlade kobile
svojim pepelom.

Vršu tvoje kosti na guvnu.

Iveri tvojih kostiju odskachu
ispod kopita, u Svemir.

Postaju zvijezde.

Gori tvoje poštenje
i tvoja pamet.

Tvoj dječaćki stid.

Prvo nas lažu u oči.

Onda nam iskopaju oči,
pa nas lažu u očne duplje.

Propovijedaju nam svoj
policijski socijalizam.

Podoficirski, potpukovnički
totalitarizam.

Pendrecima izravnavaju
naš mozak.

Pljunut će Amerika u tvoj pepeo.
Pljunut će Češka u tvoj pepeo.

Bacat će nam tvoj pepeo u oči.

U Hrvatskoj gore borove šume.
U Pragu gori Jan Palach.

U Jadransko more teče borova smola.
U Vltavu teče pamet Jana Palacha.

Zašto si gorio?
Za što si izgorio?

Što nisi gorio na sapima
mladih europskih kobila?

Što nisi izgorio
između njihovih sisa?

Krijesnico između redaka.

Pokoljenje gladno kruha.
Gladno slobode.
Gladno pičke.

Uvijek-uvijek gladno:
kruha, slobode, pičke.

Zbor niskih tenkova na Vaclavskim namjestima:

Mi vas osvobodili.
Vi nam očen mili.

Zbor praških komunistkinja:

Mi ćemo vam dat vodičke.
Mi ćemo vam dati pičke.

Stara aktivistkinja:

Tenk! Tenk!
Hoću da me jebe ruski tenk!

Jebite me,
ruski tenkovi i tenkisti!

Mlada aktivistkinja:

Oh što volim pobjednike!

Pobijedili ste:
pojebite me!

Neka ugazi u me
tenkovski vod!

Stara prostitutka Europa:

Zabij mi ga dublje, dublje!
Ne marim za žive zublje.

*Miroslav Krleža,
plačući na dvadeset i sedam stranica:
Taj bi mi dečko mogao biti sin.*

Šta kažem: *sin!* Mogao bi biti
moj plameni praunuk.

Ali, što će reći drug Bevc?
Što će reći drug Stari?

(ODLOMCI IZ NENAPISANE POEME)

Baška Voda, prosinca 1982. – siječnja 1983.

PETAR GUDELJ ILI ZNAJNE PLANINE*

Otkako je objavio prvu pjesmu, do danas (to je već više od pedeset godina; kakvih naših pedeset godina!), Gudelj s književnošću i u njoj živi samo kao pjesnik, izvan ikakvih književnosocijalnih, književnopolitovnih, književnopolitovnih, ili, pak, književnolukrativnih odnosa. To je toliko čist odnos i status, platonski u najboljemu smislu riječi, da se u Gudeljevu poeziju, u njegov književni slučaj, dosad nije u zamjetnijoj mjeri umiješala ni književna kritika, književna historija pogotovo

Ivan Lovrenović

*IZ KNJIGE: PETAR GUDELJ *PELAZG NA MAZGI*, IZABRANE PJESME, ŠKOLSKA KNJIGA, ZAGREB, 2004.

NE MOŽE SE U KNJIŽEVNOSTI, U POEZIJU BITI ISTINIT biti velik i svoj, a da se ne bude – sam. Također – ništa se od toga ne može biti, ako nisi, kako piše Witold Gombrowicz, *lično važan*. (“Ako si lično važan, onda će, ma stanovao na najkonzervativnijoj točki zemljine kugle, tvoje svjedočanstvo o životu biti važno; ali nika kva historijska presa neće iscijediti važne riječi iz nezrelih ljudi.”) Od Petra Gudelja, s njegovom poezijom, s njegovim pjesničkim glasom i statusom, u suvremenoj hrvatskoj književnosti zajedno s ostalim štokavskim književnostima nema pjesnika koji je više sam, i nema autora uz kojega bolje pristaje Gombrowiczov bespoštedni aksiom.

Besprimjeran je način na koji Petar Gudelj *postoji* u književnosti, rijedak je način na koji on gradi svoj tekst, svoju *kršku pjesmu*. I ta pjesma je rijetka. *Nečuvena!*

Otkako je objavio prvu pjesmu, do danas (to je već više od pedeset godina; kakvih *naših* pedeset godina!), Gudelj s književnošću i u njoj živi *samo* kao pjesnik, izvan ikakvih književnosocijalnih, književnopolitovnih, književnopolitovnih, ili, pak, književnolukrativnih odnosa. To je toliko čist odnos i status, platonski u najboljemu smislu riječi, da se u Gudeljevu poeziju, u njegov književni slučaj, dosad nije u zamjetnijoj mjeri umiješala ni književna kritika, knjiže-

vna historija pogotovo. Kako je zbog toga pjesniku, to ne znamo a nije ni previše važno, no za Gudeljevu poeziju, za taj veliki pjesnički *masiv*, ovo je izuzetno sretna okolnost: što je moguće duže ostati čist od klasifikacijskih postupaka, daleko od hladnih preparatorskih prstiju.

To *zaobilaznje* ne događa se slučajno ni bez razloga. Književni svećenici vole pjesnike kod kojih se može do mile volje tragati za uzorima, smještati ih u generacijske i poetičke razrede, razgraničavati pjesnikov opus u faze i etape, pratiti pjesnikove mijene i zaokrete... U Petra Gudelja gotovo da ničega od toga nema. Od svojega prvog stiha on se u poeziju zaputio *prez kog vojvode al zakonodavca*, a ako dubinski usporedite njegove prve i njegove, zasad, posljednje pjesme, što su se, dakle, jedne od drugih razmaknule na golemu razdaljinu od pola stoljeća, otkrit ćete da tu razvoja nije ni bilo, niti gaje trebalo biti! Već u prvoj svojoj pjesmi Gudelj, naime, nije pjesnik zato što bi to htio biti, pa se muči da to postigne, i to mučenje se u pjesmi vidi, a onda je takvomu piscu potrebno mnogo truda, mnogo ugledanja, mnogo škole i, naravno, mnogo promjena, da bi došao, ili, mnogo češće, ne došao, do vlastitoga glasa. Sve obratno od toga, Gudelj već u prvim svojim pjesmama (objavljenim 1953. u časopisu *Mlada kultura*), u prvoj svojoj pjesničkoj knjizi (*Ruke, suze i čempresi*, 1956), govori zapanjujuće (za-

strašujuće?) zreлим glasom, u kojemu se već jasno čuje neopozivo izabran fatum i prokletstvo, zanos i razlog: sudbina jest pjesma, i vice versa. Zato se u Gudelja, kao, uostalom, uvijek kada je riječ o pravoj umjetnosti, ne može govoriti o *razvoju*, pogotovo ne takvom koji bi bio sumjerljiv s neakvim vanjskim modama i književnim kretanjima.

U digresiji: još je na jedan način dosad zaobilažena Gudeljeva poezija i previđana Gudeljeva književna prisutnost. Riječ je o *metropolitanskom* sljepilu hrvatske književnosti i kulture, od koje ona boluje kronično, pa djelima i autorima mjesto u njoj ne biva određivano njihovom književnom vrijednošću, već mnogo više – građansko-socijalnim statusom i adresom prebivanja. Tako Petra Gudelja, dugogodišnjeg žitelja Beograda i Baške Vode, koji je hrvatskoj književnosti prinio jedan od njezinih najvažnijih i najvećih pjesničkih opusa u Dvadesetome vijeku, hrvatska književnost dosad nije čestito ni registrirala. Baš kao što sam pjesnik napisao: “U njoj za mene još nije istesan stolac, čeka se valjda da mi se prvo isteše lijes.” Učini ti se kako u dalekoj pozadini ovoga Gudeljeva preciznog sarkazma čuješ Matoša, kada prije cijeloga stoljeća nešto drukčijim povodom, komemorirajući Antu Kovačića, piše da “hrvatska smrt ima više ukusa nego hrvatska književnost.” Kada bi netko prilježno i meritorno sastavio popis svih takvih hrvatskih previda i *odreknuća*, ustanovilo bi se da taj katalog predstavlja cijelu jednu malu alternativnu književnost, s piscima najvišega duhovnog i estetskog ranga, kakav je bio, na primjer, rafinirani sarajevski prozaik Vitomir Lukić (1929 – 1991), s mnogo dobrih razloga u nekomu davnom kritičkom tekstu nazvan “Proustom iz Donjega Vakufa”, a koji u hrvatskoj književnosti jednostavno – ne postoji.

Teza o *odsutnosti razvoja* ne smije prebrisati niti učiniti nevidljivom polaganu i postojanu kristalizaciju, duhovnu i tematsku, kroz koju se u Gudeljevu pjesništvu, kao kroz kakvu žestoku vatru taljenja i kaljenja, prvobitni egzistencijalistički intoniran tragizam (pjesme o tijelu, o Isusu, o erosu, o samoći, o smrti...) smiruje i pročišćuje u velikim obrysima jednoga osobno pronadenog i oblikovanog kozmološko-pjesničkoga *sustava*. Mediteran, planina, neuništivi krug propadanja i obnavljanja, sjedinjavanje s elementima, misao o smrtnosti/ neumrlosti kao organskom lancu predaka/potomaka – samo su neki od elemenata toga sustava, neotradicionalističkoga po misaonoj podlozi, ali nepopovljivo individualiziranoga u pjesničkoj formi. Vrlo indikativno, ovaj proces korespondira sa pojavljivanjem većih pjesničkih cjelina, karakterističnih Gudeljevih sekvencijski strukturiranih poema (*Štit, Vlkoe, Hesperidske jabuke* itd). Međutim, izvornost Gudeljevoga pjesničkog senzibiliteta, svojevrsni njegov *el sentimiento tragico de la vida*, nikad ne gubi glas, njime je kao leit-motivom, ili barem kao tihom sordinom, prožet baš svaki stih ovoga golemog opusa. U posljednjoj svojoj knjizi *Po zraku i po vodi* (2002) Gudeljeva ispisuje čudesni “haiku” o smrti:

*Na vunenim nogama,
na vrhovima prstiju,
prikrada ti se s leđa.*

*Dlanima ti poklapa oči
i pita:*

– *Pogodi tko sam.*

– *Ti si smrt.*

(Na vunenim nogama)

Ako se nešto, dakle, u Gudeljevu opusu mijenja, ako se on ne ukazuje kao *monolit* ili *mirno more*, već kao razuđen *reljef*s obiljem različitih obrisa i oblika, sa svojim *podzemnim* i svojim *nadzemnim* svijetom, to se događa unutar jednoga posve nezamjenljivoga, vlastitoga pjesničkoga/jezičkoga svijeta, i to je zato što je taj svijet trajno živ i pulsirajući. Ali – živ i pulsirajući na isti način, s istom prijesnom i neugasivom energijom doživljava svijeta i sebe sama, kakav je bio i na početku. A ako su to stvari s kojima se u poeziji nerado hvataju i teško s njima nakraj izlaze stručnjaci, na Gudeljevu primjeru plodonosno se pokazuje kako ih znaju osjetiti sami pjesnici. Daleke od ikakve prigodničarsko-pobratimske emfaze, o tomu govore tri “tuđe” pjesme na kraju ove knjige izabranih pjesama, što su ih o Petru Gudelju napisala trojica sjajnih pjesnika – Stevan Tontić, Petre Stolica i Adam Puslojić.

Napisao sam: prijesna energija. Da, ta teško opisiva nascentna, ozonska svježina, kao trajno prisutno sjećanje na prastanje svijeta i čovjeka, prije grijeha i prije morala, obuhvaća cjelokupni Gudeljev senzibilitet, i proteže se u njegovoj pjesmi baš na sve, pa i na sam *tekst*, koji u Gudelja, izrijeckom i inzistentno, poprma vrijednost iste vrste i istoga reda kao *tijelo, jezik, zemlja* – ostala tri pjesnikova *počela*. To je onaj zagonetni, izvorno gudeljevski poetski panpsihiizam, u kojemu će na sasvim poseban način, sarkastički i satirički, biti oživljen čak i *tenk* kao biće s transhistorijskom egzistencijom i misijom, u čudenoj i čudovišnoj knjizi *Europa na tenku* (1987), koja je do danas ostala neprepoznata u svojoj jedinstvenosti i poetičkoj provokativnosti. Pod tim vidom valja odgonetati i dvije najdublje i najtrajnije Gudeljeve teme – ljubav i smrt, kao dva stanja sveopće energije, koja se utjelovljuje u *jeziku*, u *tekstu*. Proces toga utjelovljivanja ima silinu titanske bitke; doista, glavni sastojak Gudeljeve poetike mogao bi se opisati kao drama *kroćenja elemenata* pjesmom.

A tu, onda, stupaju na poprište i druge pjesnikove moći i strategije. Najprije – silna erudicija sasvim posebnoga kova. O *znanju* kojim raspolaže subjekt Gudeljeva pjesništva, o dubini, širini i visini toga znanja, i njegovoj vrsti i porijeklu, o načinu na koji ono postaje *tekstom pjesme* – valjalo bi ispisati posebnu studiju. Na jednoj razini, prepo-

znavat ćete to znanje kao ogromnu intertekstualnu mrežu kojom je prepleteno, u koju je upleteno Gudeljevo pjesništvo. Mreža je ta satkana od cjelokupne sredozemno-balkanske biblioteke: antička grčka i rimska književnost, filozofija, mitografija, historiografija, topografija, južnoslavenski mit i stih, epski i lirski, hrvatska pjesnička i graditeljska baština, pučka i artistska, stara i moderna – sve se to prelilo u unutarnje Gudeljevo znanje kao znanje *sebe samoga*. Ujevićevski rečeno: *sebeznaost*.

Drugi vid integrirane i integralne Gudeljeve erudicije jest znanje stečeno, i vazda nanovo stjecano, iz *iskustva zemlje*. Znanje planine, vjetra, kamena, mora, znanje bilina i živina, znanje drevne ergonomije – predmeta, poslova i pokreta. Prije svega i iznad svega: *znanje planine*. U jednomu osobnom pismu, Petar će napisati: “Meni, lutaocu po planinama, planina je uvijek bila uzor, ideal, cilj. Nju ne čini samo nekoliko poznatih vrhova, nego sve ono bogatstvo oblika i prostora između podnožja i najvišega vrha. Jednu takvu “planinu” pokušao sam sagraditi od svojih pjesama.” Biokovo je u Gudeljevoj poeziji, tako, planina u isti mah intimna i mitska, biće s kojim se pjesnički subjekt i doslovno stapa u jedno *tijelo*, ali Biokovo je i onaj vječni *axis mundi*, sakralna vertikala Svijeta i Smisla. Osim toga, valja svakako precizirati kako Biokovo, središnji motiv Gudeljeva imaginarija, u pjesnikovu iskustvu i u slici pjesnikove *svoje zemlje* djeluje kao živa kraljeznica jednoga, cjelovitog mediteransko-balkanskoga svijeta, a ne kao razdjelnica dvaju međusobno tuđih svjetova. I još, da bi se izbjegla bilo kakva interpretacijska stranputica, valja naglasiti da Gudeljev *blokovski temelj* ima kozmogonijsku a ne nikakvu lokalno-sentimentalnu vrijednost. Sam pjesnik, uostalom, izričekom i tvrdo kaže: “Prezirem kampanilizam i maloumnu zavičajnost. Moja je zemlja rastvorena prošlosti i budućnosti, svim vjetrima, zviježđima i narodima.” (*Prezirem kampanilizam*, iz ciklusa *Pelazg na mazgi*, 1981)

U krugove Gudeljeve erudicije, napokon, ulazi i znanje današnjega, urbanog svijeta, s njegovom tehničkom civilizacijom, i s njegovom strašnom političkom historijom. Odatle se rađaju sasvim neobični spojevi, opet u dubokom i logičnom skladu s Gudeljevom panvitalističkom i animi-

stičkom poetikom, poput onoga u pjesmi *Vuk u novinama* (*Vrulja*, 1982), ili, s jakom, sarkastičkom političkom notom, kao u davnoj poetskoj prozi *Komunistička poema*, s podnaslovom *Drugu Marxu, u bradu* (*Isus je sam*, 1962), u poemi *Jan Plamen* (1983), te na maestralan način u spomenutoj knjizi *Europa na tenku*.

Izdvojio sam tri vida Gudeljeve pjesničke erudicije samo za potrebe opisivanja; oni, naravno, nisu jedini nego samo, možda, najuočljiviji, i oni, naravno, uopće nisu na ovakav način izdvojivi, jer se u pjesmi ponašaju kao jedno, organsko znanje, stopljeno u *postupak* i u *tekst* kao njegova živa i cjelovita stvarnost.

Na isti način, nužno laboratorijski umjetan, moram izdvojeno govoriti i o *akribičnosti* Gudeljeva izraza, jezika i organizacije stiha, kao o još jednom sredstvu pjesnikove strategije *kroćenja elemenata*. Da, baš akribičnost: ona savršena, matematska točnost, koja se u Gudeljevoj pjesmi očituje na svim razinama, od gramatičke do ritmičke i metafizičke. I još: začudna podatnost mnemotehničkim načinima pamćenja i reprodukcije, koja neodoljivo ukazuje na sastojak magijski, apotropejski, bitno *usmen*, u prirodi i porijeklu Gudeljeva pjeva. Iz njega svaki čas izbiju i bivaju autorski preobraženi ritam i sintaksa starih *likaruša* i *ščaveta*, pučkih bajanja i bugarenja, drevnih naših jezičnih *modula* i pjesničkih metrova, lirskih i epskih jednako (deseterca, ali i sjetnoga osmerca i živolaznoga šesterca...). Ali, osjetit ćeš u Gudelja isto tako i udarce tamnih ritmova fragmenata predsokratovaca, one guste i zagonetne misaono-poetske proze koja je stajala na počecima mediteranskih civilizacija i naše svjesnosti. Tko je imao priliku slušati Petra Gudelja gdje *govori* svoje pjesme, taj i bez objašnjenja zna kako je, opčinjen i prestravljen, prisustvovao manifestaciji organskoga jedinstva ličnosti, jezika-govora, i teksta, i taj shvaća da je život Petrovih pjesama na papiru, u koricama knjiga – tek neka vrst pomno zabilježena *podsjetnika*, grandiozne partiture. U tomu je njihova tragička veličina: samo najrjeđa i najveća poezija ima sretno-prokleta svojstvo da postoji na taj način.

U Sarajevu, kolovoza 2004.

PETAR GUDELJ, PJESME

U svom izrastanju tijekom pet desetljeća, Gudeljevo pjesničko traganje upućuje onim istim stazama i obrascima kolektivnog sanjarenja iz kojih su isklijavali bajkoviti i prastari mitski tekstovi. No, namjera takvoga putovanja nije u prizivanju bilo kakvih mitologema. Ponajprije, to je privođenje jezika njegovu izvornom kontekstu kako bi se u njemu očistio od svoje neautentične uporabe i zadobio nanovo izgubljenu moć sugestibilnosti i onu potisnutu mitsku, po kojoj se kazano izjednačuje s opstojećim

Miroslav Palameta

JE LI UISTINU JEDNA OD BOGINJA UŠLA U PRIJAMOVU postelju dok je on boravio u trojanskom Biokovu, u Idi planini čuvajući ovce, kako o tome pjevaju antički pjesnici ili je kakva vižlava pastirica iz najtananih kraljevih želja navraćala na med i mlijeko, ostat će i dalje neriješena dvojba, premda će mnogi biti skloniji vjerovati Tukiditu koji tvrdi da su Homer i Hesiod Grcima upravo tako stvarali bogove. Ono što pritom ostaje s onu stranu svih, pa i homerskih pitanja, izvan svake sumnje i vremenitosti, božanska je uzvišenost opjevanog trenutka koji je u spletu heksametara skoro trideset stoljeća ostao svjež, zanosan i uvjerljiv kao da je upravo sada doživljen. Od te vrlo krhke i posve nepouzdan pređe, od zanosa i ushićenja, makar se u tom trenu slutila nadnaravna prisutnost, samo su veliki pjesnici uspijevali napraviti poeziju pred kojom se uvijek iznova i bez zapreka otvaraju duše i kroz koju obične stvari postaju dostojne priče i pjesme.

U potvrđivanju upravo tih izazova i vrednota klasičnog pjesništva, posebice u pristupu i doživljavanju zbilje i jezika, predstavlja se cjelokupna poezija Petra Gudelja. Trenuci susreta s pojavama, bićima i stvarima doživljavaju se u njega kao da očitavaju kakav neobičan znak, božansku poruku ili uzvišeno poslanje, bilo da rastužuju i slamažu bilo da usrećuju i uzdižu. Takvo pojavljivanje nadnaravnog, međutim, nije u njega epifanijsko. Ono se prije daje obuhvatiti pojmom *daimonos*, kojim su stari Grci općenito personificirali uzvišena subjektivna osjećanja ili bljeskovita

božanstva trenutka. Motri li se to iz perspektive formalistički shvaćenog postupka, onda se može reći da Gudelj svakoj predmetnosti o kojoj pjeva, svakoj pojavnosti ili radnji, bilo da se ona samo naslućuje ili fingira, bilo da se iz svakodnevnog zbilje akcipira, pridaje karakter ritualnosti. To u njegovim pjesmama nisu stvarne žene, predane ljubavnice i milosnice, koje su nadahnjivale najsnažnije i najstrasnije slike i metafore, cijele njegove knjige i poeziju od prve zbirke, već bića višeg reda, vile i božice; dnevne zgode i uobičajeni poslovi, dokolica ili pejzaži gube u njima svoje profano, svakodnevno značenje i zaodijevaju se u ruho svetosti. Otac u uljaniku nije puki brđanin na svom običnom poslu, već poganski bog zlatnih medenih ruku s aureolom pčela oko glave; suhozidina, guvno ili kuća mjesta su milosti, oteći prostori od neba; koze s fosfornim očima u mraku davno su umrle prababe, prisutne obredu transspustancije, večeri na kojoj se u ječmenom kruhu i mlijeku blaguje tijelo i krv predaka. Takav način sakralizacije ostat će jedan od osnovnih postupaka Gudeljevih u zasnivanju mitske dimenzije njegova pjesništva. U biti sve se uzvisuje, od ljubavi do nasilja, banalni kao i kalendarski poslovi, na ravan koja podrazumijeva dublji smisao održanja i opstojanja. Stoga te pjesme često zadobivaju formu minijaturnih kozmogonija ili kataklizmičkih apokalipsa, ukoliko su koncipirane na obrascima negativnih mitova.

Predmetna stvarnosti njegovih pjesama, sve ono što naseljava Gudeljeve stihove posebice onih iz sedamdesetih i

osamdesetih godina, nameće se u svakom pojedinačnom slučaju jakom vankontekstovnom simbolikom. Njegove lasice, vuci, poskoci i jarci, jegulje i ovce, pojedinosti iz floralnog ili nekog drugog rekvizitarija, izvan stihova su inače simboli počela, totemi ili medijatori u različitim mitološkim kontekstima. Tim spomenutim svojstvima i vrednotama snažno markiraju Gudeljevu poeziju, budući da je njihov izbor u postupku pjevanja utemeljen u kriteriju postojanosti i trajnosti, njihovoj ukorijenjenosti i vitalnosti u ambijentu iz koga proizlaze. Unutar strukture Gudeljevih tekstova, te pojedinosti ostvaruju se kao pjesnički simboli, a s tim i takvim zalihostima, u svojim denotacijama i konotacijama zasnivaju neobično sugestivnu i izvornu metaforiku, zgusnut i snažan izraz. U čitalačkoj recepciji tog pjesničkog sanjarenja, kako bi se mogao nazvati takav postupak, na primjer vukove, o kojima se nerijetko pjeva u Gudeljevim poemama, možemo iščitavati kao pjesničke projekcije snovitih koagulacija iz zaboravljenih prostora naše duše. Oni se daju doživljavati kao simboličko uobličenje potisnutih dimenzija osobnog subjektiviteta, kao jamstvo straha u sučeljenju sa svojim izvornim likom i s prostorima slobode koje smo se odrekli, ili kao svjedoci stida zbog skučenosti i duhovnog siromaštva koje smo prihvatili. Na planu kolektiviteta, također, oni su u stranu i u zaborav gurnuta energija koja katkad kroz krv, kroz vrijeme, kroz povijest, provaljuje strahom i rušenjem, kao u poemi "Pokolj vukova" iz knjige "Jastreb u rukopisu", svojevrsnoj genealogiji sviju ljudskih pokolja. Njihovo zazivanje, u *Vlkoju*, u poemi koja je suma svih Gudeljevih pjesama o vukovima, prizivanje je svijesti o svojim podzemnim snagama, o ukupnosti svoga bića, koje nam se objavljuje iz kozmosa poeme. U svom izrastanju tijekom pet desetljeća, Gudeljevo pjesničko tražanje upućuje onim istim stazama i obrascima kolektivnog

sanjarenja iz kojih su isključivali bajkoviti i prastari mitski tekstovi. No, namjera takvoga putovanja nije u prizivanju bilo kakvih mitologema. Ponajprije, to je privođenje jezika njegovu izvornom kontekstu kako bi se u njemu očistio od svoje neautentične uporabe i zadobio nanovo izgublenu moć sugestibilnosti i onu potisnutu mitsku, po kojoj se kazano izjednačuje s opstojećim. Na takvim misterijskim putovanjima jezika, koji je i sam često tematska preokupacija Gudeljevih pjesama, dopijeva se do svoga dna, do vlastite predegzistentnosti, do svojih izvorišta na kojima ova poezija utemeljuje svoj povijesni i kulturološki identitet. Uvođeći u područje estetskog ono što bi se u jezičnom materijalu nazvalo psovkom i izričajnom drskošću i preoblikujući na primjer tematski erotično i strašno, u svakom slučaju tradicionalno tabuirano, u demijurški kreativno ili kataklizmičko, Gudelj je oživljavao umrtvljene i zaboravljene vrijednosti hrvatskog jezika. U dionizijskom pjesničkom priklonu sve što je doticao svojim perom kao legendarni i mitski Mida u zlato se pretvaralo. I sam čistunac kada je naglasak, kada je intonacija, kada je ritmičko ravnovjesje u pitanju, on je do sada ispisao više od dvadeset knjiga poezije izuzetno snažna i prepoznatljiva izričaja.

Svojom poetikom, dubinom zahvaćanja, odnosom prema jeziku i svekolikoj kulturnoj tradiciji koju reafirmira, pa i svojom opsežnošću, pjesništvo Petra Gudelja ugradilo se kao nova dimenzija u hrvatsku književnost i sasvim nužno i neizbježno ona će se u njemu morati prepoznati. Od njegovih dvadeset knjiga, ispisanih i objavljenih u proteklih pedesetak godina, nema niti jedne koja se može cijiniti prosječnom. Sve su one, odreda i snažnog i prepoznatljivog iskaza, osigurale Petru Gudelju mjesto u prvom redu suvremenih hrvatskih književnika.

KRTITIKA

O "HAMLETU" HARISA PAŠOVIĆA

Kada jedan iskusni teatarski vuk u svom trećem umjetničkom desetljeću prilagodbu klasika u drugi civilizacijski kontekst sprovede na način da Tursku zamijeni Danskom, kralja i kraljicu sultanom i sultanijom, grobove mezarjima, anđele melecima, te konačno Boga Allahom dž.š. tvrdeći kako je zapravo promjenom perspektive želio testirati univerzalnost Hamleta, onda se najdobronamjernije moram upitati: tko je ovdje lud? I gdje je truhlost? U državi ili u glavi, odnosno glavama

Dragan Komadina

REDATELJ JE HARIS PAŠOVIĆ PRIČU O DANSKOM kraljeviću premjestio na osmanski dvor 15. stoljeća, ne samo kako bi se još jednom uvjerio u univerzalnost ovog Shakespearovog teksta, čije istine i dvojbe ostaju neizmjenjene i u posve različitom povijesno-kulturološko-civilizacijskom ozračju, nego kako bi pozicioniranjem "Hamleta" u muslimanski kontekst progovorio o današnjem svijetu.

Nismo mijenjali ništa u priči, nismo mijenjali imena, promijenili smo samo titule i prilagodili kulturološki aspekt. Ovako sam redatelj u jednoj rečenici pojašnjava suštinu ove transpozicije, a zapravo se demaskira kao, vrlo eufemistično kazano, intelektualni klaun i ekshibicionist. Uistinu je frapantno kako Pašović želi ostati u središtu pozornosti svakim svojim projektom, iako su to u posljednje vrijeme ostvarenja u kojima ima više dima nego vatre. Tako je i ovo "sunećenje" Hamleta, samo vrhunac jedne neumitne *estetske metastaze*.

Promišljajući koji je danas najšekspirovskiji i najsuvremeniji Hamlet, redatelj je odgovor pronašao na Bosforu, u Stambolu, na osmanskom dvoru, želeći zapravo napraviti svojevrsnu estetsku rehabilitaciju jedne epohe u čija će usta uguirati integralni Shakespearov tekst, kao krunski dokaz kako suvremeni bosanski (čitaj: bošnjacki!) intelektualac može sa svojim teatarskim projektom biti poveznica i most među "zaraćenim" civilizacijama. (Sulejman Veličanstveni = George Bush?!). Pašovićev idejni koncept sagledavanja Hamleta iz muslimanske perspektive, po svojim kako lokalnim tako i globalnim referencama, legitiman je i provokativan. No, zahvaljujući redateljskom tretmanu i plitkoći zahvata, poput duha Hamletovog oca ostao je lebdjeti jedan veliki upitnik iznad cijele predstave: ZAŠTO?

Zašto Hamlet na Osmanskom dvoru, ako je tekst tretiran na način da se naprave rogozobne (često posve kontraproduktivne!) kulturološke i religijske prilagodbe, a da se ni jednom redateljskom, ni dramaturškom intervencijom na samom tekstu ne opravda i prisnaži ovakav izbor?

Nešto je truhlo u državi Turskoj! Ova glasovita replika, koju u Shakespearovom izvorniku na kraju četvrtog prizora prvog čina izgovara stražar Marcel, egzemplar je površne i nemušte Pašovićeve prilagodbe Shakespeara na Osmanski dvor. Kada jedan iskusni teatarski vuk u svom trećem umjetničkom desetljeću prilagodbu klasika u drugi civilizacijski kontekst sprovede na način da Tursku zamijeni Danskom, kralja i kraljicu sultanom i sultanijom, grobove mezarjima, anđele melecima, te konačno Boga Allahom dž.š. tvrdeći kako je zapravo promjenom perspektive želio testirati univerzalnost *Hamleta*, onda se najdobronamjernije moram upitati: tko je ovdje lud? I gdje je *truhlost*? U državi ili u glavi, odnosno glavama? Prvo, o kakvoj se to promjeni perspektive može govoriti u ovakvom verbalnom zahvatu? Što Hamletovim riječima uopće znači otomanski, japanski, tibetanski ili bilo koji drugi civilizacijski kontekst različit od onog u izvorniku ukoliko se one na Pašovićev način prenesu pozornicu? Čemu sva scenografska i kostimografska rješenja kada ona suštinski ne mogu obogatiti poruku, niti nude bilo kakav stav autora u odnosu npr. Zapad – Islam? Je li uopće Shakspearov tekst dobar poligon za takvu vrstu redateljskih manevara? Možda i jeste. Samo, nažalost ne u Pašovićevom slučaju!

Naravno kako je samo po sebi uvijek opasno dirati u Shakespearov izvornik, no još je besmislenije ostaviti ga nedirnuto, a postaviti ga u drugi civilizacijski kontekst. Ne što je

to nemoguće. Dapače! Hamlet funkcioniše integralno i na Marsu, i u Iranu, Japanu i Sarajevu, jer je idejno i dramaturški cjelovit bez obzira na scenografska, kostimografska, zvučna ili svjetlosna rješenja. Problem je kada sva ova rješenja postanu svrha cijelog projekta. A to se upravo dogodilo u Pašovićevom Hamletu.

Redatelj je uvjeren kako bi Shakespeare da danas piše ovo djelo Hamleta smjestio upravo na osmanski dvor. Bezbeli logično! Nadalje, on drži kako je orijentalni kontekst Hamletovoj priči dodao dozu mističnosti i poetičnosti. Teoretski bi to posve bilo moguće. Čak, izvjesno! No, od te orijentalne mističnosti ostala je samo lijepo izrečena redateljska postfestum opservacija. Pašovićev Hamlet krajem drugog čina oblači potkušulju na kojoj je na arapskom ispisano *Biti il' ne biti*. Inače, to je potkušulja koju su oblačili osmanski sultani kada bi polazili u borbu, baš kao i Hamlet, koji nakon svog čuvenog monologa kreće u akciju. Tu će potkušulju Hamlet nositi do kraja predstave, dok ne izdahne na Horacijevim rukama. Vrlo je to važan detalj na idejnom planu predstave, čiju nam simboliku opet naknadno objašnjava sam autor. Ovaj najčuvenija dvojba u prošla četiri stoljeća, plasirana je kao arapski grafit na potkušulji! Aferim, Haris! Nije problem što mi ne razumijemo arapski, već što redateljeva interpretacija uporabe ovakvog scenskog znaka i njegovog značenja u osmanskom svijetu nema nikakve veze s predstavom, no želim je navesti kako bi se detektirali razlozi Pašovićevog bavljenja Hamletom-muslimanom: *Mislim da je muslimanski svijet danas pred pitanjem biti ili ne biti, i to ne u nekom metafizičkom smislu. Predstava ima dva paralelna, jednako važna sloja. Jedan koji je specifičan i koji se odnosi na muslimanski svijet, i drugi koji je univerzalan i koji se odnosi na sve ljude.*

Srećom, ništa u Shakespeareu nema što se ne bi odnosilo na sve ljude, niti nažalost kod Pašovića ima bilo što specifično što bi se odnosilo na muslimanski svijet, a što bi se moglo okarakterizirati autorskom tezom. Osim, ako u specifičnosti ne ubrajamo brookovski rješenu scenografiju s dva jastuka i orijentalnim zastorom s malim šedranom u dubini scene, lijepo dizajnirane kostime, koji samo djelomično slijede osmansku modu, nadopunjavajući je dalekoistočnom udobnošću i širinom ili odličan muzički kvartet koji uživo donosi akustičnu ilustraciju Orijeanta kroz djela Kudsija Ergunera ili kroz improvizacije na teme iz klasične turske glazbe. Jer, sve gore pobrojano ne pripada isključivo muslimanskom svijetu, jer su kao istinska arhitektonska, glazbena, na kraju krajeva umjetnička rješenja, postala djelom svjetske baštine, baš kao što je i slavni Shakespeareov tekst smješten u "kršćanski" kontekst srednjovjekovne Danske, te ga kao takvog nema potrebe senzacionalistički transemitirati u drugo razdoblje bez dobrog razloga (a vidjeli smo ih i viđati ćemo ih na stotine u svim vremenima i kontekstima) i jasnog koncepta.

Ipak ne mogu ne spomenuti dvije dramaturške intervencije u originalno tkivo komada. Naime, predstavu otvara Hamletov govor glumcima, koji u Pašovićevoj verziji u vrlo dojmljivoj igri svjetla, sjenki i pokreta naizmjenično govore svi akteri. Druga važna intervencija jest činjenica da Claudiusa ne ubija Hamlet nego ga natjera da sam popije otrov. Pašović je očito želio pokazati kako zločinac kada ga okolnosti natjeraju, nema drugog izlaza. Nažalost svjedoci smo kako takvo stajalište još uvijek u našoj zemlji predstavlja puki ideal!

To što intelektualac Haris Pašović drži kako je danas muslimanski svijet pred pitanjem biti il' ne biti, to je nažalost samo ovdašnji odjek i naličje Huntingtonovih teza o *sukobu civilizacija*. A propos Pašović, njegova opsesivna potreba za krivim srastanjem, za pogrešnim kalemljenjima, za naguravanjima, za silovanjem multikulturalnog pokazuje intelektualnu nedoraslost cijele jedne političke elite, koja nesposobna da dijagnosticira suštinske probleme ove zemlje, stalno upire u simptome proglašavajući ih bolešću, a slične ili još gore greške u koracima radi na globalnom planu.

Za Amara Selimovića, koji glumi energičnog, nadobudnog, osvetoljubivog i nimalo empatičnog danskog kraljevića, tvrde kako je Hamlet nove generacije, koji je navodno pokazao raskošan talent koji je oduševio publiku. Doduše, primijećeno je to nakon tuzlanske izvedbe. Na ovoj sarajevskoj, Amar Selimović nije pokazao da nema talenta, ali da zacijelo ima znatno više energije, što je u izrazito fizikalnoj Pašovićevoj postavci, bio prvi preduvjet. Jer Pašovićev se Hamlet bori znatno više nego Shakespeareov. Ovaj odmjerava vještinu i sa svojom majkom Gertrudom. Naravno, koliko su to to godine i kondicija dopustili jednoj slovenskoj dami, poput Damjane Černe. Doduše, bori se bez mača, nego sa štapom za aikido, što na trenutke, osobito u borbi Horacija i Hamleta, izgleda vrlo dojmljivo, zahvaljujući stručnom nadzoru i vježbi s Krešimirom Brajkovićem. Zašto je redatelj pribjegao japanskoj borilačkoj vještini i odustao od starog dobrog mača, nisam mogao dokučiti. Valjda je i to dio redateljevog iscrpnog istaživanja dvorskih običaja ondašnje carevine, čiji je *truhlež* dopirao i do Japana. Jasno, ovaj aikido štih uvjetovao je i kostimografska rješenja za Hamleta, Gertrude, Laertusa i Horatia, čije su odore predstavljale uspjelu mješavinu kimona i arapskog kroja. Nažalost, borilačke scene su bile znatno dojmljivije od muka Slavena Knezovića da utjelovi čas Poloniusa, čas njegovog sina Laertusa. Lik Ofelije u ritmu sevdalinka, koje je pjevala u scenu svog ludila, odradila je Žana Marijanović. No, i tu njezinu najbolju scenu u predstavi brzo će prekriti potoci zaborava, ponajviše zbog glumićinih glasovnih limita, jer se sva njezina uzbuđenja i afektacije u glasovnoj ekspresiji pretvaraju u nepodnošljivu ciku.

DRAGAN KOMADINA, STUDENT III. GODINE AKADEMIJE SCENSKIH UMJETNOSTI, ODSJEK ZA DRAMATURGIJU, SARAJEVO.

PRIČA

LIJEPI ČOVJEK

Veselin Gatalo

VAMA KOJI NISTE IZ HERCEGOVINE I MOSTARA, A sigurno vas je više od onih koji to jesu, moram reći da je Mostar čudan grad. Za nas Mostarce, i nije. Navikli smo se. Nama je OK.

Nije to ni "o" od OK, rekao bi moj poznanik iz omiljenog mi nelegalnog i raznim inspekcijama dobro sakrivenog birca, poznanik kojeg zbog te uzrečice i zovu "O Kej".

Inače, ta dinaroidna cjelina od Crne Gore, Istočne, Zapadne i Srednje Hercegovine te Dalmacije vam je malo... znate... Mi smo vam ljudi malo... volimo reći, malo svoji. Eto, tako vam je to.

Prezimana smo davno dobili, uglavnom po manama, ne po zanimanjima. Uglavnom se ne zovemo Kovači, Pisarevići, Zidarići, Kujundžići, Prstenovići, Šnajderi, Sedlarevići, Notarevići ili Račundžići. Nema tu ni puno bogougodnih prezimena kao što su Islamović, Bogović, Krtsulović, Svetić, Anđelović...

Zato imamo čitavu malu kolekciju prezimena koje su nam prišili zbog nedostataka, ponižavajućih zvanja te uvrnutih sklonosti naših predaka; prezimena kao što su Čoro, Čorda i Čorović; Šagovnović, Šupljeglav, Guzin, Mutikaša, Brstina, Šutalo, Trčalo, Kasalo, Škiljević, Ubiparip, Topalović (topal-hrom), Zaguz, Škutor, Prskalo, Puhalo, Vučina, Batinić, Tojaga, Gatalo, Kožo, Klepo, Klemptić, Repović, Gačić, Prodanović, Kljako (od kljakav-sakat), Kljun, Golo, Glavović, Guzina, Puzić, Suša, Repak, Šupčev, Hrkać, Pandur, Plosko, Nargilić, Krpo, Pušić, Mučibabić, Palikuća, Balavac, Nosić, Prguda, Rupar, Voloder, Brekalo, Glavina, Prce, Tuce, Muce, Mačkić, Šakić, Kuko, Krhan, Lizde, Kisić, Lepetić, Vican, Šiljegović, Tunguz, Oborina, Zlojo, Zlojić, Zlomisljić, Sljepčević, Gluhović...

Naši su preci, dakle, jedni druge počastili prezimenima koje kao svoj križ ili neizlječivu polnu bolest nosimo kroz život bez pogovora i spremni smo ta naša prezimena braniti do zadnje kapi krvi... Uglavnom tuđe.

Kod nas...

Kad kažem "kod nas", mislim na Mostar i okolinu, mnogo toga utiče na formiranje mišljenja o vama. Recimo, uspjeh se teško oprašta. Ako, recimo, Mostarac u Hercegovini, nekim čudom, dođe na vlast, može se čuto "O'kle njega!?", "Šta će on...!?", "Ko njega tamo postavi!?" i tako to. Ako se nađe na televiziji, makar intervjuisan kao slučajni prolaznik, čujete "Šta, on na TV-u? Šta će on!?" ili "Kako mu je 'nako glavatom pača stala u televiziju!?" Ili "Vala svak i na tu televiziju može...!".

Ako je riječ o njoj, slično je. Ili još gore. Kažu "Ma, znam

je ja...!". Pa ti gledaj po čemu je i kako je zna. To seže od "Nije je jeb'o ko nije pit'o." pa do "Ona joj stvar iz očiju viri. Ista mater joj."

Dobro, ovo drugo i ne treba navoditi. U predjelima južno od Slovenije i ne postoji ženska sreća. Osim ponekad i ponegdje.

Ukoliko neki Konjičanin, Podveležac, Gačanin, Čitlučanin, Nevesinjac ili neko ko nije iz Mostara spusti guzicu na kakvu funkcionersku stolicu, niko od njegovih zemljaka neće zažugati na njega. Može im valjat! Jes' drug moj.

Uh, opet sam odlutao od teme. Toliko daleko da moram pogledati naslov priče da se podsjetim...

Aha.

Tek kad umremo, sve nam je oprošteno. Pogotovo ako umremo u mukama To se poštuje i pamti. Tako nam se prezimena izgovaraju s respektom i pri izgovaranju istih se značajno klima glavom...

Ni na onom svijetu nam nije s nama lako. O tome je pričao i rahmetli i pokojni Zuko Džumhur, jedna lijepa konjička duša što nas je s ruba Bosne skinula kao da je iz centra grada Mostara...

Rahmetli ili pokojni, pitanje je sad... Je li pred smrt postao vjernik? Ili nije. Meni je neko rekao da jeste... Ma, nije svakom danas ni vjerovati. Ne znamo. Još se niko nije vratio da kaže da mu je zemlja lahka ili laka.

Elem, Zuko je govorio da svaki grad u ovoj našoj čemernoj Bosni i Hercegovini ima svoj vlastiti pakleni iliti džehenemski kotao. Tu se u vrelu ulju prže naše grešne guzice, a đavo, tojest šejtan glavom i rogovima, šeta okolokole i pazi da neki od nas grešnika ne iziđe napolje u nastojanju da izbjegne svoj usud.

Jednoga dana, dođe sam Bog u inspekciju, da vidi da li rogonja radi svoj posao i uvjeri se da dobri Bošnjani i Hercegovljani pate kako im je on odredio.

Ide tako paklenjak i bocka one što hoće izići iz vrela ulja, leti sad tamo, sad 'vamo, bocka one što izgviere preko kotla... Jedino u mostarski kotao nit' pogleda, nit' zaviruje. Pride mu Bog, kucne ga po rutavom ramenu i upita.

– Recider mi, što ti ne obilaziš ovi ko' s Mostarcima? Mog'o bi ti neki izi' iz kotla i zbrisat.

– Ma jok. Ne treba nji' obilaziti' – reče rogonja. – Ha neki šćedne izi'ć, drugi ga povuku dole.

Tako vam je to kod nas u Mostaru.

Ipak, kad se umre, nije za vama među onima što vas nađžive, sve gotovo. I tu postoji gradacija i određeni karakterno-osobeni odmaci.

Recimo, kad kažu za nekoga “Bio je dobar čovjek”, “merhametli insan” ili “fino čeljade”, to obično znači da je svako mogao da ga izradi, pokrade, prevari, zakine, odere, slaže, namagarči... Jer, to je kao ono “Lud i dobar na istoj deredži!”. Ako kažu “bio je to jedan fini čojek”, znači da je bio blag i nenaometljiv, ne obavezno i prigup. Recimo, kad kažu “Rahmet mu (ili pokoj) lijepoj duši”, to znači samo da je mrtav, tojest rahmetli, samim tim vrijedan poštovanja. Ništa više ni manje. “Fini gospodin” znači da je ponekad nosio odijelo, barem sako, bio poštar ili željezničar. “Pravi gospodin”, nije dao da ga razvlače i iskorištavaju, nije nikad radio više nego što je morao.

Ako kažu “lijepi gospodin” ili “lijepi čovjek”, to je već nešto. Nije važno ni ako ste za života imali nisko čelo, klempave uši, bili razroki ili ćosavi, sakati ili pogrbljeni, možete biti lijepi čovjek ili lijepi gospodin. To treba zaslužiti. Kao što su zaslužili rahmetli Mujaga Komadina i pokojni pjesnik Aleksa Šantić. Dobro, zaslužio je to i Musa Ćazim Čatić i još par njih. Govorim o globalnom, gradskom nivou. Mada ima zaslužnih i dole, niže... Ipak dovoljno visoko za visine lijepog.

A nije to lako, vjerujte mi. Ja se već tri i po banke trudim i ne znam hoće li mi za još trideset i pet godina uspjeti... Ne vole mi ni mostarski radiji ni televizije, s pravom. Stalo mi je samo da me onaj lijepi mostarski svijet voli.

A od svog grada tražim samo da za mene kaže da sam, ovako grdan i nezgrapan, bio jedan lijepi čovjek. Makar nikad ne bio gospodin.

Jedan lijepi i fini čovjek o kome vam želim pričati je rahmetli Meho Kujan, vlasnik kućerka i pojate na sjeveru Mostarske Opštine, uzoran muž i otac dvoje djece, djed i čovjek kakvog treba lućem tražiti.

Mehu sam upoznao zahvaljujući mom starom, nešto poslije vojske. Škrtica, umjesto da mi da pare za more i jaketu, dao bi mi šansu da tegarim po raznim bauštelama, da fizikarim te mlađahan miješam malter i beton dok su ostali sa faksom miješali pića i karte.

Mehin sin, trideset i neštogodišnji Rasim na čijem sam poslovnom objektu počeo dirindžiti, rekao mi je: “Pusti ti zidare i argete da rade. Samo pripazi na starog mi, Mehu. Ne daj da vuče životom, šeset mu je godina. Pazi da ga kakva daska jali kamenčuga ne trefi u glavu. Ja ti plaćam ko zidaru... Jel’ ti štima?”

Štimalo je. Radio sam tamo preko mjesec dana, išao uz starog Mehu kao šipka uz bubanj. Kao da sam znao da ću nekad pisati o njemu...

Meho je bio čovjek seljak-proleter. Polutan. Živio je na selu i radio na Ekonomiji. Onizak ali čvrst stub društva. Navodnjavao je, plijevio, frezao i rezao vinske čokote. Kući bi radio uglavnom to isto. Ramena su mu uslijed trideset petogodišnjeg rada na zemlji i oko nje pošla malo naprijed, noge bile u širokom raskoraku i kad bi stajao a glava uvijek malo sageta, kao da će svaki čas čupnuti zločestu travku što plemenitoj kulturi uzima nitrate iz škrte hercegovačke zemlje. Zapravo, nije Meho znao šta su nitrati, ali je znao da se protiv tih travčica treba boriti sa svih deset prstiju.

Na glavi je uvijek nosio plavu radničku kapu. Na usni uglavnom ugašenu smotku duhana, hercegovačke “škije” koju bi sam sadio, iza kuće, sam sušio i rezao. Kad bi mu nestalo duhana, od nekog bi uzeo cigaretu i pripalio je. Potom bi dugo kašljao... Kad bi sjeo, na dasku ili ciglu, stavljao bi laktove na koljena i ispruženim rukama pratio slijed riječi. Kad bi razmišljao, trljao bi kapom izborano čelo i čelavo tjemme. Kad bi se jako zamislio i htio nešto reći, kapu bi stavio u lijevu ruku i desnom trljao oči.

Nije volio ljude koji rade u rukavicama. Govorio je da nisu poštteni.

Nije plaćao TV pretplatu jer sve lažu. Vozački je položio pod stare dane i vozio kao da je sam na cesti. Kad bi ga nesretni što bi se zatekao s njim u njegovoj izlupanoj “Ladi” upozorio da ne gazi bijelu crtu na sred ceste, Meho Kujan bi rekao “A što...!? Ta nije drača!”

Jedna od mojih dužnosti je bila i da nastojim da Meho što manje radi a što više sjedi. Ja bih se tada pravio umoran, držao se za leđa i uzimao cigle ili komade grede za sjedenje, za nas dvojicu po jednu. Tad bismo pričali...

– Meho, šta vi imate od škole? – pitao sam jednom.

– Ništa... – rekao je hvatajući se za kapu. – Jedva znam čitat’ i potpisat’ se. Meni rahmetli, ili što bi vi rekli pokojna mater, govorila: “Uči sine Meho, daće dragi Allah svašta, samo uči...” I tako ti ja osta’ brez škole...

– Nisam razumio... – zbunih se ja. – Pa što niste učili kad vam je mater rekla?

– Ma jok to...! Učit’ ono ko kad hodža uči. Dove, sure, štono vi velite molitve...

Pričao mi je i kako ga je Rasimov ućo zovnuo u školu da mu kaže kako desetogodišnji Rasim i mlađi mu brat Mujo puše kao veliki, i to u školskom dvorištu.

– Ako...! Nek’ puše kad su napolju.

– A... Ali... – zagrcnuo se školnik. – Oni su mali... Njihov razvoj će biti ugrožen ako...

– Ma, pusti ti meni to! Ako im ja branio, sakriće se i pušit’! Otiće se sakrit da puše u pojatu, zapalit mi sijeno i blago, pa šta ću onda!? Oš ti to platit’, aja...!? Izgoriće oba, ne d’o dragi Allah...

Jednom prilikom se pričalo o administraciji...

– Znam i’ ja, mater im jebem! Ljeti okrenu oni ventilator u gujicu, zimi grijalicu u prkno! A meni krsta pucaju na ekonomiji. Ja i ’ranim!

Srce bi ga bolilo kad bi vidio kako zidari razbacuju malter i bespotrebno pilaju grede. Pio je ponekad. Rakiju uglavnom. Ljutio bi se kad ne bi zatvarali bocu. Gledao bi da niko ne proliva pivu ili otvori više flaša istovremeno pa da piće propada.

Negdje pred kraj rađe, vidio sam ga kako plače.

Njupali smo pitu sirnicu i pili kafu. Meho je sjedio na cigli, ja preko puta njega, na drvenoj oblici. Između nas je bila tepsija pite, ibrik kafe, šećerluk i mnoštvo starinskih fildžana, onih sa zlačanim polumjesecom i zvijezdom na dnu. Mi smo na pazuzu za ručak stigli kasnije, pa smo duže i ostali za sofrom te jeli što je ostalo. A ostala je meni i njemu najdraža pita.

Krkali smo i srkali kao da nam je bilo zadnje. Iza ušiju nam je pucketalo od intenzivne vilične aktivnosti. Nakon desetog ili petnaestog komada pite i šestog ili sedmog fildžana kafe, učinilo mi se da stari Meho plače. Jedna bora ispod oka mu je definitivno bila mokra. Ubrzo zatim, simetrična brazda ispod drugog se pokvasila. Meho je plakao...

– Boli li vas šta...!? – upitao sam uplašeno. Ko će Rasimu na oči ako...

– Ma, jok... Nego... Ja sam, šmrce, mislio da se nikad neću pite najes' i kafe napit'... a... a vidi sad...

– Neka, Meho. – rekoah ja. – Nemate rašta plakat' Fala dragom Bogu, evo imamo i ja i vi svega...

– Evo... Doček'o sam i to da ne mogu više...

Svi koji su radili na gradilištu su bili neki rod, po Mehinnoj, zetovskoj ili ženinoj mu strani. Možda je zato Rasim baš meni povjerio svog starog, da nikog ne favorizuje i da mu ćaći ne ispiru mozak svojim familijama.

Neodgovorno trošenje novca od strane njegovog sina Rasima ga je dovodilo do ludila. Tad bi odsječno i kratko rekao "Hm!". Inače, tog "hm" je bilo više vrsta. Recimo, dugo "Hmmmm..." bi značilo da valja ustati raditi, da se dugo sjedilo. Jako i glasno "hm" je bilo upozorenje da se ne psuje. "Hm" uz klimanje glave bi bilo znak da se slaže...

Ni pozdravljao nije svoje rođake i poznanike jednako. Onima druge vjere bi, naravno, rekao "Dobar dan." Nepoznatima. Poznatima i dragima bi sa smiješkom od koga bi mu se bore od sunca i teškog života razvukle poput ribarske mreže nazvao srdačno, gotovo s uzdahom, "Dobri dan!"

Rodbinu i poznanike iste vjere bi pozdravljao sa "merhaba". Nikad sa "Selam alejkum". Pitam se zašto je ovo drugo poslije rata postalo moderno...

To "merhaba" ne bi bilo za svakog isto. Nevažni i ona sinež što bi se nastojali uvući u dupe njegovom Rasimu bi dobijali kratko "mer'aba!". Ili čak mrmljavo "mr'ba!". Što je čovjek u Mehinom životu bio važniji, dobijao bi duže i glasnije "merhaaabaaaa", ponekad i uz dodir oboda kape.

Bivao je jako ljut kad bi ga neko mlađi iz njegove familije pozdravio sa "dobar dan." Tad bi ustao, sjedao, opet ustao i hodao u krug. Nije htio da ih preda mnom uči kako treba da pozdravlja pravi Musliman.

Napominjem, ovo je bilo prije ove naše klaonice, zato ono veliko "M".

Mene bi s respektom i kratko, pozdravio sa "Dobri dan." Ako je bio naročito raspoložen, dobio bih i klimoglav.

Radilište je bilo, da pripomenem, u gradu. Dakle, ne u Mehinom selu u kome se rodio i odrastao. Ne u mjestu gdje su se svi znali, dakle i pozdravljali.

Jednom, na početku rađe, kraj nas dvojice je prošao čovjek. Nepoznat. Meho je pogledao u njega i otvorio usta kao da će nešto reći. Nije znao da li da mu kaže "merhaba" ili "dobar dan". Ovaj ga je samo pogledao, kao da je stari Meho kakav saobraćajni znak a ne živ insana.

– Mu...! I krava kad naiđe na kravu, kaže "Muuuu...!" – vikao je Meho za njim.

To bi se stalno ponavljalo. Nikako se nije mogao pomiriti da čovjek prođe kraj njega i ne pozdravi ga. Te znake nepoštovanja, naročito prema čovjeku koji upravo radi, nikad nije uspio prihvatiti.

Jednom smo, poslije rađe, uveče, išli u kupovinu, u jedinu radnju koja je radila do u kasne sate, u Stari Grad koji je u to doba bio pun mladarije i dokona svijeta što je pušio cigare te pio pivu.

Meho je skinuo plavu kapu, stao usred gomile i upitao me:

– Šta čeka ovi dunjaluk...!? Što i' je 'vliko?

– Ništa. Izašli ljudi. – rekao sam ja. – Ovde je svako veče 'vako...

– Svako veče...!? – pitao je Meho s nevjericom nadglašavajući bubnjeve i gitaru.

– Svako veče. – potvrdih ja.

– Pa... Jel' ovde svako veče mevlud...!?

Eh... Kad se samo prisjetim. Bila je tih događanja sva sila.

A kako je umro Meho Kujan...

Kao što znamo, bio je rat. Mehu su njegovi pod starost, silom prilika, odvojili od zemlje i zatvorili u betonsku košnicu, da ko ptica gleda svijet i mjesto cvijeća i djeteline miriše benzinska isparenja i gradski smog. Da ne bude sam u selu koje su više puta oslobađale razne vojske. Ljudi su se, čak i mala djeca, pored njega vozili u željeznim kutijama gore-dole i ne pogledavši ga, a kamoli da ga pozdrave ili mu nazovu "dobri dan" ili "merhaba". Gledao je kad bi izašao kako selame i ližu džamijski pod oni što do rata ni blizu džamije ne bi prolazili a krmetinom se zalagali ko tri Vlaha. Njemu, Mehi, dali su da kusa raštiku što je nije sam uzgojio, da jede hljeb što mu ga žena nije ispekla, da mu ljudi ulaze u kuću ne izuvši se, da ne vidi više svoj mali voćnjak i vinograd, da ne čuje pjevca da pjeva ni voku da muče... Pred smrt, kažu, nije htio izlaziti. Ni kroz prozor pogledati.

U betonskoj košnici se ugasio lijepi čovjek, jedna lijepa duša hercegovačka.

Lijepo je to vrijeme bilo. Ne zato što sam ja bio mlađi već zato što je to bilo vrijeme lijepih i dobrih ljudi i insana kakav je bio Meho Kujan. Rahmet mu lijepoj duši. Zaslužuju on i njegov život jednu dobru knjigu, ne tek ovu priču. Dobro je on rekao jednom "Vi mladi, trčaćete i pišat'! Eto ćete vidit'!"

Tako i bi. Eto, za kazivanje o njemu imadoh vremena ni manje ni više nego koliko je trebalo za ovu priču.

VESELIN GATALO, ROĐEN U MOSTARU, 16.12.1967. OD 1997 DO 2001 VODIO SATIRIČNU EMISIJU ŠETNJA ULICAMA ŽRTAVA DEMOKRATIJE, NA RADIJU STUDIO 88, JEDAN OD POKRETAČA LISTOVA NEPITANI I KOLAPS, PREDSEDNIK NVO URBANI POKRET. U VLASTITIM KNJIGAMA OBJAVLJIVAO PJESME, PRIČE, ROMANE. NAGRAĐIVAN. PISAO ZA STATUS, MOTRIŠTA, ZAREZ, ALBUM, KOLAPS, NIN I DRUGA IZDANJA, ZA FRANCUSKI HOPALA, ČEŠKI ČASOPIS KARTKI I DRUGE.